

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

योगवार्तिकम्

महामहोपाध्यायश्रीविज्ञानभित्तुविरचितं
योगभाष्यव्याख्यानरूपं

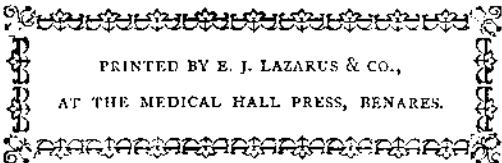
काशीस्थराजकीयप्रधानपाठशालायां सांख्ययोगाध्यापकेन
तात्याशास्त्रपरनाम्ना पटवर्धनोपनामकेन रामकृष्ण-
शास्त्रिणा ज्योतिषशास्त्राध्यापकेन केशव-
शास्त्रिणा च परिष्कृत्य संशोधितं
तयोः संमत्या च

श्रीमता डाक्टरलाजरसाख्यसाहिबेन

काश्याम्

मेडिकलसहायनामके यन्त्रालये संमुद्र्य प्रकाशितम् ॥

ख्रीष्टाब्द १८८४ ।

PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ श्रीः ॥

॥ योगवार्तिकोपसंहारः ॥

प्रायः सर्वोऽपि जनः सुखं मे भूयादित्यजस्रं तदाशासानस्तत्तद्वि-
योपभोगजनितानागमापाधिना दुःखोदकोन्त्सुखाभासानेव सुखं मन्यमा-
स्तदर्थमेवानव्रतं प्रयतमानो यथार्थमनाद्यनन्तं कण्ठचामीकरमिव नित्य-
सिद्धमप्यात्मसुखं समुपेतमाणश्च कथमयं तादृशं यथार्थं सुखं विन्देदि-
त्यनुक्रोशन्त्या तदेवाधिकारितारतम्यानुरोधेन तदुपलब्ध्युपायतारतम्यं प्रद-
शयन्त्या च श्रुत्योपदिश्यते । न चायमुपदेशोऽसमासादितचित्तशुद्धीनां
जनानां विविधप्रमाणोपपत्तियुक्त्युपन्यासमन्तराहृदयंगमः स्यादित्यालोच्य
परोपकारपरायणा महर्षयो व्यासजैमिनिपतञ्जलिकपिलगोतमकणादा-
स्तांस्तानधिकारिण उद्दिश्य तत्तच्छ्रुतिवाक्यार्थानां प्रकाशकान्यसाधार-
णानि दर्शनानि व्यरचयन् ।

तत्र शमदमादिसाधनसंपन्नानां मुख्याधिकारिणामुपकाराय निर-
क्षयानन्दरूपस्य जीवब्रह्मैक्यस्य तद्वेतुभूतश्रवणमनननिदिध्यासनानां
यथाश्रुत्युपपादकं वेदान्तं नाम शास्त्रमनुशास्ति स्म भगवान् व्यासदेवः ।
तानधिकारिणां स्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिद्वारा मुख्याधिकार-
णसिद्धयर्थं श्रुत्युक्तधर्मपदार्थं तदाश्रितानि विविधान्यधिकार्यानि च सप्रपञ्चं
ऽकृतप्रकृतिपुरुषविवेकाः परे ब्रह्मणि प्रतिपादयति जैमिनीयं शास्त्रम् ।
असमादितचित्तशुद्धयोऽपि न सहसाप्रवेष्टुं शक्नुवन्तीति प्रकृतिपुरुषविवे-
कमात्रतात्पर्यकं सांख्यशास्त्रं भगवन् कपिलो मुनिर्निर्ममे ।

न पुनरयमपि विवेको दृढदेहात्मबुद्धीनां सुगम इत्यालोच्येते कथ-
मपि स्थूलदेहातिरिक्तमात्मानमवगच्छेयुरिति संकल्पदार्थनिरूपके न्याय-
वैशेषिकशास्त्रे निर्ममाते तत्र भवन्तौ स्वस्वबुद्धिष्वैचित्र्यपुरस्कृतौ गोतम-
कणादौ ।

इत्थं न्यायवैशेषिकाभ्यां संपादिते ऽप्यापातत आत्मानात्मपद-
ज्ञाने सांख्यशास्त्रात्प्रकृत्यतिरिक्तस्य स्वस्य नित्यशुद्धस्य चावगते ऽपि
तत्रास्थिरपदे चेतस्यात्मनः साक्षात्कारः संभवति दूरतरां त्वात्मनो ब्रह्म-
सौख्यावगतिरिति निदिध्यासनसिद्धिपरं योगशास्त्रं भगवान् पतञ्जलि
प्रणिनाय ।

इदं च शास्त्रं सूत्रोपनिबद्धं व्यासदेवैः कृतभाष्यप्रनायासत एव
नतिप्रौढधियोऽपि यथावदवगच्छेयुरिति जातानुकम्प्या विज्ञानदेवस्ता-
सभाष्यस्याशेषाशयविशेषाविष्कारकारकं सुविस्तरं सरलोक्तिघटितं च योग-
वार्तिकं नाम व्याख्यानमकरोत् । अस्मिन् वार्तिके च न केवलं स्वसिद्धान्त-
एव निरूपिता अपितु यथावसरं शास्त्रान्तरसिद्धान्तास्तेषां गुणदोषा अपि
परीक्षिताः सन्ति ।

अयं तादृगयोगशास्त्रविषयाणां संदर्भः । अस्मिन् शास्त्रे विषयग-
णपरिच्छेदसूचकाश्चत्वारः पादा वर्तन्ते । तत्र प्रथमे पादे उत्तमाधि-
कारिणां क्रियायोगादिसकलाङ्गनैपेत्येण चित्तवृत्तिनिरोधात्मको योगो
ऽध्यासवैराग्यादीनि तत्साधनानि च प्रदर्शितानि । द्वितीयपादे वि-
चित्तस्यापि समाधिसिद्ध्यर्थं तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियाय-
मनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगाङ्गानि
निरूपितानि । तत्र मध्यमाधिकारिणां योगसिद्ध्यर्थं तीव्रतरतपःस्वाध्य-
येत्यादिक्रियायोग एवालं मन्दाधिकारिणां तु यमनियमादष्टयोगाङ्ग-
पेत्यन्तं हवेति विवेकः । एषामष्टयोगाङ्गानां मध्येऽस्मिन्पादे बहिरङ्गसा-
धनानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारा एव ससिद्ध्यर्थः प्रोक्ताः । तृतीये
पादे त्ववशिष्टानि धारणाध्यानसमाधिरूपाणि त्रीण्यङ्गानि योगसि-
सूचिका बह्यो विभूतयश्च निरूपिताः । चतुर्थेपादे कैवल्ययोग्यं चित्त-
निर्धारयितुं पूर्वपादे साधारण्येन निर्दिष्टानां सिद्धीनां पञ्च प्रकारानुक्त्य-
कैवल्यं निरूपितम् इति ।

अस्य शास्त्रस्य वेदान्तोक्तनिदिध्यासनसिद्धेरैव मुख्यफलतयेतरशा-
स्त्रापेक्षया वेदान्तशास्त्रान्तरङ्गतमत्वम् । ये चात्र जीवनानात्वं जीवेश्व

रविभाग इत्यादयो वेदान्तविरुद्धा इव सिद्धान्ता उपलभ्यन्ते ते वेदान्त-
प्रक्रियोक्तां व्यावहारिकीं सत्तामादाय तत्त्वं पदार्थनिरूपणायैवात्रोपादी-
यन्त इति न कोपि विरोधः । न ह्यशेषचित्तवृत्तितत्संस्कारनाशाच्चित्तनाशेन
कैवल्यरूपपारमार्थिकसत्तामात्ररूपेणावशिष्टस्य योगिनस्त्वस्मादन्यः कोपि
जीवः शिवो वापरमार्थतोऽस्ति । विक्षिप्तचेतसां व्यावहारिकाणामेव
त्वयं जीव ईश्वरोवेति प्रत्ययः संभवति । तथा च योगसूत्रम् 'कृतार्थं प्रति
नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति' । स्मृतिश्च । विज्ञानात्मनि संयोज्य
क्षेत्रे प्रविलाप्यतम् । ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिधाम्बरे ॥ यथाग्नि-
रग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् । तथात्मा साम्यमध्येति योगिनः परमा-
त्मनेति ॥

योगवार्तिककारस्तु परमार्थत एव परस्परं जीवानामीश्वरस्य च
भेदो ऽवैधर्म्यलक्षणमात्र एव तु तेषामभेदः । अयमेव च पुरातनवेदान्त-
सिद्धान्तः । अन्यथा जीवेश्वरयोरंशांशिनोर्व्याप्यव्यापकभावस्वीकारेण
जीवोपाधिना ऽवच्छेद्यस्यात्मप्रदेशस्येश्वरोपाध्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यं तथा
च यथा ब्रह्माण्डाकाशस्य गर्दभमुखावच्छेदेन दुःस्वरत्वं यथा वा पाखव-
च्छेदेनोपाधिकं दुर्गन्धत्वमेवं कारणसत्त्वावच्छिन्नचिदाकाशस्यापीश्वरस्य
जीवोपाध्यवच्छेदेन संसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यै-
वांशौ न तु जीव ईश्वरस्य साक्षादंशोऽतो घटकुण्डाकाशवदेवान्योन्यव्या-
वृत्तौ जीवेश्वरौ स्वीक्रियेतां तदापीश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वानुपपत्तिः ।
जीवप्रदेशोपीश्वरासत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्यैक्यं न संभवति ।
एकस्यैव चिदाकाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्ते ऽपि प्रदेशे संसार्यन्तःकरणान्तर-
संबन्धाद्बन्धप्रसङ्गेन श्रुत्युक्तबन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तेः । नह्याकाशस्य
भग्नघटप्रदेशेष्वन्यघटसंबन्धो न भवतीति नियमः संभवति प्रत्यक्षविरो-
धात् पर्यायैश्चैकस्मिन्नेव देशे ऽनेकलिङ्गदेहसंबन्धस्य समानदेशीयभोगेना-
नुमानाच्चेत्याह ।

तच्छ्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धवेदान्तसिद्धान्तविरुद्धम् । 'तत्त्वमसि' 'अहं
ब्रह्मास्मि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्

भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिश्रुतिस्मृति-
भिरात्मैक्यस्यैव वेदान्ते प्रतिपादनात् । एकस्यैवात्मनो नभसो घटशरावा-
द्युपाधिभिर्भेदस्यैवाविद्याकल्पितोपाधिभेदैर्जीवेश्वरादिरूपेण भेदसंभवा-
ल्लाघवादैकात्म्यकल्पनस्यैवौचित्याच्च । न ह्यत्र कल्पितजीव स्वरूपगतै-
र्धर्मैः कारणोपाध्यवच्छिन्नस्वैश्वरस्य संसारित्वमापादयितुं शक्यते ।
घटशरावाद्विजन्मविनाशाभ्यां मृदद्वय कार्योपाधिजीवधर्मैः कारणोपा-
धेश्वरस्यासंबन्धस्यैव युक्तिसिद्धत्वात् । नहि मरुमरीचिकाद्यध्यस्तजला-
नीषदपि स्वाधिष्ठानं पङ्किलीकर्तुमीशते । जीवकल्पनोपादानभूतत्वादेव
चास्य परमात्मनो ऽन्तर्धामित्वमप्युपपद्यते । सर्वजीवानामैक्यमपि स्वोपा-
दानैक्यदृष्ट्यैवोच्यते वेदान्तेषु । तच्च सकलजीवानामद्वयात्मोपादानक-
त्वेनाध्यासवैचित्र्ये ऽपि परमार्थत उपपद्यत एव । एतेनैकस्यैव विदा-
काशस्यैकान्तः करणाद्विमुक्ते ऽपि प्रदेशे संसार्यन्तःकरणसंबन्धादुन्ध्यप्रसङ्ग
इत्यपि विज्ञानभित्तोरुक्तिः प्रत्युक्ता । अधिष्ठानसन्मात्रस्य विभोरेकान्तः-
करणसंबन्धसंभवे ऽन्तःकरणान्तरसंबन्धसंभवो वाच्यः । स एव तु न
संभवति । मरुमरीच्युदकैर्भूमेरिवाध्यस्तधर्मसहस्रैरप्यधिष्ठानचितेरसंब-
न्धात् । न चैवं बन्धमोक्षाद्व्यवस्थापि वक्तुं शक्या । अखण्डाद्वयानन्दस-
च्चिन्मात्रस्याप्यात्मनो ऽनाद्यविद्याकल्पितोपाधितादात्म्याध्यासात्संसा-
रित्त्वं तादृशाविद्यादोषापगमे तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावात्मतत्त्वावग-
मान्मुक्तत्वमिति व्यवस्थापपत्तेः ।

वेदान्तशास्त्रे हि सर्वेयं बन्धमोक्षादिव्यवस्था व्यसहारदृष्टिमा-
लम्ब्यैवोपपाद्यते न परमार्थतः । तत्र हि वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुत्या बन्धमोक्षादिसकलप्रपञ्चजातस्य शशशङ्का-
दिवदत्यन्ततुच्छत्वस्यैव प्रतिपादनात् ।

योगवार्तिककारस्तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छतासिद्धान्तो नवीनवेदान्ति-
ब्रुवाणामिव न तु प्राचीनयथार्थवेदान्तिनामित्याह । तथाहि । ‘न तु प्र-
पञ्चस्यात्यन्ततुच्छता अत्यन्तविनाशिता वा वेदान्तसिद्धान्तः’ । “नाभाष

उपलब्धेः," "भावे चोपलब्धे" रिति वेदान्तसूत्राभ्यामेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात् । "सत्त्वाच्चावरस्य," "असद्रूपदेशादिति चेव धर्मान्तरण वाक्यशेभात्," "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि"त्यादियथाश्रुतवेदान्तसूत्रेभ्यः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया असिद्धेश्च । शास्त्रेषु स्वप्नादिद्रष्टान्ताश्च तत्रणभ ह्युत्पत्त्यपारमार्थिकासत्त्वांशेनैवेति बोध्यम् । नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यत्यन्तासन्तः । स्वप्नादावपि सात्त्विकमास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह ही"ति वेदान्तसूत्रेणैव स्वप्ने सृष्ट्यवधारणं विरुध्येत । न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रं च जाग्रत्प्रपञ्चस्य केवलमानसत्त्वमेव निराकरोति । एतेन स्वप्नादिद्रष्टान्तैः प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमो नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एवेति ।

अत्रेदं विचार्यते । नाभाव उपलब्धेर्भावे चोपलब्धेरित्यादिवेदान्तसूत्रैः किं प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरिक्तास्तित्वं साध्यते आहोस्विद्ब्रह्मात्मकस्यैव तस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरिक्तत्वमात्रम् । न च ब्रह्मातिरिक्तत्वं साध्यत इति वक्तुं शक्यम् । तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिसूत्रजातेनामरूपात्मकस्याशेषस्य जगतः पटस्य तन्वात्मकत्वस्यैव ब्रह्मकारणात्मकत्वस्यैव व्यवस्थापनात् । तथा च ब्रह्मात्मकस्यैव जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरिक्तत्वमात्रं प्रतिपादयन्ति तादृशसूत्राणीति पर्यवस्यति ।

नचैवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे स्वप्नोपेतया सत्यत्वमेवोक्तं भवतीति वाच्यम् । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिना ब्रह्मात्मना सत्यस्यापि जगतो विकारात्मना ऽत्यन्ततुच्छताया एव प्रतिपादनात् । वाचारम्भण विकारोनामधेयमिति । यतो वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटशरावादिः शशशृङ्गादिवत् । न तु विकारो नाम कश्चिदस्ति च्छते कारणादिति दृष्टान्तोक्ताद्वावारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिके ऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव एव गम्यते । ननु दृश्यते नामरूपात्मा विकार इति चेद् दृश्यतामविद्यादिदूषितदृशां मिथ्यैव निद्रादिदूषितदृशां स्वप्न इव । स एव चानूक्यते सन्ध्ये सृष्टिराह हीति सूत्रैः । एवं समाने ऽपि मिथ्यात्वे

ऽयमेव विशेषो यदयं ज्ञायत्प्रपञ्चो ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनाद्वाध्यते स्वाप्नप्रपञ्चस्तु प्रतिदिनं निद्रापगमेनैवेति । विकारत्वेनोभयत्र मिथ्यात्वसाम्ये ऽपि भ्रमस्वरूपवैचित्र्यानुकूलसामयीवैचित्र्यमेवावधारयन्ति वेदान्तसूत्राणि न कस्यापि विकारस्य सत्यत्वम् । एवं स्थिते परमार्थदर्शिनं वेदान्तिनां प्रपञ्चनातस्यातितुच्छत्वकथनं दूषयन् विज्ञानभित्तुः स्वस्यापरमार्थदर्शित्वमेव प्रकटयति । चित्रं हि तस्य 'नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोप्यन्तासन्त' इति जल्पनम् । महमरीविद्विचन्द्रदर्शनबौद्धशशविषाणादिरपि सात्तिभास्यतया तस्य मते ऽत्यन्ततुच्छत्वाभावेन तादृशोक्तिसंभवस्यैवाप्रसिद्धेः । ननु स्वप्नगन्धर्वनगरादयः कालविशेषे भासन्ते इति न ते ऽत्यन्तासन्तः । शशविषाणादयस्तु सन्त्येवात्यन्तासन्तो यतस्ते न कदापि भासन्ते इति चेत्कथं न भासन्ते इति ब्रवीषि तव तु भासन्त एवात एव तद्वत्, ते न सन्ति, न भासन्त, इति च तान् व्यवहारगोचरीकुरुष्वे । यद्वा न ते भासेरन्वीषद्विवेकिनस्ते त्वत्तो ऽविवेकिनां तु भासन्त एव ते । तथा चेत्तं वासिष्ठे ।

बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम् ।

क्वचित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥

द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भे एव न च स्थितः ।

वसन्ति ते धर्मयुक्ता अत्यन्तासति पत्तने ॥

स्वकीयाच्छून्यनगराच्चिर्गत्य विमलाशयाः ।

गच्छन्तो ददृशुर्वृक्षान् गगने फलशालिनः ॥

भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयो ऽपि ते ।

सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः ॥

धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ।

निश्चयं स ययौ बालो निर्विचाराया धियेति ॥

नन्यस्मदाद्यल्पविवेकिन उद्विश्यैवायमत्यन्तासन्त स्तुच्छा इत्याद्विविभागो न त्वत्यन्ताव्युत्पन्नधियो बालानुद्विश्येति चेद्वन्त कथं समाने

एवाज्ञानकारणे बालानेवाधितिपसि । यथा स्वदृष्ट्या मरुजलमासीदिति ब्रवीषि तथा ते ऽपि शशविषाणादिकमस्तीति ब्रूयुः । ननु ते तु केवलं धात्रीवचनवञ्चिता श्रुत्यन्तासत्त्वेव पदार्थेषु विश्वसन्तीति चेद्ब्रह्मणोऽपि इन्द्रियवञ्चिता एव मरुजलमाबभास इति ब्रवीति । प्रसिद्धैव त्विन्द्रियवञ्चना यदनुपदमेव तदर्थेवाधदर्शनम् । बाठं भवतु नाम स्वप्नमरुजलाद्रेत्यन्त-
तुच्छता जायत्प्रपञ्चस्य तु कथं सा मन्तव्येति चेद्वाधितत्वादेवेति स्मर । बाध्यते खलु सर्वमिदं विश्वं ब्रह्मात्मदर्शनात् । तथा च श्रूयते यत्र-
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत् । को मोहः कः शोक एकत्वमनु-
पश्यतः । मायामात्रमिदं सर्वम् इत्यादि । एवं तुच्छतासाम्यपि लोकासि-
द्ब्रह्मकारणस्थिरतातारतम्येनैव व्यावहारिकसत्त्वं प्रातिभासिकं सत्त्वमिति
भेदेन व्यपदेशः शास्त्रेषु दृश्यते । एतदभिप्रायेणैवैकं तुच्छमन्यच्चातितु-
च्छमिति व्यपदेशुमिष्यते चेत्कामं व्यपदिश्यतां न पुनर्वस्तुतत्त्वतारतम्येन ।
उभयोरपि परमार्थतो ऽत्यन्ततुच्छत्वात् ।

अयमेव सकलप्राचीनार्वाचीनवेदान्तनिबन्धानां श्रुतिस्मृत्यादेश्चा-
शयः । नचैतदनुयायिनो विज्ञानभिसूत्रेचितनवीनवेदान्तिब्रुवा भवितुम-
र्हन्ति । प्रत्युत विज्ञानभित्तरेव वेदान्तिब्रुवत्त्वं युज्यते वक्तुम् । परस्परवि-
रुद्रप्रलापात् । यथा चायं क्लेशकर्मविपाकाशयैरित्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे
पुरुषबहुत्वं तेषां परमात्मव्यतिरिक्तत्वं, द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपीति सूत्रे
च पुरुषाणां बुद्धिसाक्षित्वं 'पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार एव न
भवति स्वरूपतो नित्यत्वादित्याद्युक्त्या तेषां नित्यप्रकाशात्मकत्वं चोप-
पाद्य विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानीति सूत्रे 'परमात्मा च सदा जायत्-
स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसत्र प्रकृतिपुरुषौ । प्रलये हि
तयोः परमात्मनि व्यापारोपरमरूपो लयो भवति । प्रकृतिः पुरुषश्चाभौ
लीयेते परमात्मनीति वाक्येभ्य' इत्याह । किं चैकत्र प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरि-
क्तप्रकृत्युपादानकत्वं कारणरूपप्रकृतेर्नित्यत्वं चोक्त्वा स्वरसवाही विदु-
षोऽपि तथाकूटोभिनिवेश इति सूत्रे 'आद्यन्तयोरवशिष्यमाणमेव वस्तु

प्रपञ्चस्य तत्त्वं तत्र परं ब्रह्म विकारस्तु मध्ये वाचारम्भणामात्रमित्यस्मा-
कमपि सिद्धान्तं इति प्रलपति । अस्यापि परमार्थतः प्रपञ्चस्य वाचारम्भ-
णामात्रत्वं नातितुच्छत्वमनुमतमेव चेत्किमपराङ्गं तथा ब्रुवद्भिर्वेदान्तिभिः ।
न च परमार्थतस्तुच्छत्वात्तुच्छत्वयोः कोपि विशेष उपपद्यते । व्यवहारत
एव चेद्वेदान्तिभिरपि तदा सोऽनुमन्यत एव सत्तात्रयवादिभिः ।

अस्ति चास्यापरं पाण्डित्यं यदयं सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोगोरिति
सूत्रे सूत्रान्तरेषु च प्रकटयति । तथाहि । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेय-
त्वमेव । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसंब-
न्धानुपपत्तिरेव बीजम् । प्रकाशसंबन्धस्यैव प्रकाश्यतारूपत्वात् । अनुभव-
प्राप्तिरेकार्थत्वाच्च । स च संबन्ध एकस्मिन्नपि विम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपभेदेनो-
पपत्तः । अथैवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्त्वरूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न
घटत इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञानृज्ञेययोर्भेदसत्त्वात् । आत्मा-
कारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञानृत्त्वात् केवलस्य ज्ञेयत्वात् । यस्तु अवेद्यत्वे सत्य-
परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमित्याधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रलपनं
तत्र युक्तम् । चित्तवृत्तावप्येवं परैरदृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरु-
षसिद्ध्यनुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्या वृत्त्यैव वक्तुं शक्य-
त्वात् । यदपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोभ्युपेत्य फलव्याप्यत्वं वेदान्तिब्रुवैरप-
लप्यते तदपि मोहादिव । फल व्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतायाः
कृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेरिति ।

अत्रेयं चिन्ता । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञानृत्वं केवलस्य च
ज्ञेयत्वं वदता विज्ञानदेवेन यदात्मनः स्वप्रकाशत्वमित्यस्य स्वज्ञेयत्वमित्ये-
वार्थं इत्युच्यते तत्किं वृत्त्यवच्छिन्नः स्वगतप्रकाशेनाप्रकाशमानं केवलं
प्रकाशयतीत्यभिप्रेत्याहोस्वित्स्वयंप्रकाशमानमेव सन्नं प्रकाशयतीति ।
न तावदाद्यः संभवति । द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रे द्रष्टुः शुद्धप्रकाशा-
त्मकत्वस्यैव निर्णीततया वृत्तिसारूप्येप्यस्याप्रकाशमानत्वासंभवात् । न च
प्रकाशस्वरूपेऽपि न प्रकाशते इति वक्तुं युक्तम् । प्रकाशात्मापि सञ्चिता न
प्रकाशत इति वदुदतो व्याघातात् । नाप्यन्त्यः । स्वयं प्रकाशमानस्य

प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । नहि स्वयं प्रकाशमानो दीपः स्वप्रकाशाय दीपान्तरमपेक्षते । ननु बुद्धिवृत्त्याख्यकरणाभावकाले ऽविषयीकृतस्य सतो घटविषयकज्ञानवानहमित्यादौ तादृशकरणासमवधानकाले आत्मनो ऽपि विषयीकृतत्वं भासते तच्च स्वैवेति स्वज्ञेयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वमस्त्येवात्मन इति चेत् । तादृशात्मज्ञानस्य वृत्तिरूपतयात्मनो वृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धावात्मविषयत्वकल्पने गौरवाद्नुपयोगाच्च । न चोक्तवृत्त्या ऽप्रकाशमान एवात्मा प्रकाशयते । किंतु भास्वानिव शश्वत्प्रकाशमान एवायं घट इत्याकारकवृत्तिविशेषस्फोरकत्वेन परिच्छिद्यत एव । अथैवमात्मनः स्वज्ञेयत्वाभावात्त्या श्रुतिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वं विरुद्धोतेति चेन्नैवम् । घटपटादिपरप्रकाशेभ्यो व्यावृत्तः स्वमेव प्रकाश इति यथाश्रुतार्थकस्यैव स्वप्रकाशत्वस्यात्मनि सुवचत्वात् । न ह्यशुद्धमुक्त्वा कुचोदां कर्तव्यं भवति । नित्यसिद्धं ह्यात्मनः स्वप्रकाशत्वं 'स्वप्रकाशं निरञ्जनमित्यादिश्रुत्युक्तं न कथमपि वेदान्तिस्पर्धयैष बुद्धिवृत्त्यधीनतया युज्यते नेतुम् ।

यत्तूक्तं चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तिरिति । तदसत् । अप्रकाशस्वरूपेषु घटपटादिषु बुद्धिवृत्तिषु च फलव्याप्यत्वस्य व्यवहारहेतुतायाः क्लृप्तत्वेपि प्रकाशस्वरूपस्यात्मनः स्वव्यवहारसिद्ध्यर्थं फलचैतन्यानपेक्षणात् । प्रकाशे प्रकाशमानत्वस्य नित्यसिद्धत्वात् । नहि स्वमाधुर्यगामधुरान्मधुरयन्मधु स्वस्यापि माधुर्यमन्यते ऽपेक्षेत । एतेन पुरुषगोचरव्यवहारः पुरुषसत्तैवेत्युक्तौ वृत्तिगोचरव्यवहारोपि स्वरूपसत्यावृत्त्यैव वक्तुं शक्येतेत्याद्युक्तिः प्रत्युक्ता । वृत्तिस्वरूपसत्ताया एव प्रकाशाधीनतया तद्गोचरव्यवहारस्य स्वतो वक्तुमशक्यत्वात् । वृत्तीनां स्वतः प्रकाशमानत्वे प्रमाणाभावात् । ननु भवताप्यात्मनो वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यत एव तत् न केवलवृत्तिसाध्यमात्मनोविभुत्वादित्यात्माकारबुद्धिवृत्त्यवच्छिन्नात्मव्याप्यत्वानङ्गीकारे ऽपि वृत्त्यवच्छिन्नात्मप्रकाशत्वमेवागतमात्मन इति चेत् । विशेषाधानात्तमात्मविषयीकरणस्य विचारकोटावुल्लेखानर्हत्वात् । नहि दीपज्योतिः स्वैवावस्थान्तरगतेन प्रकाशयत इति कोपि प्रत्येति ।

वृत्तिव्याप्तिरपि नात्मप्रकाशनायेष्यते । वृत्त्यभावस्यापि प्रकाशकस्य वृत्ति-
 प्रकाश्यत्वासंभवात् । किंतु विशेषरूपेणात्मपरिच्छेदाय बुद्ध्यावरकाज्ञाना-
 वरणभङ्गायैव वा । प्रत्युत केवलात्मविश्रीकर्तृवृत्त्यवच्छिन्नवैतन्यस्य विज्ञा-
 नभित्तुदिशा स्वप्रकाशत्वेऽपपादनाय वृत्त्यन्तरावच्छिन्नवैतन्यव्याप्यत्वं
 वक्तव्यं तस्य च तदितरव्याप्यत्वमित्यनवस्थापत्तिर्दुर्वारा । किंचात्मबुद्ध्या-
 रयोनलवदवच्छेद्यावच्छेदकत्वस्वीकारे बुद्धिगतवृत्तीनां स्वावच्छिन्नात्मना
 प्रकाशसंभवे तासां भानायात्मनि पुनः प्रतिबिम्बस्यात्मभानाय बुद्धिप्रति-
 बिम्बितात्मप्रतिबिम्बस्य च कल्पनं विज्ञानभित्तोः कुकल्पनमेव । वदति
 च सूत्रकारेः द्रष्टृदृश्योपरक्तं वित्तं सर्वार्थमिति । ननु सविषयवृत्तेः स्फुरणं
 चेतनसंयोगादेव भवेच्चेत्कूटस्यविभुचैतन्यस्य सर्वसंबन्धात्सदैव सर्वं वस्तु
 सर्वज्ञायेतनखलु तथा संभवतीति चेतने प्रतिबिम्बिनाया एव सविषयवृत्तेः
 स्फुरणं वाच्यम् । न च बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितेन बुद्धिवृत्त्यर्थकारया
 तदाकारतामापद्यमानेन फलचैतन्येनैव तादृशवृत्तिभानं स्यादिति वाच्यम् ।
 प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया ऽर्थभानरूपत्वानुपपत्तेः । प्रतिबिम्बस्य प्रकाशाद्य-
 र्थक्रियाकारितायाः क्वाप्यदर्शनाच्चेति चेन्न । विभुचेतनसंबन्धस्य सार्वत्रि-
 कत्वेऽपि विशेषरूपेण चैतन्याभिव्यक्त्यनुकूलस्य तस्य निर्मले बुद्धिसत्त्व एव
 संभवात् । तेनैव च स्वावच्छेदकबुद्धिवृत्तिप्रकाशने संभवति चेतनप्रति-
 बिम्बकल्पने गौरवात् । दृश्यते चादर्शगतानां सूर्यप्रतिबिम्बानां पार्श्व-
 वर्त्तनिरातफकुड्यप्रदेशप्रकाशनम् ।

आत्मभानाय बुद्धिप्रतिबिम्बितात्मप्रतिबिम्बकल्पनस्य वैपर्ययन-
 घस्यायस्तत्त्वं चोक्तमेव । नित्यप्रकाशरूपस्यात्मनः स्वभानाय प्रकाशान्त-
 रानपेक्षणात् तस्य च स्वतः सिद्धत्वात् । स्वयंप्रकाशमानस्यैव बुद्धिवृत्त्य-
 वच्छिन्नस्य केवलस्य चात्मनोनिश्चयायैव बुद्धिवृत्तिपरिच्छेदत्वस्य श्रुति-
 स्मृतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात् । गृह्यते
 त्वयया बुद्धेत्यादि । एवं चावेदत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपं
 वेदान्त्युक्तं स्वप्रकाशत्वमेव सूत्रपादम् इति । तदेवं श्रुतिस्मृतियुक्तिसहसा-
 नुवर्थाभिः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणभगवत्पूज्यपादशङ्कराचार्यादिभिर्-

थावदाविष्कृता वेदान्तसिद्धान्ता मोहबलाद्विज्ञानभित्तुणा वेदान्तिब्रुवसि-
द्धान्ता इति व्यपदिश्य काममात्तेनुमरब्धा अपि कौशिकनिन्दिता दिवा-
करकिरणा इव नेषदपि स्वमहिम्नश्च्यवन्ते । नापि ते च्यवेरवस्य वेदान्तिब्रु-
वेतिव्यपदिष्टमलब्रह्मनाय साटोपमारब्धैरपरैर्ब्रह्ममीमांसाभाष्यश्रुति-
भाष्यादिसमाब्धयैर्निबन्धराजैरित्यस्य योगवार्तिकोक्तब्रह्मनप्रकारदर्शनादे-
वानुमीयते । दिव्यास्यापरे यन्याः साम्प्रतं नोपलभ्यन्तेऽन्यथा ते ऽपि को-
मलधीव्याकुलीकरणाय योगवार्तिकोक्तिविशेषाणां सुबहु साहाय्यमकरि-
ष्यन्त ।

तद्विदं योगवार्तिकं बहुत्र संशयकुतर्कव्याकुलमपि योगभाष्यस्य
प्रायशो यथाश्रुतार्थबोधकं विविधपूर्वात्तरपत्तात्तेपत्तेपादिकुतूहलप्रदर्श-
नेन शिष्यबुद्ध्युत्तेजक्रमित्युपादेयमेवेति राजकीयपाठशालापधानाध्यक्षैः
डाक्टर जी, ठिबो साहिवैः' सांख्यार्थपरीक्षाविषयवर्गं निवेशितं तत्पु-
स्तकवैपुल्यार्थं मुद्रितं च मया पण्डितरामकृष्णशास्त्रिद्वितीयेन पण्डितपत्रे
पृथक् च । महोपयोगी खल्वेष ग्रन्थः शुद्धिपत्रेण सूत्रीपत्रेण संक्षिप्तोपसं-
हारेण च समन्वितरचेदभविष्यद्बहुजनप्रियकरो ऽभविष्यदिति श्रीयुत 'ए,
वेनिस' साहिव प्रायनया प्रवृत्तेन पण्डितरामकृष्णशास्त्रिसहायेन मयास्य
पूर्वाक्तोपसंहारं सूत्रीपत्रं च निर्माय सांख्यवेदान्ताचार्यैरिति नत्रपदवीधारिणां
श्रीमोहनलालपण्डितानां च महत्साहाय्यमवाप्यास्य शुद्धिपत्रं निरमायि ।
तद्विदं योगवार्तिकपुस्तकं शुद्धिपत्रेण सूत्रीपत्रेण संक्षिप्तोपसंहारेण च सं-
लितं रसिकजनानामनल्पमुपकारं मुद्रं च परामावहदनवरतमध्ययनाध्या-
पनादिगोचरो भूपात् । प्रीयतां चानेन मदीयेन मत्सहायकानां च भूरिप-
रिश्रेमेण श्रीजगदीश्वर इति सुनिर्भरमभ्यर्थयते ।

चैत्र कृष्णाष्टम्याम्
सोमवासरे
संवत् १९४१

के. शा.

॥ ओम् ॥
श्रीपतञ्जलये नमः ॥
योगवार्तिकभूमिका ॥

अथ धर्मार्थकाममोक्षाणां नित्यनिरामयानन्दरूपत्वान्मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः प्रतिपाद्यते । स च स्वरूपमात्रेणावस्थानमेवेति च । तच्च नित्यसिद्धमपि स्वरूपं प्रकृतितो विविच्य गृहीतुमसमर्थानामविवेकिनामसिद्धवद्भाति । यतस्ते प्रकृतिगुणैराकुलेक्षणाः सन्त आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्विविधैः परधर्मैरेव प्रतिपद्यन्ते । न तान् शतान्यपि श्रुतिस्मृतियुक्तीनामात्मतत्त्वं याहयितुं पारयन्ति । तानेवंविधान् विमर्शमात्रेणान्मस्वरूपमात्रमवगन्तुमशक्यं मन्यमानास्तदुद्वरणयोग्येनैवोपायान्तरेणोद्विधीर्भगवान् पतञ्जलिः साङ्गोपाङ्गं योगमनुशासतीं चतुष्पादीं प्रणिनाय । तस्याश्चातिसङ्घोषतया समयशास्त्रप्रमेयग्रहणासमर्थान् जनानुपचिकीर्षुः परमकारुणिको भगवान् व्यासदेवो भाष्यमारचयांचकार । तदपि निगूढार्थातिप्रोठसङ्घोषोक्तिनिबद्धतया जनानां दुर्बोधमालोक्यानायासतो यावत्तदभिप्रायावगतये सकलतन्त्रस्वतन्त्राधिषण्यैः सांख्यप्रवचनभाष्यकारैर्विज्ञानभित्तुभिः सविस्तरप्राञ्जलोक्तिमयं योगवार्तिकं नाम तस्य व्याख्यानमुपनिबबन्धे । तमिमं ग्रन्थं यथार्थभाष्यतात्पर्यप्रदर्शकं विविधशङ्कासमाधिघटितं परापरमतखण्डनमखण्डनमण्डितं सांख्यसिद्धान्तातिव्युत्पादकं सकलविपश्चिज्जनश्रिनोदकं चालोच्य काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां प्रधानाध्यक्षैः श्रीमहंदाकर जी, शिबोसाहबैः सांख्याचार्यपरीक्षाविषयवर्ग सन्निवेशितमपि पुस्तकदौर्लभ्याद्वैपुल्येन पठनपाठनाद्यगोचरीभूतमिवालय तत्पुस्तकवैपुल्यसंपत्तये तस्य मुद्रणमेव श्रेयो मन्यमानैरुक्तमहाशयैः पण्डितपत्रे तन्मुद्रणायावां प्रावर्त्त्यावहि । ततश्चावामिकं पुरातनं वार्तिकपुस्तकमपरे च द्वे नवीने प्रत्यन्तरे कथं चित्संपाद्य तैश्च महता परिश्रमेण पाठशालापुस्तकं संशोध्य तत्रतत्र यथासम्भवमिलितान् पाठभेदान् प्रदर्शयन्ता-

वारब्धयन्तावपि च तन्मुद्रणं बहुमूल्यतया तत्पत्रयहणासमर्थैरसिकजनैर्बहुषु पण्डितपत्रेष्वंशतो मुद्रितमेतत्पुस्तकमभ्यासायोग्यमिति मन्यमानैरन्यैश्च बहुभिर्जनैः पृथङ् मुद्रणाय समर्थार्थितावावां पृथक् तन्मुद्रणमारभावहे । प्रार्थयावहे चादौ श्रीजगदीश्वरमावयोरिष्टसाधनेन परिश्रमं सफलीकर्तुं विदुषश्चास्मत्प्रमादतो यत्र कुत्रापि पतितानि स्वलितानि नौ बोधयितुम् ॥

काशीस्थराजकीयप्रधानपाठशालायां } सांख्ययोगाध्यापकस्तात्याशास्त्रपरनामा
१ जानुअरी १८८३ ईस्वी । } पटवर्धनापाठो- रामकृष्णशास्त्री ।
} आङ्गलभागे संस्कृताध्यापकः केशवशास्त्री च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमद्रामकृष्णाभ्यां नमः ॥

यश्चिन्माचरसोऽपि नित्यविमलोपाधेर्गुणैरीश्वरो
हेयैः क्लेशमुखैर्गुणैर्विरहितो मुक्तः सदा निर्गुणः ।
सो ऽस्मान् बुद्धिगुणैः स्वयं निगडितान् स्वांशान् कृपासामरो
दीनान्मोचयतु प्रभुर्गुणमयं पाशं दहन् लीलया ॥ १ ॥
श्रीपातञ्जलभाष्यदुग्धजलधिर्विज्ञानरत्नाकरो
वेदव्यासमुनीन्द्रबुद्धिखनितो योगीन्द्रपेयामृतः ।
भूदेवैरमृतं तदत्र मथितुं विज्ञानविज्ञैरिह
श्रीमद्वार्तिकमन्दरो गुरुतरो मन्यानदण्डो ऽर्प्यते ॥ २ ॥
सर्ववेदार्थमारो ऽत्र वेदव्यासेन भाषितः ।
योगभाष्यमिषेणातो मुमुक्षूणामिदं गतिः ॥ ३ ॥
गङ्गाद्याः सरितो यद्वदभ्येरंशेषु संस्थिताः ।
सांख्यादिदर्शनान्येवमस्यैवांशेषु कृत्स्नशः ॥ ४ ॥

निर्विघ्नवन्धसमाप्तये योगप्रवर्त्तकमनन्तमीश्वरं स्मरन् शिष्याणां
शास्त्रयहणानुष्ठानाद्वावप्यप्रतिबन्धं तत एव प्रार्थयते । यस्त्यक्त्विति । यः
स्वस्याद्यरूपं शेषाद्यं त्यक्त्वा स्वांशैस्ततो विभक्तो भूत्वा लोकानुग्रहार्थं ब-

लरामादिरूपेण विभवति स वो युष्मान् शिष्यान् पालयेत् शास्त्रार्थग्रह-
णादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ १ ॥ “अध्यात्मयोगाधिगमेन
मत्वा देवं धीरो हर्षशोकौ जहाति” “यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरि-
ष्यते । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा” “तावदेव निरोद्धव्यं यावद्दृ-
दि गतं त्वयम् । एतद् ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तर” इत्यादिश्रुतिषु,
“मुक्तिर्यागात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानान्महीयते । तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञा-
निभ्योऽपि मतोऽधिक” इत्यादिस्मृतिषु च योगो मोक्षहेतुतया विहितः, तत्र
योगः किंस्वरूपः किमुपायः केन वाद्वारेण ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिकं मु-
मुक्षुणां विविदित्सतं भवति, ब्रह्ममीमांसासांख्यादिषु च ज्ञानमेव विचा-
रितं बाहुल्येन ज्ञानसाधनमात्रस्तु योगः सङ्क्षेपतः, ज्ञानजन्ययोगस्तु सङ्क्षेपतो
ऽपि तेषु नेक्तोतोऽतिविस्तरेण द्विविधं योगं प्रतिपिपादयिषुर्भगवान् पत-
ञ्जलिः शिष्यावधानायादौ योगानुशासनं शास्त्रमारभ्यतया प्रतिज्ञातवान् ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

तद्विदं सूत्रमारभ्य समयं शास्त्रं सर्वलोकाहिताय भगवान् वाद-
रायणो व्याचष्टे । अथेत्ययमधिकारार्थं इत्यादिना । अधिकारशब्दे योग-
रूढतया आरम्भणएव मुख्य इति शास्त्रस्याधिकार्यत्वं मुख्यमेवास्ति ।
यत्र चार्थस्याधिकार्यत्वमुच्यते यथा अथैष ज्योतिरित्यादौ तत्राधिकार्य-
शास्त्रविषयतया गौणं तदित्याशयः । एतेन शास्त्रस्यानधिकार्यत्वम-
निरूप्यत्वादित्यपास्तं प्रकृतभाष्यविरोधादिति । प्रनाद्यर्थकत्वमथशब्दस्य
किं कुत्रापि नास्तीत्याशङ्कानिरासायेत्कमयमिति । अधिकारार्थोऽधिकार-
वाचक इत्यर्थः । अथशब्दस्य चोच्चारणप्रात्रेण मङ्गलत्वमपि बोध्यम् । शिष्ट-
स्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया सूत्रकारेण प्रामाण्यं दर्शितं
“हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातन” इति योगियाज्ञवल्क्येन हिर-
ण्यगर्भस्यादिगुरुत्वबोधनादिति । सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति, योगस्यानुशासनं
शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति । शिष्यरिति शेषः । वेदितव्यमितिपूरणेन
सूत्रस्य शिष्यावधानार्थकत्वं सूचितं, योगस्य च फलं सूत्रभाष्ययोः स्यानेत्याने

वक्ष्यमाणं मयोत्तरसूत्रावतारिकायामपि सङ्क्षेपाद्ब्रूयते । योगलक्षणपरतया द्वितीयसूत्रमवतारयिष्यति । तत्र युजसमाधाविति योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वा-
 ल्लक्षणांतराकाङ्क्षैश्च नास्तीत्याशङ्कां तस्यातिव्याप्तत्वेनाद्रावपाकरोति ।
 योगः समाधिः स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्म इति । युज समाधावित्यनुशास-
 नतः प्रसिद्धो योगः समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधः स च सार्वभौमः सर्वासु व-
 क्ष्यमाणासु त्रिप्राद्वयवस्थासु साधारणश्चित्तस्य धर्मः स्वाभाविकः जलस्य
 द्रवत्ववत्, त्रिप्राद्वयवस्थायामपि हि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधोऽस्त्येवेति, तथा
 चालक्ष्यास्वयवस्थासु तल्लक्षणमतिव्याप्तमिति शेषः । कास्ताः सर्वाःचित्तभू-
 मय इत्याकाङ्क्षायामाह । चित्तमित्यादि । चित्तं रजसा विषयेष्वेव वृत्तिमत् ।
 मूढं तमसा निद्रादिवृत्तिमत् । चित्ताद्विशिष्टं चित्तित्तं सत्त्वाधिक्येन समा-
 दधदपि चित्तं रजोमात्रयान्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमत् । एकस्मिन्नेव विषये
 अयं शिवा यस्य चित्तदीपस्येत्येकं यं विशुद्धसत्त्वतयैकस्मिन्नेव विषये वक्ष्य-
 माणावधीकृतकालपर्यन्तमचञ्चलं निवातस्थदीपवत् । तथा च चित्तादि-
 त्तयेपि किञ्चिदेकाग्रसत्त्वेऽपि तत्र नातिप्रसङ्गः । निरुद्धं च निरुद्धसकलवृत्तिकं
 संस्कारमात्रशेषमित्यर्थः । रजोधर्मस्य रागाद्रेः प्रतिघातादेव लोकानां तमो-
 धर्मा विषादादिर्दृश्यतइति चित्तात्पूर्वत्र मूढस्योपन्यासः । उक्तातिव्याप्तिं
 प्रतिपादयितुमुक्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविभागं करोति । तत्र चित्तित्तइत्यादिना ।
 तत्र तासु पञ्चसु मध्ये चित्तित्ते चेतसि वर्तमानः समाधिरूपो बहुल-
 चित्तेपशेषीभूतत्वात् योगपक्षे योगमध्ये प्रविशति क्लेशहान्यहेतुत्वात् सुतरां
 तु चित्तमूढयोश्चित्तयोर्वर्तमानौ समाध्यभ्यासावित्याशयः । अतो न
 चित्तमूढभूम्योरलक्ष्यत्वात्प्रतिपादनेन न्यूनतेति । चित्तित्तमुखेनाद्यभूमिच-
 यस्य लक्ष्यत्वमुक्तान्यभूमिद्वयमेव लक्ष्यमित्याह । यस्त्वेकाग्रइति । यस्तु
 समाधिरूपो चेतसि वर्तमानोऽयं ध्येयं वस्तु सद्रूपं परमार्थभूतं प्रकर्षण
 व्योतयति साक्षात्कारयति सतश्च क्लेशानविद्यादीन् पञ्च क्षिणोति ततोपि
 च कारयोच्छेदादूर्ध्वधर्मरूपाणि बन्धनानि बुद्धिपुरुषयोर्बन्धकारणानि श्ल-
 थयति अदृष्टेऽत्यादनासमाप्तिं करोति तथा निरोधमप्रज्ञातयोगमभिमुखं
 प्रस्थासर्ष करोति । परचैराग्यजननेनेति शेषः । स समाधिः संप्रज्ञातो योग

इति कथ्यतइत्यर्थः । सम्यक् प्रजायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्निरोधविशेषरूपे योगइति संप्रज्ञातो योगः । यद्यपि समाधिशब्देनैकाग्रतातिशयरूपं निरोधद्वयरूपयोगद्वयस्याङ्गमेव परिभाषिष्यते तथापि योगद्वयमङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षयैव समाधिशब्देनोक्तमेवमुत्तरोत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम् । स च संप्रज्ञातश्चतुर्विध इत्याह । स चेति । न च वितर्कानुगतादित्रिके साक्षात्कारजनकत्वादिकं साक्षान्नास्ति अविद्यालेशसंपर्कादिति वाच्यम् । सवितर्कादिक्रमेणैव साक्षात्कारवृद्ध्या चरमभूमिकायामृतंभरप्रज्ञादयेन भूमिकाचतुष्टयएव साक्षात्कारसंबन्धादिति । निरुद्धभूमेरपि लक्ष्यत्वमाह । सर्ववृत्तीति । संप्रज्ञातकालीना साक्षात्काररूपिणी या वृत्तिः तस्या अपि वक्ष्यमाणपरवैराग्येण निरोधे जायमाने त्वसंप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । वृत्तिनिरोधश्च चित्तस्य वृत्तिसंस्कारशेषावस्था अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वात् निरुध्यन्ते ऽस्यामवस्थायामिति व्युत्पत्तेर्वा, सा चावस्था संस्कारमात्रैः परिणामधारा । निरोधकाले संस्कारतारतम्यरूपस्यैव चित्तपरिणामस्य सूत्रभाष्याभ्यां वक्ष्यमाणत्वादिति । ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेकाग्रताविशेषो वा निरोधस्याभावमात्रत्वे वक्ष्यमाणसंस्कारजनकत्वानुपपत्तेरेकाग्रतामात्ररूपत्वे समाधिरूपाद्ङ्गात्संप्रज्ञाताच्च भेदानुपपत्तेः । "उल्काहस्ता यथा कश्चित् द्रव्यमालोक्य तास्यजेत् । बोधेन ज्ञानमालोक्य तथा बोधं परित्यजे" इत्यादिस्मृतिषु 'यावद्वृत्ति गतं क्षय'मिति पूर्वाक्तश्रुतौ चासंप्रज्ञातस्य सकलवृत्तिशून्यत्वश्रवणाच्च । ननु संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोर्यागयोर्निरोधरूपयोः किं प्रयोजनं 'योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते' रितिसूत्रेण योगाङ्गस्यैव ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् संप्रज्ञातयोगकाले ज्ञानस्यात्यन्तरेव शास्त्रेष्ववगमात् न तु तद्वेतुतायाः एककालकृत्वेन हेतुहेतुमद्भावासंभवाच्च । अस्तु वा विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं संप्रज्ञातयोगस्य 'क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्यहीनृयहणयाह्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्ति'रित्यागामिसूत्राच्च न तु असंप्रज्ञातयोगस्यापि तस्य ज्ञानजन्यत्वात्, न च ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मोक्षायान्यत्साधनमपेक्षणीयं 'तस्य तावदेव विरं यावच्च विमोक्षेऽथ संपत्स्य' इत्यादिश्रुतिभिरन्यनिरपेक्षज्ञानस्य मो

तद्हेतुत्वसिद्धेरविद्याकामकर्मादिनिवृत्तौ हेत्वभावेन पुनः संसारानुपपत्ते-
 श्च । अत्रोच्यते । ज्ञाने जाते ऽपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणास्यावश्यकत्वेन
 तदानीमपि बाह्याभ्यन्तरवृत्तिभिर्यत् दुःखं न जायते एतदप्यन्ततो योग-
 द्रव्यस्य फलमस्ति । तथाहि वक्ष्यति भाष्यकारः सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःख-
 मोहात्मिका अत एताः सर्वा वृत्तयो निरेद्वृत्त्या इति । किं च ज्ञानस्य यथा
 कर्मक्षयहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि “विनिव्वचसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव ज-
 न्मनि । प्राप्नोति योगी योगानिदग्धकर्मचयोच्चिरात्” इत्यादिवाक्यशतेभ्यः ।
 तथा च कर्मक्षयद्वारा ज्ञानस्येवासंप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धं तत्र
 चासंप्रज्ञातयोगेनाखिलसंस्कारद्राहकेन प्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्यतइति ज्ञाना-
 द्विशेषः । ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्वे बाधिकास्ति ‘तस्य तावदेव चिर’-
 कित्यभद्रिश्रुतिर्जावन्मुक्तिश्रुतिस्मृतयश्च । योगस्य प्रारब्धनाशकत्वे बाधकं
 नास्ति प्रत्युत दग्धकर्मचयोच्चिरादित्येव स्मर्यते, अतः प्रारब्धमपि कर्म कर्म-
 विपाकोक्तप्रायश्चित्तादिवदेवातिक्रम्य भटिति मोचनमेव योगस्य फलम् ।
 अन्यच्च योगद्रव्येनाखिलसंस्कारक्षये भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावात् प्रारब्ध
 कर्मापि यत्फलात्तमं भवति इदमपि योगफलम् । तदुक्तं मोक्षधर्म, ‘नास्ति
 सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमिति । बलं प्रारब्धस्याप्यतिक्रमेण
 स्वेच्छया शीघ्रमोक्षहेतुः । अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग एव दुःखनिवृत्त्या-
 त्मकमोक्षे साक्षाद्वेतुः पुरुषे दुःखस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकत्वात् उपाधिनि-
 वृत्तिश्चौपाधिकनिवृत्तौ चरमकारणमतो ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धिः
 ज्ञानवैराग्यकर्मक्षयादीनां वृत्तिनिरोधाख्यचरमकारणद्वारैव दुःखात्यन्तोच्छे-
 दहेतुत्वात् वृत्त्यन्तनिरोधस्तु चरमासंप्रज्ञाते भवति यत्र संस्कारस्या-
 त्यन्तक्षयेण चित्तस्य विलयान्मोक्षो भवति । तथा च द्वारद्वारिभावेनापि ज्ञान-
 स्येव संप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धं, संप्रज्ञातयोगस्य च साक्षान्मो-
 क्षहेतुत्वं ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थान’मिति सूत्रकारः स्वयं वक्ष्यति ‘मुक्ति-
 हित्वान्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थिति’रित्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्वरू-
 पावस्थानस्यैव मोक्षत्वादिति दिक् ॥ तदेवं चित्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविवेकपूर्वकं
 प्रसिद्धस्य योगलक्षणास्यातिश्याप्तिं प्रदर्श्य योगलक्षणाकाङ्क्षा उपपादिता, अतः

परं लक्षणपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तस्य लक्षणाभिधित्सयेति । तस्य द्वि-
विधस्य योगस्य, उक्तातिव्याप्तिनिराकरणान्यथानुपपत्त्या सूत्रद्वयेनैव लक्षण-
समाप्तिर्भविष्यतीति सूचयितुमभिधित्सयेत्युक्तमन्यथा हि तस्य लक्षण-
सूत्रं प्रवृत्ते इत्येतावन्मात्रमुच्येत ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तप्रतःकरणसामान्यमेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदमात्रेण चतु-
र्धात्र दर्शने विभागात् तस्य यावल्लक्ष्यमाणा वृत्तयस्तासां निरोध-
स्तासां लयाख्याधिकरणस्यैवावस्थाविशेषो ऽभावस्यास्मन्मते ऽधिकरणाव-
स्थाविशेषरूपत्वात्, स योग इत्यर्थः । नन्विदं लक्षणं संप्रज्ञातस्याव्या-
पकं तत्र ध्येयाकारवृत्तिसत्त्वादित्याशङ्क्य भाष्यकार आह । सर्वशब्देति ।
सर्ववृत्तिनिरोध इत्यवचनादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वाक्तातिव्याप्तिः त्तिप्ता-
दिष्वपि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधादिति चेन्न । तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्था-
निमित्तव्यवसायसूत्रसाहित्येनैवास्य लक्षणत्वात् । तथा च द्रष्टृस्वरूपा-
वस्थितिहेतुश्चित्तवृत्तिनिरोधः त्तिप्ताद्यवस्थासु नास्तीति नातिव्याप्तिः,
संप्रज्ञातस्य च स्वरूपावस्थितिहेतुत्वमसंप्रज्ञातद्वारास्त्येवेति । परे तु
विशोति च क्लेशानिति पूर्वभाष्यानुसारेण क्लेशकर्मादिपरिपन्थित्वं निरोधवि-
शेषणं पूरणीयं तथा च क्लेशकर्मादिपरिपन्थित्वे सति चित्तवृत्तिनिरोधत्वं यो-
गद्वयसाधारणं लक्षणमित्याहुः । अस्य च लक्षणस्य त्तिप्तादिभूमित्रये ऽतिव्या-
प्तिर्नास्तीत्यत्र हेतुं क्रमेण प्रतिपादयति । चित्तं हीत्यादिना । प्रख्या तत्त्व-
ज्ञानमनेन सर्वं सतिस्थिका गुणा उपलक्षिताः । प्रवृत्तिः कर्म, अनेन सर्वं राज-
सा गुणा याह्याः । स्थितिर्दृष्ट्याख्यगतिशून्यता तिद्वेति यावत्, अनेन सर्वं
तामसा गुणा याह्याः । एते क्रमात् सत्त्वरजस्तमआख्यानां द्रव्याणां धर्माःपरा-
श्रितत्वात् रूपादिवद्गुणा इत्युच्यन्ते तदाश्रयास्तु सत्त्वादिद्रव्याणि रज्ज्वा-
रम्भकतन्तुवदेव गुणा इत्युच्यन्ते, तथा च प्रख्यादिस्वभावकत्वात् चित्तं त्रिगुणं
सत्त्वादिगुणत्रयनिर्मितं रज्जुवदित्यर्थः । ततः किमित्यत्र आह । प्रख्या-
रूपं हीति । द्विशब्दो वाक्यालङ्कारे अर्थधारणे वा । चित्तसत्त्वमिति । चित्तस्य

सत्त्वप्राधान्यप्रतिपादनाय पुनरुक्तं, प्रख्यारूपमिति च तेजः सत्त्वव्यावर्तना-
 योक्तं, तथा च प्रख्यास्वभावं चित्तरूपं सत्त्वं स्वोपसर्जनभूताभ्यां रजस्तमो-
 भ्यां संसर्गेण त्तिप्तावस्थायामणिमादौश्वर्यं शब्दादिविषये चानुरक्तं भवती-
 त्यर्थः । अतः त्तिप्तावस्थस्य वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपावस्थानाहेतुत्वात् रागादि-
 क्लेशपरिपन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । त्तिप्तावस्थायामतिव्या-
 प्तिं परिहृत्य मूढावस्थायामपि तां परिहरति । तदेव तमसेति । उपगमुन्मुखं-
 तन्प्रियमित्यर्थः । भावस्तु पूर्ववत् । त्तिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहरति ।
 तदेव प्रतीणोति । मोहस्तमोद्वयं कार्यकारणाभेदात् तदेव दर्पणस्य मलव-
 च्चित्तसत्त्वस्यावरणं प्रतीणं यत्र तत्प्रतीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानं
 सर्वविषयाकारवृत्तिमद् एवंभूतं हिरण्यगर्भादीनां चित्तं रजालेशेन संभेदा-
 द्वित्तिप्तं सद् धर्मादिचतुष्टयप्रियं भवतीत्यर्थः । अत्रापि भावः पूर्ववदेव
 बोध्यः । अवस्थानत्रयेतिव्याप्तिं परिहृत्य एकायिनरुद्रावस्थयोर्लक्ष्ययोर्लक्षणं
 क्रमेण योजयति । तदेव रजालेशेनेत्यादिना । वित्तेपहेतुना रजालेशेनापि
 मलेनापेतमत एव स्वरूपप्रतिष्ठं स्वाभाविकेन रूपेण प्रसादादिना सम्य-
 गवस्थितं निर्मलदर्पणवत् अतश्च सत्त्वपुरुषयोर्बुद्ध्यात्मनोर्विवेकख्याति-
 मात्रं तन्मात्रवृत्तिकं सत् धर्ममेघध्यानमात्रप्रियं भवति न तु क्लेशप्रियैश्वर्य-
 प्रियमित्यर्थः । धर्ममेघध्यानं किमित्याकाङ्क्षायामाह । तत्परमिति । तदुर्ममे-
 घाख्यं ध्यानं परमं प्रसंख्यानं तत्त्वज्ञानं विवेकख्यातिरेव पराकाष्ठेति योगिना
 वदन्तीत्यर्थः । तथा चेत्यमेकायता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपिणी दृष्टृस्वरू-
 पावस्थाने हेतुः क्लेशकर्मादिपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्लान्तेति भावः । धर्म-
 मेघसमाधिश्च सूत्रकारणैव वक्ष्यते । यदप्यस्मितानुगत एव संप्रज्ञातयोगे
 सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरस्ति न वितर्कानुगतादौ तथाप्यनैव तेषुपलक्ष-
 णीया एतदङ्गभूतत्वात्तिष्ठामिति । निरुद्रावस्थायामपि लक्षणं योजयन्नेव
 सकारणस्य निरोधस्य स्वरूपमाह । चितिशक्तिरित्यादिना । संप्रज्ञातकाले
 संसारहेतुत्वादिदोषदर्शनादेवेतवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धायां
 विवेकख्यातिनिष्ठायां विवेकख्यातिरप्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्फलसिद्धे-
 श्च तत्रापि वैराग्यं भवति ततः सर्ववृत्तिनिरोध इति प्रक्रिया । तत्र यादृशे

विवेकख्यातिनिष्ठा विवेकख्यातिवैराग्ये हेतुस्वामादौ दर्शयति । ख्यातिरि-
 तीत्यन्तेन । चित्तिशक्तिः पुरुषाख्या न परिणामिनी पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरो-
 त्यप्तिः परिणामस्तद्रहिता कूटस्थनित्या परमार्थसत्येति यावत् । लोकैर्धेप्र-
 काशनरूपे फलएव चैतन्यशब्दः प्रयुज्यते चैतन्यफलोपधानं च न सर्वदा
 सर्वपुरुषेस्तीत्याशयेन शक्तिपदोपादानं, तथा च शक्तिरूपेणावस्थिता चित्ति-
 रित्यर्थः । चित्तिश्च न गुणः किं तु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यमिति 'द्रष्टा दृशिमात्र'
 इति सूत्रे विस्तरतः प्रतिपादयिष्यामः । यतोपरिणामिनी अत एव चित्तिश-
 क्तिप्रतिसंक्रमासंचारा, यथा बुद्धिर्विषयं गच्छति तदग्रहणार्थं नैवं चित्ति-
 रक्रियत्वात् । अथ वा नास्ति प्रतिसंक्रमः सङ्गो विषयेषु यस्या इत्यप्रति-
 संक्रमा निलंभेति यावत् । नन्वपरिणामित्वे चात्मनो विषयाकारत्वाभा-
 वात् कथं विषयस्फुरणं तत्राह । दर्शितविषया, दर्शितो बुद्ध्या निवेदितो
 विषयो यस्यै इति विग्रहः । विषयैः सह बुद्धिशक्तिश्चित्तौ प्रतिबिम्बिता
 सती भासतइति भावः । वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सूत्रे चैतद्व्यक्तं भविष्यति ।
 यतो ऽपरिणामिनी अत एव शुद्धानन्ता च सूखदुःखमोहाद्यात्मकाशुद्धि-
 रहिता पूर्णा च, उक्ताशुद्धेः परिणामरूपत्वात् सक्रियस्यैव परिच्छिन्नत्वाच्चेति ।
 इयं विवेकख्यातिः धर्मधर्म्यभेदात्तद्रुती वृत्तिः सत्त्वगुणात्मिका सत्त्वगुणस्य
 कार्यो अतश्चित्तिशक्तितो विपरीता परिणामिनी स्वयमेव विवेकाका-
 रिणी प्रतिसंक्रमवती दीर्घशिखावत् विषयेषु सर्पणात्तथा जडा तथा
 सुखदुःखाद्यशुद्धिमती परिच्छिन्ना च इत्यतोऽनात्मत्वादिदोषदर्शनात्
 तत्फलसिद्धेश्च विवेकख्यात्यां विरक्तं प्रत्युत्पत्तान्प्रत्ययं चित्तं तामपि
 ख्यातिं निरूणाद्भिः आवृणोति विलापयतीति यावत् । परवैराग्येण हेतुना
 चित्तस्य सा वृत्तिः स्वयमेव विलीयते यथा निद्रादोषेण सुषुप्तौ जाग्रदादि-
 वृत्तिरिति शर्करास्वादेनैव गुडदोषा अभिव्यज्यन्तइत्यतो विवेकख्याते-
 र्दोषदर्शने पुरुषगुणदर्शनमुपयुज्यतइति भावः । तथा यावद्वृत्तिदोषालिप्त-
 स्त्वेन वृत्तिवैधर्म्येण वृत्तिभेदत आत्मा न दृश्यते तावद्दोषदर्शनेऽपि आत्म-
 त्वधर्मात् वृत्तिवैराग्यं न घटते आत्मत्वेनैव परमप्रियत्वात् अत आत्म-
 कृत्सोऽहभयोरेव गुणदोषाभ्यां विविच्य दर्शनं वृत्तिवैराग्ये हेतुरित्याशयः ।

तदवस्थं निरोधवस्थं चित्तं संस्कारोपगं संस्कारमात्रानुसारि संस्कारमात्र-
रूपेण प्रशान्तवाहि भवति सेयं प्रशान्तवाहिता स पूर्वाक्ते निर्बीजः
समाधिः निरोधयोगो न किञ्चित्तत्र योगे ज्ञायते इति विग्रहेणासंप्रज्ञात-
नामा चेति वाक्यार्थः । असंप्रज्ञातयोगे चित्तबीजस्य संस्कारस्य तत्त्व-
ज्ञानजन्यपर्यन्तस्याशेषतो दाहाविर्बीजसंज्ञा तस्येति भावः । बीज-
दाहादेव चास्य निरोधस्य स्वरूपावस्थितिहेतुतया क्लेशकर्मादिपरि-
पन्थितया च लक्षणसङ्गतिरित्याशयः । सुषुप्तौ च निद्राख्यचि-
त्तवृत्तिसत्त्वाच्च असंप्रज्ञातलक्षणातिव्याप्तिस्तत्कालीनविरोधस्य क्लेशादिपरि-
पन्थित्वाभावाच्च । एतेन यदाधुनिकवेदान्तिभ्रुवा असंप्रज्ञातेऽपि निर्वि-
कल्पमात्मज्ञानं स्वरूपसद्बुद्धिवृत्तरूपं तिष्ठतीति वदन्ति तदप्रामाण्यं
क्वचिन्नैतद्वाच्यविरोधेन चेपेक्षणीयम् । “युञ्जीत योगी निर्जित्य त्रीन् गुणान्
परमात्मनि । तन्मयश्चात्मना भूत्वा चिद्वृत्तिमपि संत्यजेद्रि”ति मार्कण्डेय-
पुराणादौ ऐश्वरयोगेपि वृत्तिशून्यत्वावगमाच्च । निर्विकल्पं त्वात्मज्ञानं
संप्रज्ञातकालएव भवति शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यस्य संप्रज्ञातकालीनज्ञान-
स्यैव निर्विकल्पकस्य लयस्य मानत्वान् । योगद्वयमुपसंहरति । द्विविध इति ।
ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षया योगलक्षणपूरणाय च प्रव-
र्त्तमानं योगस्य फलप्रतिपादकं सूत्रमधिकप्रश्नमुखेनोत्थापयति प्रसङ्गादा-
त्मनः कौटस्थमपि प्रतिपादयितुम् । तदवस्थइति । ननु असंप्रज्ञातावस्थे
चेतसि सति बुद्धिबोधात्मा बुद्धिविषयकबोधस्वरूपो बुद्धिसाक्षी पुरुषः
किंस्वभावः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थानइव तदानीमपि प्रकाशरूप
एव तिष्ठति वृत्त्याख्यदृश्याभावादेव तु न पश्यति अथ वा काष्ठवदप्रकाश-
रूप एव आत्मा तदा तिष्ठति व्युत्थानकाले तु निमित्तविशेषात् प्रकाश-
रूपेण परिणामते किं वा दशस्ये दीपवन्नश्यतीत्यर्थः । एतेष्व्वाद्यपत्तं सू-
त्रेण सिद्धान्तयति ।

तदा द्रष्टुःस्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ ॥

तदा ऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुः चितिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विष-
यचैतन्यमात्रे ऽवस्थानमित्यर्थः । यथा जपापाये स्फटिकस्यालोहिते

स्वस्वरूपे ऽवस्थानं तथा वृत्त्यपाये पुरुषस्य वृत्तिप्रतिबिम्बशून्ये स्वस्वरूपे ऽवस्थानमिति भावः । यथा च तदा संस्कारशेषबुद्धेर्भानं न भवति तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तथा च कूटस्थ एव पुरुषो व्युत्थानइव तदानीमपि प्रकाशस्वरूप एव तिष्ठति । योगलक्षणमप्येतद्वेतुनिरोधत्वमेव । तत्र च वृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति भावः । सोऽयं पुरुषार्थो भाष्यकारेण सूचितो यथा कैवल्यइत्यनेन । कैवल्ये हि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति वक्ष्यति 'हेयं दुःखमनागतमिति सूत्रेणेति । क्रमेण चरमासंप्रज्ञाते ऽशेषसंस्कारक्षयात् चित्तेन सह वृत्तीनामात्यन्तिकनिरोधे सत्यात्यन्तिकं स्वरूपावस्थानं मोक्षाख्यमिति । ननु तदानीं दुःखाभावे ऽन्यदा दुःखमस्तीत्यायातं तथा चापरिणामित्वानुपपत्तिरित्याशङ्कं परिहरति भाष्यकारः । व्युत्थानेति । व्युत्थानचिन्तदशायां तु चित्तिस्तथा ऽपि स्वरूपेण तिष्ठन्ती न तथा नासंप्रज्ञातस्य कैवल्यस्य च समानरूपेत्यर्थः । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । कथं तर्हीति । कूटस्थापि चित्तिः केन प्रकारेण तर्हि व्युत्थाने तिष्ठतीत्यर्थः । असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातोप्यत्र व्युत्थानं बोध्यम् । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं हेतुपदमध्याहृत्य पठति । दर्शितविषयत्वादिति ।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टृवृत्तौ सारूप्यमित्यर्थः । व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यं, तदेतद्व्याचष्टे । व्युत्थानेति । इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखाइव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामाः मूषानिषिक्तद्रुतताभवत् स्वसंयुक्तार्थाकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुखदुःखमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढाख्या भवन्ति ताभिरविशिष्टा अविलक्षण वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा । वृत्तिश्च गुणो न भवति 'भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पती'ति सांख्यसूत्रात् । भागो विभक्तांशो ऽग्निविस्फुलिङ्गवदिति । कुतः पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्रोक्तं दर्शितविषयत्वादिति । बुद्ध्या निवेदितविषयत्वादित्यर्थः । निवेदनं च स्वारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम् । "शहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने

नम" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रो
 ऽविकारी तथापि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां पुरुषे यानि प्रतिबिम्बानि ता-
 न्येव पुरुषस्य वृत्तयः । न च ताभिरवस्तुभूताभिः परिणामित्वं, स्फटिकस्येवा-
 तत्त्वतोऽन्यथाभावादिति । तदुक्तं साङ्ख्ये, जपास्फटिकयोरिव नोपरागः
 किं त्वभिमान इति । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति 'चित्तेप्रतिसंक्रमायास्तदाकारा-
 पत्नौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति । एतेन सुखदुःखमोहगुणकवृत्तिसारूप्याद्
 व्युत्थाने चित्तरपि दुःखादिमतीव यद्भवति तदेव चित्तेदुःखभोगो दुःख-
 भ्यवहरणरूपः, प्रतिबिम्बरूपदुःखहानमेव चासंप्रज्ञातस्य फलमिति
 सूत्रद्वयेन सिद्धम् । ये तु अहं सुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययादात्मन एव पार-
 मार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति त एवं प्रत्याख्येयाः । स्वत एव चेदात्मनः परिणा-
 मास्तर्हि संवाच्यवावच्छेदेन सर्वदा वृत्तिप्रसङ्गादिनिर्माणादिप्रसङ्गः ।
 यदि * मनःसंयोगो निमित्तं तर्हि लाघवादेकेन मनस्त्वेनैव हेतुतास्तु
 आत्ममनस्तत्संयोगानां त्रयाणां हेतुत्वे गौरवात् । अनुमानं च अर्थाकार-
 परिणामसुखादिकमन्तःकरणोपादानकं बाधकाभावे सति तदन्वयव्यति-
 रेकानुविधायित्वात् मनःसंयोगवदिति । भोगे व्याभिचारवारणाय
 सत्यन्तं, बुद्धेः स्वभोक्तृत्वे च बाधकं कर्तृकर्मविरोधं सूत्रकारो
 वक्ष्यति । अहं कर्ता सुखीत्यादि प्रत्ययास्तु अहं गौर इत्यादिभ्रम-
 शतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिता नोक्तानुमानस्य बाधकाः,
 प्रत्युत "प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मा-
 नमकर्तारं स पश्यति" इत्यादि स्मृत्युपोद्बलितेनोक्तानुमानेनैव † बाध्यन्ते
 देहभिन्नात्मसाधकैरनुमानैरहं गौर इत्यादिप्रत्ययवदिति दिक् । स्वाक्ते बुद्धि-
 पुरुषयोर्वृत्तिसारूप्ये पञ्चशिखाचार्यसूत्रं प्रमाणयति । तथा च सूत्रमिति ।
 ख्यातिर्बुद्धिर्दर्शनं पुरुषस्य इत्यन्तं च सूत्रम् । । तथा च ख्यातिरेव दर्शनमित्ये-
 कमेव एकाकारमेव दर्शनं भ्रमो लोकानामिति सूत्रार्थः । इतिशब्दश्चान्यो
 भाष्ययोजनार्थं पूरणीयः । ननु सविषयवृत्तेः स्फुरणं चेतनसंयोगादेव भवतु

* यदि चेति पाठान्तरम् ।

† ते बाध्यन्ते इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

यथा सजलघटादिप्रकाशः सूर्यसंबन्धात्, अतः किमर्थं चैतन्ये वृत्तिप्रति-
 बिम्बं वृत्तौ वा वक्ष्यमाणचैतन्यप्रतिबिम्बं कल्प्यते । सुख्यहं जानामीति
 बुद्धिपुरुषयोरेकताभ्रमस्तु परस्परप्रतिबिम्बं विनापि दूरस्थवनस्पत्योरिव द्वा-
 पवशादेव संभवति तत्कथं बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्यसिद्धिरिति । अत्रोच्यते ।
 चेतने तावद्बुद्धिप्रतिबिम्बमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा कूटस्थनिन्यविभुचैत-
 न्यस्य सर्वसंबन्धात्सदैव सर्वं वस्तु सर्वज्ञायेत नहि सूर्यसंबन्धे सति
 घटाद्यप्रकाशो दृष्ट इति । न चाज्ञानाख्यं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये
 कल्पनीयं, नित्यज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात् “दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते
 तु नात्मनः” इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिषेधाच्च । अतोऽर्थभानस्य कादा-
 चित्कत्वाद्युपपत्तये ऽर्थोकारतैवार्ययहणं वाच्यं बुद्धौ तथा दृष्टत्वात्, बुद्धा-
 वपि हि संयोगमात्रस्यार्थयहणत्वे अतीन्द्रियस्याप्यर्थस्य बुद्धियाह्यत्व-
 प्रसङ्गात् । सा चार्थोकारता बुद्धौ परिणामरूपा स्वप्नादौ विषयाभावेन तत्प्र-
 तिबिम्बासंभवात्, पुरुषे च प्रतिबिम्बरूपा विद्यमानवृत्तिमात्रशाहके पुंसि
 प्रतिबिम्बिनैवोपपत्तेरिति । न केवलं तर्कादेव चित्ति बुद्धेः प्रतिबिम्बं
 कल्प्यते किंतु “तास्मिंश्चिद्रूपेण स्फुरे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः
 प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रूमाः ॥ यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको
 जनैः । रज्जुकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुष” इत्यादिस्मृतिशतैरपीति । न
 चैवं संस्कारशेषा बुद्धिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भायादित्यसंप्रज्ञातयोगानुप-
 पत्तिरिति वाच्यम् । परमाणोरिव वृत्त्यतिरिक्तानां प्रतिबिम्बसमर्पणासाम-
 र्थस्य फलबलेन कल्पनात् । अनादिस्वस्वामिभावस्यैव प्रतिबिम्बनिधा-
 मकतया वक्ष्यमाणत्वात् न परबुद्धिवृत्तेर्भानम् । अत एव पुरुषार्थवन्त्येव
 बुद्धिः पुरुषस्य विषय इति सांख्यसिद्धान्ते। विवेकख्यातिविषयभोगौ च
 पुरुषार्थाविति । यथा च चित्ति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेवं बुद्धावपि चिन्त्यप्रतिबिम्बं
 स्वीकार्यमन्यथा चैतन्यस्य भानानुपपत्तेः स्वयं साक्षात्स्वदर्शने कर्मकर्तृविरो-
 धेन बुद्ध्यारूढतयैवात्मनो घटादिवज् ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । तथा च वक्ष्यति
 सूत्रकारो ‘दृष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं मिति । बुद्धावात्मप्रतिबिम्बमेव च
 तान्त्रिका बुद्धेश्चिच्छायापत्तिरित्यात्माकारतेति प्राहुः । प्रतिबिम्बोपाधौ

बिम्बाकारो बुद्धेः परिणाम एव स च सात्तिभास्य इति । एतेन नीरूपत्वाद् बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यं प्रतिबिम्बनं न संभवतीत्यपास्तम् । उभयत्रोभयाकार- बुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिबिम्बशब्देनात्र विवक्षितत्वात् । जलादावपि सूर्या- द्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव सूर्यादिप्रतिबिम्बितत्वाच्च । तदेवं ब्रह्मात्मनेः परस्परप्रतिबिम्बरूपाद्वेषादेवैकताभ्रमोऽहं कर्त्ता सुखी ज्ञानामीत्यादिरूप इति । तदेतत्परस्परं प्रतिबिम्बं सांख्यकारिकायामिवशब्दाभ्यामुक्तं “त- स्मात्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीन” इति दि. १. यच्चैतच्चैतन्ये* बुद्धिवृत्तिसारूप्यमुक्तं चैतन्यस्य ब्रह्माकाररूपम् । इदमेव चैतन्यस्यार्थापरकं वृत्तिभानं तस्य चाकारोऽयं घट इत्यादिरूप एव, अन्यथा वृत्तिसारूप्यानुपपत्तेः । न तु वृत्तिबोधस्य पृथगाकारोस्ति घटमहं जानामि दुःखितोहमित्यादिकं तु बुद्धेरेवाकारा- न्तरं पुरुषस्यापरिणामित्वाद् अभ्रान्तत्वाच्चेति । तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति ‘चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति । ननु वृत्ति- तद्बोधौ यदि घटदीपाविधात्यन्तभिन्नौ न तु विज्जडात्मकमविभक्तमेकं वस्तु मणिकान्तिवत् तर्हि तत्तच्चित्तवृत्तीनां प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रबो- ध्यत्वे किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां प्रतिनियतयोरेव चित्तात्मनोरनादिः स्वस्वामिभावसंबन्धस्तत्रियामक इति प्रतिपादयति । वित्तमयस्कान्ते- त्यादिना संबन्धो हेतुरित्यन्तेन । तत्राप्यादावनादिं स्वस्वामिभावं युक्त्यो- पपादयति । चित्तमिति । यथायस्कान्तमणिः स्वस्मिन्नेवायःसन्निधीकरणमा- त्रात् शल्बनिष्कर्षणाख्यमुपकारं कुर्वन् स्वामिनः स्वं भवति भोगसाधन- त्वात् तथैव चित्तमपि अयःसदृशविषयजातस्य स्वस्मिन् सन्निधीकरणमा- त्रात् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वन् पुरुषस्य स्वामिनः स्वं भवति भोगसाध- नत्वात् । अतश्चित्तपुरुषयोरनादिः स्वस्वामिभावः संबन्ध इति शेषः । ततः किमित्यत आह । तस्मादिदं । तस्मात् स्वस्वामिभावस्य सिद्धत्वात्, स एवा- नादिसंबन्धः पुरुषस्य चित्तवृत्तिदर्शने हेतुरित्यर्थः । अतो न परचित्तन परस्य वृत्तिसारूप्यं भवति, कदापि तद्वृत्त्यबोधेन तयोः स्वस्वामि|संबन्धा-

* अत्रैतच्छब्दः युक्तकान्तरे नास्ति । † स्वस्वामिभावसंबन्धेति युक्तः पाठः ।

भावात् । ननु स्वस्वामिभावस्य कथमनादित्वं स हि भोग्यभोक्तृभावरूपतया प्रलये न तिष्ठतीति । मैवम् । अभुज्यमानधनेऽपि सुषुप्तस्य स्वस्वामिभावेन स्वत्वस्वामित्वयोरतिरिक्तपदार्थत्वात् स्वरूपसंबन्धविशेषत्वाद्वा प्रतियोग्यनुयोगिभाववत् । अथ वा स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्वमेव बुद्धेः पुरुषस्य स्वत्वमीदृशो भोग्यभोक्तृभाव एव च तान्त्रिकैर्भोग्यभोक्तृयोग्यतेत्युच्यते । 'चिदवसानो भोग' इति सांख्यसूत्रोक्तस्य सुखदुःखानुभवरूपभोगस्य पुरुषधर्मत्वादिति । स च स्वस्वामिभावाश्चित्तपुरुषयोरनादरेव स्वीक्रियते । न च महत्तत्त्वरूपस्य चित्तस्य कार्यतया कथं तद्दुर्मस्यानादित्वमिति वाच्यम् । अन्तःकरणस्य वृत्तवत् कार्यावस्थायामेव महत्तत्त्वपरिभाषास्वीकारात् बीजावस्था तु प्रकृत्यंशत्वरूपा नित्यैव, अन्यथा धर्माधर्मसंस्कारादीनामाश्रयं विना प्रलये ऽवस्थानानुपपत्तेः प्रकृतिमात्रस्य तदाश्रयत्वे तत्कार्यभोगसृत्यादेरपि त्विष्टत्वस्यैवैचित्यात् अन्तःकरणकल्पनानर्थक्यमन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनामिति सांख्यसूत्रस्य यथाश्रुतार्थानुपपत्तिश्चेति । अथैवं बुद्धितत्कारणयोर्भयोर्धर्मादिकल्पने गौरवमिति चे, दृष्टानुसारितया ऽस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । यथा हि परमाणुपर्यन्तमेव घटे पाकेन रूपं जायते तद्घटभङ्गे च तैरणुभिर्घटान्तरं तद्रूपकं भवति तथैव प्रकृतिपर्यन्तमेव बुद्धेः धर्मादिकमुत्पद्यते तद्बुद्धिनाशे च तत्प्रकृतिभिः तादृशधर्मादिमदेव बुद्ध्यन्तरमुत्पाद्यते कारणगुणप्रक्रमादिति दिक् । कृत्या दिलक्षणा अपि वृत्तयः सन्तीत्यागामिसूत्रस्य नू नतां परिहर्तुं चित्तस्येत्यन्तं पूर्यात्वेत्तरसूत्रमवतारयति । ताः पुनरिति । चित्तस्य बहुवृत्तिकत्वे सत्यपि ता निरोद्धव्या वृत्तयः क्लिष्टाक्लिष्टरूपा वक्ष्यमाणाः पञ्चतय्य एवेति सूत्रेण सहान्वयः । प्रमाणादिरूपवक्ष्यमाणवृत्तिपञ्चकनिरोधेनैव तत्कार्याणामन्यवृत्तीनां निरोधसिद्धिरिति भावः ॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

यैः प्रमाणादिलक्षणव्यापारैः चित्तं जीवति ते तद्वृत्तय उच्यन्ते

द्विजादीनां याजनादिवत् । क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च क्लिष्टाक्लिष्टाः । निरोद्धव्या
वृत्तयः क्लिष्टा वा अक्लिष्टा वा भवन्तु वक्ष्यमाणाः पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा
एवेति सूत्रार्थः । वृत्तीनामसंख्यव्यक्तितया ऽवयवार्थकत्वानुपपत्त्या तयपो
लक्षणयात्र प्रकारवाचित्वं 'ताः पञ्चधा वृत्तय' इत्यागामिभाष्यात्* इति ।
क्लिष्टवदक्लिष्टस्यापि हेयत्वप्रतिपादनाय क्लिष्टाक्लिष्टविभागप्रदर्शनं, तत्र चायं
क्रमोक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ततस्ता अपि परवैराग्येणेति ।
“सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव ही”ति स्मरणात् । क्लिष्टा व्या-
चष्टे । क्लेशहेतुका इति । त्रिगुणात्मकतया सर्वासामेव वृत्तीनां क्लेशवत्त्वेन
क्लिष्टाक्लिष्टविभागो नोपपद्यतइत्यतः क्लेशसंबन्धविशेषपरतया इत्थं
व्याख्यायते । अत्र च हेतुः प्रयोजनं, क्लेशश्चात्र मुख्य एव बाह्यो दुःखाख्यः ।
तथा च क्लेशहेतुका दुःखफलिका विषयाकारवृत्तय इत्यर्थः । क्लेशजन-
कत्वे हेतुः कर्मत्यादि । कर्मोशयप्रचयानां धर्माधर्मवासनासमूहानां क्षेत्री-
भूता आलम्बनीभूताः, क्लिष्टा इत्यर्थः । विषयाकारवृत्तिजन्यवृष्णाद्यभि-
हतस्तद्गानाहं यतमानः परपीडानुग्रहाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति ततश्च
दुःखधारा भवतीति भावः । अक्लिष्टा व्याचष्टे । ख्यातीति । अक्लिष्टा
अक्लेशफलिकाः : ताश्च गुणाधिकारविरोधिन्यः गुणानां सत्त्वादीनामधि-
कारः कार्यारम्भणं तद्विरोधिन्यो ऽविद्याकामकर्मादिरूपकारणनाशक-
त्वात् । ख्यातिविषया विवेकख्यातिसंबद्धा इत्यर्थः । ख्यातिसाधनस्यापि
संग्रहाय विषयपदमिति । ननु सूत्रकारेण तामसीनां सास्विकीनां च
द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यत्वमुक्तं न तु राजसीनां क्लिष्टाक्लिष्टरूप-
मिश्रवृत्तीनामिति न्यूनतेत्याशङ्क्य मिश्रवृत्तीनामुक्तास्वेवान्तर्भावमाह ।
क्लिष्टप्रवाहेति । क्लिष्टशेषीभूता अपि अक्लिष्टरूपास्तदंशा यद्यपि क्लिष्ट-
च्छिद्रेषु सन्ति तथाप्यक्लिष्टा एव अक्लिष्टशब्देन गृहीता भवन्ति । एव-
मक्लिष्टच्छिद्रेष्वपि क्लिष्टाः क्लिष्टशब्देन गृहीता इत्यर्थः । तथा च राजस्या
मिश्रवृत्तरंशाभ्यामंशिन्योः प्रवेश इति न न्यूनता । इदानीं वृत्तिनिरोधस्य
फलं वक्तुमादौ संसारानर्थबीजं संस्कारं दर्शयति । तथाजातीयकाइति ।

* पञ्चधेत्यर्थकथनमात्रं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानं तयपः प्रकारे ऽस्मरणात् किं
तु तयव्यवयवे एवेति वाचस्पतिमिश्रपञ्चतयः । रा- शा-

क्लिष्टाक्लिष्टजातीयकाः संस्कारा इत्यर्थः । अस्य जीवभ्रामकस्य वृत्ति-
संस्कारचक्रस्य स्तम्भने प्रलये च निरोध एवोपाय इत्याह । तदेवंभूत-
मिति । तद्वृत्तिसंस्कारचक्रात्मकं चित्तमेवंभूतं निरोधावस्थमवसिताधिकारं
क्रमेण समाप्यमानाधिकारं सदात्मकल्पेनात्माविभागेन निर्दुःखतया ति-
ष्ठति व्युत्थानपर्यन्तम् । अथ बाभ्यासपाठवेनाविलसंस्कारक्षये सति प्रलय-
मात्यन्तिकलयमेव गच्छति विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । निरोधसमाधेः
पुनरनुत्थानमेव योगिनां मुक्तिरिति भावः । पूर्वसूत्रेण सह योजनार्थं ताः
क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तय इति पूरयित्वात्तरं सूत्रं पठति ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

सुगमं सूत्रम् । तत्रेति पूरयित्वात्तरसूत्रमवतारयति । तत्र, तासु
वृत्तिषु मध्ये ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्य
लक्षणं सुगमत्वादकृत्वैव विभागः कृतः । परोक्तानि चैतराणि प्रमाणानि
एष्विद्वान्तर्भाव्यानीत्याशय इति । प्रत्यक्षं व्याचष्टे । इन्द्रियेति । इन्द्रि-
याण्येष नाडी* चित्तसंचरणमार्गः तैः संयुज्य तद्गोलकद्वारा बाह्यवस्तुषूपरक्त-
स्य चित्तक्षेत्रेन्द्रियसाहित्यनैवार्थाकारः परिणामो भवति न केवलस्य चित्तस्य
शङ्कूपैत्याद्याकारतायां नयनादिगतपिप्ताद्यन्वयव्यतिरेकाभ्या, मतो रूपादि-
वृत्तिषु चक्षुरादीनामपि कारणत्वं शास्त्रेषूच्यते । अत्रोपरागादित्यन्तेन बाह्य-
वृत्तेः कारणमात्रं दर्शितं^१ न तु तल्लक्षणे प्रवेशनीयम् । आत्मादिप्रत्यक्षाव्याप-
नादीश्वरप्रत्यक्षाव्यापनाच्च, तस्याजन्यत्वात् । अर्थस्येत्यनेन समारोपित-
त्वप्रतिषेधाच्च विपर्ययेतिव्याप्तिः । विशेषावधारणप्रधानेति विशेषणादनुमा-
नागमयोर्व्यावृत्तिः । स्मृतिव्याघर्त्तनाय तद्विषयेति । उपरक्तवस्तुविषयेत्यर्थः ।

* उपलब्धभाष्यपुस्तकेषु इन्द्रियप्रणालिकथेति पाठदर्शनादत्रेन्द्रियाण्येव प्रणालि-
केति वक्तुं युक्तम् । अथवा इन्द्रियनाद्येति वार्तिकसंभतेः भाष्यपाठः ।

१ प्रदर्शितमिति पाठान्तरम् । रा. शा.

सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभिन्न एवार्थ इत्येतन्निरासायोक्तं सामान्यविशेषा-
त्मन इति । अनेन चाषयवी न निराकृतः किं त्ववयविनि सामान्यविशे-
षयोरविभागलक्षणं तादात्म्यमुक्तं पश्चादवयविव्यवस्थापनादिति । “अनन्ता
रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि” । “बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यव-
सायिनाम्” इत्यादिस्मृतिभ्यो रश्मिशाखादित्युच्यतालाभात् । वृत्तिः प्रभा-
वत् द्रव्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । सा वृत्तिरेव दीपप्रभावत् बाह्यार्थमुपसृत्य
चतुरादिक्रीभावेन घटाद्याकारा भवति । स्वप्रधानादौ घटाद्याकारतया
चित्तवृत्तेरनुभूयमानत्वाद् बाह्ये ऽपि ज्ञानाकारः सिध्यति । अत्रांशे बौद्धा-
नामस्माकं चैकवाक्यत्वे ऽपि न साम्यम् । अस्माभिर्बाह्यार्थस्यापि स्वीका-
रादिति । प्रत्यक्षस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्य प्रमाकरणात्वेन प्रमाण-
त्वमुपपादयति । फलमिति । वृत्तिरूपस्य करणस्य फलं पुरुषनिष्ठश्चि-
तवृत्तिविषयको बोधः, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः । अयं च बोधो विषय-
देशएव भवति विभुत्वात् । ननु अयं घट इति वृत्तेर्बोधो घटमहं जाना-
मीति रूपस्तस्य च पौरुषेयत्वे पुरुषस्य स्वतन्त्राकारेण परिणामित्वापत्तिरि-
ति तत्राह । अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तवृत्त्या सहाविशिष्ट इति
वृत्तिसाहूप्यमूत्रे उपपादित इत्यर्थः । अयं घट इत्याकारा बिम्बरूपा वृत्तिः
कारणं तस्या एव वृत्तेश्चैतन्ये प्रतिबिम्बनाच्चैतन्यमप्ययं घट इत्याकारमि-
व सद्बोधाख्यं फलं भवतीति नात्रविशेषः शब्देन वक्तुं शक्यते, विवेकिभिरे-
वेत्तुहीरादिमाधुर्यस्येव स्वयं विशेषो ऽनुभूयते दृग्दृश्यादिवैधर्म्यादिति भा-
वः । पौरुषेयो बोध इत्याधाराधेयभावश्च गगने श्रात्रमिति वद्विशिष्टाविशि-
ष्टभेदेनोपपादनीयः । करणलक्षणं चात्र फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वमिति ।
ननु रूपादिषु चतुरादीनामेव करणत्वं श्रुतिस्मृत्योरवगम्यतइति चेत्सत्यं, किं
तु बुद्धिवृत्त्याख्यप्रमान्तरं प्रत्येव तेषां करणत्वं न तु पौरुषेयबोधरूपां मुख्य-
प्रमां प्रति, प्रमाद्वयं च साङ्ख्ये सूत्रितं ‘द्वयोरैकतरस्य व्याप्यसच्चिह्नकार्यपरि-
च्छित्तिः प्रमेति । चतुरादीनां च वृत्तौ करणत्वं व्यापारवत्करणत्वरूपं
कुठारादाविवेति शेषः । ननु विषयाकारतैव विषयग्रहणं चित्तस्थले दृष्टं

पुरुषस्तु कूटस्थो न वृत्त्याकारतां भजते ऽतः कथं पुरुषश्चित्तवृत्तिसाक्षी
 स्यात् कथं वाविशिष्टः पौरुषेयो बोध इत्याशङ्कयामाह । प्रतिसंवेदीति ।
 संवेदिन्या बुद्धेः प्रतिसंवेदी तत्समानाकारः पुरुष इत्येतच्चतुर्थपादे 'चित्तेर-
 प्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति सूत्रे उपपादयिष्याम
 इत्यर्थः । यद्यपि चित्तेः स्वयमाकारो नास्ति तथापि प्रतिबिम्बवशात्
 स्याकारापत्त्या वृत्तिबोध इत्यस्माभिवृत्तिसारूप्यप्रसङ्गेन प्रागेव व्याख्या-
 तम् । कश्चित्तु वृत्त्याख्यकारणसामानाधिकरण्येन बुद्धावेव प्रमाख्यं
 फलं जायते, चैतन्यमेव हि बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्यार्थाकारया
 तदाकारतामापद्यमानं फलं, तच्च चिच्छायाख्यं चित्प्रतिबिम्बं बुद्धेरेव धर्म
 इति वदति । तत्र । पौरुषेयशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्यागापत्तेः प्रतिबिम्बस्य
 तुच्छतया ऽर्थाभानरूपत्वानुपपत्तेश्च प्रतिबिम्बस्य प्रकाशाद्व्यर्थक्रियाकारि-
 तायाः क्वाप्यदर्शनाच्च । प्रतिबिम्बं हि तत्तदुपाधिषु बुद्धेर्बिम्बाकारपरिणाम-
 मात्रमिति । किंच परस्परं प्रतिबिम्बस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धतया चित्तेरेव वृत्ति-
 प्रतिबिम्बोपहितायाः फलत्वं युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् 'सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ज्ञानमेव परं ब्रह्म' 'ज्ञानं बन्धाय चेष्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृ-
 तिष्विति । बुद्धेश्चिच्छायापत्तिश्चाहमित्यादिरूपैश्चित्तो भानार्थमेवेष्यते
 बुद्धारोहं विना साक्षात्स्वभाने कर्मकर्तृविरोधादित्युक्तमेव । अपि च बुद्धेरेव
 प्रमावृत्ते पुरुषो न सिध्येत् । वृत्तिसाक्षित्तया पुरुषसिद्धिरिति चेत्, एवं
 सति वृत्तिद्रष्टरेव वृत्त्यारूढार्थद्रष्टृत्वकल्पनेोचिता न तु विम्बप्रतिबिम्ब-
 योरुभयोरेव द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितुं युक्तं, गौरवादिति । किंच ज्ञाना-
 मीत्येवं बुद्धिवृत्तौ भासमानं प्रतिबिम्बचैतन्यं स्वज्ञेयं न संभवति कर्मकर्तृ-
 विरोधादतो विम्बचैतन्ये भानमावश्यकमिति । अत्रायं प्रमात्रादिवि-
 भागः ॥

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च सात्त्विकं सांख्यसूत्रितम् ।

अविकारेण द्रष्टृत्वं सात्त्विकं चापरं जगुः ॥

इति दिक् । पुरुषे वृत्तिबोधरूपं च फलमनुमानादिसकलवृत्तिष्वपि बोध्यम् । अनुमानं लक्षयति । अनुमानस्येति । साध्यविशिष्टः पक्षोऽनुमेयः तस्य साध्यवत्त्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेषु अनुवृत्तो विजातीयेभ्यो विपक्षेभ्यो व्यावृत्तो यः संबन्धोऽर्थोत्तत्रैवानुमेये पक्षवृत्तिरिति यावत् । तद्विषया तत्रि-
बन्धना, बीज् बन्धने इत्यनुशासनात् तद्विषयज्ञानजन्येति यावत् । एवंभूता या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिः सानुमानमित्यर्थः । संबन्धइति पाठोपि संबध्यतइति संबन्धः' यथा च स एवार्थः । सामान्येत्यादि प्रत्यक्षव्यावृत्तस्वरूपकथनमात्रं न तु लक्षणान्तर्गतं वैयर्थ्यादिति । अनुमानवृत्तेरुदाहरणमाह । यथा देशान्तरप्राप्तेरिति । अत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तश्चैत्रवदिति । व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तो विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिरिति । अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठस्तु लेखरूपमादात् प्रत्यक्षसिद्धेनुमितिवैयर्थ्यादिति । आगमाख्यां वृत्तिं लक्षयति । आप्तेनेति । भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाठवार्त्तदोषरहितेनेत्यर्थः । मूलवक्रमिप्रायेण श्रुतो वेति नोक्तं तदप्युपलक्षणीयम् । स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधसदृशबोधोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । श्रुतवृत्तिरिति व्युत्क्रमेणान्वयः । अत्राप्लोक्तार्थविषयिणी शब्दजन्या वृत्तिरित्येवागमप्रमाणस्य लक्षणं, शेषं तु आगमशब्दव्युत्पत्तिमात्रमाप्तादागच्छति वृत्तिरित्यागम इत्याशयः । तदर्थविषयेत्यन्तविशेषणव्यावृत्त्यात्रप्रमाणमागमवृत्तिं दर्शयति । यस्येति । दृष्टानुमितार्थकत्वाभावेनाश्रुतेयार्थोऽवेद्यप्रतिपाद्यको यस्यागमस्य वक्ता स आगमः शास्त्रं चैत्यं वन्देत स्वर्गकाम इत्यादिरूपं पूवते, प्रमाणवृत्तिजननासमर्थ इत्यर्थः । नन्वेवं दृष्टानुमितार्थकवक्रनिर्मितस्य श्रुतिमूलस्याधुनिकागमस्यापि पूवः स्यादत आह । मूलेति ।

प्रमाणं लक्षयित्वा विपर्ययं लक्षयति ।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशोमिथ्याज्ञानमिति लक्षणं, मिथ्येत्यस्य

विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विषयस्त-
त्प्रतिष्ठं तद्विशेष्यकमित्यर्थः । भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव विषये समारोप
इति भावः । संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । अत्र च शास्त्रे ऽन्यथाख्यातिः
सिद्धान्तो न तु सांख्यवदविवेकमात्रम् 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिसुखान्मख्यातिरविद्ये'त्यागामिसूत्रात् । वैशेषिकाच्चात्रायं वि-
शेषो यद्वाह्यरजतादेर्नारोपः किं त्वान्तरस्यैवेति, ज्ञानाकारमनुभवसिद्धं
शुक्त्यादिकं सचिच्छ्रुतं विहाय दूरस्थरजतादिविषयकत्वकल्पने गौरवात्
स्वप्ने दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो बाधानुपपत्तेश्च । तथा च ब्रह्म-
सूत्रद्वयं 'संध्ये सृष्टिराह ही'ति 'तदभिधानादेव तत्तिरोहितं ततो ह्यस्य
बन्धविपर्यया'विति चेति । ननु प्रतीतिबलेनैव विषयः सिध्यतु तथा च
शुक्तिरजतादिस्यलेप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वमसिद्धमित्याशयेन पृच्छति । स कस्मा-
दिति । परिहरति । यत इति । अत्राधितानुभवेनैव विषयसिद्धिरिति भावः ।
ननु बाध्यबाधकभाव एव वैपरीत्येन कथं न भवति तत्राह । भूतार्थेति । सद-
र्थविषयत्वेन प्रमाणस्य बलवत्त्वात् तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभाव इति ।
अत्रोदाहरणमाह । तत्र प्रमाणेनेत्यादिना । विपर्ययवृत्तेरतिहेयत्वख्यापना-
याह । सेयमिति । पञ्चपर्वो याऽविद्या संसारानर्थबीजं सा । इयमेव, मिथ्या-
ज्ञानरूपा वृत्तिरेव, एतद्विशेषएवेति यावत् । अत इयमवश्यं निरोद्धव्येति
भावः । पर्वोणि गणयति । अविद्याऽस्मितेति । क्लेशाः क्लेशाख्याः । क्लेशद-
त्वादिति भावः । रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेऽपि अविद्यायानुगतत्वाद्-
विद्यापर्वत्वं विपर्ययत्वं च, यथाङ्कुरस्य बीजपर्वत्वं बीजत्वं चेति बोध्यम् ।
नन्वविद्या विपर्ययो मोह इति पर्याया एवं च सति मोहवृत्त्योऽभेदात् कथं-
शान्तघोरमूढत्वं वृत्तीनामिति सिद्धान्तो घटेतेति चेत्, न । धर्मधर्म्यभेदेनै-
वात्र वृत्तीनां विपर्ययादिरूपावभागकरणात् । वस्तुतस्तु वृत्तयो विपर्यया-
दिमत्य एवेति । अत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वर्थसंज्ञापञ्चकं क्लेशानां
माह । एतएवेति । स्वसंज्ञाभिः स्वानुरूपसंज्ञाभिः । तथा च विष्णुपुराणम् ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्यसंज्ञकः ।

अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः ॥

इति । एतेषामेव च प्राधान्येनावान्तरविभागः सांख्यकारिकायामुक्तः ।

भेदस्तमसोष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोष्टादशधा तथा भवत्यन्यतामिस्रः ॥

इति । अत्र्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वष्टस्वात्मबुद्धिर-
विद्या अष्टविधं तमः, ज्ञानावरकत्वात् । एतास्त्रैव देहाद्यात्मबुद्धीनामन्त-
र्भावः, देहादीनामेतदष्टककार्यत्वात् । शुक्तिरजताद्विपर्ययाणां तु संसा-
राहेतुतया नात्र गणना, 'विपर्ययादिष्यतेबन्ध' इति पूर्वकारिकया बन्धहे-
तुविपर्ययस्यैव प्रकृतत्वादिति । मोहाद्विष्वप्येवं बोध्यम् । अष्टस्वर्णिमाद्यै-
श्वर्येष्वनात्मसु आत्मीयबुद्धिरस्मिता स्वत्वास्मितयोः पर्यायत्वात् सैव
चाष्टविषयकतया अष्टविधो मोहो मुख्यत उच्यते । शेषं पूर्ववत् । तथा
दृष्टानुश्रविकभेदेन दशसु शब्दाद्विषयेषु रागो दशविधो महामोहः ।
शेषं पूर्ववत् । तथाष्टैश्वर्यस्य विषयदशकस्य च परिपन्थिनि द्वेषोष्टादशधा
तामिस्रः । शेषं पूर्ववत् । तथा ऐश्वर्याष्टकं विषयदशकं च नद्व्यतीति
यस्त्रासः सोष्टादशधाभिनवेशेन्यतामिस्रः । शेषं पूर्ववत् । एतदिति ।
अविद्यादय इत्यर्थः ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दश्च
शाब्दज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य स तथा । तथा च तदुभयजनकः
सर्वदैव बाधाबाधकालाविशेषेणेत्याद्यविशेषणार्थः । ननु विकल्पस्य सव-
स्तुकत्वे प्रमाणेन्तर्भावः, निर्वस्तुकत्वे तु विपर्ययेन्तर्भावस्तृतीयप्रकारासं-
भवादित्याशङ्कं परिहरन्नेव विशेषणयोर्व्यावर्त्यमाह । स नेति । उपारो-
होन्तर्भावः । प्रमाणकोट्यनन्तर्भावे हेतुर्वस्तुशून्यत्वेपीति विपर्ययकोट्यनन्त-
र्भावे च हेतुः शब्दज्ञानेत्यादि । माहात्म्यं याचार्य्यं, तथा च यथार्थशब्देन
धर्मार्थज्ञानेन च यादृशो व्यवहारो भवति शब्दज्ञानरूपस्तादृश एव
व्यवहारो विकल्पादपि दृश्यते धिवेकिनामपीत्यर्थः । विपर्ययस्तु नैवं,
बाधोत्तरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावादिति । एतेन विपर्ययलक्षणो

शब्दज्ञानानुपातित्वं विशेषणं द्वैयमिति भावः । विकल्पस्योदाहरण-
माह । तद्व्येत्यादिना । किं विशेष्यं केन विशेषणेन व्यपदिश्यते अत्यन्ता-
भेदान्नास्त्यत्र विकल्पज्ञाने विशेषणविशेष्यभावरूपोर्थ इत्यर्थः । वस्तुशून्य-
त्वमुपपाद्य शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपादयति । भवति चेति । चैत्रस्य
गौरिति यथार्थशब्दवत् अत्रापि विशेष्यविशेषणभावव्यपदेशे सति तथा
वृत्तिर्बाधो विवेकिनामपि भवति चेत्यर्थः । अन्यान्यप्युदाहरणान्याह ।
तथेत्यादिना । शास्त्रैः प्रतिषिद्धा वस्तुभूताः सुखादयो धर्मा यत्रेति
प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा पुरुष, इयं वृत्तिरेकमुदाहरणम् । अभावस्याधिकरणमा-
त्ररूपत्वेनाधाराधेयभावाविरहादिति । निष्क्रियः पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम् ।
लौकिकमप्युदाहरणत्रयमाह । तिष्ठतीति । तिष्ठति बाणः स्यास्यति
स्थित इति गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिविषयकविकल्पे वर्तमानत्वादिविशिष्टं
स्याधात्वर्थमात्रं पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्तृत्वं कर्तृत्वस्य वर्तमानत्वा-
दिकं च प्रत्ययत्रयार्थस्तु विकल्पित इत्यर्थः । बाणे गतिनिवृत्त्यनुकूलकृत्य-
भावादिति । उदाहरणान्तरमाह । तथानुत्पत्तीत्यादिना व्यवहार इतीत्य-
न्तेन । अनुत्पत्तिर्धर्मा यस्येत्यनुत्पत्तिधर्मा पुरुषः । स धर्मा, अनुत्पत्तिर्धर्मः ।
प्रमाणाविपर्ययातिरिक्तायां विकल्पवृत्तौ बहुवादिप्रतिपत्तेस्तत्रिरासाय
बहून्युदाहरणानि । एवं स्वपुष्पशशङ्गप्रत्यया अपि विकल्पमध्ये प्रवेश-
नीयाः । स्वपुष्पं नास्तीति प्रत्ययानुरोधेन तादृशप्रत्ययसिद्धेः । विकल्पप्र-
त्ययास्तु वैशेषिकैराहार्यज्ञानविशेषतयैष्टव्या एव । विशेषस्तु, तैर्मिथ्याज्ञा-
नमध्ये प्रवेश्यन्ते अस्माभिस्तु सविकल्पनिर्विकल्परूपाभ्यां श्रुतिसिद्धयो-
गविभागाद्यं पृथङ् निर्दिश्यन्तइति ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तियहणम् । जाग्रत्स्वप्नवृत्ती-
नामभावस्य प्रत्ययः प्रतिसंक्रमस्थानं कारणमिति यावत् । तच्च चित्तसत्त्वा-
च्छादकं तमोद्रव्यमन्धकारादिवत् तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथा
तादृशी वृत्तिर्निद्रेत्यर्थः । बुद्धेर्हि त्रिगुणतया यदा सत्त्वरजसी अभिभूय

समस्तकरणावरकं तम आविर्भवति तदा मलिनस्य चित्तसत्त्वस्य तम-
 आकारैव वृत्तिः स्वपिपीत्याकारा जायते, स्वापश्चात्र जायत्स्वप्नवृत्त्यभावः ।
 तां च निद्राख्यां वृत्तिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोन्तःप्रज्ञ इति श्रुतिभि-
 रुच्युत इति । न च चित्तेन चित्तग्रहणे कर्मकर्तृविरोधः । वृत्त्या चित्तस्य ग्रह-
 णेन कर्मकर्त्राभिर्भेदात् । न चैवमेकया वृत्त्या वृत्त्यन्तरग्रहणसंभवे पुरुषकल्पना-
 वैयर्थ्यम् । नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्पने ऽनवस्थायाः सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वा-
 दिति । ननु निरोधे * कैवल्यप्रलयादिष्विव वृत्त्यभाव एव सर्वस्यां सुषुप्तौ
 कथं न स्वीक्रियते न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति
 सौषुप्तश्रुतावपि तदानीं ज्ञानाभावस्यैवावगमादित्याशङ्क्याह । सा तु
 संप्रबोध इति । सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष एव, जागरे स्मरणादित्यर्थः ।
 अत एव त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेदित्यादिश्रुतयः सुषु-
 प्तस्थानेषु भोग्यमस्तीत्याहुः । न चैवं श्रुत्याविरोध इति वाच्यम् ।
 अर्धसमयभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यात् । 'मुग्धेर्द्वैसम्पत्तिरिति सुषुप्तिप्रकरण-
 स्यवेदान्तसूत्रात् । अन्यथा श्रुत्याविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च कदा चिद्गा-
 ठतमसा चित्तसत्त्वस्य तमोगोचरवृत्तावप्यसामर्थ्ये च संभवत्येवेति ।
 यत्त्वाधुनिका वेदान्तिब्रुवा आहुः, सुषुप्तौ तमः सान्निभास्यमेव न तत्र
 वृत्तिरस्तीति । तत्र । वक्ष्यमाणस्मरणानुपपत्तेः सान्निध्यपरिणामिनि सं-
 स्कारस्मृत्योरनभ्युपगमात् । यच्च तदेकदेशी सुषुप्तावज्ञानाख्यप्रकृतेरेव
 वृत्तिमाह न तु चित्तस्य, तदपि हेयम् । एवं सति जायत्स्वप्नयोरपि तस्या
 एव वृत्तिसंभवे चित्तकल्पनावैयर्थ्यादिति । तस्माज्जायत्स्वप्नयोरिव सुषु-
 प्तेपि चित्तस्यैव वृत्तिः, 'जायत्स्वप्नसुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः' इति
 स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तत्वेनैव वृत्तिसामान्ये हेतुतायां लाघवाच्चेति ।
 स्मरणाकारं पृच्छति । कथमिति । यस्यां सत्त्वसचिवं तम आविर्भवति
 तस्याः सान्त्विक्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह । सुखमिति ।
 प्रसन्नं निर्मलं मनः स्वस्मिन् जायमानां प्रज्ञां यथार्थवृत्तिं विशारदीक-

* निरोधकैवल्येतिपाठान्तरम् ।

रोति * सूत्रार्थप्रतिबिम्बोद्गाहिणीं करोतीत्यर्थः । विशारदां करोतीति पाठस्तु साधुः । यस्यांरजःसचिवं तम आविर्भवति तस्या राजस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह । दुःखमिति । स्थानमकर्मण्यं, तामस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह । गाढमिति । अलमत्यन्तं मुषितमिव परैरपहृतमिव तिष्ठतीत्यर्थः । अलसमिति पाठे तु स्थानता चित्तस्यातिचाञ्चल्येन कर्मात्मता, आलस्यं तु तमोर्धर्मगुस्त्वेन कर्मात्मता कर्मण्यनिच्छा वेति भेदः । ननु भवतु प्रत्यवमर्शस्तथापि कथं सुषुप्तौ प्रत्ययसिद्धिस्तत्राह । स खल्विति । प्रत्ययानुभवे सूत्रोक्तस्याभावप्रत्ययस्यानुभवे सति सोऽयं प्रत्यवमर्शः खलु न स्यादित्यर्थः । संस्कारासंभवादिति भावः । ननु वृत्तिं विनापि सुखादिवत् सुषुप्तौ स्वापस्य सात्तिभास्यत्वमभ्युपगम्य तस्मरणमुपपादनीयमित्याशङ्क्याह । तदाश्रिता इति । तद्विषयाः प्रत्ययविषयिकाः स्मृतयोपि तदाश्रिताश्चित्ताश्रिता न स्युरन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणादित्यर्थः । न च स्मरणमपि सात्तिण्येवास्त्विति वाच्यम् । तत्र संस्कारासंभवात् स्मृत्याख्यपरिणाभासंभवाच्चेति । ननु निद्रावृत्तिरपि तमस्येकाया विषयदुःखशून्या चेति सा किमर्थं निरोद्व्येत्याशङ्क्याह । सा चेति । इतरवृत्तिवत् सुखदुःखमोहात्मकत्वेन समाधिप्रतिपक्षत्वेन च निद्रापि समाधौ निरोद्व्येत्यर्थः ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

भाष्यानुसारेणास्य सूत्रस्यायमर्थः । एवमनुभूतौ यौ विषयौ वृत्ति-
तदाहूठार्थौ तयोरसंप्रमोषो ऽस्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वृत्तौ तदु-
भयविषयिणीति यावत्, एवंभूता वृत्तिः स्मृतिरिति । अत्र प्रत्यभिज्ञा-
दिव्यावृत्तये संस्कारमात्रजन्यत्वमेव स्मृतिलक्षणं, सूत्रकारेण तु स्मृतेः

* वाचस्पत्ये स्वच्छीकरोतीतिविवरणादुपलब्धसर्वभाष्यपुस्तकेषु विशारदीक-
रोतीतिनिरनुस्वारपाठस्य दर्शनाच्च च्यन्तो ऽप्ययं पाठः साधुरेव । वार्तिककारस्य तु
'प्रतिबिम्बोद्गाहिणीं करोतीति द्वितीयान्तान् विवरणं ङीषादेरप्राप्त्या बहुषु पाठक-
ल्पने प्रमाणाभावेन पाठान्तरकल्पनं च 'विशारदीम्' इति द्वितीयान्तपाठावगमनेति
भाति । १।० शा०

प्रायिकं स्वरूपमेवाक्तं तेन न प्रमुष्टतत्ताकस्मरणाव्याप्तिः * । अथ वा सूत्रोक्तमेव लक्षणं तच्च संस्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीयं प्रमुष्टतत्ताकं तु संस्कारमात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमध्ये प्रवेशनीयं, शब्दजन्यपदार्थापस्थित्यादौ स्मरामीति स्फुटं व्यवहारादर्शनात् । प्रमाणेत्यादिवृत्तिविभागसूत्रे तु संस्कारमात्रजन्यत्वगुणेन तादृशं ज्ञानं स्मृतिशब्दग्रहीतमनेन च सूत्रेण मुख्यस्मृतिर्लक्षितेति । स्मृतेर्वृत्तितदर्थोभयविषयकत्वं सूत्रोक्तमवधारयितुं भाष्यकारो विमृशति । किं प्रत्ययस्येति । स्मृत्यर्थधातुयोगात् कर्मणि षष्ठी । चित्तं किं पूर्वानुभवरूपं प्रत्ययमपि स्मरति आहो स्वित्प्रियमात्रमित्यर्थः । तत्र स्मृतेरुभयविषयकत्वरूपमाद्यं पक्षं सिद्धान्तयितुमादावुभयस्मरणे कारणमुभयगोचरसंस्कारमुपपादयति । याह्योपरक्त इत्यादिना । यतो याह्योपरक्तो ज्ञानविशेषस्तथा घटादिभिरप्याकारितो ऽतो याह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तदुभयाकारतया प्रसिद्धो यः प्रत्ययो घटं जानामीत्यनुव्यवसायः स तथाजातीयकं याह्यग्रहणोभयाकारमेव संस्कारं जनयति समानाकारत्वेनैव लाघवादानुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावादित्यर्थः । नन्वत्र व्यवसायरूपवृत्तेः स्वप्रकाशत्वमेव निर्भासान्तविशेषणार्थः कथं नेष्यतइति चेत्, न । कर्मकर्तृविरोधेन वृत्तेः स्वविषयकत्वस्य सूत्रभाष्याभ्यां चतुर्थपादे निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु किं व्यवसायस्य संस्कारजनकत्वमेव नास्ति । न नास्ति, किं तु तत्संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिर्न भवति प्रमुष्टतत्ताकस्य पराभिमतस्य स्मरणस्यास्माभिव्यवहारानुसारेणानुभवमध्यएव प्रवेशनादिति । नन्वस्तुभयविषयकसंस्कारस्ततः किमित्यत आह । स संस्कार इति । स चोभयविषयकसंस्कारो यदा स्वाभिव्यञ्जकेन कालादिनाभिव्यक्तो भवति तदा तदाकारां स्वसमानाकारामेव याह्यग्रहणोभयात्मिकां तदुभयविषयिणीं स्मृतिं जनयतीत्यर्थः । अनुभूतविषयासंप्रमोषं सूत्रोक्तं व्याख्यायानुव्यवसायतज्जन्यस्मरणयोर्विशेषमप्याह । तत्र ग्रहणइति । पूर्वं मुख्यं विशेष्यमिति यावत् । तयोः प्रत्ययस्मरणयोरत्यन्तं समानाकारत्वं न मन्तव्यं यतस्तत्र तयोर्मध्ये बुद्धिरनुव्यवसायरूपा यथोक्तप्रत्ययो ग्रहणाकारविशेष्य-

* स्मरणे ऽव्याप्तिरिति तु युक्तम् । रा. शा. ॥

का भवति घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाये ज्ञानस्य घटांशे विशेष्य-
त्वात्, स्मृतिस्तु याह्याकारविशेष्यिका भवति स घट इत्येव स्मरणात् ।
तस्मा च पूर्वज्ञानत्वरूपा । अतः स्मृतौ ज्ञानस्य याह्यं विशेष्यमिति । अयं
चाकारभेदो ऽनुभवसिद्ध इति भावः । स्मृतेरवान्तरभेदं दर्शयति । सा च
द्वयीति । भावित उद्भावितः सूचितः स्मर्त्तव्यार्था ययेति भावितस्मर्त्तव्या
तद्विज्ञा चाभावितस्मर्त्तव्या । तयोह्दाहरणे दर्शयति । स्वप्ने इति । स्वप्नदर्शन-
मेव हि भाव्यर्थसूचकतया शास्त्रे सिद्धं न तु जायत्कालीना स्मृतिरिति ।
ननु स्वप्ने पूर्वदृष्टत्वास्मरणात् संस्कारमात्रजन्यत्वाभावाच्च कथं स्मृति-
त्वमिति चेत् । अंशतस्तदुभयरूपत्वस्य स्वप्नज्ञानेष्वपि सत्त्वात् तादृशस्य
स्वप्नांशस्यैवात्रोपन्यासादिति । सर्ववृत्त्यन्ते स्मृतिवृत्तेरुपन्यासस्य बीजमाह ।
सर्वा इति । अनुभवात्, अनुव्यवसायात् । अनुभावादिति पाठे प्रभावादि-
त्यर्थः । यथोक्तानां वृत्तीनां निरोध्यत्वे बीजमाह । सर्वाश्चैता इति ।
एताः सर्वाः प्रमाणादिवृत्तयो बुद्धिद्रव्यस्य सुवर्णस्येव प्रतिमादिवद्विषया-
कारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुखदुःखमोहगुणका इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तिर्हि
रूपादिमती भार्येव सुखादिमती पुरुषस्य भोग्येति । अतो दुःखवत्त्वेन वृत्त-
यो निरोद्धव्या इत्युपसंहरिष्यति । ननु सुखवत्त्वेनोपादेयत्वमेव कुतो न
भवेदित्यत आह । सुखदुःखेति । क्लेशेषु क्लेशव्याख्यानसूत्रेषु व्याख्येयाः ।
व्याख्यानमेवाह । सुखानुशयी रागइत्यादि । सुखदुःखानुशयी सुखदुःखवि-
षयकः । तथा च रागजनकतया दुःखवत्सुखमपि हेयं, मोहस्त्वविद्यारूप-
तया शोकाद्गन्धिलदुःखनिदानत्वेन हेय इत्याशयः । एता इति । अतो दुःखा-
त्वकत्वाद्देताः सर्वा निरोद्धव्या इत्यर्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति । आसामिति ।
तदेवं सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपायं प्रतिपादयिष्यति
सूत्रकारस्तत्र संतेपाद् उपायसारसंयाहकं सूत्रमवतारयति । अथासामिति ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासवैराग्ये व्याख्यास्येते । अभ्यासवैराग्योरवान्तरव्यापारभेदेन
निरोधजनने समुच्चय एव न विकल्प इत्याह । चित्तनदीति । यथा नदी
कदा चित् समुद्राभिमुखी वहति कदाचिच्च तद्वैपरीत्येन पृथिव्याभिमुखी

वहति । अन्यथा समुद्रगमनमात्रेण शुष्येतैव । एवं चित्तनद्यपि उभयतोवा-
हिनी । उभयतो वहनस्य प्रयोजनमाह । वहतीति । कल्याणं मोक्षस्तदर्थं,
पापं संसारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थम् । तथा चोक्तम् ।

प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय निबन्धाय पराग्दृशाम् ।

अपामार्गलतेवायं विरुद्रुफलदो भवः ॥ इति ।

प्रवाहद्वयं विशिष्य दर्शयति । या त्विति । प्राग्भारा अभिमुखी ।
विवेकविप्रयो निम्नो गमनमार्गो यस्या इत्यर्थः । जलस्य हि प्रवाहाभि-
मुखं वर्त्म नीचं भवतीति । तत्र चित्तनद्यां वैराग्येण विषयमार्गं
वृत्तिस्रोतः विलीक्रियते अल्पीक्रियते विवेकदर्शनस्याभ्यासेन च
विवेकमार्गं वृत्तिस्रोत उद्घाट्यते बलवत् क्रियते येन निरोधाख्ये
कैवल्यसागरे विलीयते इत्यतोवान्तरव्यापारभेदेनोभयाधीनश्चित्तवृत्तिनि-
रोध इत्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम् ।

असंशयं महाबोहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ इति ।

अत्र विवेकदर्शनमात्रस्याभ्यासः प्राधान्येनोक्तः । आगामिसूत्रे नि-
रोधसाधनानुष्ठानसामान्यस्यैवाभ्यासत्वावगमादिति । अत्राभ्यासवैराग्ये
क्रमाल्लक्षयति सूत्रजातेन ॥

तत्र स्थितौ यत्नो ऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये । चित्तस्येति । अवृत्तिकस्य वृत्त्यन्तरशून्यस्य
न तु वृत्तिसामान्याभाववतः, स्थित्यनन्तरं संप्रज्ञातस्य समापत्तिसूत्रे
भाष्यकारैर्व्याख्येयत्वात् । प्रशान्तवाहितेति । वृत्त्यन्तराभावात् प्रशान्ता ह-
र्षशोकादितरङ्गरहिता एकाग्रवृत्तिधारेत्यर्थः । शान्तिश्च तन्त्रेषूक्ता ॥

श्रुत्वा सृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम् ।

न हृष्यति ग्लायति च स शान्त इति कथ्यते ॥

इति । स्थितिशब्दार्थं व्याख्याय सप्तम्यर्थं व्याचष्टे । तदर्थं इति ।

तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवदियं निमित्तसप्तमीति * । यन्नशब्दं
व्याचष्टे । प्रयत्न इति । प्रयत्नमपि पर्यायाभ्यां विशदयति । वीर्यमुत्साह इति ।
तथाप्यस्यष्टं मन्वानो ऽतिविशेषत आह । तत्संपिपादयिष्येति । तत्सं-
पादनेच्छया श्रद्धावीर्यसृष्टिसमाधिप्रज्ञादीनां वत्यमाणानां साधनानाम-
नुष्ठानमभ्यास इत्यभ्यासलक्षणं कृतम् । ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना
प्रतिबन्धात् कथमभ्यासः स्यात्तं संपादयतु इत्याकाङ्क्षायामाह सूत्रकारः ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

सत्कारासेवित इत्येतद्विवृणोति । तपसेत्यादिना सत्कारवानि-
त्यन्तेन । दृढभूमिरित्येतद्विवृणोति । व्युत्थानेति । व्युत्थानसंस्कारेण
द्रागित्येव सहसा अनभिभूतः स्थितरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थः ।
अभ्यासं कृत्वोपरमे च कालक्रमादभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितुं द्रागि-
त्येवेत्युक्तम् । अभ्यासं लक्षयित्वा वैराग्यं लक्षयति ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुर्वैराग्यं
रोगादिनिमित्तकारुचितो योगानुदयात् । दोषदर्शनजन्यवैराग्यादनन्तरमपि
विषयसानिधेन चित्तक्षोभतः सौभर्यादेर्योगानिष्पत्तेश्च । अतोत्र वैराग्य-
स्य वैतृष्ण्यमात्रं न लक्षणं किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञेति । तदे-
तद् व्याचष्टे । स्त्रिय इति । दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्याय आनुश्रवि-
कविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे । स्वर्गेति । स्वर्गश्च वैदेत्यं च प्रकृतिलयत्वं
च तेषां प्राप्तिरेवानुश्रवाख्यवेदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थः ।
स्यूलदेहविरहेपि लिङ्गशरीरेणैव येषां देवानां भोगस्ते विदेहास्तद्रूपता च
वैदेह्यम् । ये तु सावरणब्रह्माण्डाद्दृहिरावरणे प्रकृतौ लीनाः श्लिष्टाः
लिङ्गदेहेन सह गता इति यावत्, तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं न तु प्रलय
एवात्रोक्तः, कारणं गतस्यैव श्रुतिसृष्ट्येर्भागश्रवणात् । अन्यथा प्राकृतप्रलयव-

* वस्तुतो वैश्विके आधारे सप्तमी न तु निमित्तसप्तमी कर्मयोगाभावादि-
ति । १० आ०

दपुरुषार्थत्वाच्च । प्रकृतिलयानां च विदेहेभ्यो ऽयं भेदः । विदेहाः साव-
 रणाब्रह्माण्डान्तर्गता एवाल्पमैश्वर्यं मलिनं च विषयं भुञ्जते, प्रकृतिलया-
 स्तु बर्हिर्गमनेन विदेहान् प्रत्यपीशते स्वसंकल्पमात्रेण तत्रैव निर्मलं
 कारणसत्त्वनिर्मलं विषयं च भुञ्जते तर्दश्वरकोटय उच्यन्तइति । षष्ठ्यन्तं
 हेतुगर्भविशेषणपदं व्याख्याय वशीकारसंज्ञेति विशेष्यपदं व्याचष्टे ।
 दिव्यादिव्येति । अयमर्थः । आदौ विषयसान्निध्यरूपेवसरे दोषावरका-
 भावाद् दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं भवति 'विरक्तिर्दोषदर्शनादि'ति स्मृतेः । तच्च
 त्रिविधं यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञेति । एताश्च पश्चाद्वा-
 ख्यास्यामः । एतस्माच्च त्रिविधवैतृष्णयादभ्यस्यमानाद्विषयसंयोग-
 कालेपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धमुत्पद्यते 'वैराग्याद्वैतृष्ण्यदर्शन'मिति स्मृत्यन्त-
 रात्, कुतः पुनरप्रतिबन्धः । तत्रोक्तं, प्रसंख्यानबलात् दोषसाक्षात्कारस्य
 बलवत्त्वादिति । दोषसाक्षात्काररूपबलाभावात्तु सौभर्यादेः प्राग्बिरक्तस्यापि
 विषयसन्निकर्षेण दोषदर्शनं प्रतिबध्य पुना राग उत्पादित इति । एतस्मा-
 च्च दोषदर्शनेनोत्कर्षाद्विषयसंयोगकालेपि या चित्तस्यानाभोगात्मिका ऽऽभे-
 गरहिता एतस्य विवरणं हेयोपादेयशून्या रागद्वेषशून्या वशीकारसंज्ञा
 या वितृष्णा सा वैराग्यमपरमिति शेषः । उत्तरसूत्रे तत्परमिति वचनाद-
 स्थापरत्वम् । तथा च रागद्वेषशून्यस्य विषयसाक्षात्कारस्य योग्यता वशी-
 कारसंज्ञाख्यं वैराग्यमिति पर्यवसितम् । तेन सर्वद्वैतादृशविषयसंयोगाभावेपि
 न निरोधासंभवः । तदेवमनेन सूत्रेण हेतुहेतुमद्भावरूपतस्तन्वान्तरसिद्धं
 वैराग्यचतुष्टयमेवोक्तम् । तत्र प्रथमभूमिका यतमानसंज्ञानाम्नी वितृष्णा
 ज्ञानपूर्वकं वैराग्यसाधनानुष्ठानम् । द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसंज्ञा सा च
 जितान्येतानीन्द्रियाणि एतानि च जेतव्यानीति व्यतिरेकावधारणयोग्यता ।
 तृतीयभूमिका च एकेन्द्रियसंज्ञा सा च बाह्येन्द्रियविषयेषु रूपादिषु
 रागादित्तये सति एकस्मिन्नेव मनसि मानापमानादिविषयकरागद्वेषादि-
 क्षयो रागद्वेषज्ञानपूर्वक इति । चतुर्थभूमिका तु वशीकारसंज्ञा स्पष्टमुक्ते-
 वेति ॥

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्णयम् ॥ १६ ॥

तदिति वैराग्यं परामृश्यते, तथा चात्म*द्वयान्यतरसाक्षात्काराभ्या-
साद्वैतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्णयं परं श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः । पूर्व-
सूत्रोक्तवैराग्यादस्य भेदं दर्शयति । दृष्टेत्यादिना । पूर्वसूत्रे विषयदोषद-
र्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यमुक्तं न तु ज्ञाने, तदानीं ज्ञानेपि विनाशित्वादि-
दोषदर्शनसाम्येपि नालंबुद्विरूपं वैराग्यं संभवति अविद्यानिवृत्त्याख्यप्र-
योजनवत्त्वात्, अत्र तु सूत्रे ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यादौ सिद्धे तेनैव दोषदर्श-
नेनानात्मत्वदृष्ट्या च ज्ञानसाधारणेष्वखिलकार्यकारणेष्व्वात्मवृत्तस्योपेत्येति
वैराग्ययोर्भेद इति वाक्यार्थः । तच्छुद्धीति । पुरुषशुद्धिप्रविवेकश्चित्तिश-
क्तिपरिणामिनीत्यादिना दर्शितस्तेनाप्यायिता तृप्ता समाप्तपुरुषार्था बु-
द्धिर्यस्येति विग्रहः । व्यक्ताव्यक्तेति । व्यक्ताव्यक्ते स्थूलसूक्ष्मे कार्ये धर्मावा-
श्रिते येषु सत्त्वादिगुणेषु तेभ्यः, तैः कार्यैः सहितेभ्यस्तेभ्य इति यावत् ।
तद्व्यमिति । तत्तस्मादुभयं परस्परभिन्नं वैराग्यमित्यर्थः । द्वितीयवैरा-
ग्यस्य परत्वे हेतुमाह । तत्र यदुत्तरमिति । ज्ञानप्रसादमात्रं वैराग्यमि-
त्यागामिनान्वयः । ज्ञानस्य प्रसादश्च स्वयं व्याख्यास्यते । ननु वैतृष्णयं
तृष्णाधिरहरूपं वैराग्यं सूत्रकारेणोक्तं तद्विहाय कथं भाष्यकारेण ज्ञानरूपं
तदुच्यतइति चेत्, न । शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात् । नह्यभावोऽस्मन्मतेतिरिक्तो
ऽस्ति, अधिकरणस्यावस्थाविशेषस्यैवाभावत्वात् । तथा च चित्तस्यैव
तादृशी ज्ञानावस्थैव तृष्णाविरह इति । यदि च सुषुप्त्यादौ तृष्णाविर-
होपचित्तस्तदा ज्ञानप्रसादयोग्यतैव परवैराग्यमुच्यतां योग्यता च निर्मल-
सत्त्वतेति । अपि च भवतु वैतृष्णयमेव वैराग्यं तथापि ज्ञानप्रसादेनैव
वैतृष्णयगतो विशेषोऽनुमीयतइति लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचारात्सूत्रभाष्ययोर्न

* सूत्रे पुरुषपदे सुद्धेरप्युपलक्षणं तदाह । आत्मद्वयं बुद्धिपुरुषरूपं,
बुद्धिश्च स्थूलसूक्ष्मभेदेन बुद्धिप्रकृतिरूपा । तथा च प्रकृतिबुद्ध्याः पुरुषस्य वा साक्षा-
त्कारेत्यर्थः । के चिदन्यतरसाक्षात्कारस्यान्यत्र तत्प्रयोजकत्वानुक्तेरत्रात्मद्वयात्प्रकृति-
बुद्धिरूपात् पुरुषस्य यः साक्षात्कारो विवेकेन दर्शनमित्यर्थमुपवर्णयन्ति । के चिच्चात्म-
हेयान्यतरेतिपाठं प्रकल्प्य हेयपदेन बुद्ध्यादेः संग्रह इति वर्णयन्ति । आत्मसाक्षात्कारे-
तिपाठस्तु सूत्रभाष्यवाच्यस्यादिसकलयोग्यन्यानुगुणो ऽत्र कल्प्य इति परे । रा० शा० ॥

विरोधः । विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्व इत्यागामिसूत्रेपि परवैराग्यस्य प्रत्यय-
त्वलाभाच्चेति । ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमाह । यस्योदयइति । यस्य ज्ञान-
प्रसादस्योदये सति । एतस्यैव विवरणं प्रत्युदितख्यातिर्निष्पत्त्यात्मज्ञानो
योगीति । प्रायणीयं ज्ञानं प्राप्तं सिद्धं यतः क्षीणा अविद्यादयः क्षेतव्याः
क्लेशाः । अतश्च श्लिष्टानि निःसंधीनि पर्वाणि यस्य स श्लिष्टपर्वा भव-
संक्रमो देहाद्वेहान्तरसंचाराख्यः संसारशुद्धिः, पुनर्न भवितेति यावत् ।
यस्य संसारस्याविच्छेदात् जन्ममरणप्रवाहो ऽतिदुःखदो भवतीत्येवं मन्य-
तइत्यन्वयः । ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्तं शब्दान्तरेण विवृणोति । ज्ञानस्यै-
वेति । ज्ञानस्य परा काष्ठा च विवेकख्यातावलंप्रत्ययो दुःखात्मिकेयमपि
शाम्यत्वितिरूप इत्यर्थः । अस्य ज्ञानकाष्ठात्वे हेतुमाह । एतस्यैवेति । एत-
स्यैव यतो ज्ञानप्रसादस्य केवलं नान्तरीयकं नियतम् । एतस्मिन्नेव सति
कैवल्यमावश्यकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादौ वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसं-
प्रज्ञातानुदयेनाशेषतः प्राचीनकर्मक्षयानियमतः कषायसंभवतश्च मोक्षे
विलम्बसम्भवादिति । तदेवं सामान्यतो योगस्तत्साधनं चोक्तमिदानीं
विशेषतो योगतत्साधने वक्तव्ये तत्रादौ योगगतमवान्तरं विभागं दर्शयि-
ष्यति सूत्रकारः । तत्सूत्रावताराय पृच्छति । अथोपायेति । उपायद्वयेन
अभ्यासवैराग्याभ्यां, निरुद्धराजसतामसवृत्तेः पुरुषस्य कथं कैः प्रकारभेदैः
संप्रज्ञातयोगः शास्त्रेषु कथ्यतइत्यर्थः । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम् ॥

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

अस्यार्थः । साक्षात्कारविशेषरूपैर्वितर्कादिभिरनुगमात् हेतोः सम्यक्
प्रज्ञावत्त्वेन योगः संप्रज्ञातनामा भवति । वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुर्धा
विभक्त इत्यर्थादिति । अत्र रूपानुगमादिति पाठः प्रामादिकत्वादुपेक्ष-
णीयः । भाष्ये वितर्कविकलः सविचार इत्यादिप्रयोगेषु रूपपदाप्रयोगात्
आद्यसूत्रेपि भाष्यकृता वितर्कानुगतो विचारानुगत इत्यादेरेव प्रयोगाच्च ।
यच्च तत्र पाठे वितर्कादीनां रूपैरनुगमादिति कस्य चिद्ग्राह्यान् तदपि
वैयर्थ्यादुपेक्षणीयम् । वितर्कादिचतुष्टयं व्याचष्टे । वितर्कश्चित्तस्येत्यादिना ।

योनिजं वा विराजं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं षाड्विंशतितत्त्वसंघातमा-
श्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्तते स आलम्बनमदृष्टजातीयेषु चैतन्यपर्यन्तेषु
विवेकेन पूर्वं चिन्तनासंभवात् । योगबलादेव हि तानि पश्चात्साक्षात् क्रिय-
न्तइति न तान्यालम्बनानि । तथा चैकस्मिन्नेवालम्बने क्रमेण चतुष्कारः
संप्रजातो भवति । तत्रालम्बने विराट्शरीरादौ प्रथमं यश्चित्तस्य स्थूला-
कारत्वात्स्थूल आभोगः परिपूर्णता । स्थूलयोर्भूतेन्द्रिययोरदृष्टाश्रुतामता-
शेषविशेषसाक्षात्कारः सवितर्क इत्यर्थः । विशेषेण तर्केणमवधारणं वितर्क-
स्तेनानुगतो युक्तो निरोधो वितर्कानुगतनामा योग इति भावः । सवितर्क-
निर्वितर्कस्यावान्तरभेदो वक्ष्यति । तत्र च वितर्कशब्दो विपरीततर्केणा-
र्थकः । शब्दार्थज्ञानविकल्पस्यैव तस्मिन्सूत्रे विकल्पशब्दार्थावगमात् ।
सूत्रो विचार इति । तत्रैवालम्बने कारणत्वादिनानुगता ये प्रकृतिमह-
दहंकारपञ्चतन्मात्ररूपा भूतेन्द्रिययोः सूत्रा अर्थास्तदाकारत्वात्सूत्रो
यश्चित्तस्याभोगः सूत्रगतशेषविशेषसाक्षात्कारः स विचार इत्यर्थः ।
विशेषेण चरणं सूत्रवस्तुपर्यन्तमिति विचारस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो
विचारानुगतनामा योग इति भावः । सविचारनिर्विचारौ चास्य विचार-
स्यावान्तरभेदो वक्ष्यति तत्र च विचारशब्दो मन्दचरणार्थकस्तान्त्रिकपरि-
भाषा वा । तद्वाप्ये सूत्रविषयकसमाधेः कार्याद्युपरागस्यैव विचारशब्द-
र्थत्वावगमात् । आनन्दो ल्हाट इति । तत्रैवालम्बने यश्चित्तस्य विचा-
रानुगतभूम्यारोहात्सत्त्वप्रकर्षणं जायमाने ल्हाटदृश्यसुखविशेषे आभोगः
साक्षात्कारो भवति स आनन्दविषयकत्वाद्दानन्द इत्यर्थः । तेनानुगते
युक्तो निरोध आनन्दानुगतनामा योग इति भावः । तदानीं आनन्दमोक्ष
एवाहं सुखीति चित्तवृत्तिर्भवति न सूत्रवस्तुष्वपीति विचारानुगतस्य
क्रियेकः । तथा च गीता ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धियाह्यमतीन्द्रियम् ।

वेति यच्च न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

नं विद्वाद् दुःखसंयोगं वियोगं योगसंज्ञितम् ।

इति । आनन्दस्य च आनन्दनिरामन्दत्वेन भेदो नास्ति सूत्रभाष्य-

योरवत्यमाणात्वादिति । अत्र कश्चित् ल्हादो ल्हादवानिन्द्रियवर्गः ।
 तथा च इन्द्रियाकारत्वादिन्द्रियरूपो यश्चित्तस्याभोगः साक्षात्कारः स
 आनन्द इत्यर्थे षडिति । तत्र । एतादृशलक्षणायां प्रमाणादर्शनात् ।
 इन्द्रियस्यापि स्थूलतया तत्राभोगस्यापि वितर्कमध्यएव प्रवेशाच्च कारणा-
 त्वमेव सूत्रत्वमिति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेन केवलविकृतित्वरूपस्यास्थूलत्व-
 स्येन्द्रियसाधारण्यादिति । किं च । इन्द्रियगोचरसंप्रज्ञातस्यानन्दानुगतत्वे
 सति परोक्षगीत्या तत्रापि वृत्त्युपरागानुपरागाभ्यां आनन्दनिरानन्दरूपा-
 वान्तरविभागसंभवात्तदवचनेनागामिसूत्रभाष्ययोर्न्यूनता स्यात् । अस्मद्व्या-
 ख्याने चावान्तरविभागो न संभवतीति न तदवचनन्यूनता । यत्तु यही-
 सुबह्वेषाद्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिरिति सूत्रे याच्यात् पृथगिन्द्रियेषु
 संप्रज्ञातो वक्ष्यते तत्प्रकारान्तरेण संप्रज्ञातस्याखिलविषयसंकलनार्थमेव
 न तु वितर्कानुगतविचारानुगताभ्यामिन्द्रियसमापत्तेरानन्दानुगतरूपभेद-
 मभिप्रेत्य तथा तात्पर्ययाहकलिङ्गाभावादिति दिक् । एकात्मि-
 का संविदस्मितेति । एकशब्देन केवलवाची एकात्मिका एक एवात्मा
 अस्यां विषयत्वेनास्तीत्येकात्मिका । तथा चोक्तम् । एकालम्बने या चित्त-
 स्य केवलपुरुषाकारा संवित् साक्षात्कारो ऽस्मीत्येतावन्मात्राकारत्वाद-
 स्मितेत्यर्थः । सा च जीवात्मविषया परमात्मविषया चेति द्विधा वक्ष्यते
 तेनानुगतो युक्तो निरोधो ऽस्मितानुगतनामा योग इति भावः । अस्य
 अस्मिताया अपि सास्मितनिरस्मितरूपो विभागो नास्ति सूत्रभाष्ययोरव-
 द्यमाणात्वात् केवलपुरुषज्ञानस्य निर्विकल्पकमात्ररूपतया द्विविधत्वासं-
 भवाच्च । द्वेहेन्द्रियाद्युपरागे तु सविकल्पानां योगानां वितर्कानुगता-
 द्विभूमिचयएवान्तर्भावादिति । अत्र चास्मिताशब्दो विविक्तचेतनाकार-
 तामानोपलक्षकस्तेनोदासीनभावेन य ईश्वरचेतनत्वसाक्षात्कारस्तस्यापि
 संग्रहः सोपाधिकेश्वरसंप्रज्ञातस्य च विचारानुगते प्रवेशः । एताश्च
 संप्रज्ञातभूमय आनन्दानुगते विचारानुगते प्रवेश्य मोक्षधर्मवाक्येभोक्ताः ॥

वितर्कश्च विवेकश्च विचारश्चोपजायते ।

मुनेः समादधानस्य प्रथमं योगमादितः ॥

इति । प्रथमं योगं संप्रज्ञातं समावधानस्य कुर्वतः । आदितः क्रमाज्जायतइत्यर्थः ॥

योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ।

स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे शनैर्नयेत् ॥

इति । स्मृतिद्वयं चास्मिन्नैस्मिन्नैर्गिकक्रमे प्रमाणमिति । इदानीं 'संवेदो केवले ध्यानं न कुर्याद्रघुनन्दने'त्यादिस्मृत्यनुसारेण पूर्वपूर्वभूमिकासूत्रोत्तरभूमिविषयस्य चिन्तनमुत्तरोत्तरभूमिषु च पूर्वपूर्वविषयस्य परित्यागं विदधाति । तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगत इत्यादिना । तत्र प्रथमः सवितर्कौ वितर्कानुगतः समाधिश्चतुष्टयानुगतो वितर्कौचतुष्टयेनानुगतो भवति । तप्तायःपिण्डवदेकीभावेन स्थूलसाक्षात्कारे पुरुषपर्यन्तानां सर्वेषामेष भानात् । अत्र च विचारादित्रयविषयसाहकतामात्रेण विचारादित्रयानुगतत्वं विवक्षितमन्यथा सांकर्यापत्तेः । वितर्कानुगते समाधौ केवलात्मपर्यन्तसाक्षात्काराभावाच्च । एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम् । द्वितीय इति । द्वितीयो विचारानुगतो वितर्कविकलः वितर्कभूमिजयात्तत्परित्यागेन तद्विषयविकलः । तृतीय इति । तृतीय आनन्दानुगतो विचारविषयेणापि विकलः । चतुर्थ इति । चतुर्थोऽस्मितानुगतस्तद्विकल आनन्देनापि विकल इत्यतोऽस्मितामात्र इत्यर्थः । असंप्रज्ञातात्संप्रज्ञातस्य भेदमाह । सर्वेणतइति । सालम्बनाः साधारणा एकायवृत्तियुक्ता इति यावत् । समाधयो योगाः कार्यकारणयोर्भेदादिति प्रागेव व्याख्यातम् । क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति । अथेति ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्त्यापि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः परं वैराग्यं ज्ञाने ष्यलंबुद्विज्ञानमपि शाम्यत्स्वित्येवंरूपा तस्या अभ्यासात् पैःनःपुन्याज्जायतइत्याद्यविशेषणार्थः । तथा चाद्यविशेषणेनोपायकथनं मध्येन लक्षणकथनमन्त्येन लक्ष्यकथनमन्यो ऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः । अन्यं विशेषणद्वयं व्याचष्टे । सर्वेति । समाधिर्योगः । आद्यविशेषणस्य पर्यवसितार्थमाह । तस्य परं वैराग्यमुपाय इति । नन्वेकाग्रतारूपोऽभ्यासो ऽप्यत्र साक्षात्कारणं

कथं न भवति संप्रज्ञातइवेत्याकाङ्क्षायामाह । सालम्बन इति । पुरुष-
पर्यन्तं कस्मिन्नाप्यालम्बने चित्तस्यैकाग्रतारूपो ऽभ्यासो नासंप्रज्ञातस्य
साक्षात्साधको भवति आलम्बनवृत्त्याविरोधित्वात् । अतः पुरुषख्याति-
पर्यन्तास्वखिलवृत्तिषु अलंबुद्विरूपो विरामप्रत्ययः परवैराग्याख्य एषासं-
प्रज्ञातेन साधनतयालम्बनीक्रियते आश्रीयते । स यतो निर्वस्तुको,
नास्ति वस्तु विन्तनीयं यत्रेत्यर्थः । ननु तस्य निर्वस्तुकत्वं कथं तदा-
श्रयणे हेतुस्तत्राह । सर्वार्थशून्य इति । सोऽप्यसंप्रज्ञातो ध्येयार्थशून्यः
अतोऽखिलध्येयवैराग्यमेव तत्र हेतुर्युक्त इत्यर्थः । सूत्रस्य फलितार्थ-
माह । तदभ्यासेति । कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निरालम्बनं निर्विषयम-
भावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणात् मृतकवद्ववति इत्येषोवस्थाविशेष
इत्यादेरयमर्थः* । निर्बीज इति । संस्कारद्वारा जन्म बीजं ज्ञानकर्मे
तच्छून्यावस्थेत्यर्थः । संस्काराख्यसंसारबीजोन्मूलक इति वार्थः । असं-
प्रज्ञातस्यापि निमित्तभेदात् द्वैविध्यं सूत्राभ्यां सूत्रकारो वक्ष्यति । तदेव
द्वैविध्यं युक्तिसिद्धेन पूर्वाचार्योक्तक्रमेण दर्शयति तयोः सूत्रयोस्त्वतार-
णाय । स खल्वयं द्विविध इति । सोऽयमसंप्रज्ञातः, आगामिसूत्रेस्य प्रज्ञा-
पूर्वकत्वदर्शनात् † । उपायप्रत्ययो वक्ष्यमाणश्रद्धाश्रुपायकारणको योगि-
नामिह लोके भवति । इह लोके योगधटानां च देवताविशेषतापन्नानां
देवलोके भवप्रत्ययो जन्ममात्रकारणक इति क्रमः । तत्रोपायप्रत्ययं वि-
स्सरेण वदित्वन् सूत्रकारः सूचीकटाहन्वायेनादौ भवप्रत्ययं वदित्वतीति
सूत्रभाष्ययोः क्रमभेदो न दोषायेति मन्तव्यम् । उत्पत्तिक्रमानुसारेण
सौचं क्रममुल्लङ्घ्य पूर्यित्वा सूत्रमुत्थापयति । तत्रेति । तत्रोपायप्रत्ययो
योगिनां प्रकृतयोगानां भवति । स च पश्चादुच्यतइति शेषः ॥

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

* इत्यादेरयमर्थइत्यस्य स्थाने इत्यर्थइतिपाठकल्पनं तु युक्तम् । यथाश्रुतपाठे
इत्यस्यादेरिति व्युत्पत्त्या तदभ्यासस्येतिपन्थस्य अयमर्थो निर्बीजइतिपन्थरूप इत्यर्थः ।
के चिन्तु इत्यादेःपूर्वोक्तपन्थस्य अयमर्थः इत्यर्थं इति वक्ष्यन्ति । २१० श्लो ॥

† कृतमादिति पाठान्तरम् ।

भवेो जन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येति विग्रहः । विदेहप्रकृति-
लयानामिति विभज्य व्याचष्टे । विदेहानामिति । शरीरैरपेत्येण बुद्धि-
वृत्तिमतो विदेहा इति विभूतिपादे स्पष्टीभविष्यति । ते च महदादयो
देवास्तेषां साधनानुष्ठानं विनैवासंप्रज्ञातयोगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति
योनिसाद्गुण्यनैत्यक्तिकज्ञानात् । ते हि दैनन्दिनप्रलये कदा चिच्च सर्ग-
कालेपि स्वसंस्कारमात्रोपगतेन चित्तेन संस्कारशेषेण निरोधावस्थेन
चित्तेन कैवल्यपदमिष्व प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले च स्वसंस्कारस्य देवभाव-
प्रापकसंस्कारस्य विपाकं फलमैश्वर्यं भोगं प्रारब्धकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति
अतिक्रामन्ति ततो मुच्यन्तइति शेषः । तथा च प्रकृतिलया इति । ईश्वरो-
पासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ये ब्रह्माण्डं साधरणं त्यक्त्वा लिङ्ग-
शरीरेण सह प्रकृत्यावरणे गताः ते च प्रकृतिलीनाः तेषु च असमाप्तकार्यै
चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे सति असंप्रज्ञातयोगे कैवल्यप-
दमिष्व प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् चित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति
तस्यापि भवप्रत्यय इतिशेषः । अधिकारसमाप्तौ च तेषु मुच्यन्तइत्याशयः ।
के चित्तु भवन्त्यस्यामिति भवेो ऽविद्या, तथा चेदं सूत्रमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्त-
चिन्तकानामविद्याकारणकमसंप्रज्ञातं वदन्तीत्याहुः । तत्र । परवैराग्यस्या-
संज्ञातहेतुतया तस्याविदुष्य संभवात् । यच्च वायुपुराणे

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

सौद्रा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यध्यक्तचिन्तकाः ॥

निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।

इति वाक्यं, तद् इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां कर्मदेवानां
सत्पदावस्थितिकालमेव परिच्छिनत्ति न तु तेषामसंप्रज्ञातसमाधि-
कालान् देहाद्यभावेन वृत्त्यभावकालान् वा इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासंप्र-
ज्ञातानुपपत्तेः वृत्त्यभावस्य कादाचित्कस्य प्रलयमरणादितुल्यत्वेनापुह-

वार्थत्वञ्च इन्द्रियाद्युपासकानामिन्द्रियाद्यभिमानिसूर्यादिपदप्राप्तेरेवा-
न्यत्र फलवत्त्वश्रवणाञ्चेति ॥

उपायप्रत्ययमसंप्रज्ञातं तदधिकारिणं चाह ।

अज्ञावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्यादीनां वा
न जन्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति किं तु श्रद्धादिभ्यः^१ प्रज्ञापर्यन्तेभ्य इत्यर्थः ।
संवेपतः सूत्रवाक्यार्थमाह । उपायेति । उपायः^२ श्रद्धादिः । श्रद्धादीन् पञ्च
क्रमेण व्याचष्टे । श्रद्धा चेतस इत्यादिना । संप्रसादः प्रीतिः योगो मे
भूयःदित्यभिलाषा । सा च समर्था मातेव योगिनं पाति प्रतिबन्धसह-
स्राणि तिरस्कृत्य रक्षति, यथा योगभङ्गो न भवतीत्यर्थः । श्रद्धातश्च
वीर्यं भवतीत्याह । तस्य हीति । श्रद्धधानस्य विवेके जीवेश्वरान्यतरपु-
रुषतत्त्वज्ञाने योगसाधने ऽर्पितया वीर्यं प्रयत्नो धारणारूपो भवतीत्यर्थः ।
समुपजातेति । वीर्यतश्च स्मृतिर्ध्यानं ततश्च समाधिर्योगस्य चरमाङ्गं भवति ।
तदेवं श्रद्धामूलकाद्वाराणाद्यन्तरङ्गत्रयात्संप्रज्ञातयोगे जायमाने प्रज्ञा जीवन्-
ह्यान्यतरात्मतत्त्वसाक्षात्काररूपो विवेक उपपावर्त्तते उपजायते येन विवे-
केन यथार्थं वस्तु जानाति शिषयीकरोति विद्वानित्यर्थः । तदेवं श्रद्धा-
दीन् व्याख्याय तत्पूर्वकत्वमसंप्रज्ञातस्य व्याचष्टे । तदभ्यासादिति ।
प्रज्ञाया अभ्यासात्तत्सिद्ध्या तद्विषयकादपि विरामप्रत्ययरूपादलंबुद्ध्या-
ख्याद्वैराग्यादसंप्रज्ञातो भवतीति सूत्रार्थः । आसन्नसमाधिसिद्धौ त्वति-
शयेनोपायानुष्ठानं हेतुरिति सूत्रद्वयेन प्रतिपादनीयं, तयोरादिसूत्रमवता-
रयितुमुपक्रमते । ते खल्विति । उपायः श्रद्धादिः । तस्य मृदुत्वमल्पता,
मध्यत्वं प्रसिद्धमेव, अधिमात्रत्वमतिप्रमाणाता अतिशयितत्वमिति यावत् ।
संवेगश्चेपायानुष्ठाने शैथिल्यम् । कश्चित्तु संवेगो वैराग्यमिति व्याचष्टे । तत्र ।
योगिनो नवधात्वानुपपत्तेः । उपायकार्यतया वैराग्यस्योपायमृदुत्वादिकं
विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वाद्यसंभवात् संवेगशब्दस्य वैराग्यवाचकत्वाभावा-

१ पञ्चम्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । २ उपायान् अज्ञादीन् पञ्चेतिपाठान्तरम् ।

ञ्चेति । तथा मध्येति । मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तथाधिमात्रोपाय इति । अधिकप्रमाणकोपायोपि मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तत्र तेषु नवसु मध्ये, सूत्रेण सहान्वयः ॥

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासन्नो ऽसंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः । समाधिलाभः, तच्चिप्यन्तिः । न केवलं समाधिरासन्नो ऽपि तु मोक्षोपायीत्याह । समाधिफलं चेति । 'विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि' इत्यादिविष्णुपुराणादिव्य इति भावः । अत्र कश्चित् अधिमात्रोपायानामिति सूत्रमध्ये न प्रवेशयति । तत्र । तथा सति संवेगस्य त्रिधा विभागेनैव सूत्रोपपत्तौ भाष्ये नवधा विभागप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रैविध्यात्ततोप्यासन्नादपि विशेषस्वरूपमरूपे भवति । पूर्वसूत्रोक्तस्य नवमयोगिन इत्यर्थः । एतदेव व्याचष्टे ततोपि विशेष इत्यन्तेन भाष्येण । फलितार्थमाह । तद्विशेषादपीति । तस्माद्विशेषादपि नवमस्य त्रिविधस्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः । अपिशब्द आगामिसूत्रस्यसाधनापेक्षया । अत्र तीव्राधिमात्रसंवेगस्येत्यपपाठः । अधिमात्रतीव्र इत्युक्तभाष्यतोधिमात्रतीव्रसंवेगस्येत्येव पाठादिति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । किमेतस्मादेवेति । किमेतस्मादेव तीव्रसंवेगस्याधिमात्रत्वादेवासन्नतमः समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः । न वेति वैकल्पिकत्वार्थः । विकल्पमेव सिद्धान्तयति सूत्रेण ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

विशेष इत्यनेनान्वयः । प्रणिधानमत्र न द्वितीयपादवत्यमाणं किं तु असंप्रज्ञातकारणीभूतसमाधिर्भावनाविशेष एव । तज्जपस्तदर्थभावनमित्यागामिसूत्रेणैवात्मप्रणिधानस्यात्र लक्षणीयत्वात् । तथा च सूत्रद्वयस्यायमर्थः । प्रज्ञान्तो यो योगोपायो जीवात्मपरमात्मसाधारणविषयक उक्तः

तत्र जीवात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्याधिमात्रतीव्रसंवेगत्वे सत्येवासन्नतमो ऽसंप्र-
 ज्ञरते भवति । परमात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्य तु अधिमात्रतीव्रसंवेगत्वाभा-
 वेऽपि आसन्नतमो ऽसंप्रज्ञातो भवतीति । एवं च सति मुख्यकल्पानुकल्प-
 भेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्योगमोक्षहेतुत्वं बोध्यम् । उभयप्रज्ञयोरेव
 देहाद्यभिमाननिवर्त्तकत्वेन परवैराग्यद्वारकत्वसाम्येऽपि अतितीव्राभ्यासं
 विनापि परमात्मप्रज्ञाया आसन्नतमयोगहेतुतया श्रेष्ठ्यात् । 'ततः प्रत्यक्चे-
 तनाधिगमोऽप्यन्तराधाभावश्चे'त्यागामिसूत्रेणाधिकद्वारकीर्त्तनात् । अत एव
 श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु प्रायशो ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षहेतुतयोपदिश्यते कदा
 चिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति । यदि च उभयोरेव तुल्यवद्वि-
 कल्पः स्यात्तर्हि "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽय-
 नाय" "तमेवैकं ज्ञानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतु"-
 रित्यादिश्रुतयो व्याकुप्येरन् । तथा

स ईश्वरो ध्यष्टिसमष्टिरूपो ऽव्यक्तस्वरूपाप्रकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा ॥

प्रज्ञायते येन उदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।

संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तदज्ञानमज्ञानमतेऽन्यदुक्तम् ॥

इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याकुप्येरन् । मुख्यकल्पत्वे तु राजमार्ग एव मम
 इति वाक्यवत् तादृशवाक्यानां मुख्यसाधनपरतयोपपत्तिरिति दिक् । ननु
 जीवप्रज्ञा आसन्नतमयोगोत्पादनार्थमभ्यासस्यातितीव्रत्वमपेक्षते ईश्वरप्रज्ञा
 तु चापेक्षते इत्यत्र का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । प्रणिधानादित्यादि ।
 ब्रह्मात्मना विन्तनरूपतया प्रेमलक्षणभक्तिरूपादृढ्यमाणात्प्रणिधानादा-
 र्घर्जितोऽभिमुखीकृत ईश्वरस्तं ध्यायिनमभिधानमात्रेण अस्य समाधिमेतौ
 आसन्नतमौ भवेतामितीच्छामात्रेण रोगाशक्त्यादिभिरुपायानुष्ठानमान्दो-
 ष्यनुद्वह्नाति आनुकूल्यं भजते अतस्तस्मादभिधानादपि प्रणिधाननिष्पत्त्या-
 दिद्वारा योगिनामासन्नतमौ समाधिमेतौ भवत इत्यर्थः । ननु प्रधान-
 पुरुषातिरिक्तं तत्त्वं नास्तीति त्वयाप्यभ्युपगम्यते तत्र चेश्वरो न प्रधानं
 चेतनत्वाद्भ्युपगमात् । नापि पुरुषः, सर्वेषां पुरुषाणां विन्मात्रस्वरूपत्वे-

नेश्वरत्वानीश्वरतयोः स्वतो ऽसंभवात् । नहि वैशेषिकादिवत् नित्ये
च्छादिमान् स्वत एवेश्वरस्त्वयाप्यभ्युपगम्यते । औपाधिकत्वे तूपाधि-
मुक्त्या पुरुषाख्यजीवानामेवैश्वर्यमस्तु तत्परत्वेनैव श्रुतिस्मृत्युपपत्तेः । अतः
प्रधानजीवातिरिक्त ईश्वरो नास्तीति सांख्यातेपनिरासकृतयोत्तरसूत्रमव-
तारयति । अथ प्रधानेति । क इत्याक्षेपे । अथ वा प्रकृतिपुरुषातिरिक्त-
स्येश्वरस्य किं लक्षणमिति प्रश्नेन लक्षणसूत्रमुत्थापयति । अथ प्रधानेति ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवेश्वरः, तथा चेश्वरस्य पुरुषेन्तर्भावस्तदुपाधेः प्रधान-
इति भावः । यच्चोक्तं सिद्धजीवमादायेश्वरप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरुपपत्ति-
रिति तन्निराकरणार्थमपरामृष्ट इत्यन्तं विशेषणम् । क्लेशाद्यपरामृष्टतया
श्रुतिस्मृतिगीत ईश्वरो न सिद्धजीवो भवितुमर्हति कादाचित्कक्लेशादिसं-
बन्धादित्यर्थः । अपरामृष्टान्तं विशेषणं व्याचष्टे । अविद्यादय इति ।
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनवेशाः क्लेशा इति धृत्यति । कुशलाकुशलसा-
धनत्वात् कुशलाकुशलानि धर्माधर्माः तयोः क्लेशकर्मणोः फलं विपाकः स
च जात्यायुर्भोगाः । भोगश्चात्र विषयसत्त्वादिभिश्चित्तपोषणं शब्दाद्या-
कारवृत्तिर्वा न तु सुखाद्यनुभवः, ते च मनसि वर्तमाना इति वक्ष्यमा-
णात्स हि तत्फलस्य भोक्तृत्यनेन विपाकफलयोः सुखदुःखयोर्भोगस्य पुरुषे
वक्ष्यमाणत्वाच्चेति । चित्तभूमौ शरते इत्याशया वासनास्ताश्च विपाका-
नुगुणाः तत्कारणानि, यतस्तत्तच्छरीरसाध्यभोगवासनामुद्बोधैव कर्मणा वि-
पाको दीयते इति । ननु क्लेशाद्यपरामृष्टत्वं सर्वपुरुषसाधारणमित्याशं-
क्याह । ते च मनसीति । एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदाच्चातुर्विध्यमि-
त्याशयेन पूर्वं चेतस्युक्ता अविद्यात्र मनस्युक्तेति बोध्यम् । तथा चायमर्थः ।
ते चाविद्यादयो यद्यपि मनस्येव सन्ति न कुत्रापि पुरुषे तथापि पुरुषे
सांसारिके व्यपदिश्यन्तइति । व्यपदेशबीजं च स्वामित्वापरनामकं भोक्तृ-
त्वमित्याह । स हीति । हि यस्मात् स पुरुषस्तस्य क्लेशादेः फलस्य सुखदुः-
खयोः स्वस्मिन्नतिबिम्बितयोर्भोक्ता भवतीत्यर्थः । स्वामित्वसंबन्धेना-

धारत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा च राजा जयी पुरुषो धनीत्यादिवदेव पुरुषः क्लेशादिमान् सुखी दुःखी मूढ इत्यादिविद्वद्गुणहार इति भावः । समवायसंबन्धेन पुंषु सुखादिमत्त्वबुद्धिरेवाविव्येति । एवं च सत्त्वाख्येन क्लेशसंपर्केण शून्यता नान्यपुरुषेस्ति किं त्वीश्वरएवेत्याह । यो ह्यनेनेति । अनेन भोगेन क्लेशादिफलभोगेनेत्यर्थः । अत्रानेनेति विशेषणादीश्वरस्य भोगोस्तीत्यवधार्यते । सर्वविवेकयहणे सत्येव स्वोपाधिसुखसाक्षितामात्रं चिदवसानो भोग इति सांख्यसूत्रात् । तथा च

उपद्रष्टानुमन्ता च भक्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्ता देहेष्मिन् पुरुषः परः ॥

इति गीतादुक्तः परमेश्वरं भोग उपपद्यतइति । अत एवेश्वरस्यापि भोगप्रतिपादिका कृतं पिबन्ताविति श्रुतिः यथाश्रुतैवोपपद्यते । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुतिस्तु मुख्यमेव भोगं प्रतिषेधति, मुख्यभोगश्चाभिमानपूर्वकः सुखाद्यनुभवः, लोकैस्तत्रैव भोगव्यवहारात् सत्त्वपुरुषयोरात्यन्तरासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यागामिसूत्रेण तस्यैव लक्षयितव्यत्वात् । अथ वा जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वमेवानश्रुतिवाक्येन प्रतिषिध्यते । एकशरीरस्यत्वेन तद्भोगस्यैव प्रसक्तत्वादिति जीवन्मुक्तस्यापीश्वरसदृश एव भोगो दुःखभोगमात्रमीश्वराद्विलक्ष्यमिति । अपरामृष्टत्वं परामर्षशून्यता, तत्र परामर्षशब्दफलं प्रतिपादयितुं शङ्कते । कैवल्यमिति । यदि क्लेशादिशून्य ईश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्य एष्टव्यस्तर्हि कैवल्यं ज्ञानं प्राप्ता बहवो हिरण्यगर्भादयोकेवलिनः कैवलानां जीवन्मुक्तानामध्यक्षाः क्लेशादिशून्याः सन्ति तएवेश्वरतया श्रुत्यर्थाः सन्तिविति पूर्वपक्षिणो भावः । तथा च सांख्यसूत्रं 'मुक्तात्मनः प्रशंसासिद्धस्य वै'ति । "आद्यास्तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् । ऋद्धत्तयात्ततीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्" इतिपञ्चशिखाचार्यधृतवाक्ये च ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यगर्भादयोपि कैवल्यमुक्त्यादिमन्त उच्यन्ते । कैवलिनइतिपाठे कैवलस्यायमिति कैवलो ऽत्र द्वितीयमोक्षो रागादिक्लेशशून्यतेति । परिहरति । ते हीति । ते हि हिरण्यगर्भादयः प्राकृतिकानि बन्धनानि पूर्वस्थितानि हित्वैव मुक्ताः न

तु क्लेशादिपरामर्शशून्याः, ईश्वरस्तु सर्वदैव क्लेशात्मकबन्धनत्रयशून्यतया
श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः । ईश्वरस्य सदा क्लेशादिशून्यत्वे मानं

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।

कर्मात्मा गुरुषो योसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥

इत्यादिवाक्यशतानि । निर्गुणो गुणाभिमानशून्यः गीतायां गुणा-
भिमानशून्यतयैव गुणातीतत्ववचनात् । 'परस्तु निर्गुणः प्रेक्ता अहंकारयुतो
ऽपर' इति नारदीयादिष्वपि ईश्वरजीवयोरिच्छादिसाम्येपि तदनभिमाना-
भिमानाभ्यां निर्गुणसगुणत्वसिद्धेश्च । बन्धनत्रयं चोक्तं सांख्ये, प्रकृतिलयानां
प्राकृतिको बन्धः । विद्वेहानां वैकारिको बन्धः । दिव्यादिव्यविषयभाजां
दक्षिणाबन्ध इति । तत्राद्यो ऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपः । द्वितीयः शब्दा-
दिविषयरोगः । तृतीयो गृहस्थानां कर्मदक्षिणादानाध्ययनादिष्वनुरागः ।
तथा चोक्तम् 'प्रकृतेर्वैत बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दक्षिणाभिस्तृतीयेन
षट्को जन्तुर्विबर्जित' इति । ईश्वरस्य तु ईश्वरेभ्यो वैलक्षण्यं बन्धापरामर्श-
रूपं विवृणोति । यथा मुक्तस्येति । निरस्ताविद्यस्येत्यर्थः । प्रजायते
निश्चीयते संभाव्यतइति प्रकृतिलीनस्याभिमानसंबन्धेन पश्चादुन्धसंभा-
वनेति भावः । सदैव मुक्त इति । दुःखशून्य इत्यर्थः । सदैवेश्वरइति ।
सदैवाप्रतिहतेच्छया युक्तः । अत्र के चित् सदैवेश्वर ऐश्वरशक्तिमानित्यर्थः ।
नहि वेदान्तिभिरिव प्रलये योगैरपि ईश्वरस्य नित्यमिच्छादिकमभ्युपगन्तुं
शक्यते प्रकृतेर्गुणाम्यरूपत्वाभ्युपगमविरोधात् इत्येकदेशिनः । तत्र । यतो
'नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मन' इत्यादिवाक्यशतैरीश्वरसत्त्वस्य
नित्यमेव ज्ञानेच्छादिकं यथाश्रुतभाष्यानुरोधाच्च विसदृशपरिणामा-
भावरूपाच्च साम्यावस्थानिच्छेत्यादिमन्त्रित्यसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेप्युपपद्यतइति
स्वकार्याकरणमेव च तस्य द्विपराङ्मुन्तलय इति, किं बहुना 'आत्मा
था इद मेक एवायशासीन्नान्यत् किं चन मिषदि'ति श्रुत्या प्राग्लये
परमात्मनेर्घट्टृत्वंसिद्धमत ईश्वरोपाधेज्ञानलक्षणा वृत्तिः प्रलयेप्यस्ति न
चोपाधिवृत्तिं विनैवेशस्य ज्ञानृत्वमेष्टव्यं बाधकं विना वृष्टानुसार-
त्यागानौचित्यात् । ज्ञानशक्तिरहं परेति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरो-

धाञ्च । किं चैतत्समो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषयत्वं
प्रयातीत्यादिश्रुतिष्वेव परमेश्वरप्रयत्नेनैव गुणवैषम्यं श्रूयते, तथा ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

सोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाञ्चयौ ॥

इत्यादिना प्रकृतेर्वैषम्यहेतुः क्षीभोपीश्वरेच्छात् एव । स्मर्यते च,
अतः साम्याच्चस्यायामप्यगत्येश्वरोपाधेर्ज्ञानाद्वि स्वीकार्यमिति । अपि च
एवं सति प्रलये स्वसंकल्पेन स्वापाधिं स्वस्माद्वियोज्येश्वरः शक्ते पूर्वसर्गाय-
संकल्पसंस्काराभ्यां च सर्गादावुपाधिरीश्वरेण सह स्वयं संयुज्यते इत्य-
भ्युपेयं, तच्चायुक्तं तस्य हेतुरविद्येत्यागामिसूत्रेणाविद्याया बुद्धिपुरुष-
संयोगहेतुत्ववचनेनेश्वरस्याप्यविद्वत्त्वापत्तेः । न चाहार्यज्ञानरूपोविद्याया
संयोगः स्यात् सा चाविद्या मार्येति न कस्याः क्लेशत्वमिति धाञ्चम् ।
संयोगहेत्वविद्याया विवेकख्यातिनाशत्वबोधकसूत्रविरोधात् । किं च
सूत्रकारेण

क्लेशकर्मविपाकाद्वैर्वासनाभिस्तथैव च ।

अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥

इति योगियाज्जवत्क्यादिभिश्चेश्वरोपाधौ संस्कारस्य प्रतिषिद्धत्वात्
तदभ्युपगमे ऽपि तेषामपसिद्धान्त एव, तथा आगामिसूत्रप्रतिषिद्धं काला-
वच्छिन्नत्वं चेशे स्यात् उपाधिवृत्त्यभावेनैव चेतनस्य कालानवच्छिन्नत्वात्
इत्यादीन्यत्र दूषणानि सन्ति, तस्मात् प्रलये निरुद्धेषुपाधिः पूर्वसर्गाय-
संकल्पवासनाभ्यां स्वयं व्युत्थिता भवतीति यच्छास्त्रं तद्वैर्नादिनप्रलये योग-
निद्रया शयानस्य स्वयंभोरुपाधिपरमेव न परमेश्वरोपाधिपरमिति दिक् ।
शास्त्रप्रामाण्यसिद्धौ शास्त्रादयोक्तेश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौ चैतत्प्रत्यक्षपूर्वक-
तया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्याश्रयं मन्वानो नास्तिक ईश्वरे प्रमाण-
मस्ति न वेति पृच्छति । योसाविति । सर्वपुरुषाणां स्वत एकरूपतयैश्वर्य-
मुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं प्रकृष्टसत्त्वापादानादित्युक्तं, प्रकृष्टसत्त्व-
संबन्धात्सदोपाधिकः शाश्वतिको नित्य उत्कर्ष ऐश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्य
चोपाधौ प्रमाणं 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति श्रुत्यादयः ।

‘सदैवत’ ‘सो कामयत’ ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ ‘स एको ब्रह्मण आनन्द’ इति श्रुत्याद्भक्तस्य आनन्दान्तस्य ब्रह्मणि स्वतोनुपपत्तिश्च । सात्वी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य निर्गुणत्वचिन्मात्रत्वसिद्धेरिति । सनिमित्तकः सप्रमाणकः । उत्तरं, तस्य शास्त्रं निमित्तमिति । शास्त्रं श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणानि । पुनः पृच्छति । शास्त्रं पुनरिति । शास्त्रस्यैव प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः । उत्तरं, प्रकृतसत्त्वनिमित्त इति । ईश्वरस्योपाधिर्य-त्प्रकृतसत्त्वं तत्प्रत्यक्षरूपत्राक्यार्थज्ञानजन्यत्वाच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । नन्वेवमन्योन्याश्रयः शास्त्रप्रामाण्ये सिद्धे प्रकृतसत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरिति चेन्न । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यत ईश्वर-सिद्धेः प्रागेव शास्त्रस्य प्रामाण्यसिद्धेः प्रकृतसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनि-र्वाहकतामात्रमत्रोक्तमिति । तथा च न्यायसूत्रं ‘मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य’मिति । इत्येति । विषयत्वेन समवायसंबन्धेन च परमेश्व-रसत्त्वे वर्तमानयोरेतयोः शास्त्रात्कर्षयोरनादिनिमित्तनैमित्तिकभावः संब-न्धः शास्त्रं नैमित्तिकं सत्त्वाकर्षश्च निमित्तं कारणत्वादित्यर्थः । ततः किमित्याकाङ्क्षायामाह । तस्मादिति । सदैवेश्वरः प्रलयेऽपि ज्ञानेच्छाकृ-तिमान् सदैव मुक्तो ऽनादिकाले क्लेशादिमुक्तश्चेत्यर्थः । ईश्वरस्याद्वितीय-त्वमपि प्रतिपादयति । तच्चेति । नास्ति साम्यमतिशयश्च यस्मात् तादृ-शमित्यर्थः । अतिशयनिर्मुक्तौ हेतुमाह । न तावदिति । उक्ते हेतुमाह । यदेवेति । यस्माद्भूतेऽयं देवातिशयि निरतिशयं तदेव तत ऐश्वर्यं स्यादिति योजना । सातिशयत्वे सत्यैश्वर्यमेव न भवति अप्रतिहतेच्छत्वस्यैवाभावात् । अतो यदेव निरतिशयि तदेव मुख्यमैश्वर्यमित्यर्थः । उपसंहरति । तस्मा-दिति । ऐश्वर्येण यत्र काष्ठा प्राप्यते स ईश्वर इत्यर्थः । साम्यनिर्मुक्तौ हेतु-माह । न चेति । द्वयोरिति । नवमल्पकालस्यापि पुराणं दीर्घकालस्यापि । एवमस्त्वित्येवंरूपेणैकस्मिन्नर्थे क्व चिट्टाभ्यां तुल्याभिमतताभ्यां कामित्ते सति एकस्य सिद्धौ संकल्पसिद्धावितरस्येच्छाविघातादूनत्वं न्यूनत्वं स्या-दतो न समानानेकेश्वरसंभव इत्यर्थः । ननूभयोः संकल्पावबन्धं पुराणत्वं ह्येवमेव भवतु तत्राह । द्वयोश्चेति । तस्य पुरुषविशेषत्वमुपसंहरति ।

स चेति । स्यदेतत् । यदि प्रकृतसत्त्वोपादानादेव शाश्वतिको जीवेभ्य उत्कर्षश्चेतनविशेषस्य त्वयाप्यभ्युपगतस्तथा जीवानामप्यपकर्षा मलिन-
कार्यसत्त्वनिमित्तक इत्यर्थादागतः । तथा च श्रुतिरपि 'कार्योपाधिरयं
जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति । तर्हि किमर्थं पुरुषविशेष ईश्वर इत्यु-
च्यते एकस्यैवात्मन आकाशस्येवोपाधिभेदैर्जीवेश्वरादिविभागसंभवेन
लाघवादेकात्म्यकल्पनस्यैवाचित्यात् 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'आका-
शमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्ववां-
शुमानि'त्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरात्मैक्यस्यैव प्रतिपादितत्वाच्च । भेदाभेदो-
भयश्रुतिस्मृतिमध्ये भेदानन्दया ऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेद-
वाक्यान्वेव स्वार्थपराणि भेदवाक्यानि त्वनुवादमात्राणीति । अत्रोच्यते ।
जीवेश्वरयोरंशांशिनोस्तावद्व्याप्यव्यापकभावस्वीकारेण जीवोपाधिनावच्छे-
दस्यात्मप्रदेशस्येश्वरोपाध्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यं, तथा च यथा ब्रह्माण्डा-
काशस्य गर्दभमुखावच्छेदेन दुस्स्वरत्वं यथा वा पायवच्छेदेनोपाधिकं
दुर्गन्धत्वमेवं कारणसत्त्वावच्छिन्नचिदाकाशस्यापीश्वरस्य जीवोपाध्यवच्छे-
देन संसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यैवांशौ न तु जीव
ईश्वरस्य साक्षादंशो ऽतो घटकुण्डाकाशवदेषान्योन्यव्यावृत्ता जीवेश्वरौ
स्वीक्रियेतां तदापीश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वानुपपत्तिः जीवप्रदेशेपीश्वरा-
सत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्यैक्यं न संभवति एकस्यैव चिदाका-
शस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तौ प्रदेशे संसार्यन्तःकरणान्तरसंबन्धात् बन्धप्रस-
ङ्गेन श्रुत्युक्तबन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तेः, नद्याकाशस्य भग्नघटप्रदेशेष्व-
न्यघटसंबन्धो न भवतीति नियमः संभवति प्रत्यक्षविरोधात् पर्यायैश्चै-
कस्मिन्नेव देशेनेकलिङ्गदेशसंबन्धस्य समानदेशीयभोगेनानुमानाच्च । तदे-
तदुक्तं कपिलाचार्यैः । जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् उपाधिभेदेष्येकस्य
नानायोग आकाशस्येव घटादिभिरित्यादिसूत्रैरिति । ननुपाधिविशिष्ट-
योरेव जीवेश्वरस्यै वक्तव्ये इति चेत्, न । विकल्पासहत्वात् । विशिष्टान-
तिरेके जीवेश्वरत्वं बन्धमोक्षादिसांकर्यतादवध्यात् । अतिरेके तु तदनित्यं
नित्यं वा । आद्ये विनाशितया तस्य बन्धमोक्षादनुपपत्तिः । अन्ये वृश्चि.

कभिया पलायमानस्याशीविषमुखनिपातः । यदि हि विशिष्टा अनेकआत्मानः कल्पनीयास्तर्हि अस्मासूपन्यस्तगौरवं भवतामप्यापतितमधिकं तु सामान्यै- कात्मकल्पनमिति । न चात्माद्वैतश्रुत्यनुरोधेन तदप्युचितमिति वाच्यम् । विशिष्टात्मभ्यः सामान्यात्मनो ऽत्यन्तमेद्रे तत्त्वमस्याद्वभेदवाक्यानुपपत्तिता- दवस्थ्यात् । अत्यन्तमभेदे च विशिष्टातिरिक्तताविरोधात् । भेदाभेदे चास्म- न्तप्रवेशादिति, अस्माभिरपि हि सामान्यरूपेणाभेदे वैधर्म्यलक्षणभेदेनि- रासायेष्यते विशेषतस्तु भेद इति । तथा चोक्तं कपिलाचार्यैः । नाद्वै- तश्रुतिविरोधो ज्ञातिपरत्वादिति । एवं तावदवच्छेदवादेो निरस्तः । प्रतिबिम्बवादस्वत्यन्तं विकल्पासहः । प्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वे प्रतिबिम्ब- रूपजीवस्य ब्रह्मणा सहाभेदानुपपत्तिः सदसत्तारभेदानुपपत्तेः । अतुच्छत्वे चात्मनानात्वस्य शब्दभेदेन स्वीकारार्पितरद्वैताद्वयानुपपत्तिश्चेति । अत्र च मूठानामुपर्युपरि कृताः ब्रह्ममीमांसाभाष्येस्माभिर्निराकृताः । तत्त्वम- स्यादिवाक्यानि तत्र विस्तरेण व्याख्यातानि संक्षेपतस्त्रापि* व्याख्या- स्यामः । न्यायानुग्रहेण बलवद्विरग्निदिस्फुलिङ्गादिभिः सांशद्दृष्टान्तैः विरो- धाद्राकाशसूर्यादिदृष्टान्ता अखण्डतापरा न भवन्ति किं तु ब्रह्मणि सर्वजीवानामविभागलक्षणभेदस्य सर्वकालस्यापि तथा पारमार्थिकत्वेपि यत्किंचिदवच्छेदेन फेनुबुद्बुदादिवत् अतभङ्गुरस्य विभागलक्षणभेदस्यापार- मार्थिकस्यैवाधिकत्वमात्रं प्रतिपादयन्तीति । एतेन भेदनिन्दावाक्यानि प्रकरणभेदैर्विभागवैधर्म्यादिभेदपराण्येव । यच्चोक्तमभेदज्ञानान्मोक्षः श्रू- यतइति तत्परंपरयैव न तु साक्षात् । अथात आदेशो नेतिनेति नह्येत- स्मादिति नेत्यन्यत्यरमस्ति

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि तत् ।

पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इत्यादौः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विवेकाद्यभेदज्ञानस्यैव मुख्यत्वात् ॥

* पश्चादित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।

मिथैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति न द्रव्यतां यतः ॥

इति विष्णुपुराणादिष्वन्यन्ताभेदस्यापि निन्दितत्वाच्चेति । किं बहुना

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ॥

तस्यत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥

इति मोक्षधर्मादिष्वन्योन्याभावाविभागरूपतयैव भेदाभेदयोर्व्याख्यातत्वेन भेदवाक्याभेदवाक्ययोरर्थनिर्णये नाधुनिक्रुतर्कापेक्षेति दिक् ॥ पुरुषान्तरेभ्य ईश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञरूपविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्रमवतारयति । किं चेति ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

बीजं लिङ्गं सर्वज्ञानुमापकं वक्ष्यमाणं यत्सातिशयजातीयं ज्ञानं तन्नेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः । सार्वज्ञबीजमिति पाठेष्यमेवार्थः । यत्तु बीजं कारणं, तथा च सर्वज्ञत्वकारणं सत्त्वमिति तस्यार्थ इति कश्चित् । तत्र । ज्ञानस्य बहुल्यतयोरेव बीजतयात्र भाष्यकारैर्व्याख्यास्यमानत्वादिति, व्यावष्टे । यदिदमिति । यत् अतीतानागतवर्त्तमानानां प्रत्येकसमुच्चितानामतीन्द्रियार्थानामल्पं बहुत्वं ग्रहणं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः । कथं बीजं तदाह । तदिति । एतत्सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमश्ने यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञान्यथानवस्थानादिति युक्तिरुक्ता । प्रयोगमप्याह । अस्तीति । सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्राप्तकाष्ठं सातिशयत्वात् परिमाणवदित्यर्थः । अत्र बाधकाभावे सतीति हेतुर्विशेषणीयस्तेन गुरुत्वसंस्काररूपादिषु न व्यभिचारस्तेषां चैकत्र काष्ठाप्राप्तौ कार्यमात्रे अतिशयित्वमेव बाधकं सामग्यास्तारतम्याव्यवस्थित्या कार्यतारतम्ये व्यवस्थानुपपत्तेः । ज्ञानेच्छापरिमाणानां तु नित्यानामपि सिद्धतया क्वचित् काष्ठाप्राप्तौ नास्ति बाधकम् । वस्तुतस्तु यथाश्रुतभाष्यादनवस्थापत्तेश्च गुरुत्वादिष्वप्यतिशयानां क्वचित्काष्ठानुमीयते सामयीतारतम्यकाष्ठाया अप्यनवस्थापत्तैवानुमानसाम्यात् अतो न हेतौ विशेषणापेक्षेति । अस्मिंश्चानु-

माने श्रुत्याद्विस्तर्क इति, सूत्रतात्पर्यमाह । यत्रेति । ननुक्तानुमानेन सामान्यतः सर्वज्ञपुरुषसिद्धावपि तस्य संज्ञाविशेषः कथमवधार्यतइत्याकाङ्क्षायामाह । सामान्येति । सामान्यमात्रेणोपसंहारे निश्चये कृतपर्यवसानमनुमानं न संज्ञादिविशेषप्रतिपादनक्षममित्यत इत्यादिरर्थः । संज्ञाब्रह्मान्तर्यामिपरमात्मादिरूपा आदिशब्देन पूर्णानन्दत्वपरमकारुणिकत्वपारमार्थिकात्मत्वजगदाधारकारणत्वादयो यास्याः । हरिहरादिसंज्ञामूर्त्तयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनोपासनार्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षादेव ॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।

ततो न्यूनाश्च मैत्रेय देवा दत्तादयस्ततः ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इत्यादिवाक्येभ्यः । आगमतो वेदान्ततः । यत्तु आधुनिकाः केचन परस्य साक्षादपि लीलावियहं कल्पयन्ति । तदप्रामाणिकं विष्णवादीनामेव लीलावतारश्रवणात् । विष्णवादीनां च परमात्मन्येवाहंभावात्तेषामवतारा एव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिपूच्यन्ते तेन तु ते भ्रान्ताः 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्य कार्यकारणाख्यशरीरद्वयप्रतिषेधात् । 'अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविर्वाजितं' मित्यादिस्मृतिभ्यश्चेति द्विकं ॥ ननु नित्यमुक्तश्चेदीश्वरस्तर्हिपुरुषार्थाभावात् तस्य प्रवृत्तिर्न घटते । तथा च सांख्यसूत्रं 'स्वोपकाराद्दधिष्ठानं लोकव'दिति पूर्वपक्षः । तत्र । प्रवृत्त्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तापेक्षा नास्तीति मुख्यसमाधाने सत्यपि प्रौढ्या प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह । तस्मात्सेति । आत्मानुग्रहः स्वोपकारः । तस्येश्वरस्य स्वोपकाराभावेपि भक्तानुपुरुषानुद्वुरिष्यामीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशतो भक्तभूतानुग्रहः प्रयोजनं, पुरुषाणां विशेषणं कल्पेत्यादि । कल्पप्रलयेषु द्वैनंदिनप्रलयेषु महाप्रलयेषु प्राकृतप्रलयेषु च संसारिणः स्वकारणगामिना ऽतस्तदा मरणदुःखभाज इत्यर्थः । ननु स्वेष्वसाधनताज्ञानाभावे कथं व्यापारः स्यादिति चेत् ।

तृणारणिमणिन्यायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपरदुःखज्ञानयोर्विजातीयेच्छाद्वयं प्रत्येव फलबलेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् । तथा च ब्रह्ममूत्रं 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति । ननु तथापि भक्तानेवानुष्टुहाति नान्यान् प्रत्युत तानिष्टुहात्यपि स्वभक्तैश्वर्यदानेनेत्यतो वैषम्यादिना नेश्वरस्य नित्य-मुक्तत्वं भवतीति चेत् । मैवम् । अग्नेरौष्यस्वाभाव्यवत् विशुद्धसत्त्वे भक्त-वशतास्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । वैषम्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न तु प्रवृत्तिमात्रेणेति । अत एव गीता

समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

इति । यच्च हिरण्यगर्भाद्येश्वर्यदानात् अन्येषां दुःखं भवति तत्रापि हिरण्यगर्भादीनामेव वैषम्यं बीजम् । ईश्वरस्य तु परदुःखप्रहाणेच्छा विद्यमानापि भक्तवशतया कुण्ठिता स्वकार्याय विलम्बतइति सर्वं सम-ञ्जसम् । यच्च सर्वेश्वरस्य कर्मसापेक्षतया वैषम्यं नैर्घृण्यं च ब्रह्ममीमां-सासूत्रेणापाकृतं तत्राप्ययमेवाशयः । लोकानां विहितनिषिद्धरूपाणि कर्माणि देवानां सुखदुःखसाधनानि अत ईश्वरेण स्वभक्तदेवेषु अपराद्वयं यत् दुःखं दीयते ऽनपराद्वयं सुखं तद्वक्तपारवश्यनि-मित्तकमिति । स्वप्रयोजनभावेपि विदुषां प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्यं साख्यस्थं प्रमाणयति । तथा चेत्कमिति । आदिविद्वान् स्वयंभूः सर्गादा-वाविभूतो विष्णुर्निर्माणचित्तं योगबलेन स्वनिर्मितं चित्तमधिष्ठाय स्वांशेन प्रविश्य कपिलाख्यपरमर्षिभूत्वा कारुण्यस्त्रिज्ञासवे आसुरये तत्त्वं प्रोवाचे-त्यर्थः ॥

परमेश्वरस्यापरं विशेषं प्रतिपादयति सूत्रकारः ॥

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वेषां पूर्वपूर्वसर्गाद्युत्पन्नानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामपि गुरुः पितान्तर्यामी विद्यया ज्ञानचक्षुः प्रदश्च । कुतः । कालेनानवच्छेदात् । ब्रह्मा-दयोहि द्विपराद्व्यादिकालेनावच्छिन्नाः कालानवच्छिन्नं गुरुं विना न संभ-

वन्तीत्यर्थः । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिषोति तस्मै'
इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यवृत्तिः । निमित्तमप्रयोजकं
प्रकृतीनामित्यागामिसूत्रात् निमित्तकारणस्येश्वरादेस्तन्स्वतन्त्र्याविघ्रा-
तकत्वात् । एतदेव व्याचष्टे । पूर्वं हीति । अत्रच्छेदशब्दार्थनाशच्छेदप्रयो-
जनेन कालेनापावर्तते न संबध्यते । तात्पर्यार्थमाह । यथास्येति । अस्य
वर्तमानस्य सर्गस्यदौ पूर्वं प्रकर्षगत्या ज्ञानेत्कर्षप्राप्त्या स्वतःसिद्धु
इत्यर्थः । अत्रेश्वरस्य सर्वजीवपितृत्ववचनात् श्रुत्युक्ताग्निविष्णुलिङ्गदु-
ष्टान्तानुसारेण च जीवब्रह्मणोरंशांशभावस्तयोरभेदश्च पितापुत्रवदेवेति
भावः । तथा च स्मृतिः ।

यथा दीपसहस्राणि दीप एकः प्रसूयते ।

तथा जीवसहस्राणि स एवैकः प्रसूयते ॥

सलिले करकाश्मेव दीपोऽग्नाविव तन्मयः ।

जीवो मौख्यात् पृथग्बुद्धो युक्तो ब्रह्मणि लीयते ॥

इत्यादिः । अयं चाभेदो नाखण्डता अपि त्वविभागएव, अविभागे
वचनादिति वेदान्तसूत्रेण जीवानां ब्रह्मण्यविभागलक्षणभेदस्यैव वचनात् ।
अविभागश्च दुग्धं जलमभूदित्यादिप्रत्ययनियामकः स्वरूपसंबन्ध आधा-
नादिवत्, किं वा लक्षणादन्यत्त्वमिति । अनेन पितृत्वान्तर्धामित्वरूपेण
गुरुत्वेन जीवानामप्यात्मेश्वर इति वेदान्तमहावाक्यार्थापि सूचितः ।
यो हि यस्यांशी अधिष्ठाता वा भवति स तस्य त्मेति दृष्टं, यथा सूर्य-
श्चतुषः यथा वा जीवो देहस्येति दिक् । ईश्वरशब्दार्था विस्तरेण
आख्यात इदानीं तत्रणिधानं व्याख्यातुमादौ प्रणिधानाङ्गं मन्त्रं दर्श-
यति ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्येश्वरस्य प्रणवो नामेत्यर्थः ।

अदृष्टवियहो देवो भावयाह्यो मनेामयः ।

तस्मांकारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिभ्यः । अद्भुष्टविग्रहो ऽद्भुतशरीरो देवः पर-
मात्मा भावयाज्ञो भक्तिमात्रयाज्ञो मनोमयो मनस्तुल्यकारणोपाधिशबलो
ऽयःशबलाग्निवदित्यादिरर्थः । कर्त्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयति । वाच्य
ईश्वरइति । नित्य एव प्रणवेन सहेश्वरस्य वाच्यवाचकभाव इति ।
अद्भुतिशयोत्पादनाय संशयपूर्वकमवधारयति । किमस्येति । ईश्वरप्रणव-
योर्वाच्यवाचकता शक्तिः किमस्येश्वरस्य संकेतेनाहार्यान्याध्यासरूपेण
कृता आगन्तुकी यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिनामवाच्यता पितृसंकेतकृता
तद्वत् । अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी यावद्भुव्यभाविनीत्यर्थः ।
विमृष्य सिद्धान्तमाह । स्थित इति । अर्थसंबन्धमेवाभिनयति प्रकाशय-
तीत्यर्थः । स च शक्त्याख्यसंबन्ध आधाराधेयवत्स्वरूपसंबन्धो ऽतिरिक्त-
पदार्थ एव वास्तु घटादिनाम्नामप्येवं बोध्यं देवदत्तादिनाम्नां तु नैवं यतः
पुरुषसंकेतभेदेनार्थभेदा भवन्तीति । संकेतेनेति । अयमस्य पितेत्याद्वेवं-
रूपेणेत्यन्वयः । ननु शक्तिनित्यत्वेपि कदा चित्संकेतभेदादेवदत्तादिशब्द-
वदर्थभेदोपि प्रणवस्य स्यादित्याशङ्कयामाह । सर्गान्तरेष्वपीति । अयं
संकेतो लौकिको न भवति अपि तु सर्वज्ञाश्चेतनाशक्तिं पूर्वसिद्धामनुसृत्यैव
संकेतं कुर्वन्तीत्याशयः । संबन्धनित्यत्वे संप्रतिपत्त्याख्यकार्यनित्यत्वं प्रमा-
णयति । सम्प्रतिपत्तीति । देवदत्तादिशब्दवद्वाच्यवाचकभावस्यानित्यत्वे
कदा चित्संकेतवैपरीत्येन व्यवहारवैपरीत्यमपि स्यादित्याशयः । तथा च
सति सर्वत्र शब्दार्थं नाश्वासः स्यादित्यागमिनः प्रतिजानन्ते अवधारयन्तीति
समयवाक्यार्थनान्वयः । प्रणिधानाङ्गमन्त्रं प्रदर्श्य साङ्गप्रणिधानस्य स्वरूपं
सूत्रकारो वक्ष्यति तत्सूत्रं पूरयित्वात्प्रापयति । विज्ञानेति । सूत्रेण
सहान्वयः ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

सूत्रार्थे व्याचष्टे । प्रणवस्येति । प्रणवजपेन सह ब्रह्मध्यानं प्रणि-
धानं तच्च वाच्यवाचकभावं ज्ञात्वा कर्त्तव्यमिति समुदायार्थः । 'प्रणवेन
परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यति'रिति स्मरणादिति । प्रणवार्थश्चावान्तर-
भेदैः श्रुत्यादिषु बहुधाक्तः संवेपात्तु गारुडोक्तार्थात्र कथ्यते । यथा गारुडे

ध्यक्ताध्यक्ते च पुरुषस्तिष्ठो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ।

अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इति । प्रणवार्थचिन्तनं च मुख्यतो द्वित्रिधं, तत्रैकमंशांशिकार्यकार-
णशक्तिशक्तिभेदाद्व्यभेदेन तत्प्रायः पिण्डवद्विभागलक्षणैकीभावादहं ब्रह्म
सर्वं खलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य
ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्येत्यादि श्रुतेः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
शान्त उपासीतित्यादिश्रुतेश्च ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किं चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । अपरं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेन केवले
ब्रह्मचिन्मात्रे आत्मत्वचिन्तनम् । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः
पारायतमसः परस्मात् । अथात आदेशो नेतिनेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्य-
त्परमस्ति तमेवैकं जानथ आत्मानं आत्मैत्येषोपासीतिति श्रुतेः ॥

प्रकृतिं पुरुषे स्याप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥

यः सर्वभूतचित्तज्ञो यश्च सर्वहृदि स्थितः ।

यश्च सर्वान्तरे * ज्ञेयः सोऽहमस्मीति विन्तयेत् ॥

इति गारुडादिभ्यश्च । तथा 'आत्मेति तूपर्यन्ति शाहयन्ति च' इति
ब्रह्ममीमांसासूत्राच्च । अत्र गारुडवाक्ये पुरुषस्य ब्रह्मणि न्यासो लय
एव न त्वभेदः ॥

विज्ञानात्मनि संयोज्य त्रेत्रे प्रविलाप्य तम् ।

ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥

इत्यादिवाक्येषु जीवविलापनेन ब्रह्मात्मचिन्तनस्य स्मरणात्
प्रकृतिस्थापनसाहचर्याच्च । अम्बरदृष्टान्तश्च नास्त्रण्डत्वे

* अंशांशिभाष्याभिमतत्वेनात्र सर्वारक्षितरिति पाठः साधुरिति भाति । २।० शा० ॥

यद्यग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुब्रजेत् ।

तथात्मा साम्यमध्येति योगिनः परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्तस्याग्निवायुजलादिवहुलदृष्टान्तस्य साम्यस्य च विरोधात् न्यायानुग्रहेणान्यालयादिवृष्टान्तानामेव बलवत्त्वाच्च । किं तु एकरूपस्यैवापाधिकमिथ्याविभागनिवृत्तिमात्रे इति, विलापनेन च प्रकृत्या-दिवज्जीवानामनात्मत्वमेव लभ्यते । तदुक्तं मात्स्ये

तत्त्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

ईश्वरैच्छावशात्सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इति । मोक्षधर्मं च

ते चैनं नाभिनन्दति पञ्चविंशकमप्युत ।

षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ॥

इति । एतेन प्रकृतिपुरुषौ विलाप्य यच्छिष्टं ब्रह्म तस्मिन्नेवाहं-भावे वचनाच्च न जीवे मुख्या ऽहंशब्द इति, ध्यानयोश्चिन्तनयोर्मध्ये प्रथमचिन्तनमुपासना द्वितीयं तत्त्वज्ञानमिति । ब्रह्मात्मताज्ञानं चाति-दुर्लभं, मोक्षधर्मं चोक्तं

भक्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरामयाः ।

ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदा चित्पतिपद्यते ॥

इति दिक् । ईश्वरप्रणिधानादिति पञ्चम्युक्तमसंप्रज्ञातपर्यन्तयोग-हेतुत्वं तत्त्वप्रणिधानस्य येन द्वारेण तदाह । तदस्येति । प्रणिधाना-दिभिश्चैकायो भवति ततश्च परमात्मसाक्षात्कारः ततः परवैराग्यादसं-प्रज्ञातयोग इति शेषः । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशतइति वक्ष्यमाणवाक्यस्वरसात् । उक्तार्थं स्वपितुर्ष्वेक्यं विष्णुपुराणस्य प्रमाण-यति । तथा चोक्तमिति । योगज्ञपयोरैकदा न संभव इति योगस्याद्य-न्तयोर्युत्थानकाले जप उक्तः । ननु परमात्मसाक्षात्कारात् परवैराग्यं भवतीति यदुक्तं तत्रोपपद्यते आत्मसाक्षात्कारेणैवाभिमाननिवृत्त्या परवै-राग्यसंभवादिति । अत्रोच्यते । ब्रह्मज्ञानं ताटस्थेनात्र न विवक्षितं किं

त्वात्मत्वेनैव, तथा च जीवात्मतत्त्वज्ञानात् बुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिवत् परमात्मज्ञानात् जीवपर्यन्तेष्वभिमानो निवर्त्तते, पञ्चविंशतितत्त्वानि विनाप्यैव सोहमित्यात्मतया ऽधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादिति । नन्वेवं जीवस्याप्यनात्मत्वं प्रसक्तमिति चेत्, न । व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मद्वयाभ्युपगमात् । आत्मत्वं हि संघाताध्यक्षत्वं क्षेत्रज्ञत्वं च । तच्चेश्वरस्यैवास्ति ईश्वरत्ववत्, जीवात्मनां परतन्त्रत्वात् धर्माधर्मोद्वेजात्त्वाच्च । जीवानां च चित्तिशक्तिप्रसामात्रेणैवात्मत्वं गौणं बुद्ध्याद्यापेक्षिकं च यथा हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वं तद्वृज्जीवानामात्मत्वं बन्धमोक्षभोगादिभागितया सिद्धं लोकव्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव । एवमेवाहंत्वंशब्देऽपि परमात्मन्येव मुख्ये न तु जीवे, प्रयोगादिषु स्वातन्त्र्याभावेन प्रयोक्तात्मत्वादिरूपस्याहमादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवेष्वभावादिति । तथा चोक्तम् ।

त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।

आत्मा पुनर्बहिर्भृशं अहोऽज्ञजनताज्जता ॥

इति । परमनात्मानम् । यद्यपि जीवो मुख्यात्मा न भवति तथापि तज्ज्ञानादपि धर्माधर्मरागादिनिवृत्त्या मोक्षस्तु भवत्येवेति । एतेन व्यवहारपरमार्थभेदादैकात्म्यनानात्मतावाद्वा श्रुतिस्मृतदर्शनेष्वविरुद्धावित्यपि सिद्धम् । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विज्ञानामृते द्रष्टव्यमिति दिक् । तदिदमीश्वरप्रणिधानाद्वेत्यादिसूत्रगणोक्तमर्थजातं लिङ्गपुराणे स्पष्टं प्रदर्शितम् । यथा ।

अविद्ययेशस्य योगो नातीतो नाप्यनागतः ।

नाप्यस्त्यस्मितया चैवं रागेणापि त्रिकालता ॥

कालेषु त्रिषु संबन्धस्तस्य द्वेषेण नो भवेत् ।

तथैवाभिनवेशेन संबन्धो न कदा चन ॥

कुशलाकुशलैश्चैव संबन्धो नैव कर्मभिः ।

भवेत् कालत्रये शंभोरविद्यामतिवर्जनात् ॥

विपाकैः कर्मणां तस्य न भवेदेव संयमः ।
 कालेषु त्रिषु शर्वस्य शिवस्य शिवदायिनः ॥
 सुखदुःखैर्न संपृश्यः कालत्रितयवार्तिभिः ।
 तथैव भोगसंस्कारैर्भगवानन्तकान्तकः ॥
 पुंविशेषः परो देवो भगवान् परमेश्वरः ।
 चेतनाचेतनोन्मुक्तः प्रपञ्चादखिलात्परः ॥
 लोके नातिशयित्वेन ज्ञानैश्वर्यं विलोकिते ।
 शिवे नातिशयित्वेन * स्थिते आहुर्मनीषिणः ॥
 प्रतिसर्गे वस्तुभानं ब्रह्मणोशास्त्रविस्तरम् ।
 उपदेशात्स एष्टव्यः कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥
 कालावच्छेदयुक्तानां गुरुणामप्यसौ गुरुः ।
 सर्वेषामपि सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः ॥
 अनादिरेव संबन्धो विज्ञानोत्कर्षयोः परे ।
 स्थितयोरीदृशः शर्वः परिशुद्धः स्वभावतः ॥
 आत्मप्रयोजनाभावे परानुग्रह एव हि ।
 प्रयोजनं समस्तानां क्रियाणां परमेष्ठिनः ॥
 प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
 शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥
 शंभोः प्रणववाच्यस्य भावना तज्जपादपि ।
 आशु सिद्धिः पराप्राप्या भवत्येव न संशयः ॥
 एकं ब्रह्ममयं ध्यायेत्सर्वं विप्रं चराचरम् ।
 चराचरविभागं च त्यजेदहमिति स्मरन् ॥
 सप्ताण्डावरणान्याहुरण्डस्यात्माम्बुजासनः ।
 कोटिकोऽथ्ययुतानीशे चाण्डानि कथितानि तु ॥
 तत्रतत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवाः ।

अत्रानतिशयित्वेनेति पाठः कल्प्यः । नातिशयित्वेनेति चेतदर्थकं बोध्यमिति ।

सृष्टाः प्रधानेन तथा प्राण्य शंभोस्तु सविधिम् ॥

असंख्याताश्च रुद्राख्या असंख्याताः पितामहाः ।

हरयश्चाप्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ॥

ब्रह्मेन्द्रविष्णुरुद्राद्यैरपि देवैरगोचरम् ।

आदिमध्यान्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् ॥

शिवतत्त्वमिति ख्यातं शिवादपि परं पदम् ।

इति । तदेवं जीवप्रज्ञायाइवेश्वरप्रणिधानादपि प्रज्ञाद्वारा योग-
स्तत्फलं भोक्तृश्च भवतीत्युक्तमिदानीं तयोर्मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्य-
कल्पत्वं प्रतिपादयितुं तत्र द्वाराधिष्ठ्यं सूत्रेण प्रतिपादयति । किं चास्येति ।
अन्यच्चास्य प्रणिधानिनो भवतीत्यर्थः ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तत ईश्वरप्रणिधानात्तस्मात्तात्कारद्वारा तद्दृष्टान्तेन जीवतत्त्वम-
प्यनायासेन पूर्णतया साक्षात्क्रियतइति प्रथमदलार्थः । अपिशब्द आसव-
तमसमाध्यपेक्षया । यद्यपि प्रति प्रतिषस्तु अज्वति अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्या
ऽसंकुचितसर्वानुगतः परमात्मैव मुख्यः प्रत्यक्शब्दार्थः । 'प्रत्यक् प्रशान्तं
भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ती'त्यादिष्वपीश्वरे प्रत्यक्प्रयोग-
दर्शनाच्च । तथापीश्वरादिशब्दवदेव प्रत्यक्शब्देऽपि जीवे गौणो विभु-
त्वात् । अत एव प्रकृतिव्यावर्तनाय चेतनेत्युक्तम् । यदि च प्रत्यक्शब्दः
पश्चिमवाची तथापि सर्वप्रलयावधिभूते ब्रह्मण्येव मुख्यो ऽन्यत्र गौण इति ।
अन्तरायाभाव एकाग्रतासामान्यस्यैव फलमिति वदत्ये 'तत्प्रतिषेधार्थमेक-
तत्त्वाभ्यास'इति सूत्रेणेत्यतो विशिष्येश्वरप्रणिधानस्यान्तरायाभावफल-
कत्ववचनमनुवादकतया व्याचष्टे । एतावदिति । अनुवादस्य च फल-
माधिष्ठ्येन विघ्ननिवर्तकत्वलाभः । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत
आत्मा ह्येषां स भवती'ति श्रुत्या ब्रह्मात्मतादर्शिन इच्छाविधायते
देवादीनामप्यसामर्थ्यप्रतिपादनादिति । अत एवाक्तं नारादीयादिष्वपि ।

तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।

चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा ॥

धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि

इत्यादि । स्वरूपदर्शनमिति । अस्य प्रतीचो जीवस्य यत्तात्त्विकं रूपं तस्य साक्षात्करोपि भवतीत्यर्थः । अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्कारे ऽदृष्टद्वारवत्, दृष्टद्वारमप्यस्तीति प्रतिपादयन्नेव स्वरूपदर्शनं विवृणोति । यथैवेति । बुद्धेः प्रतिसवेदी बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बोद्वाही तत्साक्षीति यावत् इदं च जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदनिराकरणाय वैधर्म्यमुक्तं, यथैवेश्वरः शुद्धादिगुणकस्तथायमपि यो बुद्धेः साक्षी पुरुष इत्येवमधिगच्छति अवधारयति पुरुषत्वाविशेषादित्यर्थः । पुरुषश्चेतनः शुद्धः पापपुण्यविवाञ्जितः प्रसन्नो निर्दुःखः केवलश्चिन्मात्रो ऽनुपसर्गो जात्यार्युभोगरहित इति । तदेतदुक्तं नारदीये ।

मायाप्रवर्तके विष्णौ दृढा भक्तिः कृता नृणाम् ।

सुखेन प्रकृतेर्भिन्नं स्वं दर्शयति दीपवद् ॥

इति । यद्यपि अंशस्वरूपावधारणेनांशस्वरूपावधारणवदंशस्वरूपावधारणेनाप्यांशस्वरूपावधारणं भवति अंशांशिनोरेकस्वरूपत्वस्यैवात्सर्गिकत्वात्, प्रत्युत ईश्वरस्यावाङ्मनसगोचरतया स्वतत्त्वसाक्षात्कारादेव तदनुसारेणेश्वरे विवेकः संभवति नान्यथा । तथा च श्रुतिरपि । 'यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्ये'दित्यादिः । तथापि जीवस्य पूर्णत्वनित्यत्वाद्यंश ईश्वरानुसारेणैव सुखेन ज्ञातुं शक्यतइत्याशयः । अत एव 'तत्त्वमेव त्वमेव तन्' इत्यादिश्रुतयः परस्परमेववैधर्म्यलक्षणाभेदं प्रतिपादयन्ति । अन्योन्यदृष्टान्तेनान्योन्यधर्माणामन्योन्यस्मिन् अवधारणायान्तरायस्वरूपप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति । अथेति । व्याघ्रादेरन्तरायत्वोपपादनाय सूत्रं चित्तचित्तेपा इति वद्विष्यति, तस्य व्याख्यानायै भाष्ये वक्रोक्तिः । चित्तेपाः चित्तेपकाः । सामान्येन दत्तात्तरं विशेषसंख्याभ्यां पुनः पृच्छति । के पुनरिति ।

व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालम्ब-

भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षे-

पास्तं ऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

चित्तविक्षेपकतयैतानि ते पूर्वसूत्रोक्ता अन्तराया इत्यर्थः ।
 व्याचष्टे । नवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चित्ते विक्षेपकत्वमेषां साधयति ।
 सहैतद्वति । सूक्ष्मकालानाकलनेन सहेत्युक्तम् । एतेषामध्यवधानेनैव व्या-
 ध्यादिगोचरा वा तच्चिवृत्त्युपायगोचरा वा चित्तस्य वृत्तयो भवन्ति योगभ्रं-
 शिका इत्यर्थः । व्याध्यादीचक्र क्रमेण व्याचष्टे । व्याधिरिति । शरीरधारक-
 त्वात् धातूनां वातकफपित्तानां रसानामाहारपरिणामानां करणानां चतु-
 रादिमनआद्रीनां च वैषम्यं विसदृशभावो व्याधिः । अकर्मण्यता योगा-
 नुष्ठानात्प्रमत्ता । आमवातादिना देहस्याकर्मण्यत्वेपि चित्तस्य योगाविरो-
 धाच्चित्तस्येत्युक्तम् । संशयाकारमाह । स्यादिति । इदं गुरुशास्त्रोक्तं
 ज्ञानतत्साधनादि । अभावमननुसंधानम् । कायगुरुत्वं कफादिना चित-
 त्गुरुत्वं तमसा, ताभ्यां हेतुभ्यामप्रवृत्तिः समाधिसाधनाननुष्ठानम् । संप्र-
 योगात्मा सच्चिर्ब्रह्मण्ये गर्भा ऽभिलाषः । विपरीतं ज्ञानं गुर्वेतिप्रमिता-
 र्थविपरीतनिश्चयः । समाधिभूमेरिति । वक्ष्यमाणानां मधुमत्यादिभूमी-
 नामेकतमस्या अपि साधनानुष्ठाने ऽप्यलाभ इत्यर्थः । अप्रतिष्ठालाभेपि
 भ्रंशः । ननु लाभेतरं भ्रंशे का त्तिरित्याशङ्कयामाह । समाधिप्रतिलम्भे
 हीति । प्रतिलम्भो निष्पत्तिर्धैर्यसात्तात्कार इति यावत् । अयं भावः ।
 सात्तात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तद्रूपस्यानमपेक्षितमते ऽग्रतसात्ता-
 त्कारस्य योगारूढस्यापि भ्रंशो ऽनर्वाप्त्यतत्त्वमेव भवतीति । 'आरूढयो-
 गोऽपि निपात्यते ऽधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धि' रित्यादिस्मृतिश्चात्र
 प्रमाणमिति । एतेषां तान्त्रिकान् संज्ञाभेदानाह । एतद्वति । न केवलमेते
 व्याध्यादयो योगान्तराया अपि तु दुःखादिरूपेष्वन्तरायान्तरेष्वपि हेतवो
 भवन्तीत्याह ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्चासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखादीन्यत्र क्रमेण व्याचष्टे । दुःखमिति । आत्मानं स्व संघात

प्रधिकृत्य वर्त्ततइत्याध्यात्मिकं, तच्च द्विविधं शारीरं मानसं च । शारीरं व्याघ्राद्विजनितं मानसं कामाद्विजम् । भूतानि प्राणिनो व्याघ्रादीन् लक्ष्मीकृत्य जायतइत्याधिभौतिकं व्याघ्राद्युत्थम् । देवानधिकृत्य जायतइत्याधिदैविकं शीतोष्णाद्युत्थमित्यर्थः । यत्रापि सर्वमेव त्रिपतोद्भवं दुःखं मानसं तथापि प्राधान्येन मनोविकारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां मानसत्त्वामानसत्त्वविभागः त्रिषयगतदुःखेषु चित्तवित्तेपाणामहेतुत्वात् दुःखसामान्यस्य त्रिधा विभागो न घटते घटपटाद्विदुःखानामसंयहात्, एवमन्यत्रापि । दुःखसामान्यलक्षणमाह । येनेति । तोभश्चाञ्चल्यम् । यदङ्गानीति । अङ्गकम्प्याङ्गमेजयत्वमिति । प्राणिति । पुरुषप्रयत्नं विना स्वयमेव प्राणो यद्बुद्धं वायुमतिशयेनाचामति पिबति शरीरान्तः प्रवेशयति स श्वासनामा विकार इत्यर्थः । कोष्मुदरस्यं वायुं निःसारयति बहिः करोति । शेषं पूर्ववत् । सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे । एतइति । वित्तेपसहभुवो व्याध्याद्विवित्तेपोद्बुधाः । तत्र हेतुमाह । वित्तिप्तेति । वित्तेपानन्तरमेव जायन्ते वित्तेपनिवृत्तौ निवर्तन्तइत्यर्थः । नन्वेतेन्तरायाः सकार्याः किमीश्वरप्रणिधानमात्रनिरस्या अथ वा अन्यापायेनापि निरसितुं शक्या इत्याकाङ्क्षायामुत्तरं प्रयच्छति सूत्रान्तरावतारणाय । अथैतइति । अथ वित्तेपोत्यत्पन्नन्तरमेते वित्तेपा अभ्यासवैराग्याभ्यामित्यादिसूत्रोक्ताभ्यां सामान्याभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्या न त्वीश्वरप्रणिधानादेवेति नियम इत्यर्थः । एतत्प्रतिपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्रेति । तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये ऽभ्यासविषयं जीवेश्वरादिसाधारणं पिण्डीकृत्यापसंहरन् इदं मयोक्तं वक्ष्यमाणसूत्रेणाहेत्यर्थः । यदि हीश्वरप्रणिधानमेव केवलमन्तरायाभावहेतुरिति वक्ष्यमाणसूत्रार्थः स्यात्तदा एकतत्त्वाभ्यास इति सामान्योपसंहारो न युज्येत निस्संदेहार्थमीश्वराभ्यास इत्येष वक्तुं युक्तत्वादिति भावः ॥

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

एकं स्थूलादि किं वित् । यत्तु एकतत्त्वशब्देनात्र परमेश्वर एवाक्त इति तत्र । बाधकं विना सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वानौचित्यात् ।

पूर्वसूत्रप्रामत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च । सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव चित्ति-
 प्तमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेश्चेति । उक्तयोर्विज्ञेयैकाग्रतयोर्वक्ष्यमाणपरि-
 कर्मणश्चापपत्तये चित्तस्य स्थिरतां साधयिष्यन् चित्तस्य क्षणिकत्वादिकं
 दूषयति । यस्य त्विति । यस्य तु वैनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्यर्थनियत-
 मर्थादर्थान्तरं न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निराधारवृत्तिमात्रं तथा क्षणिकं
 च भवति तस्य मते सर्वमेव चित्तमेकाग्रमते । त्रिपित्तचित्तानुपपत्तिरि-
 त्यर्थः । तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाधुपदेशो
 विफल एवेति भावः । एकस्य चित्तस्य क्रमेण नानार्थविषयकत्वस्वीकारे
 तु नायं दोष इत्याह । यदि पुनरिति । ततः किमित्यत आह । अतो
 नेति । यो ऽपि वैनाशिकविशेष उक्तदोषपरिहाराय मन्यते सदृशप्रत्यय-
 प्रवाहरूपतैव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाहमध्ये विसदृशत्वं च वित्तेप इति तस्य
 मतं योपीत्यादिनानुद्धा विकृत्य दूषयति । तस्येति । मतइति शेषः ।
 क्षणिकत्वादिति । अत आश्रयाभावेनैकाग्रतानुपपत्तिरिति शेषः । नन्वती-
 तानागतवर्तमानसु सदृशप्रत्ययव्यक्तिषु त्रित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिरेकाग्रता
 भवत्विति चेन्न । अन्योन्यासमानकालीनेषु व्यासज्यवृत्तित्वासंभवात् ।
 क्षणिकत्वादिनां सामान्यधर्माभावेन सादृश्यस्य दुर्वचत्वाच्चेति । प्रवाहांश-
 स्य प्रत्येकव्यक्तेरित्यर्थः । दूषयति । स सर्व इति । स सर्वः प्रवाहांशः
 सदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा भवतु
 उभयथैव एकाग्रः चित्तस्य प्रत्यर्थनियतत्वादित्यादिरर्थः । अतः स्वसिद्धा-
 न्तमुपसंहरति । तस्मादिति । अवस्थितं स्थिरम् । परमते दूषणान्तरमाह ।
 यदि चेति । स्वभावभिन्नत्वेन नित्याभिन्नत्वेन त्वयाभ्युपगताः प्रत्यया
 यद्वेकचित्तान्श्रिताः स्युरित्यर्थः । अथशब्दः प्रश्ने । अन्यप्रत्ययदृष्टस्येति ।
 तन्मते चित्तातिरिक्तात्माभावादुक्तम् । उपचितस्य अर्जितस्य कर्माशयस्या-
 दृष्टस्येत्यर्थः । नन्वेकसंतानोत्पन्नत्वेनानुभवसंस्कारस्पृत्यादीनां कार्य-
 कारणाभावाभ्युपगमेनायं दोषः परिहर्तव्य इत्याशङ्क्यामाह । समाधी-
 यमानमिति । गोमयं घायसं गध्यत्वादित्यादि न्यायमतदूषणं समाधीय-
 मानमप्याक्षिपति तिरस्करोति । तव्याथापेक्षयाप्येतदूषणोद्वरणन्याय आभा-

सीभूत इत्यर्थः । तत्र हि गव्यत्वं हेतुः प्रसिद्धो ऽस्ति, अत्र त्वेकसंतानी-
 यत्वरूपो हेतुरप्यप्रसिद्धः संतानस्यैकतानिर्वाहकजात्याद्यनभ्युपगमादिति
 भावः । दूषणान्तरमाह । किं चेति । स्वस्य वैद्वस्य य आत्मविषयका-
 नुभवस्तस्याप्यपलापरिचत्तस्य प्रतिक्षणमन्यत्वे सति प्रसज्यतइत्यर्थः ।
 पृच्छति । कथमिति । उत्तरं, यदिति । अव्ययमहमो विशेषणम् । तथा
 च योहमद्रात्तं सोहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यये ऽहमिति यः प्रत्ययांशः स सर्वस्य
 प्रत्ययस्य दर्शनस्पर्शनादिरूपस्यान्योन्यभेदे सति तदाश्रये प्रत्ययिनि-
 र्धारिणो अभेदाकारतया ऽनुभवासिद्धो ऽस्तीत्यर्थः । आत्मानुभवं व्या-
 ख्याय तदपह्वं व्याचष्टे । एकप्रत्ययेति । अयं चैकप्रत्ययविषयः प्रत्य-
 यव्यक्तिमात्रगोचरको भवन्मते ऽतो भेदाकारोहमिति प्रत्ययः कथं भव-
 न्मते ऽत्यन्तभिषेषु क्षणिकचित्तेषु विषयत्वेन वर्तमानः सामान्यमेकं
 विषयीकुर्यादित्यर्थः । सर्वप्रत्ययानुगतधर्मिणः स्थिरचित्तस्यानभ्युपगमा-
 दिति भावः । ननु अभेदाकारो ऽहंप्रत्यय एवाप्रामाणिक इति, तत्राह ।
 स्वानुभवेति । अभेदात्मा अभेदाकारः । ननु यत्सत्तत् क्षणिकमिति
 सन्धेन क्षणिकत्वानुमानादुक्तप्रत्ययो बाधनीयस्तत्राह । न च प्रत्यजेति ।
 माहात्म्यं स्वार्थसाधकत्वं न तर्कादिशून्यप्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रतिब-
 ध्यते उपजीव्यजातीयत्वेनावलवस्त्वादित्यर्थः । शङ्खः पीत इत्यादिप्रत्ययं
 तु तर्कयोगेन बलवतानुमानेनैव बाध्यते । एवं देहाद्यात्मताप्रत्ययमपि
 निर्णीतप्रामाण्येन शास्त्रेण संदिग्धप्रामाण्यतया दुर्बलं बाध्यतइति । ननु
 चित्तातिरिक्तात्मानभ्युपगमिनामयं द्वेषो न चास्तिकानाम् अहंप्रत्ययस्य
 स्थिरात्मविषयकत्वाभ्युपगमादतः स्वमते कथं चित्तस्यैर्यं सिद्धिरिति चेत्,
 पूर्वाक्तात्सृष्टिसंस्कारयोरेकाश्रयतानियमःदित्यवेहि । तदिदं चित्तस्यैर्य-
 मुपमंहरति । तस्मादिति । परिकर्मापदेशान्यथानुपपत्त्यापि चित्तस्यैर्यम-
 नुमीयते इत्याह । यस्येति । हेतुगर्भविशेषणेन, यस्य स्थिरचित्तस्येदमा-
 गामिसूत्रवत्यमाणपरिकर्मचित्तप्रसाधनं स्थितिद्वार्यहेतुः परिकारः शा-
 स्त्रेषु निर्दिश्यतइत्यर्थः । सूत्रान्तरमुत्थापयितुं पृच्छति । कथमिति ।
 किमुपायकं किंस्वरूपं किंफलं वा परिकर्म भवतीत्यर्थः ॥

अत्र सूत्रेणोत्तरम् ।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

प्रसादनं स्थितिनिबन्धनमित्यागामितृतीयसूत्रस्थेनान्वयः । अन्यथा
तत्र सूत्रे वाशब्दवैयर्थ्यात् । निबन्धनत्वं च स्थित्यभ्रंशहेतुत्वं तच्च
स्थितिहेतुश्रद्धाद्यप्रतिबन्धद्वारा तत्रैव आगामिसूत्रे भाष्यव्याख्यानात् ।
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधीनामेव स्थितिहेतूनामुक्तत्वाच्च । अत्र सुखादिशब्द-
स्तद्वाहुल्यलाभाय धर्मधर्म्यभेदात्सुखित्वावावी । भावना चोत्पादनं प्रसादनं
समाधिप्रतिबन्धकरागद्वेषाधर्मोद्विगमलापसारणं तैर्यादिप्रसादवदित्यर्थः ।
तत्र सर्वेति । मैत्रीं सौहार्दीं करुणां निरुपधिपरदुःखग्रहणोच्छ्रान्तिं मुदितां
प्रीतिमुपेक्षामौदासीन्यं, सर्वत्र भावयेदित्यन्वयः । भावनानां चित्तप्रसादे
द्वारमाह । एवमस्येति । शुक्लः पापासंभ्रितः ततो धर्मः, इतस्तमःक्षये चित्तं
निर्मलं भवतीत्यर्थः । अदृष्टद्वारकत्वं चैतन्मुष्यत उक्तं रागद्वेषनिवृत्ति-
रूपदृष्टद्वारकत्वमपि बोध्यम् । तदुक्तं गीतायाम् ।

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यं विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ।

इति । ननु चित्तस्य प्रसादाख्यपरिकर्मणैव किं कार्यमित्याकाङ्क्षा-
यामाह । प्रसन्नमिति । प्रसन्नं चित्तमेकार्यं भूत्वा स्थिरपदमभ्रंशयोग्यतां
लभतइत्यर्थः । स्थिरपदमिति पाठे स्थितिः स्वैर्यमित्यर्थः । एवं सर्वत्र ।
प्रसादस्य साधनान्तरमाह ॥

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

वाशब्दोप्यर्थः । आभ्यामपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । नासि-
कापुटाभ्यामिति । एकतरपुठेनेत्यर्थः । प्रयवविशेषादिति । सूत्ररूपेण
योगशास्त्रोक्तरीत्या, वमनं रेचनमित्यर्थः । विधारणं कुम्भकं तच्चार्यात्पूर-
णानन्तरमिति बोध्यम् । रेचनोत्तरं पूरणं विना विधारणासंभवात् ।

प्राणायाम इत्युत्तराच्च । 'प्राणायामश्च विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भका' इत्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलितानां प्राणायामत्वकथनादिति । प्राणायाम इति । एतद्व्यं पूरणगर्भे प्राणायाम इत्यर्थः । प्रच्छेदनविधारणे व्याख्याय समयसूत्रार्थमाह । ताभ्यामिति । स्थितिं भावयेत् । प्रसादद्वारेति शेषः । अत्र प्राणायामो यमादिनिरपेक्ष एवात्तमाधिकारिणो योगसाधनतयोक्तः । द्वितीयपादे च मन्दाधिकारिणो व्युत्थितचित्तस्य यमाद्यष्टाङ्गमध्ये प्राणायामो वक्तव्य इत्यपैरनस्त्यम् । तथा च स्मृतिः । 'प्राणायामैर्देहेष्टेयात् धारणाभिश्च किल्बिष' मिति । प्रसादापेक्षया स्थितिनिबन्धनं परिक्रमान्तरमाह ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा, विषया गन्धादयः पञ्च विषयत्वनास्याः सन्तीति विषयवती । सा च स्वसाधनादुत्पन्ना स्वाविषयेष्वपि विवेकपर्यन्तेषु श्रद्धाद्व्यप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये आवश्यकतया भाष्ये वाच्यत्वात् । अत्र च मनस इति वचनात् मनश्चित्तयोरेकतेति बोध्यम् । विषयवतीं प्रवृत्तिं पञ्चप्रकारां दर्शयति । नासिकाग्रइति । नासिकाग्रे गन्धोपलब्धिस्थाने धारणां कुर्वतो योगिनो यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारो ऽल्पेनैव कालेन भवति सा गन्धप्रवृत्तिरिति तान्त्रिकपरिभाषा । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ताल्वादयो रूपाद्युपलब्धिस्थानमिति शास्त्रप्रामाण्यादवधारणीयम् । स्थितिनिबन्धनीति व्याचष्टे । चित्तं स्थितौ निबध्नीति अर्थान्तरेष्वतिसूत्रेषु वृत्तिस्थितियोग्यं कुर्वन्ति संस्कारद्वारेत्यर्थः । अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह । संशयमिति । शास्त्रीयेथान्तरे संशयं निराकुर्वन्तीत्यर्थः । संशयं विधमनप्रकारं च वक्ष्यति । समाधिप्रज्ञायामिति । समाधौ जायते या प्रज्ञा सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारस्तत्र वक्ष्यमाणवैराग्यद्वारोपकुर्वन्ति चेत्यर्थः । एतेनेति । यतो रूपप्रवृत्तिर्विषयवती एतेन हेतुना रूपप्रधानत्वाच्चन्द्रादिप्रवृत्तयो ऽपि स्थितिहेतुतया शास्त्रान्तरेषूच्यमाना अस्यामेव विषय-

वत्यां प्रवेशनीया इत्यर्थः । अतो न न्यूनतेति भावः । संशयं विध-
मन्तीति यदुक्तं तत्र शङ्कां निराकुर्वन्नेव तद्विवृणोति । यद्यपि हीति ।
तैस्तैः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च निर्णीतमर्थतत्त्वं परमार्थभूतमेव
भवतीति निश्चयाच्च तत्र संशयः संभवतीति शेषः । संशयमुपपादयति ।
तथापीति । यावच्छास्त्रार्थैर्ऋदेशः स्वकरणैश्चक्षुर्मनआदिभिर्न साक्षा-
त्क्रियते तावत्सर्वं शास्त्रादि परोक्षमिव व्याजोक्तिवत् संदिग्धतात्पर्यकं
भवति इत्यतो नापवर्गादिषु निश्चयं जनयतीत्यर्थः । तात्पर्यसंशया-
हितो हि संशयो निर्णीते ऽप्यर्थं भवति । अत एव शास्त्रमूलके ऽनुमा-
नेपि संशयो भवतीत्याशयः । संशयमुपपादय तद्विधमनप्रकारमाह । तस्मा-
दिति । उपोद्बलनमत्र पूर्वावधृततात्पर्यं संशयापसारणं, तत्र शास्त्रेषु
श्रद्धीयते इदमित्यमेवेति विश्वस्यतइत्यर्थः । एतदर्थं निश्चयाख्यश्रद्धेत्पाद-
नार्थं समाधिप्रज्ञायाः श्रद्धा द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विवृणोति । अनिय-
तास्विति । अनियतासु अव्यवस्थितासु चित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्गन्धादि-
प्रवृत्त्या गन्धादीनां दोषदर्शनात् तद्विषयके वशीकारसंज्ञावैराग्ये जाते
सति वित्तेपङ्गासात् तस्यतस्योत्तरभूमिरूपस्यार्थस्य साक्षात्काराय चित्तं
समर्थं स्यादित्यर्थः । वैराग्यस्य द्वारं वित्तेपाख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिं स्वयं
विवृणोति । तथा च सतीति । वशीकारसंज्ञावैराग्ये च सतीत्यर्थः ।
चित्तस्यैर्यनिबन्धनं परिक्रमन्तारमाह ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

विगतः शोको यस्या इति विशोकेति हेतुगर्भविशेषणं तथा च
यतो विशोका अतो वक्ष्यमाणज्योतिष्मती श्रेष्ठा स्थितिहेतुरित्यर्थः ।
द्विविधां विशोकां विवृणोति । हृदयेत्यादिना एषा द्वयी विशोके-
त्यन्तेन । हृदयपुण्डरीकालम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंवित्तत्साक्षा-
त्कारो भवति यच्च वक्ष्यमाणरीत्या ऽस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारं
चित्तं भवति एषा द्वयी विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते इत्यन्वयो भवि-
ष्यति, तत्र बुद्धिसंविदि ज्योतिष्मतीसंज्ञाया अन्वर्थतामाह । बुद्धिसत्त्वं

हीति । बुद्धिरूपं सत्त्वं भास्वरं स्वपरप्रकाशकं तेजोवत् आकाशबुद्धिभु च भवति तत्र बुद्धौ स्थितिवैशारद्याद् निर्मलैकाग्यात् बुद्धिप्रवृत्तिः सूर्यादि-प्रभान्तसदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पद्यतइत्यर्थः । अतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन विषयिणी प्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतीति भावः । अत्र चान्तः-करणस्य विभुत्वमाचार्येण सिद्धान्तितम् । अन्तःकरणस्य चेयं योग-शास्त्रोक्ता प्रक्रिया । उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्मं तिष्ठत्यधोमुखमष्टदलं तद्रे-चक्रप्राणायामेनेर्ध्वमुखं कृत्वा तस्मिन्नालम्बने चित्तं धारयेत् । तत्र हि चित्तं तिष्ठति । तद्व्याया । पद्ममध्ये सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं तस्योपरि वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानं तदुपरि परं ब्रह्म व्याप्तात्मकं नादस्तुरीयस्थानमस्ति यम-र्द्धमात्रमुदाहरन्ति योगिनः । तत्कारिण्युक्त्यां विष्कग्यापिशाखासहस्रवत्या मनोवहनाद्या मूलं तिष्ठति तस्या अलाबुलतिकायाइव ऊर्ध्वमुखी एका शाखा सुषुप्तेति गीयते तथा च शाखारूपया ब्रह्मनाद्या बाह्यान्यपि सूर्यमण्डलानि प्रोक्तानि सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानं भवति तस्यं चित्तं धारयतो योगिनश्चित्तसाक्षात्कारो जायते इति । तथास्मिताया-मिति । अस्मिता ऽत्र नाहंकारः किं त्वात्मतत्त्वं तमणुमात्रमात्मान-मनुविद्येत्युत्तरवाक्यात् । अस्मितात्मताहन्तानां पर्यायत्वाच्च । भाव-प्रत्ययश्च निर्विशेषसामान्यमात्रताबोधनाय प्रयुक्तः । तथा चास्मितायां विविक्तचिन्मात्रे पुरुषे समापन्नं तद्रूपतापन्नमत एव निस्तरङ्गमहोदधि-कल्पं पुरुषाकारत्वात् स्वयमपि तत्कल्पं तथा शान्तं शेकादिनिमित्त-क्षोभरहितमनन्तं सर्वतोनाचृतमस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारमन्या-कारताशून्यं भवतीत्यर्थः । आत्मनश्चिज्ज्योतिर्मयत्वात् तदाकारस्य ज्योति-ष्मत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नाक्तम् । नन्वेनेवात्मसाक्षात्कारेणैव कृतार्थ-त्वात् कथमस्य स्थितिशेषतयोपन्यास इति चेत् न । कृतात्मसाक्षात्कारे-णापि ज्ञाननिष्ठया परवैराग्यार्थमभ्यासापेक्षणादिति, गन्धादिप्रवृत्ति-भ्यश्चायमस्मिताप्रवृत्तेर्विशेषो यद्गन्धादिप्रवृत्तयो ऽर्थान्तरेण चित्तस्थैर्य-हेतवो ऽस्मिताप्रवृत्तिस्तु स्वविषयएवेति । अपि जीवात्मसाक्षात्कारस्य

परमात्मनि चित्तस्थितिहेतुत्वमस्तीति । अस्मिताशब्दार्थं पूर्वाचार्य-
मुखेन विवृणोति । यत्रेदमिति । अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्य श्रवण-
मननाभ्यामवधार्य अस्मीत्येतावन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीत्यर्थः । एषा
द्वयीति । विषयवती अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विशोका ज्योति-
ष्मतीत्युच्यते शास्त्रद्विः । अनया योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोती-
त्यर्थः । ननु गन्धादिप्रवृत्तिबहुद्विसंविदोपि विषयवतीत्वे पूर्वसूत्रेणैव
तद्ब्रह्मणं युक्तमिति चेत्, न । गन्धादिपञ्चकणव विषयशब्दस्य मुख्यत्वा-
त्तत्प्रवृत्तेरेव मुख्यविषयवत्याः पूर्वसूत्रेणोक्तत्वात् बुद्धौ च पुरुषज्ञातितया
विषयशब्दे गौण एव, असङ्गस्य पुरुषस्य बुद्धिवद्वन्धाभावेन सिधात्वर्थो-
योगात् । अतो बुद्धिसंविदो गौणं विषयवत्वमत्र सूत्रे प्रोक्तमिति विशो-
कत्वं चास्मितासंबेदः साक्षादेवास्ति 'तरति शोक्रमात्मवि'दिति श्रुतेः ।
बुद्धिसंविदस्तु विशोक्तत्वं संकल्पसिद्ध्या किं वा विवेकज्योतिद्वारेति
बोध्यम् । चित्तस्थैयंकारणं परिक्रमान्तरमाह ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

व्यावृष्टे । वीतेति । वीतरागं यत्सनकादीनां चित्तं तदेवा-
लम्बनं तेनोपरक्तं तद्दृरणया तदाकारतापन्नं योगिचित्तं विरक्तं सदा-
लम्बनान्तरेपि स्थितियोग्यतां लभतइत्यर्थः । तथैव परिक्रमान्तरमाह ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानं स्वप्नरूपं ज्ञानं तदालम्बनकं चित्तं प्रपञ्चज्ञाने स्वप्न-
दृष्टिमिचित्तमिति यावत् । तथा चोक्तम् ।

दीर्घस्वप्नमिमं विद्वि दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् ।

इति । इयं च दृष्टिः कामदुघत्वादिगुणैर्जाचि धेनुदृष्टिवत् क्षणभङ्ग-
रविषयकत्वादिगुणैर्जायत् ज्ञाने स्वप्नदृष्टिरूपेति । एतदपि वैराग्यद्वारा चित्त-
स्थैयंहेतुरित्याशयः । निद्राज्ञानालम्बने चेति । निद्रारूपं ज्ञानमेवालम्बनं

* विषयवतीत्वमिति पाठान्तरम् ।

यस्य तत्तथा सर्वजीवेषु विस्मृतात्मकेषु सुषुप्तदृष्टिमच्चित्तमिति यावत् ।
तदुक्तम्

ब्रह्माद्यं स्यावरान्तं च प्रमुप्तं यस्य मायया ।
तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित् प्रमुच्यते ।
चाचरं लयइव प्रमुप्तमिह पश्यताम् ।
किं मृषा व्यवहारेषु न विरक्तं भवेन्नमः ॥

इति । भाष्यं च सुगमम् ।

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना यदेवाभिमतं हरिहरमूर्त्यादिकं तदेवात्रै ध्यायेत्
तस्मादपि ध्यानात्तत्र लब्धस्थितिकस्य चित्तस्थान्यत्रापि विवेकपर्यन्त-
सूत्रेषु विनैव साधनान्तरं स्थितियोग्यता भवतीत्यर्थः । इत्यमेव
व्याचष्टे । यदेवेति । परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्य परिकर्मितचेतसुः । परमं महत्त्वं येषां पुरुषादीनां ते परम-
महत्त्वाः । व्याचष्टे । सूत्रमिति । सूत्रेत्यपरिमाणे चित्तस्य निवेशनमव-
स्थानमभीप्सरित्यर्थः । लभते योगीति शेषः । सूत्रे इति । सूत्रे मह-
त्यपरिमाणे, अन्यत् पूर्ववत् । एवं तामिति । एतत् सूत्रसूत्ररूपं कोटिद्वयं
पत्तद्वयं चरतोऽस्य चित्तस्य योऽप्रतिघातः केनाप्यप्रतिबहुता स वशी-
कारश्चित्तस्य विधेयत्वं भवतीत्यर्थः । परशब्दादपरोऽपि वशीकरोस्ति
दोषदर्शनजन्यो वशीकारसंज्ञारूप इति भावः । तदपेक्षयास्य परन्त्वे हेतु-
माह । तद्वशीकारादिति । तस्माद्वशीकारात्परिपूर्णं समाप्स्यैर्यसाधना-
काङ्क्षं चित्तमभ्यासान्तरसाध्यं परिष्कारं नापेक्षतइत्यर्थः । वशीकारसंज्ञा-
वैराग्यानन्तरमपि तु चित्तमभ्यासकृतं वशीकारमपेक्षतएवेति तदपरं निष्कृष्ट-
मिति भावः । तदेवमभ्यासवैराग्यादिकं परिकर्मान्तं योगसाधनमभिहितं

* संचरत इति पाठान्तरम् ।

सामान्यतो योगद्वितयं च प्रोक्तमतः परं योगयोः फलं वक्तव्यं, तत्रादौ संप्रज्ञातस्य फलं ध्यानादिव्यावृत्तं प्रतिपादयन्सूत्रमवतारयति । अथेति । अथशब्दः प्रश्ने । समापत्तिः सम्यगालम्बनाकारत्वापत्तिः प्रत्यक्षवृत्तिरित्यर्थः । चित्तस्य चेत्यं प्रज्ञाख्यावस्था संप्रज्ञातेष्वेव भवति न तु धारणा-ध्यानसमाधिषु तेषु सामाख्येणालम्बनाग्रहणात् साक्षात्कारस्यैव विशेषा-कारत्वादिति ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेरग्रहीत्वप्रहणग्राह्येषु
तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरपगतवृत्त्यन्तरस्य चित्तस्येत्यर्थः । अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिव यहीत्रादिषु तत्स्थिततया तदञ्जनता सम्यक् तदाकारता जायते, सा च समापत्तीति* शब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । अत्र संप्रज्ञातफल-भूतायाः प्रज्ञायाः समापत्तिरिति तान्त्रिकी परिभाषापि प्रसङ्गादुक्ता । सा चासंप्रज्ञातव्यावृत्तस्य संप्रज्ञातस्वरूपस्य परिचायकतयैव संप्रज्ञातयोग इति पश्चाद्वृत्त्यते ता एव सबीजः समाधिरिति सूत्रे इति । क्षीणवृत्तेरिति हेतुगर्भविशेषणस्यायमाशयः । चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्का-रसामर्थ्यमस्ति विषयान्तरव्यासङ्गदोषादेव तु तत्प्रतिबद्धमतो वृत्त्यन्त-रप्रतिबन्धस्य निःशेषतो विगमे स्वत एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपप-त्याख्यो भवतीति भाष्ये प्रत्यस्तमितेति । प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थः, समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात् । उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्रं पाठक्रममुल्लङ्घ्य याह्यादिसमापत्तीः सङ्गृह्यन्ता व्याख्यानायादौ स्वयं विवृणोति । यथेति । उपाश्रयभेदाज्जपाकुसुमाद्युपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तस्तत्प्रतिबिम्बोद्वाहीसन् स्फटिक उपाधितुल्याकारतयैव निर्भासते प्रतीयते तथा याह्येणालम्बने-नोपरक्तं समापत्तिप्रतिबिम्बं वृत्तेः प्रत्यक्षरूपतालाभाय याह्यसमापत्तिमिति याह्यगतविशेषाकारमित्यर्थकमेवंभूतं चित्तं याह्यान्यूनाकारणैव साक्षिणि

* इतिशब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

निर्भासतइत्यर्थः । यत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याय शास्त्र-
रूपाकारेण निर्भासतइत्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयबोधस्यैव प्रमाणफल-
त्वादिति । एवं सर्वत्र शास्त्रसमापत्ताववान्तरं त्रैविध्यमाह । भूतेति ।
अत्र भूतसूत्रशब्देन तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं गृहीतं सूत्रशब्दस्य कार-
णार्थतया नात्रेन्द्रियग्रहणं स्थूलशब्देन च महाभूतानि गृहीतानि विश्व-
भेदशब्देन च स्यावरजङ्गमादयो ऽवान्तरभेदा यास्याः । अन्यत् पूर्ववत् ।
गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणमिन्द्रियं तत्र समापत्तौ सूत्रस्थूलविश्वभेदरूपं त्रैवि-
ध्यमतिदिशति । तथा ग्रहणेष्वापीति । इन्द्रियाणां सूत्रं बुद्धहंकाराविति
भाष्यकारो वक्ष्यति । स्थूलं च चतुराद्रिकं विश्वभेदश्च स्यावरजङ्गामानां
चतुरादिविशेषा इति । अवान्तरविभागमतिदिश्य ग्रहणसमापत्तिं सामा-
न्यतो दर्शयति । ग्रहणालम्बनेति । पूर्ववद्ग्राह्येयम् । गृहीतृसमापत्तिं
पूर्ववद्ग्राह्ये । तथा गृहीत्रिति । गृहीतृत्वं बुद्धेरपि व्यपदिश्यतइति त-
द्ग्रावर्त्तनाय पुरुषपदम् । अत्र ग्रहणफलोपहितत्वं गृहीतृत्वं स्वरूपयोग्य-
तापरत्वे मुक्तपुरुषेषु पृथग्वचनानौचित्यात् ईश्वरस्य चात्रैव प्रवेशः । ग्रहण-
स्वरूपयोभ्यमात्रेष्वपि समापत्तिं व्याचष्टे । मुक्तेति । मुक्ता आत्यन्तिकलयं
गताः शुकादयः । समयसूत्रार्थमाह । तदेषामिति । सामान्यतः समापत्ति-
रुक्ता तत्र गृहीतृसमापत्तौ स्थूलसूत्रविषयस्वरूपविशेषाभावात्सा एकवि-
धैव । शास्त्रग्रहणसमापत्त्योस्तु तद्विशेषसत्त्वात्तयोर्विशेषानाह त्रिभिः सूत्रैः ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तृतीयसूत्रे सूत्रविषयकसमापत्तेः वक्ष्यमाणतयास्य सूत्रद्वयस्य स्थूल-
विषयकत्वं परिशेषाल्लभ्यते । स्थूलं कार्यं सूत्रं करणम् । तत्र स्थूलं
द्विविधं, भूतानि तन्मात्राणां कार्याणि इन्द्रियाणि चाहंकारस्य कार्या-
णीति । तत्र च स्थूलसूत्रसमापत्तौ द्विविधे भवतः । तासु चतसृषु समा-
पत्तिषु सविकल्पिकायाः स्थूलविषयकसमापत्तेर्लक्षकमिदं सूत्रं, तदेतद्
व्याचक्ष्ण आदौ शब्दार्थज्ञानविकल्पमुदाहरति । तदग्रथेत्यादिना

दृष्टमित्यस्तेन । इत्यविनिर्भागेन एवमभेदेन विभक्तानां वस्तुतो भिन्नानामपि ग्रहणं विकल्पाख्यं लोके दृष्टं पूर्वाक्तविकल्पलक्षणक्रान्तत्वादित्यर्थः । ननु वस्तुशून्यत्वे सति विकल्पः स्यात् प्रतीतिबलात्त्वभेदोत्र वस्तुसन्नेव भवतु तत्राह । विभज्यमानाश्चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षकैर्विभज्यमाना विविच्यमाना अन्यर्थज्ञानधर्माभ्यां भिन्नाः शब्दधर्मास्तारत्वमन्दत्वादयः । एवमर्थधर्माः जडत्वमूर्त्तत्वादयः शब्दज्ञानधर्माभ्यामन्ये । एवं ज्ञानधर्माः प्रकाशामूर्त्तत्वादयः शब्दार्थधर्माभ्यामन्ये । इत्ययमेतेषां शब्दार्थज्ञानानां विभक्तेऽन्योन्यं भिन्नः पन्थाः स्वरूपभेदोन्नयनमार्ग इत्यर्थः । समापत्तिरेव विकल्परूपेत्यतो विकल्पसंकीर्णत्वानुपपत्तिरित्याशयेनान्यथा सूत्रार्थं व्याचष्टे । तत्रति । तत्र गवादौ स्थूलभूतेन्द्रियेषु समापन्नस्य समाहितस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समारूढो यो गवाद्यर्थः स यदि शब्दार्थज्ञानविकल्पेन गौरियं भासते इत्येवं शब्दार्थज्ञानानामभेदभ्रमेणानुविष्टो विषयीकृतो भवति तदा सा संकीर्णा विकल्पमिश्रिता विकल्पविषयीभवदर्थविषयिणीति यावत् । समापत्तिः सवितर्कसंज्ञा भवतीत्यर्थः । अत्र हि गौरयमित्यंशे शब्दार्थयोरभेदविकल्पः । भासतइत्यंशे चार्थज्ञानयोरभेदविकल्पः । अर्थद्वारा च शब्दज्ञानयोरप्यभेदविकल्पः । एवं नारायणोऽयं भासतइत्यादिरूपैश्च सवितर्का समापत्तिर्भवति । अत्र शब्दादिविकल्पेयथासंभवमन्यपि विकल्पा उपलक्षणीयाः । इयं च समापत्तिरपरं प्रत्यक्षमविद्यालिशसंबन्धादिति । सूत्रान्तरं योजयितुं प्रथमं तावन्निर्वितर्का स्थूलसमापत्तिं व्याचष्टे । यदा पुनरिति । अयं भावः । शब्दसंकेतस्मरणपूर्वके तादृक्क्रमेणागमानुमानज्ञाने भवतः । संकेतश्चायं गौरिति शब्दार्थयोरितरतराध्यासात्मकः । 'एतद्वैतत्परमपरं च ब्रह्म यदाकारं' इत्यादिश्रुतिषु 'अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः' इत्यादिसंस्मृतिषु 'अमरा निर्जरा' इत्यादिकोशेषु च संकेतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणात् । ततश्च संकेतग्रहसमानाकारेणैव शब्दबोधस्तन्मूलकानुमानं च भवतीत्यत्र आगमानुमानज्ञानयोरपि श्रवणमननरूपयोर्विकल्पत्रौत्सर्गिकः ततश्च तन्मूलिकाया प्रथमं जायते समाधिप्रज्ञा सापि विकल्पव्याप्तिश्चैव भवतीति सा

सवितर्का भवति । यदा पुनरर्थमात्राद्व्यवहारप्रवणो चेतसा संकेतस्मृतिसत्यज्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न जायतइति निर्वृतर्का भवतीति । तद्विदमाह । शब्दसंकेतेति । शब्दसंकेतस्य स्मृतेः परशुद्धिरपगमस्तस्यां सत्यां तत्स्मृतिनिमित्तकेन श्रुतानुमानज्ञानकालीनविकल्पेन शून्यायां समाधिप्रज्ञायामर्थस्वरूपाकारणैवावधार्यतइत्यादिरर्थः । आरोपगन्धस्यापि संपर्का नास्तीति प्रतिपादनाय स्वरूपमात्रेणावस्थितोर्ध इत्युक्तम् । परमिति । आरोपसंपर्काभावाद्दति भावः । अशुद्धीतयाहत्वं निर्वृतर्कसमापत्तेः प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति । तच्चेत्यादिना दर्शनमितीत्यन्तेन । श्रुतानुमानयोः श्रवणमननयोर्बीजं बीजशब्दार्थं व्याचष्टे । तत्त इति । प्रभवतः प्रकर्षण भवतः गुरुणा उशेषविशेषसाक्षात्कारं विना असंदिग्धाविपर्यस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादनासंभवात् । अतः सवितर्कानधिगतोपि विशेषो ऽस्या विषय इत्यर्थः । नन्वेवं सर्वज्ञगुरुणा श्रुतिस्मृतिभ्यामेवाशेषविशेषप्रतिपादनं स्यादिति व्यर्थं निर्वृतर्कसमापत्तिरिति तत्राह । न चेति । सहभूतं तत्कालीनं गुरोर्विशेषज्ञत्वेपि स विशेषः शब्देनाशेषो वक्तुं न शक्यते इत्युक्तीरादिविशेषवत् 'इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यत' इति स्मृतेः । अतः सर्वज्ञवाक्यादपि निर्विकल्पकसमापत्तिसमानाकारं ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत्र आह । तस्मादिति । संकीर्णं शुद्धीतमात्रादवगाहि । तदेवमुत्तरसूत्रस्य लक्ष्यमवधार्य सूत्रमवतारयति । निर्वृतर्काद्या इति । स्पष्टम् ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वृतर्का ॥४३॥

यतः स्मृतिपरिशुद्धौ सत्यां जायते तथा स्वरूपशून्येव भवति अतोर्थमात्रस्य निर्भासो यत्रेत्यर्थमात्रनिर्भासा अखिलविकल्पशून्या या समापत्तिः सा निर्वृतर्कत्यर्थः । पदानि क्रमशो व्याचष्टे । या शब्देति । शब्दसंकेतात् श्रुतानुमानरूपज्ञाने या विकल्परूपा स्मृतिः चिन्ता सवितर्ककाले ऽप्यनुवर्तते तदपगमे सतीत्याद्यपदार्थः । शब्दसंकेतस्यात्र स्मृतिहेतुत्वं स्वगोचरज्ञानद्वारा बोध्यम् । संकेतश्च शब्दार्थयोः कल्पिताभेद-

मात्र इत्यतः संकेतस्मृतौ तन्मूलकज्ञाने चाभेदविकल्पश्चैत्सर्गिक इति । शब्दविकल्पशून्यत्वे हेतुमुक्त्वा ज्ञानविकल्पशून्यत्वे हेतुमाह । स्वमिवेति । इवकारो भिन्नक्रमेण त्यक्त्वेतिपदानन्तरं योजनीयः, त्यागसादृश्यं चाप्रहणमिति । तृतीयपदस्यार्थमाह । पदार्थमात्रेति । तस्याप्यर्थमाह । ग्राह्यस्वरूपापत्तेव भवतीति । सा निर्विकर्तृति । एवं निर्भासा या समापत्तिः सा निर्विकर्तृत्वार्थः । तदेवं सूत्राभ्यां प्रतिपादितौ सविकर्तृनिर्विकर्तृयोगौ सविकल्पनिर्विकल्पशब्दाभ्यामपि शास्त्रेषुच्येते । विकर्तृविचारेत्यादिसूत्रे च यः स्थूलविषयकाभोगो विकर्तृ इत्युक्तं स एवात्र सविकर्तृनिर्विकर्तृसमापत्तिरूपेण द्विधोक्तइति । नन्वस्य निर्विकर्तृसाक्षात्कारस्य विषयः किमवयवाः किं वाच्यवी, आद्यो वक्ष्यमाणनिर्विकारसमापत्त्या सहैकविषयत्वापत्तिः । अन्ये ऽवयविनः कल्पितत्वेन तद्गोचरनिर्विकर्तृया विकल्पशून्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्यावयविनं व्यवस्थापयन् अवयवविषयकत्वमेवास्य वृद्ध्वाक्यादवधारयति । तथा चेत्यादिना लोक इत्यन्तेन । व्याख्यातं पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तस्या निर्विकर्तृया गवादिघंटादिवा लोक आलम्बनमित्यन्वयः । नन्ववयविनि किं प्रमाणं तत्राह । एकबुद्धुपक्रम इति । एका गौरिति बुद्धिमुपक्रमते आरभतइत्येकबुद्धुपक्रमः । अतो नावयवानामनेकतया अवयविव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः । नन्वेवमप्येकप्रत्ययानुरोधादेकं विज्ञानमात्रमेवावयविव्यवहारहेतुरस्तु तत्राह । अर्थात्मेति । अर्थात्मा दृश्यस्वरूपः । विज्ञानमात्रत्वे स्वस्य स्वदृश्यत्वानुपपत्तिः कर्मकर्तृविरोधादिति भावः । नन्वेवमवयवेषु ऽवयविना ऽतिरिक्ते कपालं घटो जात इत्यादिरूपोवयवावयविनोर्भेदप्रत्ययो न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति । अणुप्रचयविशेषात्मेति । अणुनामेव प्रचयाख्यसंयोगनिमित्तको यो विशेषः परिणामरूपस्तत्स्वरूप इत्यर्थः । तथा च सामान्यविशेषयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् अभेदप्रत्ययोप्युपपन्न एवेति भावः । न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वात् अभेदस्याविभागरूपत्वादिति । अयं चाविभागो न लक्षणानन्यत्वं लक्षणभेदकालेपि अभेदप्रत्ययात् किं त्वाधाराधेयभाववत्स्वरूपसंबन्धविशेष

एव दुग्धजलयोरिवेति । एतत्सर्वं परिणामसूत्रे विशिष्य प्रतिपादयिष्यति भाष्यकारः । ननु यद्वयवयी स्वीकृतस्पर्हं तस्यैकावयवनाशे नाशापत्या ऽनुपलब्धिप्रसङ्गः । किं चावयविनो नित्यत्वे सर्वदा कार्यकारिताप्रसङ्गः, अनित्यत्वे ऽसदुत्पादतः शशशृङ्गाद्यपि कारणव्यापारादुत्पद्येतेत्याशङ्कामपाकरोति । स चेति । स च स्थूलावयवी सूकारणानां भूतसूक्ष्माणां साधारणः प्रत्येकं परिसमाप्नोति न तु द्वित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिः, एकावयवव्यवधानेऽप्यप्रत्यक्षत्वं प्रसङ्गात् । अत एकावयवनाशेष्यवयवान्तरे अवयवव्यवस्थानात्तदुपलब्धिः । अवयवविभागविशेष एव चावयवनाशकः । स च विशेषो जातिरूपः फलबलात् कल्प्यतइति भावः । तथा आत्मभूतः सदैव भूतसूक्ष्मेष्वनुगतः नातः शशादौ शृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र प्रमाणमाह । फलेन व्यक्तनानुमित इति । अभिव्यक्तिलक्षणकार्यानुमितः । असदभिव्यक्तौ सर्वत्र सर्वाभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । ननु तर्हि सर्वदैवाभिव्यक्तिः कुतो न भवति तत्राह । स्वव्यञ्जकेति । स्वाभिव्यक्तिहेतुर्यत्कारणं तदेवाञ्जनमभिव्यञ्जनं कारणं यस्य तथाभूतः सत्त्वाविर्भवति वर्तमानावस्थां प्राप्नोति न सर्वदा । तथा धर्मान्तरोदयकाले च मुद्गरपातादिना तिरोभवति अतीतावस्थां प्राप्नोति । स एव अवयवानां धर्मावयवीत्युच्यते इत्यर्थः । अतो नोक्तशृङ्गावकाशः । कार्यनित्यत्वेऽप्यभिव्यक्तस्यैव कार्यस्य स्वकार्यकारित्वादिति भावः । स्यादेतत् । अभिव्यक्तिरपि नित्या अनित्या वा । आद्यो सर्वदैवाभिव्यक्ति-कार्यप्रसङ्गः । अन्तेवयव्यादेरेवानित्यत्वमभिव्यक्तिवदस्तु व्यर्थमभिव्यक्ति-कल्पनमिति उच्यते । अतीतानागतावस्थावत्त्वस्वरूपमनित्यत्वं घटादावभिव्यक्तौ वेद्यतएव आद्यन्तयोः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वप्रतिषेधाय ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्यैव निषेधात् अतीतानागतावस्थयोर्ध्वंसप्रागभावस्यलाभिषेकमात्रएवास्माकं विशेषात् । अभिव्यक्तिकल्पना च न व्यर्था घटोनागतो घटो ऽतीत इतिव्यवहारवत् घटो वर्तमान इति व्यवहारस्यापि घटमात्रेणासंभवात् घटस्यावस्थात्रयसाधारण्येनातीतादिकालेऽपि वर्तमानत्वव्यवहारप्रसङ्गात् । न चैवमभिव्यक्तेरप्यवस्थात्रयकल्पना भवत्येवेति वाच्यम् । बीजाङ्कुरादिवत् प्रामाणिकत्वेनादोषत्वस्य सांख्यसूत्रेणोक्तत्वात् । किं च

सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यवादिनो नियमः । अभिव्यक्तेश्चाभिव्य-
 क्त्यन्तरास्वीकारेण तस्या असत्या एवात्यादेपि न क्षतिः । कार्याणामना-
 गतावस्यैवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था सै व चाभिव्यक्त्युत्पत्तौ नियमिका
 अतः शशशङ्गादिवैलक्षण्यम् । यथा परैरुत्पत्तेरुत्पत्तिरभावे चाभावः स्वरू-
 पमेवेष्यते तथैवाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेत्यस्माभिरप्युपगन्तव्यम् ।
 घटादेरतीतानागतावस्थे तदभिव्यक्तेरप्यतीतानागतावस्थे इति । अथैवम-
 भिव्यक्तिरपि घटस्वरूपमेवास्त्विति चेन्न । अतीताद्यावस्यघटेनाभि-
 व्यक्त्यव्यवहारप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति दिक् । यत्तु वैशेषिकाः प्रागभावमेव
 कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति । तदसत् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने
 लाघवात् । भावानां दृष्टत्वात् अन्यानपेक्षत्वाच्च । अपि चाभावेषु स्वतो-
 विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति
 अतोभावस्याविशिष्टतया सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्ग एवेति । अवयवेष्वभ्यो वि-
 ज्ञानाच्चातिरिक्ततया हेतुभूतं ताभ्यां वैधर्म्यजातमवयवविनि दर्शयति ।
 योसाविति । षड्विशेषणानि यथासंभवमवयवज्ञानाभ्यां वैधर्म्याणि, वैशेषिकै-
 स्स्यगुणशब्देनोच्यते यः परिणामविशेषः स एवात्राणीयानित्युक्तः कार्येषु
 परमसूत्रत्वाभावादिति । अवयवादिद्विलक्षणजलाहरणादिव्यवहारका-
 रितयाप्यतिरिक्तोवयवोति प्रतिपादयति । तेनावयवविनति । अवयवाति-
 रिक्तो ऽवयवो नास्तीत्यवयवा एव निर्विकल्पसाक्षात्कारविषय इति वैना-
 शिकमतमपाकरोति । यस्य पुनरिति । यस्य मते स प्रचयनिमित्तको
 विशेषो ऽवयव्याख्यो ऽवस्तुकस्तुच्छः सूत्रं चावयवाख्यं कारणं न प्रत्यक्षगोचरं
 तस्य मते ऽवयव्यभावात् प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञानमित्यायातम् । यतो
 ऽतद्रूपप्रतिष्ठमेव मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सर्वस्य मिथ्याज्ञानत्वे सम्यग्-
 ज्ञानमपि किं स्यात्, न स्यादेव विषयाभावेनक्वापि ज्ञानस्य सद्विषयकत्वासि-
 द्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः यद्वादिति । नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं स्यादि-
 ति चेन्न । सूत्रं चेत्यादिना अवयवानामप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वात् । अप्रत्य-
 क्षत्ववयवेषु लिङ्गं चावयव्येव तस्याभावात् पूर्वावयवज्ञानं प्रमाणाभावादेवा-
 सिद्धमित्याशयः । ज्ञानज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं कदाचित् स्यादित्याश-

यात् प्रायेणेत्युक्तम् । अवयव्यभावे संघाताश्रितत्वेन परैरभ्युपगतस्य ज्ञानस्यापि रूपादिवन्मिथ्यात्वे सर्वं ज्ञानं धर्मो ज्ञानत्वादित्यनुमान-संभवाच्चेति । स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । सवितर्कायाः कदा चित् विकल्पेनाप्युपपत्तिरित्याशयेन निर्वितर्काया इत्युक्तम् । तदेवं स्थूलविषये सूत्रद्वयेन समापत्तेर्द्विधा विभागं कृत्वा सूक्ष्मविषयेपि तस्या द्वैविध्यमितिदिशति ।

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ १४ ॥

एतया सवितर्कनिर्वितर्करूपया स्थूलविषयकसमापत्या सूक्ष्मविषया ऽपि सविचारनिर्विचाररूपा समापत्तिद्वयी व्याख्याता अर्थापरागानुपरागसाम्येनेत्यर्थः । वितर्कविचारेत्यादिभूत्रे सूक्ष्मविषयकाभोगो विचार इत्युक्तं स एवात्र सविचारनिर्विचाररूपेणात्रोच्यते इति स्मर्त्तव्यम् । कार्याद्युपरागानुपरागयुक्तां समापत्तिं द्विधा विभजते । तत्र भूतसूक्ष्मेच्छिति । अत्र भूतशब्द इन्द्रियाणामप्युपलक्षकः सामान्यत एव सूक्ष्मविषयत्वेनास्याः समापत्तेः भाष्ये व्याख्येयत्वात् । भूतेन्द्रियाणां यत्सूक्ष्मं कारणं तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं 'सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानं' मित्यागामिसूत्रात् तेषु वर्त्तमानधर्मविशिष्टेषु तथा देशकालनिमित्तैर्विशिष्टतया अनुभूयमानेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यतइत्यर्थः । अत्र देश उपर्यधःपार्श्वोदिः कालो वर्त्तमानादिः निमित्तं परिणामप्रयोजकः पुरुषार्थविशेष इति पूर्ववद्वेवात्राप्यवयवातिरिक्तस्तन्मात्रादिरूपोऽवयवी समापत्तेर्विषय इत्याह । अत्रापीति । उदितो वर्त्तमानः, उपतिष्ठते आकूटं भवति । सविचारां व्याख्याय निर्विचारां व्याचष्टे । या पुनरिति । या तु सर्वथा सर्वैः स्वरूपैः सर्वतो देशकालाद्यनवच्छेदतः समापत्तिः शान्तादिव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु अतीतवर्त्तमानभविष्यदुमैरनवच्छिन्नेषु अतीतवर्त्तमानभूतसूक्ष्मेषु जायते सा निर्विचारा अनवच्छिन्नशब्दस्यासंबद्धार्यत्वनिरासाय विशेषणद्वयं सर्वधर्मत्यादि । सर्वधर्मानुगतेषु सर्वधर्माणामाश्रयेषु चेत्यर्थः । निर्वितर्कसाम्यमस्याः प्रतिपादयति । एवं स्वरूपं हीति । पूर्वसूत्रानुसारेणैत-

द्व्याख्येयम् । उक्तस्य समापत्तिवतुष्टयस्य विषयविभागमाह । तत्रेति । महत् स्यूनं केवलविकृतिरिति यावत् । तेनेन्द्रियाणां भूतपरमाणूनां च संग्रहः । भूतपरमाणूनां च सूक्ष्ममध्ये प्रवेशो वक्तुं न शक्यते, आगामिसूत्रे पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्म इत्यादिना तन्मात्रादीनामेव सूक्ष्मत्वस्य बह्यमाणत्वात् । सूक्ष्मत्वं च तत्त्वान्तरकारणत्वं तच्च जलादिवतुष्टयव्यावृत्त्यर्थं बहिरिन्द्रियशास्त्रगुणराहित्येन विशेषणीयम् । वस्तुतस्तु अष्टप्रकृतिसिद्धान्तद्वयानुत्तरभूतेष्वधारकारणान्येव न तु प्रकृतयः, अतो ऽत्र तत्त्वान्तरप्रकृतित्वमेव सूक्ष्मत्वमिति । ननु शब्दार्थज्ञानविकल्पसंकीर्णत्वमेव कथमेतयैवेत्यनेन नातिदिश्यते तत्राह । एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति । एवं स्वरूपमिव विकल्पहानिरपि यथोक्तविकल्परहित्यमपि उभयोः सविचारनिर्विचारयोरेतयैव पूर्वाक्तया निर्वितर्कया यथोक्तविकल्पशून्यया सूत्रकारेण व्याख्यातप्रायेत्यर्थः । पूर्वभूमिकायां च्यक्तविकल्पस्योत्तरभूमिकायामसंभवादिति । सूक्ष्मविषयेत्युक्तं, तत्र सूक्ष्मो विषयः किंपर्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह ।

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

सूक्ष्मश्चासौ विषयश्चेति सूक्ष्मविषयः, अलिङ्गं प्रकृतिस्तत्पर्यन्तैव सूक्ष्मविषयतेत्यर्थः । तत्र स्थूलमारभ्य प्रकृतिपर्यन्तस्य सूक्ष्मतायां क्रममाह । पार्थिवस्येति । स्थूलकाष्ठाः पञ्चविधा अणवस्तत्र पार्थिवाण्वपेक्षया गन्धतन्मात्रं समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः । यद्यपि पार्थिवाणुर्जलविशिष्टगन्धतन्मात्रारब्धस्तथापि गन्धतन्मात्रस्य प्राधान्यात् तदेव पार्थिवाणोः सूक्ष्ममुक्तम् । एवमाप्यादीनां त्रयाणां पूर्वपूर्वभूतविशिष्टरसादितन्मात्रकार्यत्वे ऽपि आकाशाणोश्चाहङ्कारविशिष्टशब्दतन्मात्रकार्यत्वेपि प्राधान्यादेकैकतन्मात्रमेव सूक्ष्ममित्युक्तमिति वेदितव्यम् । तेषामहङ्कार इति । तेषां पञ्चतन्मात्राणामहङ्कारः सूक्ष्मः कारणत्वात् । अत्र च तन्मात्रैरिन्द्रियाण्युपलवणीयानि । अस्यापीति । अहङ्कारस्यापीत्यर्थः । लिङ्गमात्रं महत्त्वं तद्विस्वकारणस्य प्रकृतेरेनुमापकमात्रमङ्कुरवत् । प्रकृतिगतविशेषाणामहंकारादि-

खेव प्रकटीभावात् । यथा यत्र काण्डादिभिर्बीजगतविशेषाभिव्यक्तिर्ना-
 ड्कुरमात्रेणोति । अलिङ्गप्रधानम् । अकार्यत्वेन कस्याप्यननुमापकत्वादिति ।
 अलिङ्गपर्यवसानत्वं व्याचष्टे । न वा लिङ्गादिति । चोदयति । नन्विति ।
 ननु पुरुषः प्रकृत्यपेक्षयापि सूक्ष्मोऽस्ति निर्धर्मकत्वादिति पूर्वपक्षं परि-
 हरति । सत्यमिति । यथोपादानतया लिङ्गापेक्षितं सौत्स्यं प्रधानस्यास्ति
 नैवं पुरुषस्य तस्यापरिणामित्वात् उपादानतया च सूत्रमत्वमत्र विवक्षि-
 तमित्याशयः । ननु यद्वि पुरुषः कारणं न भवति तर्हि 'यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्याभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म'
 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी'त्यादि श्रुतिस्मृति-
 शतविरोध इत्याशङ्कं परिहरति । किं तु लिङ्गस्येति । हेतुस्तु भवति
 किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेणा-
 न्वयः । तत्र परमात्मनोऽधिष्ठानृत्वेन निमित्तकारणत्वं 'मया ऽध्यक्षेण
 प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति गीतावचनात् ।

प्रधानपुंसोरजयोर्यतः क्षोभः प्रवर्त्तते ।

निव्यथोर्व्यापिनोश्चैव जगदादौ महात्मनोः ॥

तत्क्षोभकत्वाद् ब्रह्माण्डसृष्टौ हेतुर्निरञ्जनः ।

अहेतुरिति सर्वात्मा जायते परमेश्वरः ॥

इत्यादि सकलस्मृतिषु तथा निर्णयाच्च । यत्तु ईश्वरस्याधिष्ठा-
 नत्वरूपमुपादानत्वं यतो वा इमानि भूतानि जायन्तइत्याद्युक्तश्रुतिस्मृ-
 त्यार्गीयते । आकाशस्य वायुपादानवत्, तदप्यत्र दर्शननिमित्तकारणता-
 मध्यएव प्रवेश्यते पुरुषाणां विकारित्वभ्रमनिरासायेति पुरुषार्थं प्रकृतेः
 प्रवृत्त्यभ्युपगमेन च जीवपुरुषाणामपि महदाद्याखिलसृष्टिहेतुत्वं संयोग-
 मात्रेण नोपादानत्वेन । तथा चोक्तम् ।

बुद्ध्यादयो विशेषान्ता अव्यक्तादीश्वरेच्छया ।

पुरुषाधिष्ठितादेव जज्ञिरे मुनिपुंगवाः ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।

मया प्रज्ञोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥

इत्यादिस्मृतिभिः । जीवानामधिष्ठानसंयोगमात्रम् अनुमतिस्तु पूर्वकल्पीयकामकर्मादिरूपेति दिक् । तदेवं याह्यग्रहणसमापत्त्याः स्थूल-सूत्रमविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतश्चतुर्विधविभाग उक्तः यहीतृ-समापत्तौ च यः सविकल्परूपो विशेषः स एतास्वेव चतसृष्वन्तर्भूतः चेतनोपरागेणैवाचेतनेषु योगस्य व्यवस्थापितत्वात् । अतो यहीतृसमा-पत्तौ सविकल्पविकल्पादिविभागो नोक्तः । वितर्कत्याद्रिसूत्रेण पूर्वं संप्रज्ञातस्यावान्तरविभाग एव कृत इदानीं यथेक्तसमापत्याख्यकार्य-मुखेन सबीजपरिभाषापूर्वकं संप्रज्ञातस्य सामान्यलक्षणमनेनैव प्रसङ्गेनाह ॥

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव यहीतृग्रहणग्रह्येषु समापत्तय एव सबीजः समाधिः संप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगस्य समा-पत्तित्वमुक्तम् । योगे स्वतोऽवान्तरविशेषाभावादिति । ननु यहीतृग्रहण-याह्यसमापत्तिभिर्वितर्कविचारास्मितानुगतास्त्रयः संप्रज्ञाता एव संश्र-यन्ते न पुनरानन्दानुगत इति कथन्ता एवेत्यवधारणमिति चेन्न । आनन्दस्य बुद्धिधर्मत्वेन याह्यमध्ये प्रवेशात् । ननु दुःखबीजसंस्कारहेतु-तया समापत्तय एव सबीजाः न तु वृत्तिनिरोधात्मको योग इति कथ-मुच्यते ता एव सबीजयोग इति तत्राह भाष्यकारः । ताश्चतस्र इति । बहिर्वस्तून्यनात्मधर्माः संस्कारधर्मादयो दुःखबीजानि जायन्तत्राभ्य इति बहिर्वस्तुबीजाः, संप्रज्ञातनिष्ठाया अपि संस्कारहेतुत्वात् धर्ममेघ-त्वाच्च । तथा च वितर्काद्रिसूत्रोक्तरीत्या चतस्रः प्रकृते तु त्रिधा विभ-क्तास्ता यहीत्रादिविषयिकाः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इत्यतस्ताभिः संबन्धात्समाधेः संप्रज्ञाताख्यो वृत्तिनिरोधो ऽपि सबीज उच्यतइत्यर्थः । ननु स्थूलसूत्रसमापत्तेरेव चतुर्विधत्वादानन्दास्मितःसमापत्तिभ्यां सह षट् समापत्तयो भवन्ति तत्कथमुच्यते चतस्र इत्याशङ्कामपाकरोति । तत्र स्थूल इति । तत्र चतसृषु समापत्तिषु मध्ये स्थूलोऽर्थे एक एव समाधिर्वा-न्तरभेदेनैव सवितर्कनिर्वितर्करूपतो द्विधा । तथा सूत्रैर्येष्येक एव समाधि-

रत्रान्तरभेदेनैव सविचारनिर्विचाररूपता द्विधा प्रोक्त इत्यतो वितर्कानु-
गतादिरूपैः पूर्वं स संप्रज्ञातयोगश्चतुर्धा उपसंख्यातः परिगणित इत्यर्थः ।
केचित्तु सूत्रस्य एवकारो भिन्नक्रमः । तथा च ताः सवितर्कनिर्वितर्कस-
विचारनिर्विचाररूपाश्चतस्रः समापत्तयः सबीजसमाधेरिति सूत्रार्थः,
तेन न यहीत्रादिसमापत्तेरपि सबीजत्वं भाष्ये प्रागुक्तं विरुध्यतइत्याहुः ।
तत्र । यहीत्रादिसमापत्तेः सबीजत्वानुक्त्यात्र सूत्रकारस्य न्यूनतापत्तेः ।
एवकारवैयर्थ्याच्च । यथाक्रमस्यैव एवकारस्थापपत्तौ भिन्नक्रमत्वानौ-
चित्याच्चेति । यत्रान्यत्सैरुक्तं ग्राह्यविषये स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्कादि-
रूपाश्चतस्रः समापत्तयः ग्रहणाख्येषु चेन्द्रियेषु सानन्दनिरानन्दरूपे
द्वे समापत्तौ यहीनृषु च सास्मितनिरस्मितरूपे द्वे समापत्तौ इत्यष्टौ
समापत्तयो बोध्याः युक्तिसाम्यादिति, तद्रपि न । प्रमाणादर्शनात् ।
आनन्दानुगतास्मितानुगतयोर्निरानन्दनिरस्मितत्वरूपविशेषासंभवाच्च ।
आनन्दो हि ल्हादमात्रो ऽस्मिता च चैतन्यमात्रसंविदिति भाष्यकृता प्रोक्तम् ।
न त्विन्द्रियं ह्लादशब्देन व्याख्येयं, लक्षणाप्रसङ्गात् । नापि अहङ्कारोपरक्त-
चैतन्यमस्मिताशब्देन व्याख्येयं लक्षणापत्तेः । अतः कथं ल्हादवतः संप्र-
ज्ञातस्य ल्हादशून्यत्वं कथं वा विविक्तचिन्मात्रसंविद्युक्तस्य संप्रज्ञातस्य
तच्छून्यत्वमिति दिक् । तस्मादत्रान्तरभेदेन पञ्चैव समापत्तयः, ग्राह्य-
ग्रहणयोः स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्काद्याश्चतस्रः पञ्चमी च यहीनृष्विति
संप्रज्ञातयोगस्त्वानन्दानुगतमादायावान्तरभेदेन षोडशैवेति । उक्तासु समा-
पत्तिषु निर्विचारायां विशेषं कं चिदाह ॥

निर्विचारवैशारद्ये ऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

सामान्यतो वैशारद्यमादौ व्याचष्टे । अशुद्धोति । रजस्तमोवृद्धिकारणं
पापादिरशुद्धिः सैवावरणलक्षणो मलस्तस्मादपेतस्येति हेतुगर्भविशेषणम् ।
प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणापायादेव रजस्तमो-
भ्यामनभिभूतो ऽतः स्वच्छः ध्येयगताशेषविशेषप्रतिबिम्बोद्वाही स्थितिप्रवाह
एकायताधारा चित्तस्य वैशारद्यमित्यर्थः । समग्रसूत्रार्थे व्याचष्टे । यदेति ।

आत्मनि बुद्धौ वर्त्ततइत्यध्यात्मं तादृशः । प्रसादशब्दार्थं विवृणोति । भूता-
 र्थेति । यथार्थविषयकः क्रमानुसरोधी युगपत्सर्वार्थग्रही स्फुटप्रत्यक्षः
 स प्रज्ञाख्य आत्मिक इत्यर्थः । अत्रैव परमर्षिगाथामुदाहरति । तथा
 चेति । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरशोच्यः अहं दुःखी पापीत्यादि-
 रूपैः स्वस्याशोच्यः सन् सर्वानेव जनान् शोचतो दुःखितान् पश्यति ।
 स्वयं शोच्यो हि पुरुषः स्वापेक्षया कं चित् सुखिर्नामिव पश्यति मौढ्यात् ।
 अशोच्यस्तु परमार्थतो दुःखसमुद्रमग्नं सर्वं जीवजातं दुःखितमेव पश्यति
 अमूढत्वादित्यर्थः । लोकानन्तरमितिशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च निर्वि-
 चारवैशारद्रे जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविवेको वा परमेश्वरतत्त्वं वा साक्षात्
 क्रियते न तु तत्साक्षात्काराय पुनर्यागपेतेति निर्विचाराया उत्कर्षः । पूर्व-
 सूत्रोक्तमबीजसमाधौ जायमानायाः समापत्त्याख्यायाः प्रज्ञाया अन्वर्थो
 तान्त्रिकीं सञ्ज्ञामपि दर्शयति ।

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति । तत्रेत्यस्य विवरणं तस्मिन्समाहितचित्तस्येति पूर्वोक्ते
 सबीजयोगइत्यर्थः । न चाव्यवहितसूत्रोक्तं वैशारद्यं प्रसादो वा कथं तत्रे-
 त्यनेन परामृष्यतइति वाच्यम् । द्वितीयसूत्रतो ऽत्र समाधिप्रज्ञासामान्य-
 परत्वस्य लक्ष्यमानत्वात् । सुगममन्यत् । ननु सञ्ज्ञाकथनमात्रेण किं प्रयोजन-
 मित्याशङ्क्याह । अन्वर्थेति । विपर्यासरूपज्ञानं यद्यपि सवितर्कयोगजप्र-
 ज्ञायां शब्दार्थज्ञानविकल्पेस्ति तथापि ऋतम्भरजातीयत्वस्यैवात्र विवक्षि-
 तत्वात् न तस्यामव्याप्तिः, साजात्यं च समाधिजप्रज्ञात्वेन । अथ वा तत्र
 समाहितचित्ते जायमाना या प्रज्ञा सैव ऋतम्भरोच्यतइति सूत्रार्थः । लौकिक-
 कज्ञाने ऽविद्यालेशसंपर्कावश्यंभावादिति योगकाले प्रकृष्टा प्रज्ञा भवतीत्यत्र
 स्मृतिं प्रमाणयति । तथा चेति । ध्यानस्य चिन्तनस्य योऽभ्यासः पौनः-
 पुन्यं तत्र यो रस आदरस्तेन, तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्है-
 तुभिः सबीजयोगकाले प्रज्ञां प्रकल्पयन् प्रकर्षेण विपर्यासराहित्येनोत्पाद-
 यन् तन्प्रज्ञातः परवैराग्यद्वारा वक्ष्यमाणमुत्तमयोगं निर्बीजं लभतइति

श्लोकार्थः । ननु आगमानुमानयोरपि प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थतत्त्वं दृश्य-
तां किं योगेनेत्याशङ्कानिरासाद्योत्तरं सूत्रं प्रवर्तते तद्योजयति । सा पुनरिति ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४८ ॥

सा तु समाधिसामान्यज्ञा प्रज्ञा श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्यां श्रवणम-
ननाभ्यामन्यविषया अतिरिक्तविषया विशेषार्थत्वात् विशेषोऽर्थो विषयो
यस्याः सा तथा तत्त्वादित्यर्थः । समाधिप्रज्ञायाः श्रवणमननाभ्यामतिरिक्त-
विषयत्वं विदुषोति । श्रुतमागमेति । नहि विशेषेणेति । पदार्थतावच्छे-
दकरूपेणैव पदार्थः शाब्दबोधे भासते ऽन्यथातिप्रसङ्गात् । पदार्थतावच्छे-
दकं तु घटत्वादिसामान्यमेव न तु तत्तद्विशेषास्तेषामानन्त्येन सर्वप्रापेक-
दाऽनुपस्यतेस्तत्तद्रूपैः शक्तिग्रहासंभवात् विशेषाणामन्यान्यं व्यभिचाराच्च
सामान्यतः श्रुतेष्वर्थं विशेषसंशयदर्शनाच्चेति । इत्युक्तमिति । अनुमानमि-
त्यस्य विशेषणम् । अत्र हि व्यापकतावच्छेदकेन गतित्वादिसामान्येनैवा-
नुमानं भवति न तु क्रियादिगतविशेषरूपैरिति । अनुमानेन चेति सामा-
न्यापसंहार इत्युक्त इत्यनुपङ्गः । ननु श्रुतानुमानागोचरोऽपि विशेषो
लौकिकप्रत्यक्षेणैव ग्राह्योऽस्तु किं योगज्ञप्रत्यक्षेणेति तत्राह । न चाभ्येति ।
नन्वेवं तस्य विशेषस्याऽप्रामाणिकत्वात् अभाव एवास्त्वित्याशङ्कं प्रति-
षेधति । न चास्य विशेषस्येति । नहि निर्विशेषं सामान्यमस्तीतिन्यायेन
सर्वत्रैव वस्तुनि विशेषमिद्वेरेति भावः । अतः परिशेषात्समाधिप्रज्ञायाश्च
एव स विशेष इत्युपसंहरति । इति समाधीति । स्थूलस्य विशेषः कदा
चिल्लौकिकप्रत्यक्षगोचरोऽपि स्यादिति स्थूलं परित्यज्य भूतसूक्ष्मगत
इत्युक्तम् । पुरुषगता वेति । एतेन पुरुषेष्वपि विशेषादधर्मः स्वीकृतः
धर्मनिषेधो विशेषगुणद्रव्यादिपरः । अथ वा स्वस्वापाधिप्रतिबिम्बा
एवानीतानागतवर्तमाना मुक्तामुक्तसाधारणाखिलपुरुषेष्वन्यान्यं विशेष
इति बोध्यम् । स्यादेतत् । व्यवहितादिषु सन्निकर्षेऽप्यभावात्कथं समाधिप्र-
त्यक्षशास्त्रत्वमपि स्यात् । अथ योगज्ञधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वं कल्प्यमिति
चेत् । संयोगादिभिरनुगमात् प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यक्ष

स्यैवासंभवाञ्चेति । अत्रोच्यते । अस्माकमन्तःकरणस्य विभुत्वेनातीतादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन च सदा सर्वार्थसविकर्षात्, योगजनधर्मेण च व्यवहिता-
तीतादिज्ञानप्रतिबन्धकं तम एव निरस्यतइति तदेतत्साङ्ख्यभाष्ये लीन-
वस्तुलभ्यातिशयसंबन्धाद्वा न दोष इति सूत्रे ऽस्माभिः प्रपञ्चितम् ।
उपसंहारमुखेन सूत्रवाक्यार्थमाह । तस्माच्छ्रुतेति । एतेन दशमस्त्वमसी-
तिवत् शब्दादेव साक्षात्कार आत्मनो भवति निर्विशेषत्वेन चात्मनो न
विशेष्यहार्थमपि योगजनप्रत्यक्षापेक्षेति नवीनवेदान्तिप्रलापो ऽपसिद्धान्त
एव स्वशास्त्रानुक्तेऽर्थे समानतन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वादिति । यथाक-
प्रज्ञायाः संस्कारजनकत्वमुत्तरसूत्रेऽपयोगितया प्रतिपादयति । समाधीति ।
ननु तथापि प्रज्ञात्यन्तिपर्यन्तं योगोपेक्षास्तु प्रज्ञात्यन्त्यनन्तरं तु पुनः संप्रज्ञा-
तपरंपरायाः किं फलमित्याशङ्कयामाह ।

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिबन्धः कार्यविरोधित्वम् । इदमेव बाधशब्देन भाष्यकारो
व्यति । सर्वेषां च संस्काराणां चित्तनाशदेव नाश इत्यपि भाष्ये व्यक्ती-
भविव्यति । सूत्रार्थं व्याचष्टे, बाधतइत्यन्तेन । आगते इत्याशयः संस्का-
रवासावाशयश्चेति विग्रहात् संस्काराशयमनुद्बुद्धसंस्कारमित्यर्थः । उद्बु-
द्धसंस्कारस्य च बाधो न संभवति उद्बोधप्रतिबन्धस्यैव बाधशब्दार्थत्वादिति
भावः । ननु वृत्तिनिरोधसंस्कारस्य व्युत्थानसंस्काराभिभावकत्वं वक्ष्यति
तत्कथं समाधिप्रज्ञासंस्कारस्यापि व्युत्थानसंस्काराभिभावकत्वमिष्यतइति
चेव । वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव वक्ष्यमाणयुक्त्या संस्कारजनकत्वसिद्धेर्न
तु संप्रज्ञातकालीनस्य यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधस्यापि, स्मृतिहेतुतया सिद्धात्य-
ज्ञासंस्कारादेव व्युत्थानसंस्काराभिभवस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनस्यापपत्तेः ।
ननु एकस्यैव प्रज्ञाव्यक्त्या तत्सन्तानव्यक्त्या चोत्पादितेन संस्कारेण व्युत्थान-
संस्कारबाधसंभवे किमर्थं पुनःपुनः संप्रज्ञातानुष्ठानं तत्राह । व्युत्थानसंस्का-
राभिभवदित्यादिततश्च संस्कारादित्यन्तेन । अभिभवात् । तत्करणत् ।
शेषं स्पष्टम् । अयं भावः । नैकदा संप्रज्ञातो व्युत्थानं संस्कारबाधः । श्रुतिस्मृ-

तिसिद्धस्य पुनःपुनर्व्युत्थानस्यानुपपत्तेः । उपदेशाद्यनुपपत्तेश्च । किं तु
 संप्रज्ञातपरंपराजन्येन दृढतरसंस्कारेणैव तद्बाधः अदृढैश्च प्रार्थामकैः
 संप्रज्ञातसंस्कारैस्तस्य बाधार्थन्तनुतापरंपरैव क्रियते तथा च संस्कारदा-
 द्यार्थं प्रज्ञासंस्कारचक्रमपेक्ष्यतइति । एतेन प्रज्ञायाः साक्षादेव व्युत्थानसं-
 स्कारबाधकत्वशङ्काप्यपास्ता । एकप्रज्ञयैव संस्कारबाधे व्युत्थानासंभ-
 वात् । प्रज्ञासंस्कारे तु दृढत्वरूपवैजात्यसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कार-
 बाधकतावच्छेदकत्वकल्पनया व्युत्थानाद्युपपत्तिरिति । व्युत्थानसंस्कारेषु
 मध्ये वा विद्यासंस्कारस्यायं विशेषः यत्सकल्पप्रज्ञया जनितेनैव संस्कारेणावि-
 द्यासंस्कारो बाध्यते न तत्र प्रज्ञासंस्कारचक्रापेक्षेति । एतच्च 'ते प्रतिप्रस-
 वहेयाः सूत्रम्' इत्यागामिसूत्रद्वये प्रकटीभविष्यति । इदमत्रावधेयम् ।
 अस्मिन्सूत्रे शेषसूत्रे चाखिलसंस्कारदाहस्य योगफलत्ववचनात् प्रार-
 ष्यकर्मणाप्यतिक्रमेणाशुतरमोक्षः केवलज्ञानासाध्यो योगयोरसाधारणं
 फलमिति । नहि भोगसंस्कारस्य निःशेषतो दाहे प्रारब्धकर्मापि फलायात्वं,
 दृष्टकारणाभावात् । योगाग्निदग्धकर्मवयोचिरादित्यादिवाक्ये सङ्कोचक-
 प्रमाणाभावाच्च । ज्ञानाग्निः सङ्कर्माणीत्यादिष्वगत्या सङ्कोचः क्रियते तस्य
 तावदेव चिरमित्यादिज्ञानविषयकश्रुतेः उपदेशादन्यथानुपपत्तेश्च । साङ्ख्य-
 वेदान्तसूत्रयोरश्च ज्ञानिनामेव प्रारब्धभोगा वश्यकतोक्ता । नन्वेतुंभुक्तप्रारब्ध-
 कर्मणां नाशे तत्फलस्य कालप्रतिनियमानुपपत्तिरिति चेत् । शास्त्रोक्तनाशक-
 नाशकर्मस्वेव कालप्रतिनियमात् । अन्यथा कर्मविपाकेत्क्रमायश्चित्तस्य
 शान्तिकर्मादेश्चार्धभुक्तपापनाशकत्वानुपपत्तिः । शास्त्रोक्तनाशकनाशक-
 र्मणां तु स्वावस्थितिपर्यन्तमेव फलदानृत्वमिति दिक् । नन्वेवं प्रज्ञासं-
 स्कारातिशयस्वीकारे ततो ऽपि पुनर्जन्म भविष्यति । न चासंप्रज्ञातयोगेन
 तस्य नाशो भवितेति वाच्यम् । असंप्रज्ञाताभावेऽपि प्रारब्धसमाप्यनन्तरं
 केवलज्ञानतो मोक्षाभ्युपगमादित्याशङ्कते । कथमसाविति । साधिकारं स्व-
 कार्यजननक्षमम् । परिहरति । न तदिति । ते प्रज्ञासंस्काराश्चित्तं स्वकार्य-
 क्षमं न कुर्वन्ति जन्मकारणस्याविद्यादिक्लेशस्य विनाशनादित्यर्थः । कर्म-
 नाशनादित्यपि बोध्यम् । कर्तव्यसमापनादपि साधिकारं न कुर्वन्तीत्याह ।

चित्तं हीति । स्वकार्यादवसःदयन्ति कर्तव्यशून्यकुर्वन्ति तत्र हेतुः ख्यातीत्यादि । हि यस्माच्चित्तस्य व्यापारो विवेकख्यातिपर्यन्तः विवेकख्यातिनिष्पत्तौ सत्यां प्रवर्त्तकपुरुषार्थासम्भवात् सा च विवेकख्यातिरूपा प्रज्ञा तत्संस्कारातिशयेनानिशमुत्पद्य परवैराग्यजननद्वारेण समाप्यतइत्यर्थः । क्षीणवृत्तेरित्यादिसूत्रैः संप्रज्ञातस्य फलादिकमुक्तमिदानीमसंप्रज्ञातस्य फलादेः सूत्रं प्रवर्त्तिष्यते । तत्सूत्रं प्रज्ञासंस्कारातिशयस्य पुनर्जन्माहेतुत्वे हेत्वन्तरपरतया ऽवतारयति । किं चास्येति । अस्य प्रज्ञासंस्कारस्यान्यच्च फलं सर्ववृत्तितत्संस्कारयोनिरोधो भवतीति न पुनर्जन्मसंभावेत्यर्थः ।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वासंप्रज्ञाते तावत्प्रज्ञैव निरुध्यते प्रज्ञासंस्कारस्य तु तानधमात्रं भवति । एवं क्रमेण तु तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्याप्यसंप्रज्ञातपरंपरया निरोधेऽत्यन्ताभिभवे जायमाने चरमासंप्रज्ञाते निर्बीजयोगस्य परां काष्ठा भवत्यपुनर्व्युत्थानेत्यर्थः । सर्वनिरोधादिति सूत्रावयवेन निर्बीजत्वे हेतुरुक्तः । यतः प्रज्ञा तत्संस्कारश्च सर्वोप्यत्यन्तं विलपितोऽतो निर्बीजः । दुःखबीजैः संस्कारादिभिः शून्य इत्यर्थः । पूर्वपूर्वासंप्रज्ञातव्याक्तिषु च क्रमेण बीजतानवाद्गौणं निर्बीजत्वमसंप्रज्ञातलक्षणे पूर्वं भाष्यकृतोक्तमिति स्मर्त्तव्यं तथा च चरमासंप्रज्ञाते सर्वे प्रज्ञासंस्काराः क्षीयन्तइत्यतो न ते चित्तं साधिकारं कुर्वन्तीति भावः । एतेनासंप्रज्ञातपरंपरायाः प्रज्ञासंस्कारात्यन्तलयः फलं सूत्रेणोक्तं, सूत्रस्यस्यापिशब्दस्यार्थं भाष्यकारो व्याचष्टे । स न केवलमिति । स सामान्यनिर्बीजयोगः न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी भावाभावरूपेण अपि तु क्रमेण प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थः । ननु यदि प्रज्ञाकृतसंस्काराणामप्यसंप्रज्ञातो बाधकस्तर्हि सकृदसंप्रज्ञातादेव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानं कदापि कस्यपि न स्यादित्याशयेनाक्षिपति । कस्मादिति । परिहरति । निरोध इति । न निरोधः साक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरंपराजन्यो दृढतरः संस्कार एव प्रज्ञासंस्कारा-

नन्यन्तं विलापयतीत्यर्थः । दृढतरत्वं च जातिविशेष इत्युक्तम् । ननु ज्ञान-
स्यैव संस्कारजनकत्वं दृढं निरोधस्तु न ज्ञानं संस्कारशेषचित्तावस्थ्याविशेष-
मात्रत्वादतस्तस्य संस्कारजनकत्वं किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह । निरोधस्थि-
तीति । निरोधस्थितावमंप्रज्ञातावस्थाने यो मुहूर्त्ताहोरात्रमासादिरूपः का-
लक्रमः क्रमेण कालवृद्धिस्तद्वर्शनेन निरोधावस्थाचित्तजन्यः संस्कारोऽनु-
मेयः संस्कारवृद्धिव्यतिरेकेण तत्रियामकासंभवादित्यर्थः । संप्रज्ञातस्य तु
कालवृद्धिः प्रज्ञासंस्कारतरतम्येनैवोपपद्यतइत्यतो न संप्रज्ञातस्य संस्का-
रहेतुतेति । ननु प्रज्ञासंस्कारश्चरमासंप्रज्ञातेनात्यन्तं बाधयतां निरोधसं-
स्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यन्ते तदनुच्छेदे च साधिकारत्वमेव चित्तस्येति
मेज्ञानुपपत्तिः । किं च प्रलीनानामपि संस्काराणां कदाचिद्योगीश्वरसंक-
ल्पादिना दग्धबीजस्यैव पुनरुद्बोधोऽपि सम्भाव्येतेत्याशङ्कामपाकरोति ।
व्युत्थाननिरोधेति । असंप्रज्ञातापेक्षया समाधिप्रज्ञापि व्युत्थानम् । अतो
व्युत्थानं ज्ञानसामान्यं निरोधसमाधिश्चासंप्रज्ञातस्तदुभयप्रभवैः सह म-
हितैः कैवल्यभागीयैः कैवल्यहेतुकर्मसंस्कारैर्विशिष्टं चित्तं स्वकीयप्रकृतौ
नित्यायां स्वयमेव प्रलीयते दग्धेन्धनानलवद्वान्ध्यान्तिकलयं गच्छति परि-
णामस्वभाव्यात् तत्स्वामिपुरुषस्य भोगहेतुषिसदृशपरिणाम एव हि पुन-
र्न भवति तद्वृत्तेः पुरुषार्थस्याभावादित्यर्थः । अथ वा कैवल्यभागीयैः कैवल्य-
पर्यन्तस्वहायिभिव्युत्थानसंस्कारैः सहेति चित्तविशेषणम् । अनेन सूत्रेण शङ्का-
निराकरणमुपपादयति । तस्मादिति । तस्माच्चिरोधसंस्कारस्यापि त्रयात्ते
निरोधसंस्कारा इत्यादिरर्थः । ननु भवतु येऽगदुयाच्चित्तस्यात्यन्तिकलयस्त-
थापि पुरुषार्थः कः सिध्यतीत्याकाङ्क्षायामाह यस्मादित्यादि । यस्माच्चित्तं
निवर्ततेऽतस्तस्मिन्निश्चिते सति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते तत्र हेतुगर्भविशेषणानि
स्वरूपेत्यादीनि । स्वरूपमात्रप्रतिषेधः पररूपैः प्रतिबिम्बितदुःखादिभिर्मुक्तः
शुद्धस्वत्वसंबन्धेन पुण्यपापमुक्तः । भोगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया कूट-
स्थस्यापि संसारदशायां स्वत्वाभ्युपगमात् । एतादृशमुक्तेः साध्यत्वमुपपन्नं
केवल उपाधिसंयोगाख्यबन्धमुक्त इत्यर्थः । एवरूपो मोक्ष एव योगस्य
मुख्यं फलमित्याशयः । पारमार्थिको दुःखकर्मदिसंबन्धो ज्ञेयाख्यसंयोगरूप

संबन्धो वा लोके बन्ध इत्युच्यते तन्मुक्तिश्च बुद्धेरेव न कूटस्थस्यासङ्गस्य पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं मुक्त इत्युच्यतइत्युक्तं शास्त्रेषु मुक्त इति व्यवहारमात्रं क्रियतइति तस्यार्थः । तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रेण 'वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थिते' इति । पुरुषे बन्धादिकं वाङ्मात्रं चित्तएव बन्धाद्यवस्थानादित्यर्थः । पुरुषार्थत्वं च पारमार्थिकमेव दुःखं भुञ्जीय'मिति प्रार्थनादिति भावः । साङ्ख्यप्रवचनइति । साङ्ख्यशास्त्रस्यैव प्रकर्षणं वचनं साङ्ख्यप्रवचनं साङ्ख्ये ह्यभ्युपगमवादेनेश्वरं प्रतिविध्यासंप्रज्ञातयोगनैरपेत्येण च जीवितत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तेऽस्मिंस्तु शास्त्रे निरुपद्रवासान्द्रग्धैच्छिकमुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्या आशुमोक्षहेतुरसंप्रज्ञातयोगश्च प्रदर्शित इति भावः ।

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके श्रीविज्ञानभित्तुनिर्मिते प्रथमः समाधिपादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

ननु प्रथमपादेनैव योगः सोपायः सफलश्चावान्तरभेदैः सह प्रोक्तः तत्किमपरमवाशिष्यते यदर्थं द्वितीयपाद आरब्धव्य इत्याकाङ्क्षायामाह । उद्दिष्ट इति । समाहितचित्तस्य योगारूढचित्तस्योत्तमाधिकारिणो ऽभ्यासवैराग्यमात्रसाधनेनैव क्रियायोगादिसकलाङ्गानां नैरपेत्येण पूर्वपादे योगः प्रदर्शितः तेषां बहिरङ्गत्वं व्यत्यति 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वभ्य' इति सूत्रेण तदभावेऽपि भावादिति भाष्येण च । तथा चोक्तमाश्वमेधिके ।

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रम्हणि स्थितः ।

ब्रम्हभूतश्चरन् लोके ब्रम्हचारीति कथ्यते ॥

इति । तथा गार्हपे ।

आसनस्यानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

इति । ते चाभ्यासवैराग्ये न सर्वेषां द्रागित्येव भवतः, अतो व्युत्थितचित्तो बहिर्मुखोऽपि योगारूढः क्रमात् केनोपायेन योगयुक्तः स्यादिति

तमुपायं वक्तुमेतत्सूत्रजातमारभतइत्यर्थः । तदेवमधिकारभेदेन साधनभेदे
गारुडादिष्वप्युक्तः ।

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उद्राहृते ।

आरूढयोगवृत्ताणां ज्ञानव्याप्तौ परैः मत्तौ ॥

इति ।

त्यागो ब्राह्मकर्मणाम् । गीतायामपि ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इति । कारणं योगस्य ॥

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः ॥ १ ॥

योगोपायत्वाद्योगः, क्रिया चासौ योगश्चेति त्रिविधः तपश्चादीनि
त्रीणि क्रियायोग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियोगो ऽप्यत्र क्रिया-
योगमध्यएव प्रवेशितः । अतो 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता भक्तिज्ञानक्रिया-
त्मका' इत्यादिसृष्टिषु त्रय एव योगोपायत्वाद्योगा उक्ताः तत्र ज्ञानयोगो
धारणाध्यानसमाधिरूपः पूर्वपादे प्रोक्तः विस्तरस्त्वस्याग्रे भविष्यतीति ।
यद्यपि यमाद्येषु क्रियायोगास्तथापि वक्ष्यमाण्यमनियमादिषु मध्ये
तपश्चादित्रयं प्रकृष्टतयादौ पृथङ् निर्दिष्टं केवलेनैतेनापि तीव्रतरण योगो
भवतीति सूचयितुमिति बोध्यम् । ननु स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानं च तत्त्वज्ञा-
नेश्वरानुग्रहाभ्यां योगोपकारकं स्यात् तपस्तु देहेन्द्रियशोषणात्मकं केन द्वा-
रेण योगस्योपकारकं भवतु प्रत्युत चित्तक्षोभकत्वेन योगविरोध्येवेत्याशङ्क्य
तपसोः द्वारमाह । नातपस्विन इति । असिद्धौ हेतुमाह । अनादीति ।
अनादिक्लेशकर्मवासनया हेतुना चित्रा नानाविधा अशुद्धिः पापाख्या
प्रत्युपस्थापितविषयज्ञानतया योगविरोधिनी तपो विना न संभेदं तनु-
तामापद्यतइत्यर्थः । इतीति । इत्यतः साधनमध्ये तपसो ग्रहणमित्यर्थः ।
योगविरोधशङ्काप्रमाकरोति । तच्चेति । तच्च तपश्चित्तप्रसादाविरोधि
मृद्वेवानेन योगिना कर्त्तव्यमिति परमार्थभिमन्यतइत्यर्थः । पवित्राणां

पापक्षयहेतूनाम् । प्रथमपादोक्तप्रणिधानादतिरिक्तमत्र प्रणिधानमाह ।
सर्वक्रियामिति । लौकिकवैदिकासाधारण्येन सर्वकर्मणां परमेश्वरेन्तर्या-
मिणि अर्पणमित्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम् ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति । अर्पणं च

कामतो ऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्व्याख्यातमिति । त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति चिन्त-
नमेव संन्यास इत्यर्थः । अत्र प्रयोक्तृत्वमन्तर्यामिविधयेव न तु श्रुतिद्वारा
अशुभकर्मसु श्रुत्यभावादिति । एतदपेक्षयापि प्रकृतं द्विविधं कर्मोपणान्तरं
कौर्मं प्रोक्तम् ।

ब्रह्मणा दीयते द्रव्यं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।

ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मोर्पणमिदं परम् ॥

नाहं कर्ता सर्वमेतत् ब्रह्मैव कुरुते तथा ।

एतत् ब्रह्मोर्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शाभिः ॥

इति । तत्फलेति । एतदपि कौर्मं प्रोक्तम् ।

यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे ।

कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मोर्पणमनुत्तमम् ॥

इति । कर्मफलानामीश्वरो भोक्तेति चिन्तनं कर्मफलसंन्यासः ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरमित्यादिवाक्यात् । तदुक्तम् ।
'करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणयेति समर्पयेत् तदि'ति । यज्ञा-
दीनां हीन्द्रादिभावापन्नस्यान्तर्यामिणो भोग एव मुख्यं फलं 'यिष्यन्-
देवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेषाममेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वक'

• द्विशब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

मित्यादिवाक्येभ्य इति । नन्वत्र वाक्ये विष्णुवाख्यदेवताविशेषस्यैवेतरदे-
वतायजनेन यजनं प्रोक्तं न परमात्मन इति चेत् । परं हि ब्रह्म कथितं
योगयुक्तेन तन्मयेत्यनुगीतावाक्यतः श्रीकृष्णस्य भगवद्गीतायां परमात्मोपदे-
शस्यैव लाभादिति । यद्यपीश्वरस्य भोगो नित्यः तथापि निस्तृताद्युत्पत्ति-
वत् तदुत्पत्तिर्गौणी । यज्ञादिसहकारेणैव फलदातृत्वयेश्वरप्रीतेरभिव्यक्तः ।
नन्वीश्वरप्रणिधानमत्र पूर्वपादोक्तभावनारूपमेव कथं न भवति तत्राह । स
हि क्रियायोग इति । स हि स एव फलसंन्यासः कर्मपर्यणं च क्रियायोगो
भवति कर्मशेषत्वात्तज्जपस्तदर्थभावनमिति पूर्वाक्तं च भावनारूपं प्रणि-
धानं ज्ञानमेव कर्मतच्छेषत्वयोरभावादित्यर्थः । उत्तरसूत्रेण सहान्वये
तुहिशब्दवैयर्थ्यमिति बोध्यम् । तेषां योगद्वारमाह ॥

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

उभयार्थत्वे हेतुमाह । स हीति । आ सम्यक् निष्कारादिरूपेण
सेव्यमानः स हि स एव कर्मयोगः । कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निरुद्वृत्तिकं
निष्ठापं च चित्तं करोति ततः क्रमेण सन्वोद्रेकादेकापपन्वत्रापि करोति ।
अविद्यादिकं च प्रकर्षणानायासेन तनूकरोति सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारेत्यर्थः ।
उत्तमाधिकारिणश्च समाधियोग्यता क्लेशतनुता च सिद्धैवेत्यतः पूर्वपादे
तदुभयं योगसाधनतया नोक्तम् । ननु अविद्यादीनां क्लेशानां नाशेनैव संसा-
रोच्छेदः प्रतनूकरणेन तु किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह । प्रतनूकृतानि-
ति । प्रतनूकृतांश्च शुष्केन्धनतुल्यान् कृतान् क्लेशान् क्रियायोगः स्वयमुद्गी-
पितेन प्रसंख्यानगिना विवेकख्यातिबन्धिना दग्धबीजवदप्रसवधर्मिणो-
प्रसवस्वभावान् संस्काराजनकान् करिष्यति जीवन्मुक्तिदशायामिति शेषः ।
प्रसंख्यानगिज्वालने तनूकरणस्य द्वारं वदन् पूर्वोक्तार्थमुपसहरति । तेषा-
मिति । अपरामृष्टा अनभिभूता, तथा चानभिभव एव तनूकरणस्य द्वार-
मिति । सूक्ष्मेति । सूक्ष्मविषयत्वात् सूक्ष्मा साक्षात्काररूपिणी प्रज्ञा क्रमे-
ण समाप्तकर्तव्या सती चरमासंप्रज्ञाति प्रतिप्रसवाय प्रलयाय कल्पिष्यते
विदेहकैवल्यदशायामिति शेषः । तदेवं क्रियायोगस्य मोक्षज्ञानादिव्यापा-

रकथनात्कर्मयोगो ज्ञानादिसाधनतया ज्ञानाद्ब्रह्ममेव न सात्त्वान्मात्तहेतु-
रिति सिद्धान्त इति । उत्तरसूत्रावताराय पृच्छति । अथेति ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

पञ्च विपर्यया इति पूरयित्वा संक्षेपतः सूत्रार्थमाह । क्लेशा इतीति ।
इतिशब्देऽविद्यादिपरामर्षी तथा चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति
पञ्चविपर्ययाः क्लेशा इत्यर्थे इति योजना । अत्र क्रियन्त इतिप्रश्नस्योत्तरं
पञ्चेत्यनेन । के तद्व्यस्य चोत्तरं विपर्यया इत्यनेनाह । पञ्च विपर्यया इति ।
अत्र पञ्चेत्यर्थादेव लब्धं विपर्यया इति च पूरितं विशेषलक्षणस्य च सा-
मान्यलक्षणपूर्वकत्वैश्चित्पात् विपर्ययशब्दश्चात्र संसारहेतुविपर्ययार्थकः
अतो न शुक्तिरजतविपर्यये क्लेशलक्षणातिव्याप्तिः रागादीनां च विपर्य-
यकार्यतया विपर्ययत्वं चेष्टम् । प्रकृतस्य संसारहेतुविपर्ययस्य लक्षणम-
द्रष्टसामान्यहेतुमनेऽविशेषगुणत्वमिति । ननु क्लेशशब्दे दुःखवाची
क्रिमित्यविद्यादिषु परिभाषितः किमर्थं वा तेषामुच्छेदोपेक्षित इत्याका-
ङ्क्षायामाह । ते स्यन्दमाना इति । ते क्लेशाः स्यन्दमाना लक्ष्यवृत्तिका दृष्टा-
दृष्टद्वारा गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारं कार्यारम्भलक्षसामर्थ्यं द्रढयन्ति
बलवत् कुर्वन्ति तथा गुणानां परिणामं वैषम्यरूपमवस्थापयन्ति निवर्त्त-
यन्ति ततश्च महद्वाद्रूपकार्यकारणप्रवाहमुच्यमयन्ति प्रवर्त्तयन्ति । यद-
र्थमेतत्सर्वं कुर्वन्ति तद्वर्त्तयति । परस्परति । कर्मविपाकं जात्यायुर्भागं
चाभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं स्वतन्त्रा एव, नेत्याह । परस्पराण्यह-
तन्त्रा भूत्विति । अविद्याते रागो रागाच्चाविद्येत्येवमादिरूपाभ्यान्यनुय-
हाधीना भूत्वैत्यर्थः । अन्यान्यसाहित्येनैव हि क्लेशानां स्येयं भवति येन
स्यैरेण विपाकपरंपरा निर्वहतीति भावः । तथा च क्लेशाव्यदुःखदन्वाद्-
विद्यादीनां क्लेशपरिभाषा तान्त्रिकी तथा दुःखनिदानतया ऽविद्यादयः
समुच्छेदतया इति भावः । क्लेशानां स्थूलसूक्ष्माणां सर्वेषामेव ज्ञाननश्यत्व
वक्ष्यमाणमुपपादायितुम् अविद्यामूलकत्वमन्यक्लेशानामाह ॥

• बाध्यमिति पाठान्तरम् ।

अविद्यात्तेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नादाराणाम् ॥ ४ ॥

निमित्तकारणस्यापि प्रसवभूमित्वं प्राधान्यमात्रेण गौणं व्याख्या-
स्यति । अत्रेति । अत्र एतेषु क्लेशेषु मध्ये चतुर्भेदानामस्मितादिक्लेशानामि-
त्यादिरर्थः । प्रसुप्तादीनां सर्वपामेवाविद्यासत्त्वे सत्त्वं तदभावे तदभाव
इत्याशयः । तेषां चतुर्विधभेदं विवृणोति । तत्र का प्रसुप्तिरिति । चेतसि
शक्तिमात्रेणानागतावस्थयावस्थितानामस्मितादीनां बीजभावोपगमः स्व-
कार्यजननसामर्थ्यं प्रसुप्तिरित्यर्थः । अस्माद्वाक्यात् कार्यस्यानागतावस्थैव
कारणे कार्यशक्तिरिति लब्धं सैव च उपादानकारणतेति भावः । दग्धबी-
जभावां पञ्चमीमवस्थां व्यावर्तयितुं बीजभावोपगम इत्युक्तं दग्धबीज-
भावानां चास्मितादीनां पुनःप्रसवादविद्या न तत्रैवमिति सा पञ्चम्यवस्था
न लक्ष्येति भावः । कदाचित्प्रबोधसत्त्वे एव सुषुप्तिः संभवतीत्यतः प्रबो-
धमपि दर्शयति । तस्येति । तस्य सुप्तक्लेशस्य स्वस्वविषये संमुखीभावोभि-
व्यक्तिः प्रबोध इत्यर्थः । पञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्यभावं प्रतिपादयति ।
प्रसंख्यानैति । प्रसंख्यानवतो विवेकसाक्षात्कारिणो जीवन्मुक्तस्य दग्धक्लेश-
बीजतया संमुखीभूते सन्निकृष्टेऽपि विषये असौ क्लेशानां संमुखीभावः पुनर्न
भवति । तत्र हेतुर्दग्धबीजस्य कुतः प्ररोहदतीति । कारणाभावादित्यर्थः ।
तत्र तस्य पुनः क्लेशप्ररोहे, शान्त्प्रसिद्धं चरमदेहकत्वं प्रमाणयति । अत
इति । पुनः प्ररोहे सति देहान्तरोत्पत्त्या ज्ञानिदेहस्य चरमत्वानुपपत्तिरिति
भावः । तथा च स्मर्यते ।

बीजन्यन्युपद्रवधानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नेत्मा संपद्यते पुनः ॥

इति । ज्ञानदग्धैः क्लेशरूपबीजैर्हेतुभिरात्मा देहो न पुनरुत्पद्यतइत्यर्थः ।
क्लेशाख्यबीजद्रोहादित्यर्थः । दग्धबीजभावाया अत्रस्याया अपरिमाणने
बीजमाह । तत्रैवेति । तत्रैव चरमदेहएव दग्धबीजावस्था नान्यत्र पुन-
र्जन्माभावादित्यर्थः । अतो नास्ति दग्धबीजावस्थस्य प्रसवेऽपि तत्प्र-
सवभूमिरविद्येति भावः । जीवन्मुक्तानां विषयसन्निकर्षापि क्लेशानभिव्यक्तेः

क्लेशसंस्कार एव तदा नास्ति विवेके वैवल्यद्वयेति भ्रमं निरस्यति ।
सतामिति । सूक्ष्मरूपेण सतामेव क्लेशानां तदा चरमदेहे बीजसामर्थ्यं
कार्यजननसामर्थ्यं दग्धं नाशितमित्यादिरर्थः । अन्यादौ दाहादिशक्तैर्याव-
द्द्रव्यभावितादर्शनात् चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेरशेषतो नाशसंभवात् । ततश्च
ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्मा इतिसूत्रे व्यक्तीभविष्यति । उपसंहरति । इत्यु-
क्तं प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामपरोहश्चेति । शिष्यावधानाय क्रमप्राप्तं तनुत्वस्य
निर्वचनं प्रतिजानीते । तनुत्वमुच्यतइति । प्रतिपत्तेति । क्लेशप्रतिपत्तः
क्रियायोगः तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहृताः क्लेशास्तनवो विवेकख्याति-
प्रतिबन्धात्तमा भवन्ति, एतदेव तनुत्वमिति शेषः । के वित्तु सम्यग्दर्शनं
श्रवणादिरूपं परोक्षमविद्यायाः प्रतिपत्तः एवं भेददर्शनमस्मितायाम्
द्वेषानुपादेयताज्ञानरूपं माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः उपकरणाख्यानुबन्धबुद्धि-
निवृत्तिरभिनिवेशस्य एतेषां भावनेनानुष्ठानेनोपहृता इत्यर्थमाहुः । विच्छि-
त्तिं व्याचष्टे । तथेति । क्लेशानामन्यतमेनाभिभवादत्यन्तविषयसे-
वनाद्वा विच्छिद्यत्रिच्छिद्य तेनतेनात्मना पूर्ववदतनुभावेनैव पुनः समु-
दाचरन्ति आविर्भवन्तीत्यतो विच्छिन्नशब्दवाच्या भवन्तीत्यर्थः । अत्र
वीक्षया विच्छिद्यसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता प्रसुप्तात् भेद उक्तः
प्रसुप्तिर्हि क्लेशानां व्यञ्जकविलम्बनैकद्वित्रिजन्मादिबहुकालं व्यापारान-
भिच्यक्तिः विच्छिन्नता तु स्वल्पप्रतिबन्धतः क्लेशप्रवादस्याल्पकालमन्तरान्त-
रानभिच्यक्तिरिति भेदः, तेनतेनात्मनेत्यनेन च तन्ववस्यतो भेद उक्त
इति । विच्छेदे प्रमाणं पृच्छति । कथमिति । उत्तरं, रागेति । रागकाले
क्रोधस्यादर्शनात् क्रोधस्य विच्छिन्नता सिध्यतीत्यर्थः । तदा क्रोधाभावे च
पुनः क्रोधोत्पत्त्यसंभवः असत्कार्यानभ्युपगमादिति भावः । एवं क्लेशान्तरे-
षु द्रष्टव्यम् । रागकाले क्रोधस्य विच्छेदे च विरोधो बीजमित्याह । नहीति ।
कालिकविच्छेदं क्लेशानाम् उदाहृत्य दैशिकविच्छेदमप्युदाहरति । रागश्चे-
ति । विषयान्तरे न नास्ति अपितु विच्छिन्नावप्यस्तत्रापि अन्यथाऽसदु-
त्पादासंभवादित्यर्थः । अतो विषयान्तरे तदा रागेण विच्छिन्न इति भावः ।
तदेवं लोकव्यवहारेणाप्यवधारयति । नैकप्यामिति । तत्र एकस्यां चिन्त्या-

मिन्यर्थः । स हीति । स हि रागस्तदा अन्यत्र प्रसुप्नो वा तनुर्वा विच्छिन्नो वैकतरो । उवश्यं भवति तत्र विच्छिन्नतामादायात्रादाहृत इत्याशयः । उदारतां व्याचष्टे । विषये इति । लब्धवृत्तिलेख्यस्वाभाविकवृत्तिरिन्यर्थः । तेन तनुव्यावृत्तिः । ननु प्रसुप्तविच्छिन्नयोः कथं क्लेशत्वं दुःखाजनकत्वादित्याशङ्काह । सर्वेष्वेतदिति । क्लेशविषयत्वं क्लेशजननयेभ्यस्त्वं नातिक्रामन्ति उदाराद्यवस्ययां प्रसुप्तादिरूपस्य धर्मिणो दुःखदत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवं संवासामेवक्लेशव्यक्तीनां कालभेदाच्छानुसूये कथं प्रसुप्तादिरूपेण क्लेशानां विभाग इत्याशङ्कते । कस्तर्हीति । परिहरति । उच्यतेइति । प्रसुप्तादिरूपेण चतुर्णां क्लेशानामेकत्वमिति सत्यमेतत् । तथापि अवस्थाभिर्विशिष्टानामेव क्लेशानां विच्छिन्नादित्वं विवर्तितं यथैकस्यैव पुरुषस्य बालकतरुणवृद्धादिरूपो विभाग इत्यर्थः । उक्ताया उदारावस्थयाः कारणं प्रदर्शयति हानाय । यथैवेति । स्वयञ्जकेन विषयध्यानेनाञ्जनेनाभिव्यक्त उदारो भवति क्लेशः, अतो मुमुक्षुणा प्रतिपन्नभावनावद्विषयसङ्गत्यागोपि कार्ये इत्याशयः । निमित्तकारणेपि तेजशब्दे येन गुणेनात्र गौणस्तमाह । सर्वेष्वेति । ननु रागादीनां ज्ञानत्वाभावात् कथमविद्याविशेषत्वमित्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं, सर्वेष्विति । सर्वेष्विव स्वैतरक्लेशेष्वविद्यैव व्यापिका भवति तत्र हेतुर्यदिति विषयीक्रियते । अनुशरते अनुगता भवन्ति, शेषं सुगमं, तथा च वैशेष्यात्तद्वाद इति न्यायेनाविद्याप्राचुर्यात् अविद्यामिश्रितेषु सर्वक्लेशेष्वविद्याभेदवत्त्वमुपपन्नं यथा सुवर्णादिषु पार्थिवंशमिश्रितेषु तेजोवैशेष्यात्तेजोभेदत्वमिति भावः । अविद्यैव मूलं दुःखबीजम् इत्युक्तमिदानीं पञ्चक्लेशान् पञ्चभिः सूत्रैः क्रमेण लक्षयति ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
स्थितिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्यादिचतुष्टये क्रमेण नित्यादिबुद्धिरविद्येत्यर्थः । अविद्या-चतुष्टयं क्रमेण व्याचष्टे उदाहरणानि च दर्शयति । अनित्यइति । अनित्यत्वमसत्त्वं कालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । तस्यैव स्वरूपाख्याने कार्यइति । नित्यत्वं च सत्यम् । तदुक्तं गारुडे ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानमसतः सत्स्वरूपता ।

सुखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविनाशिनी ॥

इति । भगवद्गीतायां च ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । असतः प्रागभावप्रतियोगिनो ऽभावो विनाशित्वं नास्ति सत-
श्चानादिभावस्य अभावो विनाशो नास्तीत्यर्थः । अविनाशितु तद्विद्वीत्याद्यु-
त्तरवाक्यात् अत्राभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वमेवासत्त्वमुक्तमिति । इमामे-
वासति सद्बुद्धिरूपामविद्यामादाय प्रपञ्च आविद्यक इति श्रुतिस्मृतिर्दिण्डि-
मः । तथा प्रपञ्चज्ञानस्यासति सदाकारकत्वात् भ्रमत्वमपि शुक्तिरजतादि-
ज्ञानवद्गीयते इति उक्ताविद्यायाः प्रपञ्चमेवोदाहरणमाचार्याण्यह । ध्रुवेति ।
वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुत्यापि प्रपञ्च-
स्येदृशमेवासत्त्वत्वमुक्तम् । परमबीभत्स इति । कुत्सितेऽपि विद्यते इति यावत् ।
कायस्याशुचित्वे श्रुतिं प्रमाणयति । उक्तं चेति । स्यान् मूत्राद्युपहतं मातृहृदं
बीजशुक्रशोणिते उपष्टम्भो मातृभुक्ताच्चादिरसः । निस्यन्दो नवद्वारैराम-
कूपादिभिश्च क्षरणं, निधनं मरणम् । एवमन्येऽशुद्धिहेतवः स्पष्टः । तथा
ज्ञानादिभिः शैवाध्यानादपि सदा स्वतोऽशुचित्वमनुमीयत इत्याह ।
शाधेयशौचत्व इति । ननु भवतु शरीरमशुचि तथापि तत्र शुचिख्यातिः किं
इमाणमित्याकाङ्क्षायामह । अशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते इति । नवीनशशा-
ङ्कवदियं कन्याः कमनीया मधुनोऽमृतस्य वावयवैरंशैर्निर्मितेव दृश्यते । हेमः
शङ्कराजो लीला कस्य स्त्रीकायस्य निःशुष्टस्य केन चन्द्रकलादिना, तिनर्मलेना-
भिसंबन्धः साधर्म्यम् । नास्त्येव विवर्जितसाधर्म्यमित्यर्थः । उपसंहरति । भव-
तीति । एतेनेति । एतेनाशुचौ शुचिख्यातेत्याख्यानेनऽपुण्ये तप्तशिलारोह-
णादौ हिंसादौ वा पुण्यप्रत्ययस्तथानर्थं अर्जनरक्षणदिना दुःखबहुलतया
अपुण्यार्थं धनादावर्थप्रत्ययोप्यविद्यात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिशब्दयो-
र्भाषित्कृष्टसाधनासाधनमात्रापलसकत्वादित्यर्थः । भाष्याक्तमप्यविद्या-

द्वयमन्यासामपि संसारहेतूनामविद्यानामुपलक्षकमतो न न्यूनता । तत्रेत्युत्-
 रान्येन तृतीयामविद्यां व्याख्यातुमादौ वक्ष्यमाणसूत्रमुखेन तस्योदाहरणं
 प्रदर्शयति । तथा दुःखइति । तथेत्यस्य तत्र सुखख्यातिरविद्येत्यनेना-
 न्वयः । वक्ष्यतीति । अर्थेति शेषः । तत्रेति । जगद्रूपदुःखइत्यर्थः । अत्र
 च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इत्यागामिसूत्रे दुःखसाधनतया दुःखबहुलतया च
 दुःखत्ववचनात् दुःखसाधने दुःखनिवृत्त्याख्यतात्त्विकसुखसाधनत्वबुद्धिः
 तथा दुःखप्रचुरे सुखप्रचुरत्वबुद्धिश्च तृतीया अविद्येति बोध्यम् । अन्यथा
 केवलदुःखे दुःखभ्रमस्यासिद्धिरिति, चतुर्थीमविद्यां व्याचष्टे । तथानात्मनीति ।
 उदाहरणं बाह्येति । बाह्यस्य देहस्य उपकरणेषु पुत्रादिषु अहंबुद्धितया
 विषयभोगावच्छेदकतया अन्तःकरास्योपकरणे शरीरेऽहंबुद्धिस्तथा भोग्य
 तथा साक्षात्पुरुषस्योपकरणेऽन्तःकरणेऽहंबुद्धिरित्यर्थः । इमामेव चतुर्थीमवि-
 द्यामादाय प्रपञ्चेविद्याकार्यइत्युच्यते । अहं कर्तृत्यादाभिमानस्यैव
 धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराऽखिलजगद्वेतुत्वात् इति । अत्र पञ्चशिखाचार्यसंवाद-
 माह । तथेति । यथा मयोक्तं तथा । अत्र चतुर्थे अविद्याविषये पञ्च-
 शिखेनाप्येतदुक्तमित्यर्थः । व्यक्ताव्यक्तं व्याकृताव्याकृतं स्थूलसूक्ष्मरूपं बुद्धि-
 सत्त्वमात्मतया गृहीत्वा तस्य सत्त्वस्य सर्पत्तं सत्यसंकल्प्यादिकं शुभवासना-
 दृष्टादिकं चानुनन्दन्यात्मसंपदं मन्वानस्तथा, तस्य विपत्तिम् इच्छावि-
 घातादिरूपादिकं चानुशोचन्यात्मविपत्तिं मन्वान एषविधो यः स सर्वोऽ-
 विद्वानित्येतदुक्तमित्यन्वयः । ननु शुक्तिरजतदिभ्रमरूपाणामविद्यानां कथ-
 मत्र गणना न कृतेत्याशङ्क्याह । एषेति । पशोरिव चत्वारि पदानि पादा
 अंशा अस्या इति चतुष्यदा एवंभूतैवैषा संसारस्य मूलं भवन्तीत्यर्थः ।
 तथा च संसाराहेतुतया नान्यासामत्र गणनमिति भावः । ननु वियहतोऽ-
 विद्याशब्दस्य विद्याभिन्नत्वं विद्याशून्यत्वमत्युत्तमविद्यात्वं वा अर्थः
 स्यात् न तु विपरीतख्यातिरित्याशङ्क्याह । तस्याश्चेति । तस्याश्चावि-
 द्यायाः सत्त्वं तत्त्वं वस्त्वेव विज्ञेयं न तु अभावोऽमित्रागोस्यदादिशब्द-
 वदित्यर्थः । दृष्टान्तं विभजते । यथा नामिन्नइति । न मित्राभाव इति ।
 अत्राभावशब्देन संसंगान्यान्याभावौ बाह्यौ न मित्रमात्रमिति । नास्ति

मित्रं यस्मादिति व्युत्पत्त्या केवलमित्रमित्यर्थः । किं तु तद्विरुद्धो मित्रवि-
रुद्ध इत्यर्थः । तथा च निरूढलक्षणोति भावः । किं तु द्वेष एवेति । विपुलो
देशविशेषो ऽगोष्यद इति परिभाषितः । प्रमाणं विद्या । ज्ञानान्तरमिति । एते-
नाविद्याशब्दस्य ज्ञानविशेषे रूढत्वावधारणादाधुनिकवेदान्तिनामन्यार्थ-
त्वापवर्णनं स्वातन्त्र्यमात्रमवधेयम् । काचित्कस्सु त्रिगुणात्मकप्रकृताव-
विद्याशब्दो गौणः । अविद्याधर्मकत्वात् अविद्यायात्मन्यारोपितत्वात्
जडत्वाच्च । विद्याविद्याशब्दयोर्ज्ञानाज्ञानवाचित्वेनात्मानात्मवाचित्वा-
दिति । अस्मिंश्च दर्शने सांख्यानामिद्वान्विको नाविद्याशब्दार्थः किं
तु वैशेषिकादिवत् विशिष्टज्ञानमेवेति सूत्रभाष्याभ्यामवगन्तव्यम् ।
अविद्यानन्तरं तत्कार्यमस्मितां लक्षयति ।

दृग्दर्शनशतयोरेकात्मनेवास्मिता ॥ ६ ॥

दृग् द्रष्टा दृश्यतेनेनेति दर्शनं करणं बुद्धिः प्रलयादौ फलोपधानं
नास्तीति शक्तियहणं तयोरेकात्मतेव स्वरूपतो धर्मतश्चात्यन्तमेकाकारो
विपर्ययोऽस्मिताऽहंकार इत्यर्थः । एतदेव शब्दान्तरेणाह । पुरुषइत्यादिना ।
एकस्वरूपापत्तिरिव एकाकारो यः क्लेशः सोऽस्मितोऽत्यतइत्यन्वयः । अविद्या-
तश्चास्मिताया अयं भेदे यद्बुद्ध्यादावादौ या सामान्यतोहं'बुद्धिरथ च भेदा-
भेदेनाप्युपपद्यते अत्यन्ताभेदायहणात् सैवाविद्या न तु तदुत्तरकालीनः
पुरुषे बुद्ध्यादिगुणदोषारोप ईश्वरोहमहं भोगीत्यादिरूपः न वा दूरस्थ-
धनस्यत्यारिव तयोरत्यन्तमेकताभ्रमः । अस्मिता तु एतदुभयरूपिणीति, भ्रम-
त्वाविशेषेपि कार्यकारणरूपावान्तरविशेषादविद्यास्मितयोर्भेदेनोपन्यास
इति । अनयोश्च कार्यकारणभावो लोकानुसारेणावधार्यते, लोके ह्यादौ
कलत्रपुत्रभृत्यादिषु आत्मभावो जायते पश्चादेव तु तेषां सुखदुःखादिक-
मात्मन्यभिमन्यते तथादौ जलादिषु उपाधिषु प्रतिबिम्बादिरूपेण चन्द्रा-
द्वारोपो भवति पश्चादेव तु चन्द्रादिषु तद्वारा कम्पमालिन्याद्वारोपो
भवतीति । अयं च कार्यकारणभावः पूर्वसूत्रभाष्यस्येन पञ्चशिखवाक्येनाप्युक्तः ।
तथा सांख्यकारिकायामपि पाठक्रमेणोक्तः ।

१ अहंछुद्धिरथ च भेदेनाप्युपपद्यतइति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे । परंतु 'इयं च
भेदाभेदेन'त्यादियुक्ततरं पाठान्तरम् ।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तव्यं भवत्युद्रासीनः ॥

इति । ननु बुद्धिपुरुषयोरन्यान्यारोपणैवाहं दुःखीत्यादिव्यवहारोपपत्तावेकात्मतारोपे किं प्रमाणं, परस्परारोपश्च व्यक्त्यारभेदबहं विनापि रङ्गजतयोरिव संभवत्येव अग्निलोहयोर्दूरस्थवनस्पत्योश्च पुनः स्फुटैक्यप्रत्ययदर्शनाद्भेदारोपः सिध्यति । आत्मबुद्ध्योस्तु परमसूक्ष्मतया नास्ति स्फुटमैक्यप्रत्ययमिति तत्राह । भोक्तृभोग्यशक्त्योरिति । अत्यन्तविविक्तयोरित्यत्र हेतुरत्यन्तासंकीर्णयोरत्यन्तविप्रकृष्टधर्मकयोरिति । भोग्यभोक्तृत्वे एव स्फुटे वैधर्म्यं अन्यथा कर्मकर्तृविरोधादिति भावः । एवंभूतयोर्भोक्तृभोग्ययोः पुरुषबुद्ध्योरविभागप्राप्ताविव सत्यामेकत्वप्रत्यये सत्येव भोगः संभवति भेदयहे तु तयोः कैवल्यमन्यान्यवियोग एव भवति परस्परारोप्यादित्यतः कथं भोगः स्यादित्यर्थः । तथा च भोगान्यथानुपपत्तिरेकात्मतारोपे प्रमाणमित्याशयः । अत एव सत्त्वपुरुषयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इति सूत्रकृद्विष्यति । यो ऽहं सुखी सो ऽहं तदनुभवितेत्येकाकारतैश्च च बुद्ध्यात्मप्रत्यययोरविशेषाद्वास्मिन्सत्येव च लोके भोगव्यवहार इति । जीवन्मुक्तस्य च गौण एव भोगः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इति वक्ष्यामः । इदं चोपलक्षणं सुखदुःखज्ञानाद्याश्रयोहम् एक एवेति प्रत्ययोप्येकात्मतारोपे प्रमाणं बोध्यम् । अस्मितायाः स्वरूपे अविद्याजन्यत्वे च पञ्चशिखाचार्यवाक्यं प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । परमार्थतो बुद्धितः परं पृथक्कृतं पुरुषं बुद्धेराकारशीलविद्यादिभिर्धैविकमसंसृष्टमपश्यन्नविवेकी जनस्तत्र बुद्ध्याकारादिषु आत्मबुद्धिमस्मितां कुर्यात् । शान्ताद्याकारोस्मि जायदादिशीलोस्मि विद्यादिमानस्मि इत्येवंरूपां, मोहेन पूर्वसूत्रोक्ताविद्ययेत्यर्थः । अस्मितां लक्षयित्वा तत्कार्यं रागं लक्षयति ।

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखानुशयी सुखतत्साधनमात्रविषयको यः क्लेशः स राग इत्यर्थः । मात्रपदाद्विद्यादिव्यावृत्तिर्जीवन्मुक्तेच्छाद्यक्ते राग एव न भवति संसार-

राहेतुत्वादिति न तस्यामतिव्याप्तिः । रागस्य कारणं वदन्निममेवार्थं भाष्य-
कारोप्याह । सुखाभिज्ञस्येति । सुखामिज्ञस्य वा सुखानुस्मृतिपूर्वको वेत्यर्थः ।
तेन सुखसाक्षात्कारतः सुखस्मृतिश्च रागो भवतीति रागस्य कारणमुक्तम् ।
पर्यायै रागशब्दार्थमवधारयति । गर्भं इत्यादिना । रागप्रतिघातित्यतया
रागस्य पश्चाद्वेषं लक्षयति ।

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

सर्वं पूर्ववत् । प्रतिहन्युद्वेजयतीति प्रतिघः । अत्र जिघांसेति
वचनाद्वेषोपीच्छाविशेष एवेत्याशयः । द्वेषमूलकतया द्वेषस्य पश्चाद-
भिनिवेशं लक्षयति ।

स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोभिनिवेशः ॥ ९ ॥

स्वरसेन संस्कारमात्रेण वहतीति स्वरसवाही । अपिशब्दसमुच्चि-
तमविद्रांसं तथेति तच्छब्दः परामृशति । रूढः प्रसिद्धः, तथा च यथा अवि-
द्वज्जनस्य तथा विदुषोपि स्वरसवाहित्वहेतुना यः क्लेशोस्ति प्रसिद्धः सो-
भिनिवेश इत्यर्थः । अविद्यादयस्तु विदुषि न सन्तीति न तेष्वतिव्या-
प्तिः । नन्वेवं कथं पूर्वाक्तमविद्याव्याप्तत्वमभिनिवेशस्य घटताम् । अवि-
द्यानाशेष्यभिनिवेशसत्त्वादिति चेन्न । संस्कारहेतुतावच्छेदकरूपेणैव वि-
पर्ययव्याप्तत्वस्य विवक्षितत्वात् संस्कारहेतुत्वं मरणनासातिरिक्तभयत्से-
नैव फलबलादिति । अयं च क्लेशो भयाख्य इति वक्ष्यति भाष्यकारः । अ-
भिनिवेशस्यात्यन्तदुरन्तत्वप्रतिपादनाय विदुदपरिहार्यत्वमुखेन लक्षणं कृतं
भवसामान्यमेव तु अभिनिवेशो रागादिवदिह विवक्षित इति । तत्रादौ
भाष्यकारोऽभिनिवेशस्य स्वरूपमाह । सर्वेष्येति । सर्वेष्य विदुषोऽविदुष-
श्चेयमात्मन्याशीः प्रार्थना इच्छाविशेषः सदैव भवति । तामेवाह । मान
मूढम् इति । माहमभावी भूवं भूयास जीव्यासमित्येवंरूपेत्यर्थः । इयमाशीरेव
चासौ भयमित्युच्यतइति भावः । विदुषोप्यपरिहार्यत्वमुपपादयितुं यथोक्त-
मभिनिवेशस्य कारणमवधारयति । न चेति । अननुभूतो मरणस्य धर्मा दुःखा-
न्निशयो येन तस्ययमाशीनै संभवति धनादिनाशजन्यदुःखजनस्यैव धनादिषु

तादृशाशीर्देशनात् । धनं मे मा नश्यतु सदैव भूयादिति । अत एव तया-
 शिष्या पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवस्तत्कारणतया प्रतीयते अनुमीयत-
 इत्यर्थः । एतेन जीवस्यानादित्वमपि प्रसङ्गात्साधितं, जन्म तु कूटस्थ-
 चिन्मात्रस्य तैस्तैर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनादिभिराद्यः संबन्ध इति । यत् न जायते
 न म्रियत इत्यादिवाक्यं तदात्मन उत्पत्तिविनाशवेतद्वेहादिरिव प्रति-
 वेधतीति बोध्यम् । ननु इह जन्मन्येवानुमानादिना मरणदुःखानुभवेनाभि-
 निवेशाख्यं भयं भवतु किमर्थं पूर्वजन्मानुभवः कल्प्यत इत्याशङ्कामपाक-
 रोति । स चायमिति । स चायमुक्ताशीरूपोभिनवेशः स्वरसवाही स्वाभा-
 विकोत्पन्तमूढस्य क्रमेरपि मरणदुःखप्रत्यक्षादिभिरसंभाव्यो मरणत्रास उक्ते-
 ददृष्ट्यात्मक उक्तेददृष्टिकार्यः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति ।
 पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवमनुमापयति । यदनुभवोत्येन मरणत्रासेन ज-
 नितया वासनयेह जन्ममरणत्रासो भवतीति शेषः । मरणभयस्य द्वेषरूपस्यापि
 संस्कारजनकत्वं निरोधस्येवागत्या कल्प्यत इति । अभिनिवेशं तत्कारणं
 च व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे । यथा चेत्यादिना रूढइत्यन्तेन । विज्ञा-
 तेति । विज्ञातः संप्रज्ञातयोगेन साक्षात्कृतः प्रपञ्चस्य पूर्वान्तोपरान्तश्चा-
 द्यन्तौ येन स तथा तस्य तत्त्वज्ञस्येत्यर्थः । कुशलाकुशलयोरिति वक्ष्य-
 माणत्वात् इति । एतेनाद्यन्तयोरवशिष्यमाणमेव वस्तु प्रपञ्चस्य तत्त्वं तच्च
 परं ब्रह्म विकारस्तु मध्ये वाचारम्भणमात्रमित्यस्माकमपि सिद्धान्त इति
 सिद्धम् । तथा चेत्तं मोक्षधर्मैपि ।

अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।

अन्तमपि सुखामाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः ॥

इति । सुखामाहुरित्यार्षम् । सुखायाहुरिति पाठस्तु साधुः । ननु
 तत्त्वज्ञस्याविद्यास्मिताद्यभावात्कथं यथोक्ताशीरित्याशयेनाशङ्कते । कस्मा-
 दिति । संस्कारमात्रजन्यत्वेन परिहरति । समाना हीति । इयं वासना एतदा-
 शीर्हेतुवासनेत्यर्थः । इयं च बलवत्तरा वासना चित्तेन सह नश्यतएव ज्ञानेन
 न दह्यत इत्येतत् अविद्यादिसंस्कारेभ्यो विशेषः । ननु कुशलस्यात्मनित्य-
 त्वनिश्चयात्कथं मानभूवं भूयासमितीच्छा स्यात् सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिब-

न्यक्तत्वादिति चेत् । विशेषदर्शने सत्यपीदृगिच्छादृष्ट्या फलबलेन तादृश-
संस्कारस्य उत्तेजकत्वात् । एतेन यदाधुनिकवेदान्तिब्रुवा आहुरात्मा
सुखस्वरूपः निरुपधियद्योक्तेच्छाविषयत्वात् बाह्यसुखवदित्यनुमानेनात्मनः
सुखरूपता सिध्यतीति, तदप्यपास्तम् । पूर्वपूर्वजन्मसु यस्वासो जातस्तेन
तदा जातायास्तद्वासनातेनिरुपधीच्छासंभवात् । अन्यथाप्यात्मस्वेनैव प्रि-
यत्वकल्पनैव चित्वाच्चेति । क्रियायोगः क्लेशतनूकरणार्थ इत्युक्तं तत्र क्लेश
तनूकरणस्य फलं वक्तुमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

प्रसवाद्द्विरुद्दुः प्रतिप्रसवः प्रलयः । तथा च प्रतिप्रसवेन चित्तस्य प्रल-
येन सूक्ष्मा दग्धबीजभावाः क्लेशहेया इत्यर्थः । तदेव भाष्यकार आह । ते
पञ्चेति । पञ्चमध्ये अभिनिवेशो मरणातिरिक्त एव योगिनो दग्धबीजक-
ल्पो भवतीत्युक्तमेव । ननु तनूकरणं दग्धबीजभावः प्रलयश्चेत्येव क्रमः ।
अतो दग्धबीजभावप्रतिपादकमुत्तरसूत्रमेवादावुचितमिति चेत् । मुख्यफल-
तया प्रलयस्यात्रादौ निर्वचनात् तत्र द्वाराकाङ्क्षया च दग्धबीजभावस्य पश्चा-
दुद्ध्यमाणत्वादिति । ननु क्लेशतद्वासनयोर्व्यत्यमाणसंख्यानेनैव नाशोस्तु
किमर्थं तत्र चित्तनाशोपेत्यतदिति चेत् । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैरित्यादिशास्त्र-
प्रामाण्येन ज्ञानाग्निदाहस्यैव सिद्धेर्न तु तत्राशस्य । युक्तिश्चात्र प्रागेवोक्ता
कारणेषु कार्यशक्त्यावद्दृश्यभावित्वदर्शनमिति । तथा च योगाग्निना व्यु-
त्थानसंस्कारदाहवज्ज्ञानाग्निनापि क्लेशसंस्कारयोर्दाह एव भवति न तु
तत्राशः । नन्वेवमपि क्लेशसंस्कारदाहेनैव संसारात्यन्तोच्छेदसंभवे संस्का-
रसहितचित्तनाशः किमिति मोक्षायापेत्यतदिति चेन्नैवम् । योगिसंकल्पेन
दृष्टबीजादिवत् दग्धबीजशक्तिकादपि कदाचित्युत्तरङ्कुरात्पत्न्यापत्तेरिति ।
तनूकरणस्य द्वारं दग्धबीजभावं प्रतिपादयन् सूत्रं पूरयित्वा पठति । स्थिता-
नामिति । तद्वृत्तय इति । समासान्तर्गततच्छब्दस्यार्थैः क्लेशैः सहान्वयः ।
स्थितानामित्यस्य विवरणं बीजभावोपगतानामिति । एतच्च सूत्रेण सह
व्याख्यास्यामः ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानामिति । स्थितानां बीजभावोपगतानां क्लेशानां या वृत्तयः
 सूला अभिव्यक्तावस्थाः ताः प्रथमं क्रियायोगेनाल्पीकृताः सत्यः प्रसंख्या-
 नेन समाधिजप्रज्ञारूपेण ध्यानेन ध्यानकार्येण हातव्याः प्रतिबद्धोत्पत्तिकाः
 कर्त्तव्याः यावत्सूक्ष्मीकृताः, अस्यैव विवरणं दावदग्धबीजकल्पा भवन्ती-
 त्यर्थः । ततश्च प्रतिप्रसवहेया इति पूर्वसूत्रेणैवोक्तमिति । तनूकरणादिषु त्रिषु
 सुकरत्वदुष्करत्वरूपं विशेषं दृष्टान्तेनाह । यथा वस्त्राणामिति । निर्धूयते
 वाताहृत्या निराक्रियते । यत्नेन पाषाणप्रहारादिना, उपायेन द्वारसंयोगा-
 दिना । अत्रेदं दृष्टान्ते साधनत्रयं दाष्टान्तिकेपि साधनत्रित्वाभिप्राये-
 षोक्तम् । स्वल्पेति । स्वल्पः क्रियायोगः प्रतिपन्नस्तनुता हेतुर्यासां सूलानाम-
 तनूकृतानां तास्तथा महानतिदुष्करः प्रसंख्यानाग्निरसंज्ञातयोगसाध्यचि-
 त्तनाशश्च प्रतिपत्तौ दाहकनाशकौ यासामिति महाप्रतिपत्ता इत्यर्थः ।
 अनेन सूत्रेण जीवन्मुक्तानां वृत्तिरूपोप्यविद्यालेशस्तिष्ठति इत्यभ्युपगम
 आधुनिकानां वेदान्तिब्रुवाणामपि सिद्धान्त इति निर्णयम् । तथा सति
 सूलानामपि प्रतिप्रसवहेयत्वापत्तेरिति । इदानीं क्लेशाः किमर्थं हेया इत्या-
 काङ्क्षायां क्लेशानां परंपरया दुःखनिदानत्वं सूत्रत्रयेण वक्तव्यं तत्रादौ
 क्लेशानां दुःखोत्पादने सादाद्वारमाह ।

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्मनी वर्त्तमानभविष्यती वेदनं भोगः कर्माशयो धर्मा-
 धर्मौ तौ च दृष्टजन्मभोग्यौ वा अदृष्टजन्मभोग्यौ वा उभयथैव क्लेशमूल-
 कौ । क्लेशे सत्येव भवत इत्यर्थः । 'यस्य नाहंक्रतो भावो बुद्धिर्यस्य न लि-
 प्यते । हत्वापि स इमान् लोकाच हन्ति न निबध्यते' इत्यादिवाक्यशतेभ्य
 इति भावः । यथा वाधिकारिविशेषतया क्लेशानां धर्मादिजनकत्वं शौचा-
 दिवत् एवं तज्जनककर्मादिषु रागादिरूपैः प्रवर्त्तनादपीत्यपि बोध्यम् । क्लेश-
 मूलकत्वं विवृणोति । तत्रेति । तत्र चित्ते लोभादिरूपदोषत्रयसत्त्वे एव पुण्य-
 पापरूपौ कर्माशयौ भवत इत्यर्थः । रागद्वेषमोहाख्यानां च दोषाणामदृ-

ष्टनियामकत्वं कौर्मं दर्शितम् । 'रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः । कार्या ह्यस्य भवेद्वेषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः । तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहस-
मुद्भव' इति । दृष्टजन्मवेदनीयमुदाहरति । तत्र तीव्रेति । सद्य इति । इह
जन्मनीत्यर्थः । परिपच्यते कालेन परमेश्वरेण वा फलोपहितीक्रियते । अदृष्ट-
जन्मवेदनीयं पुण्यमुदाहृत्य दृष्टजन्मवेदनीयं पापमुदाहरति । तर्थात् ।
य इत्यनुषज्यते । यथाक्रममुक्तयोः पुण्यपापयोर्दृष्टान्तावाह । यथा नन्दीश्व-
र इति । अदृष्टजन्मवेदनीयं च कर्म प्रसिद्धत्वाच्चेदाहृतम् । प्रसङ्गतो व्यति-
रेकावप्युदाहरति । तत्र नारकाणामिति । नारकिपुरुषाणां धर्माद्यनु-
त्पत्तेः । ननु स्वर्गिणामपि कर्म नेत्यद्यतइति कैथं नारकिवचनमात्रमिति
चेत् न । स्वर्गिणां भारतवर्षमागत्य लीलामानुषविद्यहेण प्रयागादौ
कर्मानुष्ठानस्य तत्फलस्य च श्रवणादिति । शेषं सुगमम् । न केवलं कर्माशये-
ष्वेव क्लेशः कारणमपि तु तत्फलेष्वपि अतस्तान्यपि दुःखोत्पादने क्लेशानां
साक्षात्परंपरया द्वा राणीत्याह ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव कर्माशयस्य विपाकः फलं भवति
क्लेशश्च वासनारूपा एव जन्मादिविपाककारणम् । विपाकस्य स्वरूपमाह ।
ज्ञान्यायुर्भोगा इति । जातिर्जन्म आयुर्जीवनकालः भोगः सुखदुःखात्म-
कशब्दादिवृत्तिरित्यर्थः । न तु सुखादिसाक्षात्कार एवात्र भोगः, ते ल्हादपरि-
तापफला इत्युत्तरमूत्रे तस्य विपाकजन्यतावचनात् इति । स्यादेतत् ।
क्लेशानां कर्मसहकारित्वे प्रमाणं नास्ति । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म-
सात्कुश्लतेर्जनेत्यादिव्याक्येभ्यो हि ज्ञानस्य क्लेशक्षयहेतुत्ववत् कर्मक्षयहेतुत्व-
मपि सिद्धम् । अतः क्लेशाभावकाले कर्माभावस्यावश्यकत्वात्तत एव विपाका-
भावः स्यादिति । अत्रोच्यते । विविधयोनिहेतुशुभाशुभकर्मसु सत्सु यत्र
रागादिरन्तकाले उद्बुद्बुस्तिष्ठति मरणोत्तरं तामेव योनिं जीवः प्राप्नोति नेत-
रामित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्रागादिदोषापि विपाकहेतुः । तथा च श्रुतिः
“तदेव सक्तः सह कर्मयौति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्ये”ति । “तं विद्याकर्म-

णी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति च । तथा गीतापि । 'पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनिजन्मस्वि'ति । न्यायसूत्रं च । 'वीतरागजन्मादर्शनात्' । नरकादिष्वपि रागाद्यनुसारेणैव विषाको भवति । निषिद्धस्यादिसक्तानामेव तप्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिकलश्रवणात्, अतः क्लेशोपि स्वातन्त्र्येण विषाकारम्भे हेतुः, ज्ञानोत्तरं चारब्धविषाकः समाप्यतएव न त्वारभ्यतइति न तत्र क्लेशपेत्तेति । अपि चात्रैव सूत्रे भाष्यकृता कर्मशयस्यापि प्रसंख्यानदग्धबीजभावस्य वक्तव्यतया कर्मशयस्य दाह एव ज्ञानेन क्रियते न तु नाश इत्यवधार्यते । स च क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव । ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं क्लेशाख्यहेतुच्छेदेन कर्मानुत्पादः प्राचीनकर्मणां दाहश्च न तु कर्मनाशः प्रारब्धकर्मणोपि नाशप्रसङ्गात् । न च प्रारब्धातिरिक्तकर्मत्वेन ज्ञाननाशयता कल्प्येति वाच्यम् । लाघवेन क्लेशस्यैव विषाकारम्भहेतुत्वकल्पनौचित्यात् । प्रारब्धफलकस्य कर्मणो बीजशक्तिनाशोपि फलं समाप्यतएव बीजदाहेष्युत्पात्ताङ्कुरादिति । अत एव ज्ञानाग्निदग्धकर्मणां तमाहुः पण्डितं बुधाः । योगाग्निदग्धकर्मचयोच्चिरादिति गीताविष्णुपुराणयोर्ज्ञानयोगाभ्यां कर्मणो दाह एव श्रूयते न तु नाश इति । तदेकवाक्यतया च स्तीयन्ते चास्य कर्माणीत्यादिवाक्यान्वपि दाहपराह्येव । तथा तदधिमम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशादिति ब्रह्मसूत्रेपि विनाशशब्दे निष्कलतार्थक एव मन्तव्यः । कर्मशयनाशस्तु ज्ञानवासनानाशवत् वित्तनाशादेव भवति धर्मिनाशस्य धर्मनाशहेतुतायाः सामान्यत एव क्लृप्तत्वादिति । तस्माज्ज्ञानेन क्लेशाख्यहेतुदाहात् कर्मानुत्पादवत् प्राचीनकर्मविषाकानारम्भोपि भवति क्लेशाख्यदृष्टसहकार्यभावात् । अतो ज्ञानात् क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव कर्मदाह इति सर्वं सुस्पष्टम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भाष्यकारः सूत्रमिदं व्याचष्टे । सत्सु क्लेशेष्विति । विषाकारम्भीति । आरम्भशब्दस्त्रीवन्मुक्तस्यारब्धविषाकेषु न क्लेशाः कारणमित्युक्तं तस्य स्यारब्ध एव विषाकः कर्मणा समाप्यतइति । एतेन जीवन्मुक्तस्य भोगार्थमविद्यालेशकल्पनमज्ञानामुपेत्यणीयम् । आरब्धविषाकक्लेशानामहेतुत्वा-

दिति । क्लेशानां कर्माशयसहकारित्वं ज्ञानादग्धकर्माशयस्यैव विपाकार-
 महेतुत्वं च दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा तुषेति । क्लेशावनद्दु इति । ज्ञा-
 नादग्धबीजभाव इत्यपि बोध्यम् । दृष्टान्तानुसारात् न प्रसंख्यानदग्धबीज-
 भावो वेत्युत्तरवाक्याच्च । नापनीतक्लेश इति । सविपाकगोचरक्लेशशून्य
 इत्यर्थः । अतो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेत्यस्य क्लेशसामान्याभावका-
 लीनः कर्माशयो ऽसंकीर्णोदाहरणमिति । जात्यायुर्भोगा इति व्याचष्टे । स
 च विपाक इति । कर्मणो जन्मकारणत्वे कं च न विशेषमवधारयितुमाह ।
 तत्रेवं विचार्यतइति । तत्र जन्मलक्षणविपाके, अस्य च विचारस्य प्रयो-
 जनं स्वयमेव वक्ष्यति । तत्र चत्वारो विकल्पाः कर्मैकत्वपक्षं ध्रुवं कृत्वा
 जन्मैकत्वानैकत्वरूपं प्रथमं विकल्पद्वयं कर्मनैकत्वं च ध्रुवं कृत्वा जन्मा-
 नैकत्वैकत्वरूपमपरं विकल्पद्वयमिति । आक्षिपतीति । फलदानार्थ-
 मृत्यादयतीत्यर्थः । किमनेकमिति । अनेकं कर्म मिलित्वा अनेकं जन्म
 करोतीत्यर्थः । आद्यविकल्पे तु न मिलनमुक्तमिति ततो विशेषः ।
 तत्राद्यं विकल्पमपाकरोति । न तावदेकमिति । पृच्छति । कस्मादिति ।
 उत्तरम् । अनादीति । प्रचितस्य संचितस्य अविशिष्टस्य अभुक्तस्य । अविशि-
 ष्टस्येतिपाठे अन्योन्यमभुक्तत्वेनाविशिष्टस्येत्यर्थः । सांप्रतिकस्यैहिकस्य,
 क्लृप्तकमानियमादनाशवास इति यथोक्तानामनन्तकर्मणां मध्ये किं कर्म
 इयमं फलं दास्यति किं वा पश्चादितिफलक्रमे नियमो नास्ति अतो
 क्लेशानां पुण्यानुष्ठाने फलानाशवासः स्यात् । भाष्यनन्तकालमध्ये
 भाविपापादिनानुष्ठीयमानकर्मणो विनाशसंभवात् भ्रूटिति भोगकामन-
 स्यैव कर्मानुष्ठानाच्चेत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति । न चैक-
 मिति । अनेकजन्मसु किंचित्कृत्वा फलदानायानेकजन्मनः कारणमे-
 वैकं कर्मैत्यपि न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुं पृच्छति । कस्मादिति ।
 उत्तरम्, अनेकेष्विति । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणं कर्मैकैकं प्रत्येकमे-
 कानेकस्यासंख्यजन्मनः कारणम् अतोवशिष्टस्य तदितरस्य तद्विरुद्धफ-
 लस्य कर्मण इति यावदिति । तृतीयं विकल्पं निराकरोति । न चा-
 नेकं कर्मैति । पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरम्, तदनेकमिति । तथा चेति ।

प्रथमपक्षोक्तदोषस्यानाश्वासस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये दूषिते चतुर्थपक्षं सिद्धान्तयति । तस्मादिति । तस्माज्जन्मारभ्यामरणपर्यन्तकाले विहितनिषिद्धेर्या धर्माधर्मसमूहो गुणप्रधानभावापव उत्पादितः स मरणकालआरब्धकर्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरः सत्रैकप्रयत्नेन मिलित्वा स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छितः प्रवृद्धवेग एकमेव जन्म गुणप्रधानभावापवः स्वफलयेष्यं करोति नानेकमित्यर्थः । मरणं च लिङ्गदेहस्य सूलदेहादुत्क्रमणं न तु नाशो गमनश्रुतेः, नाशस्य भोगाहेतुतया कर्माजन्यत्वस्वाभाविकत्वयोर्भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु केवलजन्मना किं प्रयोजनं तत्राह । तच्च जन्मेति । आयुषोऽपि न स्वतः पुरुषार्थत्वमत आह । तस्मिन्नायुषीति । असाविति । जन्महेतुरित्यर्थः । अन्यो हि द्वेकमात्रविपाको भवतीति वक्ष्यति । श्रौत्सर्गिकमुपसंहरति । अत इति । एको भवेत् ऽस्मिन्कार्यतयास्तीति एकभविकः कर्माशयसमूहः । पूर्वोचार्यैरुक्त इत्यर्थः । एकभविक इति पाठे त्वेकभविकं कर्म तज्जन्यादृष्टं चैकभविकमित्यर्थः । नन्वेवं स्वर्गिनारकिणां कथं पुनर्जन्मादि स्यात् स्वर्गादिशरीरे धर्माद्यनुत्पत्तेः प्राचीनसर्वकर्मणां च तत्रैव समापनादिति । चेत्, न । स्वर्गादिजनककर्मणामेव ब्राह्मणस्यवरादियोनिलाभपर्यन्तफलश्रवणात् शास्त्रानुक्तकालविशेषस्यैव फलस्यैकभविकत्वनियमादिति । त्रिविपाकं कर्मात्त्वा एकद्विविपाके कर्मणी प्राह । दृष्टजन्मेति । नन्दीश्वरवचनहुषवच्चेति दृष्टान्तद्वयं पूर्वापव्यासक्रमेणोक्तम् अत्र तु व्युत्क्रमेण योजनीयं प्रतिज्ञाक्रमेणोदाहरणौचित्यात् । नन्दीश्वरस्य ह्यष्टचत्वार्युर्मनुष्यजन्मनः पुण्यविशेषेणायुर्भागरूपं विपाकद्वयं देवसंबन्धुत्पन्नं नहुषस्य चेन्द्रत्वसंपादककर्मणैव दीर्घायुष्यस्य लाभात् पापविशेषेण केवलं सर्पभोगरूप एक एव विपाक उत्पन्न इति । तत्र च नन्दीश्वरनहुषयोर्मनुष्यशरीरस्यैव वाहुकादिषु देवसर्परूपपरिणामान्तरात् न जन्मान्तरमपूर्वदेहानुत्पादादिति । नन्वेवं कर्माशयवज् ज्ञानवासनाप्येकभविष्येव स्यात् तथा च तासामनादित्वं चाशिषो निव्यत्वादित्यागामिसूत्रे वासनानामनादित्ववचनं नेपपद्येतेत्याशङ्कां परिहरति । क्लेशकर्मेति । क्लेशकर्मणो-

विपाकस्य योनुभवश्चित्तवृत्तिनिवहे। ज्ञानरूपस्तीर्निष्पादिताभिज्ञानरू-
पवासनाभिरनादिकालेषु समूर्द्धितमुपचितं पुष्टमिति यावत् । अत एव
विविधरूपाभिस्ताभिः पटवत् सर्वतश्चित्रितमिव चित्तं यन्विभिरायतं
मत्स्यजालमिव वर्त्तते इत्यत एता वासना अनेकभवपूर्विकाः स्वीक्रियन्ते
अन्यथा मनुष्ययोन्यनन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः मनुष्यजन्मनि तद्वास-
नानुपपत्तेः । एवं भववासनानां च मनुष्यजन्मनैव ज्ञयादित्यर्थः । अत्र
वासनानां जीवमत्स्यबन्धकचित्तजालशयितत्वेन रूपणात् । भिद्यते हृद-
ययान्धिक्रियन्ते सर्वसंशया इत्यादिश्रुतावपि हृदययान्धिर्वासनैव न त्वा-
धुनिककल्पिताहंकारादिरिति सिद्धम् । कर्माशयाख्यादूर्माधर्मरूपात्संस्का-
राद्वासनानां वैलक्षण्यमाह । ये संस्कारा इति । ताश्चानादिकाःलीना
इत्युपसंहारः । औत्सर्गिकमेकभविकत्वं क्व चिदपवादतु भूमिकां रचयति ।
यस्त्वसाविति । नियतः स्वाभाविको विघ्नशून्यः तादृशो विपाको यस्य
स तथा । स चावन्ध्यानन्यशेषः कर्मान्तरानभिभूतश्च कर्माशयस्तद्विपरीत-
श्चानियतविपाक इत्यर्थः । अयं चार्थो ऽनियतविपाकत्रैविध्यभाष्ये
व्यक्तीभविष्यति । तत्रादृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियम
इति । एकभविकत्वनियम इत्यर्थः । न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपा-
कस्य चेति, सुगमम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य भवाहेतुत्वेनैकभविकत्वाभाष्यः
स्पष्ट एवेत्यतो ऽनियतविपाकस्यैकभविकत्वनियमाभावे हेतुं पृच्छति ।
कस्मादिति । उत्तरं, यो ह्यदृष्टेति । दृष्टजन्मवेदनीयस्यैकभविकत्वशङ्का
नास्तीत्याशयेनैवाह । दृष्टजन्मवेदनीयस्येति । स्वरूपाख्यानमात्रं न
तु दृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकत्वं नास्तीत्यादिः कश्चिदाशयः
संभवति प्रयोजनाभावात् । यो हि अदृष्टजन्मवेदनयोग्यो नियतवि-
पाकभिवः स त्रिविध इत्यर्थः । यथाश्रुते वक्ष्यमाणस्याधिपक्वनष्टस्य
संग्रहानुपपत्तेः । तिसृष्वेकां गतिमाह । कृतस्येति । अपरिपक्वस्याद-
नफलकस्य विनाश इत्यर्थः । तथा च तस्य नास्त्येकभविकत्वमित्या-
शयः । द्वितीयामाह । प्रधानेति । प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तद-
ङ्गानां पशुहिंसादीनां स्वफलदानाय च फलप्राप्तिः प्रधानकर्मण्युपगमनं,

यथा धान्यबीजेः सहोत्पन्नानां तृणबीजानां तैः सहैव कुसूलमध्यस्यापि-
 तानां धान्यबीजेन सहैव वपनप्राप्तिः न स्वातन्त्र्येण तद्वत् परोपसर्जनतथा-
 नुष्ठितत्वात् न स्वातन्त्र्येण फलदानमिति । तथा च प्रधानकर्मातिशयस्य
 यदा बलवत्तरकर्मन्तरेणाभिभवस्तदा तदुपसर्जनव्यापि नैकभविकत्वमि-
 त्याशयः । तृतीयां गतिमाह । नियतत्रिपाकेति । तत्र प्रधानं नाङ्गि
 किं तु बलवत्तरम् । नियतत्रिपाकेन प्रधानकर्मणा स्वविरुद्धफलदेनाभिभूतस्य
 प्रतिबद्धस्य चिरमवस्थानं द्वित्रिचतुरादिजन्मसु प्रसुप्ततथावस्थानमित्यर्थः ।
 तथा च तस्य नैकभविकत्वमित्याशयः । एतास्वाद्यामुदाहरति । तत्र कृत-
 स्येति । शुक्लः कर्मशयः धर्मः कृष्णश्चाधर्मः तयोराद्येनोत्तरस्य नाशे
 श्रुतिमुदाहरति । यत्रेदमिति । पुण्यपापरूपे द्वे कर्मणी पुरुषैर्वेदितव्ये
 अवधारयितव्ये । द्वेद्वेदिति वीष्या पुरुषभेदात् कर्मभेदमभिप्रेत्योक्ता । यतः
 पुण्यकृतः पुण्यनिर्मित एको मुख्यो राशिः समूहस्य समूहिकार्यत्वात्
 पापकस्य पापराशेरपहन्ति चोरस्य निहन्तीतिवत् कर्मणि षष्ठी तस्मा-
 त्सुकृतानि कर्माणि कर्तुमिच्छस्य तच्च कर्म इह लोकएव ते तुभ्यं
 कवयो वेदयन्ते प्रतिपादयन्ते न तु लोकान्तरइति श्रुत्यर्थः । इच्छस्वेति
 छान्दसत्वादात्मनेपदम् । द्वितीयां गतिमुदाहरति । प्रधानेति । यत्र यस्मि-
 न्निषये पञ्चशिखाद्यार्येणैवं वक्ष्यमाणमुक्तं तदेव प्रधानकर्मण्याधाय गम-
 ममित्यन्वयः । स्यात्स्वल्पइत्यादिवाक्यस्यायमर्थः । हिंसादिजन्यपापेन
 यागाद्यपूर्वस्य स्वल्प एव संकरः स्यात्सोऽपि सपरिहारः स्वल्पेनैव प्राय-
 श्चिन्नेन परिहर्तुं शक्यते यदि च प्रमादतः प्रायश्चित्तं न क्रियते सप्रत्य-
 वमर्षः । बहुसुखमध्ये अत्यदुःखं मर्षणयोग्यं भोजननान्तरीयकदुःखवत् ।
 अतः कुशलस्य कर्मणोपकर्षाय हेयत्वाय नालं न पर्याप्तम् । संकर इति ।
 शेषं करिष्यतीत्यन्तं पञ्चशिखावाक्यं सुगमम् । तृतीयां गतिमुदाहरति ।
 नियतेति । उत्कटस्वरूपं बलवत्त्वमेव प्रधानत्वम् । नन्वेवं कर्मविशेषस्य
 चिरमवस्थाने सति पूर्वाक्तसर्वकर्मणामेकदैव प्रापणादभिव्यक्तिः कथमुप-
 पद्यतइत्याशयेन शङ्कते । कथमिति । सिद्धान्तमाह । अदृष्टेति ।
 कर्मणः कर्मसामान्यस्य समानमेकम् । न त्वदृष्टेति । अदृष्टजन्मवेदनीय-

स्येति प्रसङ्गादुक्तम् । अन्यानियतविपाकस्य वेति वाशब्दः क्व चित्तिष्ठति स वाशब्दोप्यर्थः । गतित्रयमुपसंहरति । यत्स्विति । उपासीत प्रतीक्षेत विपाकं विपाकारम्भकं स्वाविरुद्धकर्मान्तरमिति शेषः । उपासनस्यावधिमाह । यावदिति । अस्य समानमविरुद्धं कर्माभिव्यक्तौ निर्मितं यावच्चैतत्फलान्मुखीकरोतीत्यर्थः । 'यद्वाक्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरोहंति सप्तमी' त्यादिवाक्यानि । तथा कर्मगतदुर्विज्ञानत्ववचनानि चैतादृशकर्मविषयाण्येवेत्याह । तद्विपाकस्येति । अभिभूतकर्मविपाकस्यैव कुत्र कदा केन निर्मितविशेषेण भविष्यतीत्यवधारयितुमशक्यत्वादियमभिभूतकर्मगतिश्चित्रा अदुतरूपा दुर्विज्ञाना वेत्यर्थः । नन्वेवमेकभविक्तत्वं क्षतमित्याशङ्क्याह । न चोत्सर्गस्येति । निवृत्तिः क्षतिरित्यर्थः । क्व चिदपवादेष्येकभविक्तत्वमौत्सर्गिकमेवानुमन्यमेऽस्माभिरित्यर्थः । न चैवमप्यपवादाशङ्क्याऽनाश्वासतादवस्थम् । अपवादस्य स्वानुष्ठानमान्द्रनिमित्तकतया तद्वित्त्वैव शक्यपरिहारत्वादिति । यच्चाधुनिकवेदादिभिरेकभविकमतं व्यभिचारेण दूषितं तदज्ञानादेव औत्सर्गितामात्रस्य भाष्यकृताक्तत्वादिति सर्वं सुस्थम् । इदानीमुक्ताभ्यां कर्मतद्विपाकाभ्यां क्लेशानां मुख्यफलमाह ।

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते विपाकाः सर्वेण समुच्चितसुखदुःखफलकाः समुच्चितपुण्यपापहेतुकत्वादित्यर्थः । अत्र सुखावच्छेदेन पुण्यहेतुका दुःखावच्छेदेन पापहेतुका इति विभज्य प्रतिपादयति । ते जन्मायुरित्यादिना । सुखदुःखयोश्च फलत्वं भोग्यतयेति प्रागेव व्याख्यातं विपाकान्तरगतभोगश्च शब्दाद्याकारवृत्तिरेवेति तस्यापि सुखदुःखहेतुत्वमुपपन्नम् । तदेवमनेकसूत्रैः प्रोक्तमद्विद्याया दुःखनिदानत्वं न्यायाचार्यैरेकसूत्रेणैवार्थादुक्तं, दुःखलक्षप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरायाये तदनन्तराभावादपवगं इति । कारणनाशादेव हि कार्यानुत्पाद इति । तदेवं दुःखनिदानतया क्लेशानां हेतुत्वमुक्तम् । ननु सर्वे विपाकाः कथं सुखदुःखफलकाः ब्रह्मलोकादौ

दुःखासंभिन्नसुखसत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति । यथा चेदमिति । यथा चेदं परिदृश्यमानं रोगादिदुःखं प्रतिकूलात्मकद्वेष्यस्वभावं भवति एवं सर्वत्रैव विषयसुखकालेपि दुःखं योगिनां प्रतिकूलात्मकं तिष्ठतीत्यर्थः । दुःखतत्साधनयोरेकरूपेण ग्रहणाय प्रतिकूलात्मकमित्युक्तम् । मूठानां दुःखसमुद्गमनानां सुखनान्तरीयकसूत्रमदुःखेषु दृष्टिर्नास्तीति योगिन इत्युक्तम् । तथा च लौकिकदुःखमिव विषयसुखमपि दुःखशबलतया दुःखत्वेन हेयमेवेति भावः । यद्यपि स्वर्गादौ सुखमधिकं तथाप्यल्पमपि दुःखं बलवद्वेषविषयो भवति । बलवत्त्वं च सुखाभिलाषाभिभावकत्वम् । तथाच सांख्यसूत्रम् । यथा दुःखाद् द्वेषः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाष इति । अस्मिन्सूत्रे सुखदुःखयोरेव कर्मविपाकफलत्ववचनात् जीवन्मुक्तानामपि प्रारब्धविपाकेषु सुखदुःखे शरीरे भवत एव आभिमानिके तु न भवतः तत्कारणकेशाभावादिति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतिः । 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति । 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंजरेदिति च । स्मृतिश्च 'वीतरागभयक्रोधः स्थिरीधीर्मुनिरुच्यते' इति । सूत्रान्तरमवतारयितुं सुखस्यापि ज्ञानिदृष्ट्या दुःखत्वे हेतुं पृच्छति । कथमिति । तदुपपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तदुपपद्यतइति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च तज्जानि दुःखानि तैः संबन्धात् तत्कारणत्वादिति यावत् । तथा गुणवृत्त्यविरोधाच्चार्थतो दुःखसंभिन्नत्वाच्च प्रकृतितत्कार्यसुखादिकं सर्वं दुःखमेव विवेकिनः । सुखदुःखतत्त्वसाक्षात्कारिणो मतामिति वाक्यार्थः । प्रतिपदं च व्याख्या भाष्ये भविष्यति एवकारेण चानुकूलात्मकसुखरूपता व्यवच्छिन्ना । यद्यप्ययोगिनोपि दुःखमेव सर्वं तथापि स मूठत्वात्सुखकाले दुःखतया न जानाति योगी तु सुखकालेपि तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यतीति प्रतिपादयितुं विवेकिन इत्युक्तम् । ननु सुख-

साधनतया सुखसंभ्रतया च सुखमेव कथं सर्वं न भवतीति चेत् न ।
दुःखेषु बलवद्वेषस्याक्तत्वात् । सामान्यतो बाहुल्यस्याप्यत्र नियामकत्वाच्च
वैशेष्यात्तद्वाद इति न्यायात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । 'कलत्रमित्रपुत्रार्थ-
एहतेत्रधनादिकैः । क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा ऽसुख'मिति । संसारे
च सुखापेक्षया च दुःखबाहुल्यं जैगीषव्यावट्यसंवादे व्यक्तीभविष्यतीति ।
तत्रपरिणामदुःखहेतुतया सुखस्यापि दुःखतां प्रतिपादयति । सर्वस्याय-
मिति । उत्सर्गतः सर्वलोकस्य सुखानुभवकाले तत्र सुखे रागो जायते
रागाच्च सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर मा नश्यत्वित्यादि संकल्पा-
त्मको मानसः कर्माशयो धर्माधर्मरूपो भवति कर्माशयाच्च जन्मादिदुःख-
मिति प्रागेवोक्तमित्यर्थः । सुखभोगकाले रागजकर्माशयवद्वेषमोहजोपि
कर्माशयः परिणामदुःखहेतुरस्तीत्याह । तथा च द्वेष्टीति । तथा च सुख-
भोगकाले तद्विरोधितया दुःखसाधनानि द्वेष्टि सुखधंशे दुःखं मे मा भूयात्
शत्रुश्च मे नश्यत्वित्यादिरूपेण । तथा दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्ता
मुस्यति चेत्यतो द्वेषमोहहृतोप्यस्ति कर्माशय इत्यर्थः । रागद्वेषमोहानां
च प्रवृत्त्यादिद्वारेणैव साक्षादप्यदृष्टहेतुत्वमस्तीति । तथा चोक्तमिति ।
सुखस्य रागानुबद्धत्वं च मयैवोक्तं सुखानुशयी राग इति सूत्रे सुखाभिज्ञ-
स्येत्यादिभाष्येत्यर्थः । मानसकर्माशयद्वारा सुखस्य परिणामदुःखत्वं
प्रतिपाद्य शरीरकर्माशयद्वारापि तदाह । नानुपहस्येति । शरीरःकर्माशय
इति । सुखभोगकालइति शेषः । एताभ्यां च मानसशारीराभ्यां कर्माश-
याभ्यां वाचनिकोपि कर्माशयः शापाशीर्वादज उपलक्षणीयः । सुखस्यापि
परिणामदुःखसंबन्धेन दुःखत्वे ऽविद्यासूत्रं प्रमाणीकृत्योपपादयति । विषय-
सुखं चेत्यादिना ननु सर्वदुःखान्त एवेदं वक्तुमचितमिति चेत् । सुखस्था-
विद्यात्वेोपपादनकालेव दृष्टद्वारापि परिणामदुःखमुपदेष्टुमादावेव विष-
यसुखस्याविद्यात्वप्रतिपादनात् अत्र च वक्ष्यमाणपारमार्थिकसुखव्याव-
र्त्तनाय विषयेत्युक्तम् । अविद्याविषयपदार्थानां बुद्धिमात्रतया सुखमविद्ये-
त्यभेदनिर्देशः । भोगेन सुखं भवतीत्येवंरूपा भोगजदुःखे सुखबुद्धिर-
विद्या, सा चाविद्या न तत्सूत्रे विविचिता अतोत्र तामविद्यां प्रतिपाद-

यत्रैव प्रकारान्तरेण परिणामदुःखं दर्शयति । या भोगेष्विति । तत्रादौ पारमार्थिके सुखदुःखे कथयति । तद्दुःखमित्यन्तेन । अयंभावः । विषयसुखं पारमार्थिकसुखं न भवति दुःखबहुलत्वेन दुःखसंभित्त्वेन च विवेकिनां निरुपधिप्रियत्वाभावात् । सुखानुशयी राग इति सूत्रानुसारेण निरुपधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वादिति । अतः शान्तिश्चित्तस्य व्यापारोपरमस्तत्त्वित्तिका दुःखनिवृत्तिरिति यावत् । सैव पारमार्थिकं सुखं, सुखं दुःखसुखात्यय इति स्मरणात् । तृष्णादिदुःखासंभित्तया विशेषदर्शितामपि निरुपधिप्रियत्वाच्च । तस्य च साधनं भोगेष्विन्द्रियाणां वृत्तिरिच्छाविच्छेद एव । तथा च श्रुतिः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । आचिद्यस्य चाकामहतस्येति । स्मृतिश्च । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखमिति । अत्र विषयसुखशब्देन चित्तस्य शान्तिनिमित्तकाल्हादौपि गृहीतः तस्यापि दुःखसंभित्त्वेन दुःखत्वस्याविद्यालक्षणे विवक्षितत्वात् इति । या लौल्यादिति । या चेन्द्रियाणां लौल्यात् भोगनृष्णातश्चित्तस्थानुपशान्तिवृत्तिचाञ्चल्यं तद्दुःखं दुःखं बहुल्यतो विवेकिभिर्हेयत्वादित्यर्थः । सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्चैवं निर्णये सति विषयसुखस्य तत्साधनभोगस्याविद्यकमेव सुखत्वं तत्साधनत्वं च लब्धम् । अतश्च विषयसुखस्य परिणामदुःखत्वमित्येतत्प्रघट्टकेनाह । न चेन्द्रियाणामित्यादिना मग्नइत्यन्तेन । भोगाभ्यासमन्विति । तथा चोक्तं, 'न जातु कामःकामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णावर्त्मं भूय एषाभिवर्द्धते' इति । वृश्चिकेति । वृश्चिकविषभीतः कामादित्तद्दुःखभीतस्तत्त्विवृत्त्याख्यसुखार्थी स्त्रीपुत्रादिभयमहादुःखसर्पैर्दष्ट इति दृष्टान्तार्थः । विषयानुवासित इति परिणामदुःखपङ्कमग्नतायां हेतुरुक्तः । विषयसंस्कारसंस्कृत इत्यर्थः । परिणामदुःखमुपसंहरत्वेव विवेकिन इति विशेषेण श्याबर्त्यमाह । एषा परिणामेति । दुःखता दुःखसमूहे जनतेतिवत् प्रतिकूला द्वेष्या सुखकालेपि योगिनमेव क्लिश्नाति दुःखाकरोतीत्यर्थः । भूते पश्यन्ति बर्बरा इतिन्यायेनायेगिनं परिणामकालएव विषयसुखं दुःखाकरोति योगिनं तु स्वकालएवानर्थहेतुतादर्शनेन दुःखाकरोतीति भावः । क्रमप्राप्तं तापदुःखं व्याख्यातुं पृच्छति । अथ केति । तापो दुःखं किं तापजन्यदुःखसामा

न्यमित्यर्थः । उत्तरं, सर्वस्येति । पूर्ववदेव छास्त्र्येयम् । पूर्वं सुखानुभवो रागानुविदु उक्त इदानीं च दुःखानुभवो द्वेषानुविदु उच्यते इत्येव विशेष इति । स कर्माशय इति । संतापकालीनः कर्माशयो द्वेषेणैव रागमोहाभ्यामपि पूर्ववन्मानसो भवतीत्यर्थः । मनसा परिस्पन्दनं यदुक्तं तत्कायिकहिंसार्थमेव न तु स्वातन्त्र्यण मानसकर्माशयहेतुरतो न पौनरुक्त्यम् । यद्यपि तापदुःखतायामपि परिणामदुःखतैवात्र प्रदर्श्यते तथापि पूर्वकाल-उत्तरकाले च सर्वदैव दुःखत्वात् तापजदुःखस्य परिणामदुःखात् पृथङ्निर्देशः । अतः परिणामात् दुःखं परिणामदुःखमिति बोध्यम् । क्रमप्राप्तं संस्कारदुःखं पृच्छति । का पुनरिति । सुखदुःखसंस्कारजन्यदुःखसामान्यमित्यर्थः । उत्तरसुखानुभवादिति । अत्रेयं प्रक्रिया । आदौ सुखदुःखानुभवैस्तत्संस्काराशयोनुदुःखसंस्कारस्ततः कालादिविशेषैस्तदुद्बोधः ततः स्मृतिस्ततो रागद्वेषौ तयोश्च प्रवृत्तिः ततश्च पुनर्दुःखमिति । ज्ञानसंस्कारात् दुःखं प्रतिपाद्य धर्माधर्मरूपात् कर्मसंस्कारादपि दुःखं प्रतिपादयति । एवं कर्मभ्य इति । सुखदुःखरूपे विपाकइत्यन्वयः । नन्वियमपि परिणामदुःखतैवेति चेत् सत्यं तथापि संस्कारपरंपराया अनन्तदुःखप्रतिपादनाय गोलकीवर्दन्यायेनास्य दुःखस्य पृथगुपन्यासो बोध्यः । विवेकिन इति विशेषणस्याभिप्रायं विस्तरतः सकलदुःखसाधारणमाह । एवमिदमिति । स्वाभाविकतया अनन्तत्वलाभायानादीत्युक्तं श्रोतसे विशेषणम् । विप्रसृतमिति । विस्तीर्णमित्यर्थः । अज्ञः पात्रेणाधारेण गोलकेन तुल्यो विद्वानित्युक्तं विवृणोति । यथोर्णिति । एतानि भाविदुःखानि इतरमयोगिनं प्रतिपत्तारं शब्दादिना परिणामदुःखजातारमप्यविद्वान्समित्यर्थः । इतरं तु वर्तमानकालएव क्लिश्यन्तीत्येह । इतरं त्विति । इतरं तु योगिनं त्रिपर्वाणस्तापा अनु स्वात्पत्त्यनन्तरमेव प्रवृत्तेः प्रवृत्तेः प्रवृत्ततीत्यन्वयः । न तु पूर्वमिति शेषः । आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकरूपाणि पर्वाणि येषां तापानां ते तथा त्रिपर्वत्वं हेतुमभविशेषणम् । आस्येति । आस्यशब्देनाधिभौतिकाधिदैविकयोर्बहुणाम् इतरस्य विशेषणान्तरमनादीत्याद्यनुपातिनमित्यन्तम् । अनाविद्यासनाभिर्विचित्रया

नानारूपया चित्तवृत्त्या चित्तनिष्ठया अविद्ययानुविद्धं लिप्तमिव ।
 अत एव हातव्येऽपि देहेन्द्रियादावहंकारममकारवन्तप्रिवेत्यर्थः । आत्म-
 नेऽविद्यास्मिताद्यभावप्रतिपादनाय इवेत्याद्युक्तम् । शेषमतिरोहितम् ।
 परिणामादिदुःखत्रयस्य साचिनो^१ ज्ञानेन यत्फलं तदपि प्रसङ्गादाह ।
 तद्वैर्धमिति । सुगमम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चेतिहेतुं व्याख्यातुकामो योजयति ।
 मुञ्चति । गुणानां सत्त्वादीनां ये वृत्त्यतिशयास्तेषामिव विरोध एकदान-
 वस्थानं न तु न्यूनाधिकभावेन वृत्तीनां विरोधास्ति अतः प्राधान्येन
 सत्त्वपरिणामे सुखात्मकचित्तवृत्तावपि तद्रूपसर्जनतया रजोऽशपरिणामभूतं
 दुःखमप्यल्पमस्त्येवेति दुःखसंभिन्नत्वात्सर्वं सुखाद्यपि दुःखमेव विवेकदु-
 ह्येति तस्य दलस्यार्थः । गुणवृत्तिविरोधादिति प्रामादिकपाठे तु गुणवृत्त्यति-
 शयस्यैव विरोधादित्यर्थः । तदेतद्भावश्चे । प्रख्याप्रवृत्तीति । प्रख्या प्रकाशः
 प्रवृत्तिः क्रिया स्थितिः स्तम्भःधर्मधर्म्यभेदान्द्रूपाः सत्त्वादयो वृद्धिरूपेण
 परिणता गुणाः परस्परसाहाय्याः सन्तः शान्त्यादिरूपं प्रत्ययं वृत्तिं त्रिगुणं
 सुखदुःखमोहवन्तमेवारभन्ते सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात् । यः कश्चन
 प्रत्ययः शान्तो वा घोरो वा मूढो वा भवति स सर्वोऽपि त्रिगुण एव
 नैकैकमात्रगुण इत्यर्थः । शान्तादिपरिभाषात्रयं च सुखदुःखमोहाधि-
 क्यमात्रेणेति । तथा च सुखवत्यपि प्रत्यये दुःखमस्त्येव । अत एकप्रत्ययो-
 पादानत्वेन सुखेऽपि दुःखस्याविभागलक्षणाभेदे हरीतक्यामिव वक्षणां
 रसानामिति । प्रत्ययश्च बुद्धेर्वृत्तिः प्रदीपशिखावत् बुद्धेःशिखा द्रव्यरूपा
 भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पतीति सांख्यसूत्रात् । अतः
 प्रत्ययस्य सुखादिगुणवत्ता घटते इति । ननु सुखकाले सूक्ष्मो दुःखात्मको
 रजःपरिणामो नियमेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह । चलं चेति । प्रदी-
 पावयवानामिव बुद्ध्यावयवानां गुणानां वृत्तं क्रिया चञ्चला प्रतिक्षणमन्याया
 च भवति न तु निर्व्यापारा गुणास्तिष्ठन्ति अतस्तान्त्रिकैश्चित्तं तिप्रप-
 रिणाम्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथापि
 स्पष्टत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम् । तथा च चित्तगतस्य सत्त्वस्य

१ 'साचिन' इत्यस्य स्थाने 'भाविन' इति पुस्तकान्तरे

वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भाषः । नन्वेक एव प्रत्ययः कथं
 विरुद्धसुखादित्रयात्मकः स्यात्तत्राह । रूपातिशया इति । बुद्धे रूपाण्यष्टौ
 भाषा धर्मादयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्याणि वृत्तयश्च
 द्रव्यरूपाः शान्तादिनामकाः परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षो एव परस्परं
 विरुध्यन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा नाधर्म उत्कृष्यते एवं यदा ज्ञानादि
 तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्भुत्कर्षकाले घोराद्भुत्कर्षश्च विरुध्यते
 सामान्यानि त्वपकृष्टानि अतिशयैः सह प्रवर्तन्तएवेत्यर्थः । ननु भवतु
 चित्तस्य सुखात्मकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शब्दादिविषयेषु कुतो
 दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह । एषमेतदिति । यथा चित्तस्य
 प्रत्यया एवमेव सर्वं पदार्थाः सर्वरूपाः सुखदुःखमोहधर्मका भवन्ति अत
 एते गुणाः सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिणताः परस्परसाहित्येनोत्पादित-
 सुखदुःखमोहात्मकप्रत्यया इतीत्यर्थः । नहि विषयगतविशेषं विना विष-
 यसंबन्धमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिरुद्रेतुमर्हति अव्यवस्थापत्तेः । विषय-
 गतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वं दारुविशेषः सुखादिरूप एव
 विषयेषु कल्प्यते कार्यानुरूपस्यैव कारणस्यौचित्यात् । अतो विषयेषु सुखा-
 दिधर्मान्तरं सुखादिवत्सिध्यतीति भावः । ननु सुखदुःखे रूपादिवद्वि-
 षयधर्मौ स्यातां मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विषयधर्मः स्यादिति चेन्न । अत-
 स्मिंस्सदाकारतामात्रस्यैव मोहशब्दार्थत्वात् । सा च विषयेष्वप्यस्ति
 महदादिविकाराकारतायाः प्रकृतावपारमार्थिकत्वात् । तदुक्तं मोहधर्मं ।

जगन्मोहात्मकं विद्वि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ।

इति । अपि च सर्वकार्याणां बुद्ध्यात्मत्रिगुणात्मकमहत्तत्त्वस्य परिणाम-
 मत्त्वादपि मोहवत्त्वमिति । ननु सर्वं यदि सर्वरूपास्तर्हि सर्वं सुखात्मकमपि
 स्यादिति न दुःखस्यापि हेयत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह । गुणप्रधानेति । तथा
 च दुःखबहुलतया दुःखप्राधान्यात् दुःखमेव सर्वमिदं सुखं वैशेष्यात्तद्वाद
 इतिन्यायेनेति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादि-
 सौत्रहेतुज्ञानादित्यर्थः । तदेवमत्र ध्यानदेव्युत्थितचित्तस्य योगवासनं क्रि-
 यायोगमुक्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन क्लेशास्तद्वानोपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःख-

निदानत्वं दुःखं च प्रतिपादितम् इदानीं संक्षेपेणोक्तः समयशास्त्रार्था वि-
 स्तरेण सूत्रकारः पुनर्वदति सूत्रजातैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तैः तान्यवतारयि-
 तुं तेषां विषयजातमादौ सामान्यतः संकल्प्य दर्शयति । तदस्येति । त-
 तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखसमूहस्योत्पत्तेर्बीजं मुख्यनिमित्तकारण-
 मविद्या प्रथमकेशः तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानमतश्चि-
 कित्साशास्त्रवद्विदं योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां राशयः
 प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः । रोगादितुल्यत्वं प्रतिपादयन्नेव
 तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्याह । तत्र दुःखेति । संसरत्यस्मिन्निति संसारो-
 च प्रपञ्चः । ननु दुःखमेव हेयमिति घट्यति तत्कथं संसारो हेय उच्यते
 तत्राह । दुःखबहुल इति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः । प्रधा-
 नेति । ननु अविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्वात्र संयोगः कथं दुःखहेतुः साध्यत-
 इति चेत्, व्यापारकथनायेत्यवेहि । अविद्या हि बुद्धिपुरुषसंयोगाख्यजन्म-
 द्वारैव दुःखहेतुः कार्यकारणाभेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दार्थः द्रष्टृदृ-
 श्ययोः संयोगो हेयहेतुरित्यागामिसूत्रादिति । संयोगस्येति । उक्तसंयोग-
 स्यान्वन्तिकी निवृत्तिरेव हानं दुःखहानमिति यावत् । तच्चरमकारणत्वादि-
 त्यर्थः । हानोपाय इति । सम्यग्दर्शनइति प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्कारो दुः-
 खहानोपायो मोक्षोपाय इत्यर्थः । असंप्रज्ञातयोगस्तु आशुतरमोक्षार्थमेवापे-
 त्यतइत्याशयः । येन योगो हानोपायतयात्र नेक्तः । ये तु नास्तिका मन्यन्ते
 संयोगहानं न मोक्षः किं तु चित्तरूपस्यात्मनस्त्याग एव मोक्षः । किं चासंसारि-
 विज्ञानसन्तानोच्छेदेन जीवन्मुक्तविज्ञानसन्तानलाभ एव मोक्ष इति तन्मत-
 निरसनपूर्वकं स्वशास्त्रस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमवधारयति । तत्र हीति । तत्र
 चतुर्व्यूहमध्ये आत्मनो हानमुपादानं धा न पुरुषार्थ इत्यर्थः । इतिशब्दस्य
 हेतुवाद इत्यनन्तरमन्वयः । उक्तार्थं हेतुमाह । हाने तस्येति । तस्य हाने
 स्वत्यागे हि स्वोच्छेदवचनं प्रसज्येत मुख्यत्यागस्य भेदतन्त्रत्वेनात्मन्यसंभवा-
 त् तच्चायुक्तं स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात् स्वीयतयैव सुखदुःखाभा-
 वयोः पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । स्वयं क्षियमाणोपि दुःखहानार्थमेवाग्निप्रवेश-
 दौ प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमित्यर्थः । हेतुवादइति । हेतुः स्वरूपस्य स का-

रणतावादः स्यात् । तथा च भावकार्यत्वेन विनाशित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उभ-
येति । इत्यतो हानोपादानोभयनिषेधे स्वयंनित्यतावाद एव परिशेषात्सि-
ध्यतीति । अत एतदेव यथोक्तवतुर्व्यूहशास्त्रं सम्यग्दर्शनं सम्यग्दृश्यतेनेनेति
व्युत्पत्त्येत्यर्थः । इदानीं वक्ष्यमाणसूत्रगणमवतारयति । तदेतदिति । तदे-
तच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमितिक्रमेणाभिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकारेणेत्यर्थः ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अनागतमिति विशेषणस्य फलमाह ॥

दुःखमतीतमित्यादिना । अतिवाहितमतिक्रान्तमतः सिद्धतया
तद्दानं न पुरुषार्थः तथा वर्तमानमपि स्वसत्ताकाले भुज्यतएवेति त्वया
वक्तुं न शक्यते । स्वात्तरोत्पन्नगुणेन च तृतीयतणे स्वयमेव भुज्यतीति
तद्दानार्थः प्रयासो विफल इत्यर्थः । नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घट-
ते परचित्तदुःखस्य स्वचित्ते स्वत एवाभावात् । स्वचित्तवृत्तेश्वानागत-
दुःखस्यावश्यंभावित्वात् । अन्यथा सत्त्वप्रमाणभावादिति चेन्न । स्वचित्तस्यै-
वानागतदुःखस्य कारणोच्छेदेनानुत्पत्त्या हेयत्वात् वर्तमानलक्षणमप्राप्तस्या-
प्यनागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशात्कदाचिद्वृत्तमानोपि चानागतधर्मानुमा-
नात्सिध्यति सर्वे सर्वात्मकमिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणा-
मिक्स्तुनि विकारजननशक्तेः कार्यानागतावस्थारूपाया जलभूम्यादिदृष्टा-
नैः शान्तोदिताव्यपदेश्येत्यादिसूत्रेणुमेयत्वादिति, शेषं पूर्वसूत्रे व्याख्यात-
प्रायम् । अस्माच्च सूत्रादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् ।
अस्मिन्सूत्रे दुःखं मुख्यमेव याज्ञं मुख्यस्यैव स्वतो हेयत्वात् । तद्दानं च
समवायसंबन्धेन यद्यपि पुरुषे नित्यसिद्धं तथापि भोग्यतारूपस्वत्वसंबन्धेन
धनादिनामिष तद्दानं न नित्यसिद्धमिति । तेन संबन्धेन तद्दानं पुरुषार्थं
इत्याशयः । तथाहि वक्ष्यति 'तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः पुनरिदंतापत्रयं न भुङ्के'
इति । तदेतदुक्तं सांख्यन्याययोः त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थं
इति । दुःखात्यन्तविमोक्षोपवर्ग इति च । यस्तु आनन्दं ब्रह्मणो रूपं
तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्येधविधवाक्यजातं तत् दुःखनिवृत्त्याख्यसुखप-
रमेव तदानीमभोग्यसुखस्यापुरुषार्थत्वात् । सुखं दुःखसुखात्ययइतिपरिभा.

यया हृदिबाधनाच्च । हेयस्य सूत्रं व्याख्याय क्रमप्राप्तहेयहेतुप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति । तस्माद्वदेव हेयमिति ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टृपदार्थमाह । द्रष्टृति । बुद्धेः प्रतिसंवेदनं संवेदनस्य बुद्धिवृत्तेः प्रतिबिम्बः । प्रतिध्वनिवदयं प्रयोगः । सोऽस्यास्तीति बुद्धिसाक्षीति फलिता-
र्थः । दृश्यपदार्थमाह । दृश्या बुद्धिसत्त्वेति । बुद्धिसत्त्वस्यापि दृश्यत्वेनात्र विशेषणं विवक्षितं धर्मापदिति च बुद्ध्यारूढत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्याक्तं न तु बुद्धिकार्यत्वाभिप्रायेण प्रधानादेरपि दृश्यत्वेन तत्यागानैचित्यात् उत्तरसूत्रे प्रधानस्यैव मुख्यतो दृश्यत्ववचनाच्च । यद्यपि बुद्ध्यारूढो भवन् पुरुषोऽपि दृश्यः तथापि तस्य निर्दुःखतया तद्दर्शनं न हेयहेतुरित्याशये-
नात्र दृश्यमध्ये पुरुषं न गणयिष्यतीति । तथा च सुखदुःखमिहात्मकदृश्य-
वत्या बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः काष्ठाग्निवत् संबन्धो बन्धाख्यः पुरुषस्य दुःखहेतुरिति सूत्रार्थः न तु बुद्ध्यारूढैर्दृश्यैर्द्रष्टृज्ञानरूपः संयोगो हेयहे-
तुर्न विवक्षितः स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग इत्यागामि-
सूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेनैव लक्षणीयत्वात् न तु ज्ञानरूपत्वेनेति ।
अस्माच्च सूत्राद्बुद्ध्यात्मसंयोगवत् घटाद्यात्मसंयोगोऽपि भोगहेतुर्बाध्यः ।
भोक्तृभोगसंयोगस्यैव सामान्यतो भोगहेतुतया लाघवेनैचित्यात् । विष-
यभोगे च बुद्ध्यवच्छेदेन विषयसंयोगस्य हेतुत्वात्प्रतिप्रसङ्ग इति । अस्य च
संयोगस्य पुरुषार्थः हेतुरिति वक्तुं सकलपुरुषार्थवत्स्वरूपं स्वत्वं बुद्धौ पुरुषस्य
प्रतिपादयति । तदेतदिति । न च तस्य हेतुरविद्येत्यागामिसूत्रेणैव संयो-
गस्य कारणं वक्ष्यतइति नास्ति संयोगकारणापेक्षेति वाच्यम् । अविद्यायः अपि
पुरुषार्थासमाप्तिद्वारैव बन्धहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् इति । तदेतदित्यादे-
रयमर्थः । तद्बुद्धिसत्त्वं एतज्जगद्दृश्यं यत्रास्तीत्येतद्दृश्यम् अतोऽयस्कान्त-
वत्संनिधिमात्रेणोपकारितया स्वयं दृश्यतया च ज्ञानमात्रस्वरूपस्य स्वा-
मिनः पुरुषस्य स्वमात्मीयं भवतीति । ननु बुद्धेः कथमन्यः स्वामी स्वीक्रियते

• संयोग इति पाठान्तरम् ।

सैवापरतन्त्रा स्वयं द्रष्टी स्वार्थैव भवतु तत्राह । अनुभवकर्मन्यादि । यतः कर्म-
कर्त्तृविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्त्या अनुभवाख्यं यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामा-
पन्नं सदेवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मकं सिद्धसत्ताकं, अन्यरूपे-
णान्यप्रयोजनेन लब्धस्थितिकं वा अतः स्वतन्त्रं पुरुषानाश्रितमपि परार्थ-
त्वात् परतन्त्रं परस्य स्वमित्यर्थः । तदेवं दृश्याख्यभोग्यात्मकाखिलपुरुषा-
र्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वे सिद्धे स एव पुरुषार्थानागतावस्थो बुद्धिपुरुषयोः
संयोगे हेतुरिति घटत् सूत्रवाक्यार्थमाह । तयोरिति । तयोः स्वस्वा-
मिनाः, दृश्यतेनयेति दर्शनं बुद्धिः । अनादिश्चात्र प्रवाहरूपेण पुरुषार्थ-
कृतत्ववचनात् । ननु पुरुषार्थसंयोगाङ्गीकारे सत्यपरिणामित्वभङ्ग इति चे-
च्च । सामान्यगुणातिरिक्तधर्मात्मत्वेरेव व्यवहारानुसारेण परिणामशब्दार्थ-
त्वावधारणात् । घटाद्यसंयोगाद्वैराकाशस्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परि-
णामव्यवहाराभावात् । पद्वपत्रस्थतोयेन पद्वपत्रस्यापरिणामासंयोगादिश्र-
वणाच्च । संयोगविभागसंख्यादयस्तु द्रव्यसामान्यगुणा इति । अपि च
श्रुतिस्मृत्याः सुखादिरूपाः परिणामा एव पुरुषे नाभ्युपगम्यन्ते, मनोन्वय-
यतिरेकेण मनस्येव लाघवतस्तत्कल्पनात् मनसोवच्छेदकत्वं परिकल्प्या-
यत्र तत्कल्पने गौरवात् । संयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतया पुरुष-
स्यापि तत्संभवात् । पुरुषस्य द्रव्यत्वं चानाश्रितत्वतः परिमाणतश्च सि-
द्धमिति । यद्यपि कारणावस्थबुद्धिः पुरुषश्च विभुः । तथापि तयोः
संयोगः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन संभवत्येव महदाद्याखिलपरिणामानां
निगुणसंयोगं विनानुत्पत्तेः, स च संयोगजः संयोगः न तु कर्मजः, अवयवसंयोग-
गद्वयत्रिसंयोगवदवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगो-
त्पत्तेः । भूतलस्य घटसंयोगेन घटावच्छिन्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवत् वैशिषि-
कास्त्रे विभुनोः संयोगश्च साक्षादेव निषिद्धः न तु संयोगजः संयोग
इति । यदि चात्मनः संयोग एव नास्तीति स्वीक्रियेत तर्हि प्रकृतिपुरुष-
संयोगात्सृष्टिस्तद्विद्योगतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्येरन् । न
च शक्तभोग्ययोग्यतैवौपचारिकोत्रसंयोगो वक्तव्यः तस्याः स्वस्वामिभाव-
रूपेणानादितया कार्यत्वस्याञ्जसांनुपपत्तेः । किं च तस्या अविनाशित्वे

ज्ञाननाशयत्ववचनविरोधः नाशित्वे परिणामः पुरुषस्य स्यादिति । ननु संयोगस्वीकारे पुरुषस्यासंगताक्षतिरिति चेत् । पुष्करपत्रे पुरुषदृष्टान्ते संयोगसत्त्वेऽपि असंगताभ्युपगमात् । स्वाश्रयविकारहेतुसंयोगस्यैव संगत्वात् । पुरुषे च तादृशसंयोगास्वीकारादिति । तस्मात् पुरुषार्थनिमित्तको बुद्धिपुरुषयोः संयोगो भवति स एव च जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति सिद्धम् । स च संयोगविशेषः परमेश्वरस्य योगमाया योगीन्द्रैरपि अचिन्त्या श्रुतिस्मृतिगम्या न विशेषतस्तर्कगोचरा भवति । यया खलु नित्यमुक्तमसङ्गमविद्यादिरहितं विभु चिन्मात्रमात्मानं जीवजातमीश्वरो निबध्नाति । तथा चोक्तम् । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दिति । सेयं भगवतो माया यत्रये न विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनमिति च । संयोगस्य दुःखहेतुत्वे पञ्चशिखाचार्यस्य संवादमाह । तथा चोक्तमित्यादिना प्रतीकार इत्यन्तेन । तयोर्बुद्धिपुरुषयोः संयोगो दुःखहेतुस्तस्य परिवर्जनादत्यन्तोच्छेदात् दुःखस्यात्यन्तिकः प्रतीकार उच्छेदः स्यादित्यर्थः । नन्वनादिकालप्रवृत्तस्य दुःखहेतुसंयोगस्योच्छेदो न शक्यसंभावन इत्याशयेन पृच्छति प्रसङ्गात्तच्छक्यत्वमवधारयितुम् । कस्मादिति । उत्तरम् । दुःखहेतोरिति । परिहार्यस्येत्यनेन प्रकृत्यादिनित्यध्यावृत्तिः । तथा च दुःखहेतुत्वनिमित्यत्वलिङ्गेन संयोगस्य शक्योच्छेदकत्वम् अनुमेयमित्याशयः दुःखहेतोः प्रतीकार्यत्वे लौकिकमुदाहरणमाह । तद्वर्षेति । भेदत्वं भेदजदुःखभागित्वं भेदतृत्वं च भेदद्वारा दुःखहेतुत्वं यदानधिष्ठानं पादेनानारोहणम् । पादत्राणमुपानत् । तद्व्यवहितेन वा पदा कण्टकस्यारोहणमित्यर्थः । एतच्चयं दुःखाश्रयदुःखहेतुतत्परीहारोपायरूपमित्यर्थः । यो वेत्यनेनैतन्नयज्ञानस्य प्रतीकारहेतुत्वं वदन् एतच्चयं मुमुक्षुभिर्ज्ञेयमित्यप्यसूचितवान् । ननु तापो दुःखमिति पर्यायः तथा च दृष्टान्ते यथा भेदभेदप्रतीकाररूपं त्रितयमस्ति नैवं दार्ष्टान्तिके तत्रैकस्था बुद्धेरेव तप्यतापतोभयरूपताभ्युपगमात् पुरुषस्य निर्दुःखत्वादित्याक्षिपति । कस्मादिति । सिद्धान्तमाह । त्रित्वोपलब्धीति । बाह्यदुःखस्थलउक्तत्रयोपलब्धिजादन्तर्दुःखस्थानेषु त्रयसिद्धिरिति भावः । तस्य प्रकारमाह । अत्रापीति ।

अत्रापि दार्ष्टान्तिकेपि । अयं भावः । बुद्धरेकत्वेपि त्रिगुणात्मकत्वादेश-
त्रयमस्ति । तत्र रजोशस्तापकः सत्त्वाशस्तापो बुद्धिपुरुषयोर्वियोगश्च
दुःखप्रतीकार इति त्रयमुपपन्नमिति । ननु पुरुष एव कथं न तपो भवती-
त्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । सिद्धान्तमाह । तथापीत्यादिना
चेन्न इत्यन्तेन । कर्मस्थत्वात् कर्मतन्त्रत्वात् सकर्मकत्वादिति यावत् ।
कर्मत्वं च क्रियाव्याप्यत्वं दुःखव्याप्यत्वं वा परिणामिनि न संभवती-
त्यर्थः । वृत्तिव्याप्यत्वं तु विषयतारूपमपरिणामिन्यपि संभवतीत्यतो
ज्ञानक्रियाकर्मत्वं पुरुषस्योपपन्नमिति विशेषः । यच्च पुरुषस्य स्वज्ञेयत्वं
तदपि स्वप्रतिबिम्बतबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमेवेति न तत्रापि परिणामापे-
क्षेति । नन्वेवं कथं दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः परदुःखस्याहेयत्वात् । न च
पुरुषनिष्ठत्वभ्रमात् दुःखं हेयं स्यादिति वाच्यम् । त्रिदुषामपि दुःखहाना-
र्थमसंप्रज्ञातार्थितायाः स्वीकारादित्याशङ्कां समाधत्ते । दर्शितविषयत्वा-
दित्यादिना । पुरुषो यतो दर्शितविषयो बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयो ऽतः
सत्त्वे तप्यमाने प्रतिबिम्बरूपेण बुद्धिमत्स्यसमानाकारो भवच तु तप्यतइति
मूढैर्दृश्यते अनुतप्यतइत्येत्यर्थः । नहि स्वाकारप्रतिबिम्बनातिरिक्तं विष-
यनिवेदनमपरिणामिनि संभवति प्रतिपादितं चैतद्वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति
सूत्रे, तथा च प्रतिबिम्बरूपेण भोगाख्यसंबन्धेन विदुषामपि दुःखस्य हेय-
त्वाच्च पुरुषार्थासंभवदोष इति भावः । ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति
तेषामेवाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामयं दोषः । इदानीं द्रष्टृदृश्यसंयोगानां त्रया-
णामेव स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति । तत्र दृश्यरूपप्रतिपादकं सूत्रमवतार-
यति । दृश्यस्वरूपमुच्यतइति । अत्र पाठक्रमवैपरीत्येनादौ दृश्यकथन-
स्येदं बीजं दृशिसाम्बन्धेन इत्यागामिसूत्रे मात्रशब्देनाखिलदृश्यभेदतो द्रष्टा
प्रतिपादनीयः । तत्र च प्रतियोगिनां दृश्यानां ज्ञानमादावपेत्यतइति ।
पूर्वसूत्रे च प्राधान्यादादौ द्रष्टुरूपन्यास इति बोध्यम् ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं

दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रलये प्रकाशादिकार्याभावाच्चीलपदोपादानं प्रकाशो बुद्ध्यादिवृ-
 त्तिरूपालोके भौतिकालोकश्च । क्रिया यत्रश्चलनं च । स्थितिः प्रकाश-
 क्रियाभ्यां यद्योक्ताभ्यां शून्यत्वं तयोः प्रतिबन्ध इति यावत् । तच्चीलं
 गुणत्रयमिति विशेष्यपदमत्रोत्तरसूत्रे गुणपर्याणीति विभागवचनात् लभ्यते,
 ऽत एव भाष्यकारैरिते गुणा इति व्याख्यास्यन्ते । तादृशेषु गुणेषु प्रमाण-
 माह । भूतेति । भूतेन्द्रियात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपाणां भूतानां स्थूलसूक्ष्मरूपाणां
 चोन्द्रियाणां कारणं तेन महदाद्याखिलकार्यकारणत्वमेव लब्धं तच्च गुणेषु
 तेषां प्रकाशादिरूपतायां च प्रमाणं त्रिगुणात्मकानां च जडकार्याणां त्रि-
 गुणात्मकजडकारणं विनानुपपत्तेरिति । गुणानां कार्यमुक्त्वा स्वरूपसत्ता-
 प्रयोजकं प्रयोजनमाह । भोगापवर्गार्थमिति । भोगापवर्गप्रयोजनवदिति
 सूत्रार्थः । नन्वेवं गुणत्रयस्यैव दृश्यत्वं प्राप्तं न तु विकाराणामिति चेत् ।
 गुणपर्वतयोत्तरसूत्रेण तेषामपि संयाह्यत्वादिति । तदेतत्सूत्रं व्याचष्टे ।
 प्रकाशशीलमिति । ननु सत्त्वादिगुणा एव चेत् प्रकाशादिशीला दृश्यत्वेना-
 चोक्तास्तर्हि प्रकृत्यवचनात् सूत्रकारस्य न्यूनता । तथा सत्त्वादिगुणानामेव
 भूतेन्द्रियात्मकत्वस्वीकारात् प्रकृतिसिद्धान्तवर्तिवैयर्थ्यादित्याशङ्क्य गुणा
 एव प्रकृतिशब्दवाच्याः न तु तदतिरिक्ता प्रकृतिरस्तीत्यवधारयति । एते गुणा
 इति । सत्त्वादयो गुणा एते प्रकृतिशब्दवाच्या भवन्ति प्रधीयते ऽस्मिन्कार्य-
 जातमित्यादिव्युत्पत्त्या प्रधानप्रकृत्यादिवशवैरुच्यन्तइत्यन्वयः । तथा च सां-
 ख्यसूत्रं 'सत्त्वादीनामतद्वुमंत्वं तद्रूपत्वा'दिति । सत्त्वादिषु गुणत्वं च पुरुषोप-
 करणत्वासत्तुन्वकत्वाच्च न तुप्रकाशक्रियादिवत् परसमवेतत्वादिति भावः ।
 प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव जगत्कारणत्वमित्यत्वादिकं हे-
 तुगर्भविशेषणैरुपपादयति । परस्परिति । सत्त्वस्य प्रविभागो ऽधिकभागः स्व-
 ल्याभ्यां च रजस्तमोभ्याम् उपरक्तः संसृष्टः । एवं रजसः तमस इत्येवं परस्प-
 रोपरक्तप्रविभागाः । तथा संयोगविभागधर्माणः परस्परं संयोगांशभागस्व-
 भावाः । एतेन गुणानां द्रव्यत्वं सिद्धम् । तथा इतरेतरसाहाय्येनोत्पादिता-
 वयविनः कार्यकारणाभेदेन चारम्भधादाद्विशेषः । ननु यदीतरसाहाय्येन
 सर्वे गुणाः सर्वकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादिरपि क्रियादिहेतुत्वेन सक्रिय-

त्वाद्वापस्या प्रकाशादिशक्तिसाङ्कर्यमिति तत्राह । परस्परसाङ्गित्वेपीति । अन्योन्याङ्गान्निभावेन उत्पादितेपि द्रव्ये प्रकाशगुणः सत्त्वस्यैव क्रियागुणो रजस एव स्थितिगुणस्तमस एवेत्यतो न प्रकाशादिशक्तिविभागस्य संभेदः संमिश्रणमित्यर्थः । तथा तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः सत्त्वादिजात्या सजातीया विजातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषाः तदनुपातिनस्तेषामविशेषणोपलम्भकस्वभावा इत्यर्थः । एतेन सत्त्वादीनि व्यक्तिरूपेणानन्तानि । त्रिगुणत्वादिव्यवहारस्तु सत्त्वत्वादिजातिमात्रेण वैशेषिकाणां नवद्रव्यव्यवहारवदिति सिद्धम् । अत एव लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति सांख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां साधर्म्यवैधर्म्यं लघुत्वादिरूपे प्रदर्शिते इति । तथा प्रधानवेलायां स्वस्वप्राधान्यकाले ऽभिव्यक्तसंनिध्या विकारेषु भवन्ति तथा गुणत्वंपि इतरोपसर्जनतादशायामपि व्यापारमात्रेण तथा विषयविधया अयस्कान्तमखिवच्चित्तस्याकर्षकाः । वस्तुति हि । अयस्कान्तमणिक्त्वा विषयाः अयःसधर्मकं चित्तमिति । तथा प्रत्ययमन्तरेण अभिव्यक्तिं विना स्वानभिव्यक्तिकालइति यावत् । तदानीमेकतमस्य यस्य कस्य चित् गुणान्तरस्य वृत्तिमनु सूत्रमवृत्तिमन्तः वृत्त्यतिशयानामेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणवर्गार्थः । एतदृश्यमित्युच्यतइति । एतदृशत्रयमेव कार्यकारणभावापत्तं दृश्यमुच्यते नास्ति ततोतिरिक्तं दृश्यान्तरमित्यर्थः । एतद्वचं च गुणां न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्टकरूपेण विभज्यन्ते । वेदान्तिभिस्तु मायेत्युच्यते । मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः । तदुक्तं बृहद्वासिष्ठे । 'नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्संतिष्ठते जगत् । तमाहुः प्रकृतिं के चित् मायामन्ये परे त्वणूनि'ति । स्यादेतत् । यदि त्रिगुणातिरिक्ता प्रकृतिर्नास्ति तदा अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादि श्रुत्युक्तं प्रकृतैरेकत्वादिकं व्याहन्येत । तथा । 'हेतुमदनित्यमध्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्' इत्यादिनोक्ते व्यापकत्वाक्रियत्वनिरवयवत्वादिरूपश्च सांख्यादिसिद्धान्ते व्याहन्येत । तथा 'एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः स्युरनपायिन' इत्यादिस्मृतिपरंपरासु प्रधानस्य गुणानां चाधाराधेयभावहेतुहेतुमद्भाषयोर्वचनं नोपपद्यते । 'तथा सत्त्वं

रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इति गीतादिवाक्योक्तं सत्त्वादेः प्रकृतिकार्यत्वं चानुपपन्नम् । तथाष्टाविंशतितत्त्वपटोपि नोपपद्येतेति । अत्रोच्यते । पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभाव एव प्रकृतेरेकत्वमजादि वाक्यैस्तन्मूलकसांख्यादिभिश्च प्रतिपाद्यते अजावाक्ये तथातात्पर्यावधारणात् । भोग्यभोक्तोर्हि मध्ये भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते । एते भोगाहं एते च नेति मुक्तपुरुषोपकरणानामप्रत्ययपुरुषभोग्यत्वात् । भोक्तारस्तु पुरुषाः भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते पूर्वसर्गमुक्ता नोत्तरसर्गे भोक्तारः किं त्वन्येष्वेति । अतः प्रकृतिरेका पुरुषस्त्वनेक इत्युच्यते । तथा तेषु गुणाः सर्वसर्गेषु स्रष्टारो भवन्ति महदादिविकाराणां तु सर्गभेदेन भिन्नत्वं स्पष्टमेव अतीतव्यक्तेः पुनरनुदयस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । यदि तु प्रकृतिरेकैव व्यक्तिः स्यात् तदा निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतोनामिति प्रकृतिबहुत्वसूत्रविरोध इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । व्यापकत्वं च प्रकृतेः कारणत्वसामान्येनैव बोध्यम् । कारणशून्यप्रदेशाभावात् गन्धादेः पृथिव्यादिव्यापकत्ववत् । महदादिकं तु सामान्येनापि न व्यापकमिति । अत एवांशभेदेन प्रकृतेर्व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरभ्युपगमाज्जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादित्यागामिसूत्रोक्तः प्रकृत्यापूरो घटतइति । प्रकृतेरक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिरूपप्रतिनियतकार्यशून्यत्वमेव न तु चलनादिकर्मशून्यत्वं 'प्रधानात् सोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् । प्रादुरासीन्महद्वीजं प्रधानपुरुषात्मक'मित्यादिस्मृतिषु प्रकृतेरपि चलनापरनामकलोभात्रगमात् । 'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानधि । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्यभिधीयते' इति स्पष्टं क्रियास्मरणाच्च । यत्तु क्वचित्पुरुषस्यापि सोभः श्रूयते स संयोगोन्मुखत्वेन गौणः प्रकृतिकर्मणैव संयोगोत्पत्तेरिति । प्रकृतेर्निर्वयवत्ववाक्यानि चारम्भकावयवनिषेधकानि न तु घनांशवृत्ततुल्यानामंशानां निषेधकानि । एतेन एते प्रधानस्य गुणा इत्यादिवाक्यान्यभ्युपपादितानि घनतुल्यस्य प्रधानस्यांशिनः पनसास्रदाडिमादितुल्यस्य गुणद्वयस्यांशत्वाभ्युपगमात् इति । यच्च सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं तद्व-

वहाराभिप्रायेण प्रकाशादिफलोपहिततयैव हि सत्त्वादिष्ववहारो दृश्यते इति अन्यथा गुणानित्यत्वसिद्धान्तध्याघातात् । अखण्डैकप्रकृतेर्विचित्रपरिणामासंभवाच्च संभवे वा महदादिकार्योन्तराणामपि केवलप्रकृतेरेव संभवात् गुणकल्पनावैयर्थ्यम् । किं च गुणरूपावच्छेदभेदादेव तत्संभव इति चेत्, न । तथा सति गुणेषु एव सर्वकार्योपपत्त्या तदतिरिक्तप्रकृतिवैयर्थ्यम् । किं च यदि गुणत्रयातिरिक्ता प्रकृतिः स्यात् तदा

गुणसाम्यमनुद्विक्तमन्यूनं च महामते ।

उच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ॥

इत्यादिस्पृतिषु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति सांख्यसूत्रे च साम्यावस्थगुणानां प्रकृतित्ववचनमाञ्जस्येन नोपपद्येत, नोपपद्यते च 'विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपूर्वाणि' 'ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः' 'परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानां'मित्यादिसूत्रेषु भाष्ये च गुणानामेव मूलकारणत्ववचनमित्यादिद्रव्यं स्यादिति । साम्यावस्था च न प्रकृतिलक्षणं विशेषणमपि तु यदा कदाचित्संबन्धेनोपलक्षणम् । काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत्, सा च न्यूनाधिकभावेनासंहननावस्था अकार्यावच्छेति यावत् । तदुपलक्षितगुणत्वं च प्रकृतिलक्षणं महदादिध्यातृसं तेन सर्गकालेषु गुणानां प्रकृतित्वावपत्त्या न प्रकृतिनित्यतावतिः नापीश्वरस्य सदैकरूप्येण साम्यावस्थानून्यत्वेऽपि तत्र प्रकृतिलक्षणातिव्याप्तिरिति दिक् । गुणेषु प्रमाणोपदर्शकं भूतेन्द्रियात्मकमिति विशेषणं व्याचष्टे । तदेतद्भूतेति । भूतभावेनेत्यस्य विवरणं पृथिव्यादिनेति । तत्राप्यवान्तरविशेषमाह । सूक्ष्मस्यूलेनेति । तन्मात्राणि सूक्ष्माणि पृथिव्यादीनि महाभूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि । इन्द्रियभावेनेत्यस्य विवरणं आत्रादिनेति । तत्राप्यवान्तरविशेषमाह । सूक्ष्मस्यूलेनेति । महदहंकारौ सूक्ष्मेन्द्रियमेकादश च स्थूलेन्द्रियाणि । इन्द्रियस्य संघाते ईश्वरस्य कारणात्वादित्यर्थः । भोगापवर्गार्थमिति गुणस्यैवापरं विशेषणं, मोक्षोपपादकं व्याचष्टे तत्तु नाप्रयोजनमित्यादिना । तद्गुणत्रयं न प्रयोजनशून्यं सत् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्तते अपि तु प्रयोजनं स्वीकृत्यैव प्रवर्तते-

इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं हि भोगापवर्गफलकमेवेत्यर्थः । भोगापवर्गो व्याचष्टे । तत्रेष्टानिष्टेति । इष्टानिष्टगुणाः सुखदुःखात्मकाः शब्दादयः तत्स्वरूपावधारणं तदाकारा बुद्धिवृत्तिः न तु पुरुषनिष्ठः साक्षात्कारः बुद्धिनिष्ठतायाः वक्ष्यमाणत्वात् । स हि तत्फलस्य भोक्तृत्यनेन पुरुषनिष्ठस्य भोगान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य चित्स्वरूपतया नित्यत्वेन न फलत्वमञ्जसास्तीति भावः । शब्दादिवृत्तिकाले विवेकख्यातिसत्त्वे वक्ष्यमाणापवर्ग एवेति तादृकशब्दादिव्यावृत्त्यर्थमविभागापचमिति विशेषणं पुरुषेण सहाविविक्तम् । अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठतयाभिप्रन्यमानमिति यावत् । जीवन्मुक्तस्य भोगाभास एव । अहं शृणोमीत्याद्यभिमानगर्भस्त्वेव शब्दादिवृत्तेर्गुणेषु भोगव्यवहारात् । भोक्तुरिति । भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपाधिविविक्तचैतन्यं तदाकारा बुद्धिरपवर्गः ।

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।

कृच्छ्रत्रयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इति । पञ्चशिखावाक्यात् । अपवृज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्वैत्यर्थः । ननु भोगापवर्गातिरिक्तार्थमपि दृश्यं कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । तयो रिति । दर्शनं बुद्धिवृत्तिः । अविभागापचतायां पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । अयं लोकेषु गुणेषु सर्वकर्तृषु सत्सु गुणत्रयापेक्षया चतुर्थे तुरीये पुरुषे गुणव्यापाराणां जायदादीनां सात्तिमात्रे कर्तयुपनीयमानान् बुद्ध्या समर्प्यमानान् गुणपरिणामान् तत्रैव पुरुषे उपपत्तान् युक्तिसिद्धानिष पश्यन् मूढो न गुणोभ्योन्यदृशनं चैतन्यं शङ्कते संभावयत्यपीत्यर्थः । अत्र विवेकायहणे भिन्नत्वे च हेतुस्तुल्यातुल्यजातीय इति । पुरुषविशेषणम् । बुद्धिपुरुषयोर्द्वयोरपि स्वच्छत्वसूत्रत्वादिना साम्याद्गुणपुरुषयोस्तुल्यजातीयत्वं जडाजडत्वपरिणामित्वापरिणामित्वादिभिश्च वैजात्यमित्याशयः । अत्र भाष्ये गुणत्रयापेक्षया पुरुषस्य चतुर्थस्त्ववचनात् अन्यान्यपि

१ शब्दादिवृत्तिगुणेष्विति पाठान्तरम् ।

तुरीयवाक्यानि जायदाद्यवस्थसत्त्वादिगुणत्रयापेक्षया साक्षित्वमेव पुरुषस्य तुरीयावस्थां वदति इति सिद्धम् । तथा च स्मर्यते ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु संततम् ॥

इति । ननुक्तयोर्भोगापवर्गयोगुणकार्यतया गुणनिष्ठत्वेन कथं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं दृश्यमित्युक्तमित्याशङ्कते । तावेताविति । यतो बुद्धिकृतौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिकार्यौ अतो लाघवेन बुद्धावेव वर्तमानौ न तु पुरुषनिष्ठौ इत्यादिरर्थः । दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं परिहरति । यथेत्यादिना । पुरुषे स्वामित्वाज्जायादिवत् तौ व्यपदिश्येते इति वाक्यार्थः । बन्धमोक्षौ यथोक्तभोगापवर्गौ । स हि तत्फलस्येति । बुद्धिगतयोर्विषयावधारणपुरुषावधारणयोः फलस्य सुखादिरूपस्य भोक्ता स्वप्रतिबिम्बितस्य साक्षी अतस्तयोः स्वामीत्यर्थः । अत्र पुरुषस्यापि स्वातन्त्र्येण भोगस्योक्तत्वात् स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति शास्त्रप्रान्तसूत्रे पुरुषस्य स्वतोपि मोक्षस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च पुरुषस्य भोगापवर्गौ न निराक्रियेते बुद्धिगत-भोगापवर्गयोः स्वतोऽपुरुषार्थत्वाच्च करणव्यापारस्य पुरुषार्थतासिद्धान्ताच्च, अपि तु परिणामरूपौ यथोक्तभोगापवर्गावेव पुरुषस्य निराक्रियेते । अत एव तावेतावित्यनेन भोगापवर्गौ विशेषितौ भाष्यकारेणेति । पुरुषाणां च संसारिणां मुख्य एव भोगो बुद्धिवृत्त्यविविक्तः सुखादिसाक्षात्कारः । जीवन्मुक्तेश्वरयोस्तु गौणो भोगः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इतीश्वरलक्षणसूत्रे प्रतिपादितमस्माभिरिति । यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षौ न स्वीक्रियेते तदा ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥

मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।

इत्यादिवाक्यानि नोपपद्मेरत्रिति दिक् । बुद्धेरेव परमौ बन्धमोक्षौपि दर्शयति । बुद्धेरेवेति । बुद्धिरूपेण परिणतानां गुणानामेवेत्यर्थः । तदर्थोपसायो विवेकख्यात्याः । पुरुषार्थसमाप्तिः । तथा च यथोक्तभो-

गापधर्मरूपैः पुरुषार्थैः संबन्धो बुद्धेर्बन्धो वियोगश्च मुक्तिरिति भावः । एते च बुद्धेः परमबन्धपरममुक्ती । पूर्वोक्तौ तु भोगापवर्गौ अपरबन्धजीवन्मुक्ती इत्यविरोधः । एतेनेति । एतेन शब्दादिविषयभोगविवेकख्यात्याः पुरुषेष्वै-
पचारिकत्वेन ग्रहणादयोपि पुरुषेषूपचरितसत्ताका वेदितव्या इति शेषः ।
ग्रहणं स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं, धारणा चिन्तनम् ऊहोऽर्थागतविशेषाणां
वितर्कणमपोहो वितर्कितमध्ये विचारतः कियतां निराकरणं तत्त्वज्ञानं
वितर्कितमध्ये एव विचारतः कियद्विशेषधारणम् अभिनिवेशस्तदाकार-
तापत्तिरिति । प्रकृतस्य योगस्य भूमिकारूपतयैव चित्तपरिणामा अत्र गणिता
एतैश्चान्येपीच्छाकृत्यादय उपलक्षणीया इति । नन्वनेन सूत्रेण गुणानामेव
दृश्यत्वं प्रोक्तं न तु विकाराणामिति न्यूनतानिरासाय प्रवर्तमानं सूत्रान्त-
रमवतारयति । दृश्यानां त्विति । स्वरूपभेदावधारणार्थम् अवान्तरभेद-
प्रतिपादनार्थमित्यर्थः ।

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि ॥ १८ ॥

गुणात्मको वंशस्तस्य लिङ्गादिविशेषान्तपर्वचतुष्टयं बीडुज्जारवद
वस्थाभेदाः नात्यन्तं भिन्ना अतो गुणेष्वेव सर्वदृश्यानामन्तर्भाव इति
सूत्रकारस्याशयः । कार्यैः कारणान्यनुमीयन्ते इत्याशयेन विशेषादिक्रमेण
पर्वगणनम् । तत्र यस्ययस्याविशेषस्य योयो विशेषस्तमाह । तत्राका-
शेति । आकाशादीनि भूतानि शब्दादितन्मात्राणां शान्तादिविशेषशून्य-
शब्दादिधर्मकसूक्ष्मद्रव्याणामन एवाविशेषसंज्ञकानां विशेषा अभिव्यक्तशा-
न्तादिविशेषकाः परिणामाः, यथाक्रमिति शेषः । तथेति । विशेषा इत्या-
गामित्वान्वयः । मनस इन्द्रियमध्यप्रवेशे हेतुगर्भविशेषणं सर्वार्थमिति ।
सर्वेषां दशेन्द्रियाणामर्था एवार्था यस्येति मध्यमपदलोपी समासः । मनः-
सहकारेणैव श्रोत्रादीनां शब्दादियाहकत्वादिति । अहंकारस्याविशेषत्वे
हेतुगर्भविशेषणम् । अस्मितालक्षणस्येति । अभिमानमात्रधर्मकस्य श्रवण-
स्पर्शनदर्शनादिरूपविशेषरहितस्याहंकारस्येति शेषः । पिण्डीकृत्य विशेष-
पर्वोपसंहरति । गुणानामिति । एवं पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगणः षोडशसं-

ख्याको गुणानां विशेषाख्यः परिणाम इत्यर्थः । ननु इन्द्रियवत्तन्मात्राण्य-
हंकारस्य विशेषाः कथं नोक्ताः शब्दस्पर्शादिविशेषवत्त्वादिति चेत् । विशे-
षमात्रस्यैवात्र विशेषपरिभाषणात् तन्मात्राणां तु भूतानामविशेषा अपि
भवन्तीति । अविशेषपूर्वं व्याचष्टे । षड् विशेषा इति । षड् गणयति ।
शब्दतन्मात्रमित्यादिना अस्मितामात्रइत्यन्तेन । एकद्वित्रीति । लक्ष्यते-
नेनेति लक्षणं धर्मः तन्मात्राणां द्रव्यत्वलाभाय लक्षणपदं तथा चोत्तरोत्तरत-
न्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वाच्छब्दतन्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं तत् कार्य-
तया स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शाभयधर्मकम्, एवं क्रमेणैकैकलक्षणधर्मवृद्धिरि-
त्यर्थः । एतेषु च मात्रशब्दैः शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्न तु गुणान्तर-
संपर्कस्य एकद्विच्युत्तिलक्षणत्ववचनात् ।

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ।

न शान्ता नापि घोरस्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥

इति विष्णुपुराणाञ्चेति । ननु तन्मात्रेषु परस्परं कार्यकारणभावे
सिद्धे एव कारणगुणक्रमेणोत्तरोत्तरं गुणवृद्धिः सेत्स्यति तत्रैव तु किं प्रमाणं
श्रुतिस्मृत्याः स्थूलभूतेष्वेवाकाशादिक्रमेण कारणतासिद्धेरिति चे, दाकाशा-
दिस्थूलभूतेभ्यो वाय्वाद्युत्पत्तिदर्शनेन सूक्ष्मेऽपि भूते तथा कार्यकारण-
भावकल्पनस्यैवित्यमिति । एतानि च तन्मात्राणि तामसाहंकाराच्छ-
ब्दादिक्रमेणोत्पद्यन्तइति बोध्यम् । अस्मितामात्रोऽभिमानवृत्तिकः, तेने-
न्द्रियभावापवाहंकारव्यावृत्तिः । एते सत्तामात्रस्येति । सत्ता विद्यमा-
नता व्यक्ततेति यावत् । व्यक्तामात्रं महत्तत्त्वमाद्यकार्यत्वात् । प्रलये
हि सर्वं विकारद्रव्यम् अतीतानागतरूपाभ्यामेव तिष्ठति न तु विद्य-
मानतया, अत आद्यविकारोऽङ्गवद्व्यो महान् सर्गादौ सत्तां लभते स
सत्तामात्रमुच्यते । स च सत्सामान्यतया सत्तामात्रमुच्यते सद्विशेषाणामहं-
कारादीनां तदानीमभावात् । अत एव यास्कमुनिना शब्दादिषड्भाव-
विकारमध्ये जन्मोत्तरमस्ति तैव विकार उक्तः । तथा च संसारवृत्तस्यास्ति-
तामात्रपरिणामो महत्तत्त्वं वृद्धिपरिणामस्वहंकारादिरिति । एवंभू

तस्य सर्वविकाराणामात्मनः स्वरूपस्य महतो महत्तत्त्वस्य बुद्ध्याख्यस्य परिणामाः षट् अविशेषसंज्ञका इत्यर्थः । अविशेषत्वं च सामान्यत्वम् । यद्यपि षोडशविशेषाणां सामान्यत्वं महत्तत्त्वप्रकृत्योरप्यस्ति तथाप्यविशेषशब्दः पङ्कजादिशब्दवद्भोगरूढः षट्स्वेवेति । अत्र षण्मध्ये तन्मात्राणां बुद्धिपरिणामित्वमहंकारद्वारैव मन्तव्यं सूत्रविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानमिति सूत्रे भाष्येण तथा व्याख्यातत्वादिति । लिङ्गमात्रपर्यव्याचष्टे । यत्परमिति । अविशेषेभ्यो यत्परं पूर्वात्परं वंशस्पोद्भिर्त्पर्यवन्जगदङ्कुरो महत्तत्त्वं तल्लिङ्गमात्रमित्यर्थः । लिङ्गमखिलवस्तूनां व्यञ्जकं तन्मात्रं महत्तत्त्वम् । महत्तत्त्वं हि स्वयंभोरादिपुंसः कार्यब्रह्मण उपाधिभूतं सर्गादौ सर्वं जगद्भासयदेवोदेति सुप्तोत्थितचित्तवत् । ज्ञानातिरिक्तस्तु व्यापारः पश्चादेवाहंकारादुत्पन्नो भवत्यतो लिङ्गमात्रमित्युच्यते । तथा च स्मृतिः ।

ततो ऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालचोदितात् ।

विज्ञानात्मात्मदेहस्यं विश्वं व्यञ्जस्तमोनुदः ॥ *

इति । कश्चित्तु लयं गच्छतीति लिङ्गपदस्यार्थमाह । तत्तु प्रमाणादर्शनादुपेक्षितम् । अहंकारादेरपि लयगमनेन महत्तत्त्वमात्रे लिङ्गमात्रप्रयोगानौचित्याच्च । तथा लिङ्गमिति मात्रशब्दार्थानुपपत्तेश्चेति । तस्मिंस्तत्त्वे महच्छब्दप्रयोगबीजम् अहंकाराद्यखिलविकाराधारत्वमाह । तस्मिंचिति । तस्मिन्सूत्ररूपे ते पूर्वाक्ता अविशेषविशेषाः पदार्थाः अवस्थया अनागतावस्कृत्या स्थित्वा उत्तरोत्तरवंशपर्यायीव विवृष्टिकाष्ठां स्यावरजङ्गमानां प्राप्नुवन्ति

महान्मादुरभूद् ब्रह्मा कूटस्थो जगदङ्कुरः ।

इति स्मृतेः । तथा प्रतिसंसृज्यमानाः प्रतीयमानाश्च ते तस्मिन्नेवावस्थया अतीतावस्थया अनुगता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्प्रसिद्धसाम्यावस्थगुणत्रयरू-

* मनुनाप्युक्तं ।

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयच्चिदम् ।

महाभूतादिश्रुतीकाः प्रादुरासीत्तमोनुदइति ॥ इतिपाठान्तरम् ।

परमलिङ्गं तत् प्रधानाख्यमूलकारणं प्रतीयन्ति प्रकृतौ लीयन्तइत्यन्वयः । एतेन महत्तत्त्वापाधिकस्य कार्यब्रह्मणोपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वं प्रसङ्गादुच्यते । प्रधानस्यासङ्गत्वापपादनायाव्यक्तमिति विशेषणं, स्वयमव्यक्ततया न परस्परव्यञ्जकमित्यलिङ्गमित्याशयः । पुरुषात्पराभिमतशरीरादिभ्यश्च व्यावर्तनाय निःसत्तासत्तं विशेषणम् । निर्गते पारमार्थिके सत्तासत्ते यस्मादिति विग्रहः । कूटस्थनित्यत्वादि पारमार्थिकं सत् ।

सतोस्तित्वं च नासत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।

तस्माव विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित् क्वचित्कदा चिट्टिज वस्तुजातम् । यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्यः सत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकसत्तात्वसिद्धेः, तच्च सत्त्वं प्रधाने नास्ति महदाद्याखिलविकाररूपैः प्रलयेष्वसत्त्वात् । सूक्ष्मदृष्ट्या तु परिणामितया प्रतिक्षणं तत्तद्गुणैरूपेणापायाच्च । तथा च श्रुतिस्मृतयः 'चैतन्यं चिन्मात्रं सत्' 'सत्त्वं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमान' इत्याद्या इति । यथा च सत्तया वर्जितमेवासत्तयापि पारमार्थिक्या वर्जितं सत्तासामान्याभाषस्यैव पारमार्थिकासत्त्वात् । तच्च प्रधाने नास्ति नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वात् श्रुतिस्मृत्यनुमानसिद्धत्वाच्च । इत्थमेव च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं मायाख्यं प्रधानमिति वेदान्तसिद्धान्तोप्यवधारणीयः ।

नासद्रूपा न सदरूपा माया नैवाभयात्मिका ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादित्यपुराणादिषु मायाख्यप्रकृतेः पारमार्थिकसत्त्वादिरूपेणातिरूप्यत्ववचनाच्च । न तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छता अत्यन्तविनाशिता वा वेदान्तसिद्धान्तः 'नाभावउपलब्धेः' 'भावे चोपलब्धेः' इति वेदान्तसूत्राभ्यामेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात् 'सत्त्वाच्चावरस्य' 'असद्गुणदेशादितिचेष्टधर्मान्तरेण वाक्यशेषात्' वैधर्म्याच्च 'न स्वप्नादिव'दित्यादियथाश्रुतवेदान्तसूत्रेभ्यः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया एव सिद्धेश्च । धर्मान्तरेणातीतानागतध-

मैण । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्ताश्च लक्षणभङ्गत्वपारमार्थिकासत्वांशैवेति बोध्यम् । नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोप्यत्यन्तासन्तः स्वप्नादावपि सात्तिभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा 'सन्ध्ये सृष्टिराहहीति' वेदान्तसूत्रेणैव स्वप्ने सृष्ट्यवधारणं विरुध्येत न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रं च ज्ञाप्यत्प्रपञ्चस्य केवलमानसत्वमेव निराकरोति । एतेन स्वप्नादिदृष्टान्तैः प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमो नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एव । वेदान्तसूत्रेणापि स्वप्नतुल्यत्वाभावनिर्णयात् । तस्माद्यथोक्तमेव प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्ममीमांसाया अपि सिद्धान्तः समानतन्त्रसिद्धत्वाच्चेति दिक् । कश्चित्त्वत्र उत्तरविशेषणे चार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं विवक्षितं तच्च प्रलये प्रकृतितद्विकारयोर्नास्तीत्याह । तत्र । ईश्वरान्यपुरुषस्याप्येवमसत्तया तद्व्यावृत्त्यसंभवात् । जीवेष्वपि हि विषयप्रकाशनव्यापारोपरम एवासत्तालयः स्वापः प्रलयेस्तीश्वरप्रकरणे श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्ध इति प्राधान्यस्य पारमार्थिकसदसत्त्वाभावोपपत्तये तद्विकाराणामपि पारमार्थिक्यैः सदसत्ते न स्त इति प्रतिपादयितुं प्रधानस्य विशेषणान्तरं निःसदसदिति । निर्गते सदसती यस्मादिति विग्रहः । निःसन्निरसदिति पाठेष्यमेवार्थः । प्रधानवृत्ति हि यद्विकारजातं तत्पारमार्थिकसत्त्वं भवति परिणामित्वेन स्वधर्मैः प्रतिक्षणविनाशात् । आद्यन्तयोर्व्यक्तवस्यथाप्यसत्त्वाच्च । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । 'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परदेवने'त्यादिश्रुतिस्मृतयश्च विकाराणां नित्यत्वरूपं सत्त्वं निराकुर्वन्ति । अत्र च श्रुतौ विकाराणामाद्यन्तयोर्नाममात्रावशेषत्वेनास्थिरतयैव तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितम् । 'नित्या नित्यानां सत्यस्य सत्य'मिति श्रुत्यन्तरे तादृशार्थसिद्धेः । न पुनर्विकाराणामत्यन्ततुच्छतया मृद्विकारस्य ब्रह्मविकारदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । नहि लोके मृद्विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं सिद्धमस्ति येन ब्रह्मकार्यप्रपञ्चतुच्छत्वे दृष्टान्तता तस्य स्यादिति । यथा प्रधानवृत्तिकार्यजातमत्यन्तसत्त्वं भवति एवमत्यन्तासत्त्वपि न भवति अतीतानागतादिरूपैः सदा सत्त्वात् । 'तद्वेदं तद्द्वैव्याकृतमासीत्' ।

आसीद्विदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तिमिव सर्वतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति । नन्वेवं सविकारस्य प्रधानस्य सदस-
त्त्वप्रतिषेधे सति प्रकृतेः सदसदात्मकताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिशतव्याक्रोपः
सदसद्वाधाबाधाभ्यामिति सांख्यसूत्रविरोधश्चेति । मैवम् । तथाविधवा-
क्यानां व्यक्तरूपव्यावहारिकसदसत्तापरत्वात् । सांख्यसूत्रे च बाधाबाधौ
रूपभेदेन सार्वकालिकाविति । तदुक्तं

जगन्मयी भ्रान्तिरियं न कदापि न विद्यते ।

विद्यते न कदा चिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥

इति । भ्रान्तिरिति पारमार्थिकभ्रममाश्रित्य ज्ञानज्ञेययोरभेदविषययो-
क्तम् । अत एव गौतमसूत्रं 'तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्बुद्वैविध्योपपत्तिरिति ।
तारिखकमिथ्याबुद्बुद्विरनित्यपदार्थज्ञानं च प्रधानं मिथ्याज्ञानं प्रसिद्दुमिथ्याज्ञानं
शुक्तिरजतादिज्ञानमिति । पारमार्थिकभ्रमलक्षणं च तदभाववति तत्प्रकार-
त्वमसद्विषयकता वा तदुभयमपि परिणामिनित्यपदार्थबुद्बुद्विषयस्तीति, व्या-
वहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्ताद्विविध्यं च विष्णुपुराणादिषु प्रसिद्दुं, यथा
सद्भाव एषो भवते मयोक्ते ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतच्च यत्संख्यव्यवहारभूतं तथापि चेत्तं भुवनाश्रितं तत् ॥

इति । चृतीया च लोकसिद्धा प्रातिभासिक्यपि सत्ता शुक्तिरजत-
स्वाप्नपदार्थानां मनोमात्रपरिणामानामिति । यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव
सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपि इति घेदान्तरहस्यं 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा
श्रोता मन्ता बोद्धे'त्यादि श्रुतिसिद्दुं तत्तु लयशून्यत्वरूपामतिपारमार्थि-
कसत्तामभिप्रेत्यैव बोध्यम् । प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरुषयोर्व्यापारोप-
रमरूपो लयो भवति । प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयते परमात्मनीत्यादिवा-
क्येभ्यः, परमात्मा च सदा जायत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमा-
र्थसच प्रकृतिपुरुषाविति घेदान्तमहावाक्यमर्थादा । एतेन सदसत्त्वयोर्बि-
रोधादेकत्रासंभव इत्यप्यपास्तम् । व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छे-
दभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकारभेदेन च तयोरविरोधाविति । तदेवं श्रुतिन्या-

यसिद्धं सत्यत्वमिच्छात्वविभागमखिदुषामाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रपञ्चा-
त्यन्तासत्यत्वादिरूपाश्रयसिद्धान्ता नास्तिकमतानुसारिणो मुमुक्षुभिर्दूरतः
परिहरणीयाः समानन्यायेनात्यत्रसिद्धान्तानामेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्त-
त्वादिति सर्वे समञ्जसम् । लिङ्गमात्रपरिणाममुपसंहरति । एष तेषामिति ।
तेषां गुणानामित्यर्थः । अलिङ्गं पर्व व्याचष्टे । निःसत्तासत्तं वेति । निः-
सत्तासत्तमित्युक्तो यः पदार्थः सोऽलिङ्गनामा गुणानां परिणामः स च सा-
म्यावस्थानामको गुणेभ्योतिरिक्त इति तस्य गुणपरिणामत्वमुपपद्यते ।
तस्यां च साम्यावस्थायां प्रधानवाचिशब्दे धर्मधर्म्यभेदेन महदादिव्यावृ-
त्यर्थमेवात्र श्रुतिस्मृत्योश्च प्रयुज्यते । परमार्थतस्तु गुणा एव तदुपलक्षि-
ताः प्रधानम् । भाष्ये गुणानामेव प्रधानत्वस्याक्तत्वादिति । इदानीं पर्वणां
गुणानां च परस्परवैधर्म्यभेदो व्युत्पादनीयः तत्रादावलिङ्गावस्थारूपस्य
पर्वणः पर्वत्रयाद्रुणेभ्यश्च वैधर्म्यं प्रतिपादयति । अलिङ्गावस्थायामिति ।
पुरुषार्थो विषयभोगविवेकख्याती तत्कार्यो सुखदुःखाभावौ च स पुरुषार्थो-
नालिङ्गावस्थां प्रति हेतुः यतो ऽलिङ्गावस्थायामादौ सृष्टेः प्राक् पुरुषार्-
थता पुरुषार्थसमूहः कारणं कारणत्वाभिमतो नोत्पद्यतइत्यर्थः । दुःख-
निवृत्तिव्यावर्तनाय कारणमित्युक्तम् । प्रलयकाले दुःखनिवृत्तेः कर्मलयादेवो-
पपत्तेः प्रलयापयोजनलया दुःखनिवृत्तिः प्रलयकारणं न भवतीत्याशयः ।
उपसंहरति । न तस्य इति । एतदुक्तं भवति । व्यक्तावस्थायां गुणेभ्यः
शब्दाद्युपभोगादिरूपः पुरुषार्थो जायतेतः स तस्यामनागतावस्थः कारणं
भवतु साम्यावस्थायां तु न तज्जन्यः कश्चन पुरुषार्थोस्तीत्यतो नास्याः
पुरुषार्थः कारणमिति । एतावता किमित्यत आह । नासौ पुरुषार्थकृतेति ।
नित्या व्याख्यायतइति । शास्त्रेष्विति शेषः । नित्या स्वाभाविकी अनैमित्ति-
कत्वेन पर्वत्रयापेतया स्थिरा स्वाभाविकत्वेपि धर्मादिभिः प्रतिबन्धाव
मुक्तानां साम्यरूपः परिणाम इति भावः । अव्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविक-
कत्वं न व्यक्तावस्थापेतया बहुकालावस्थायित्वमेव नित्यत्वं सत्यत्वापर-
नामकं व्यवहारे सिद्धम् । 'धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये' इत्यादिभारता-
दिव्यवहारात् । ईदृशनित्यत्वं च गीतादिषूक्तम् ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

इत्यादिभिरिति । अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवाप्यत्रार्थोऽस्तु
सर्गेऽपि गुणसाम्यस्यात्यन्ततोऽनुच्छेदात् । अंशत एव वैषम्येणावरणरूपस्य
गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात् । अन्यथा साम्यावस्थाया अत्यन्तोच्छेदे पूर्व-
त्वानुपपत्तेश्च । अनेन हि सूत्रेण । ऊर्ध्वमूलमधःशाखम् इत्यादिगीताम्
अव्यक्तमूलप्रभव इत्यादिमोक्षधर्मादिकं चानुसृत्य संसाररूपो गुणवृत्त एव
चतुष्पर्वतया निरूपितः तस्य च वंशतुल्यस्य गुणवृत्तस्यावरणानां पूर्वपूर्व-
तत्त्वानामंशत एवोत्तरतत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशतः फेना-
दिरूपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्येव पूर्वपूर्वतत्त्वस्य सर्वशेन परिणाम
उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थं तु कारणानां स्वकार्यावरणतयाऽवस्थानं
सिध्यति । तस्मात्सर्गकालेऽपि बहिरलिङ्गावस्थावस्थानात्तस्या नित्यत्वमि-
ति । ननु प्रकृतिमादायाष्टावैवावरणानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मा-
त्राण्यपीति चेत् । सूक्ष्मस्थूलयोरेकत्वत्रिवचनयाष्टधा आवरणवचनात् अत
एव भागवतद्वितीयस्कन्धे परब्रह्मगतौ पञ्चभूतानां बहिस्तन्मात्रावरणे
गतिरुक्ता इन्द्रियाणि चाकारणत्वाच्चावरणानि तेषामुत्पत्तिस्तु तन्मात्रस-
मानदेशा यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मनैलोत्पत्तिरिति दिक् । इतरस्मिन्नव-
स्थात्रये त्वनित्यत्वरूपं वैधर्म्यमाह । अयाणामिति । आदौ उत्पत्तौ उपा-
दानकारणत्वव्यवच्छेदार्थमाह । सर्वार्थेदिति । अनित्या त्रिधा अवस्थेति-
शेषः, शेषं सुगमम् । पर्वसु नित्यानित्यत्वरूपं वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विणां गुणानां
पर्वध्वो वैधर्म्यमाह । गुणास्त्विति । गुणास्तु सत्त्वादयः सर्वविकारेष्वनु-
गता अत उत्पत्तिविनाशशून्या अनुपचरितनित्या इत्यर्थः । अलिङ्गावस्था-
पि हि नैवं नित्येति । ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतोर्नित्यत्वे

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

होभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्वित्रसत्तम ।

इत्यादिस्मृतिषु प्रकृतेर्व्योत्पत्तिवचनं कथमुपपद्येत तत्राह । व्यक्ति-
भिरिवेति । गुणान्वयनीभिर्गुणधर्मैः कार्यव्यक्तिभिरवातीताद्युपचयान्तपरि-
णामवतीभिर्हेतुभिर्जन्मविनाशवन्तइव ते गुणाः प्रतीयन्ते कार्यकारणविभा-
गात् न तु तेषां स्वतो जन्मविनाशौ स्त इत्यर्थः । तथा च स्वानुगतानां
व्ययादिनैव गुणात्मकप्रकृतेर्व्ययादिव्यवहार इत्याशयः । परिणामस्तु प्रकृतेः,
पारमार्थिकत्वे सति व्याप्यानामुत्पत्तिविनाशयोः व्यापकेषु व्यवहारे दृष्टा-
न्तमाह । यथेति । दरिद्राति चीणो भवति । इति समः समाधिरिति । इदं
समाधानं दाष्टान्तिकेपि समानमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकृतेर्नित्यत्वं नोपप-
द्यते 'भूयश्चान्तेविश्वमायानिवृत्तिः' 'प्रकृतिःपुरुषश्चोभौ लीयते परमात्म-
नि' इत्यादिवाक्येभ्य इति चेत् । दत्तोत्तरत्वात् कार्यविनाशेन तत्रापि तत्ति-
वृत्तिवचनात् । व्यापारोपरमाख्यलयस्यैव पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च ।

वियोजयत्यथान्यान्यं प्रधानपुरुषावुभौ ।

प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः ॥

इति कर्मवाक्याच्च । अन्यथा न्यायानुसहेण बलवतीभिः प्रकृति-
नित्यताश्रुतिभिर्विरोधाच्च । एवमेव प्रकृतिपुरुषयोः पुराणेषु श्रूयमाणोत्प-
त्तिरन्यान्यसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव बोध्या । संयोगलक्ष्णोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा
तयोरिति स्मृतेः । तथा चोक्तम् ।

न घटतउद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयो-

रुभययुजा भवन्त्यसुभृता जलबुद्बुदवत् ।

त्वयि तदमे ततो विविधनामगुणैः परमे

सरितद्वार्षावे मधुनि लिन्युरशेषरसाः ॥

इति । इदानीं प्रकृत्यादीन् स्वस्वकार्यैरनुमार्पायतुं पदशब्दसूचि-
तमलिङ्गादीनामविरलक्रमं दर्शयति । लिङ्गमात्रमिति । प्रत्यासन्नमव्यव-
हितकार्यम् । तत्रेति । तद्वि लिङ्गमात्रं तत्रालिङ्गेलिङ्गावस्थप्रधानेऽव्यक्त-
रूपेणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्तं भवति । तत्र हेतुः क्रमेति ।
क्रमस्य पौर्वापर्यस्य कदाप्यनतिक्रमादित्यर्थः । यदि हि कारणे ह्यनागता-

वस्याभिरसतामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत तथा
 ऽतीतमप्युत्पद्येत । न च प्रागभावः कारणम् । अभावस्यासिद्धेः । किं चा-
 भावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्,
 तथा च जितं शून्यवादिभिः । अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति चेत्,
 तुल्यं निमित्तत्वेपि । अत उपादानतावन्नित्तत्वमपि नाभावस्य । त-
 स्मात्कार्यजननशक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमतइति ।
 तदनेन भाष्येण सत्कार्यवादः प्रसाधितः । तथेत्याद्व्यप्येवं व्याख्येयम् ।
 महदादिभिः प्रकृत्याद्वनुमानप्रकारश्च सांख्यसूत्रैरुक्तो ऽस्माभिरपि तद्वा-
 प्ये प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु नेह प्रस्तूयतइति । तथा चोक्तम् । पुरस्ता-
 दिति । यथा विशेषेभ्यो ऽवान्तरभेदभिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुर-
 स्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः । ननु कथं गुणपर्वणां चतुर्धा विभागः
 सूत्रकारेण कृतः ब्रह्माण्डस्यावरजङ्गमरूपैः पर्वणामानन्त्यादित्याशङ्क्य
 ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह । न वि-
 शेषेभ्य इति । विशेषेभ्यः परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदः नास्ति अतो
 विशेषाणां तत्त्वान्तरपरिणामो नास्तीत्यर्थः । अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं
 विशेषपर्वणैव गृहीतमिति भावः । तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं
 च स्वावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वम् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंश-
 तिजात्यनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरत्वं स्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमिति ।
 नन्वेवं तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्रतत्रोक्तं घटेतेति । उच्यते ।
 यथा विशेषाख्यपञ्चतत्त्वात्मिकैकैव पृथिवी प्रागुत्पद्यते ततः तस्याः
 खननमन्यनादिना पार्थिवे जलतेजसी अभिव्यक्तमात्रे भवत एवं
 तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिवृत्तिभेद
 इति । तर्हि किं विशेषाणां परिणामा एव न सन्ति, नेत्याह ।
 तेषां त्विति । व्याख्यास्यन्तइति । सूत्रकारेणोत्तरपादइति शेषः ।
 स्यादेतत् । महदादिक्रमेणोक्तः सृष्टिप्रकार आकाशादिक्रमबोधकश्रुति-
 विरोधाद्वेयः श्रुतौ तन्मात्राद्यश्रवणेन ते पदार्थाश्च कल्पिताः मन्वा-
 दिस्मृतयश्च सांख्यकल्पनानुवादेन धर्मोदियरा एव न प्रकृत्यादियरा इति

न सृष्टिभिरपि प्रकृत्यादिसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । गुणत्रयात्मिका प्रकृतिस्तावत् मूलकारणतया मैत्रेयोपनिषदि श्रूयते । यथा । 'तमो वा इदमेकमास तत्परं स्यात् तत्परेणोरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खन्वीरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तमसः संप्रास्रवत् तत्सांशोयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं त्रेत्रजः संकल्पार्थबसायलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अस्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णु रित्यादि । तथा गर्भोपनिषदि चतुर्विंशतितत्त्वान्यनेन क्रमेणोक्तानि, यथा । 'अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीर' इति । तथा प्रश्नोपनिषदि च । 'एवं ह वै तत्सर्वं परं आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्राश्च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा चेत्यादिना परमात्मनि सर्वं त्रयोविंशतितत्त्वं तिष्ठति समुद्रे नदनदीषदित्युक्तम् । अतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृत्यनुमेयश्रुत्या च सिद्धानि । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका व्यवहारपरमार्थभेदेन विषयभेदात् । व्यावहारिकाद्वैतश्रुतीनां चाविभागलक्षणाभेदपरताया एव नदीसमुद्रादितृष्टान्तैरेवमादिति । तेषां च महदादीनां सृष्टिक्रमोपि श्रुतौ पाठक्रमादवधार्यते ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्यातिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्यादिषु । यच्च तैत्तिरीयके विद्यदादिसृष्टिः श्रूयते तत्र वियतः

प्राणबुद्ध्यादिसृष्टिः पूरणीया स्मृत्युत्प्रेयश्रुत्येकवाक्यतया छान्दोग्ये विद्यद्वायुपूरणवदिति । किं च सांख्योक्तसृष्टिक्रमे स्पष्टैव श्रुतिरस्ति । यथा गोपालतापनीये । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमेवात्तरं तस्मादन्नरान्महत् महतो वै अहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि तेभ्यो भूतादीनीति । वेदान्तसूत्रैरपि बुद्ध्यादिक्रमेणैव सृष्टिरुक्ता तत्र नवीनानां कुख्याख्या चास्माभिस्तद्वाच्यएवापास्तेति । तदेवं सांख्यशास्त्रे प्रपञ्चितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अत्र संक्षेपतः सूत्रद्वयेनोक्तानि । एतेषां च स्वरूपादिकं तत्रैव प्रदर्शितं संक्षेपतश्चत्राप्युच्यते । पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि

च प्रसिद्धान्येष तन्मात्राणि भूतानां साक्षात् कारणानि शब्दादिमत्सूत्र-
द्रव्याणि अतस्तानि सूत्रभूतान्यपि क्व चिदुच्यन्ते । महदहङ्कारौ च मोक्ष-
धर्मं लक्षितौ । यथा ।

हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्युत ॥
धृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।
तथैव विश्वरूपत्वाद्विश्वरूप इति श्रुतः ॥
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहङ्कृतम् ॥

इत्यादि । अत्र चोपासनायै शक्तिशक्तिमदभेदेनोपाध्यानामादि-
कमुपाधिमध्येन तयोर्कर्मैर्ननुष्यपश्वादिनामरूपादिवत् । स्मृत्यन्तरेषु
सांख्ययोगयोश्चाविवेकतो जडवस्तुन्येव तद्व्यवहारः । जनैश्वर्यादिरूप-
महत्तत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य चान्तःकरणधर्मत्वादिति । प्रकृतिस्तु
त्रयोविंशतितत्त्वकारणानि सत्त्वादिनामकसूत्रद्रव्याणि असंख्यानि गुण-
शब्दश्च तेषु पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च प्रयुज्यते । तच्च गुण-
त्रयं सुखदुःखमोहधर्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्मकमुच्यते । पुरुषाणां सर्वा-
र्षसाधकत्वाद्वाजाजामात्यवत्प्रधानमुच्यते जगदुपादानत्वात्प्रकृतिर्जगन्मोहक-
त्वाच्च मायेत्युच्यते । वैशेषिकादिभिश्च स्वस्वपरिभाषया परमाण्वज्ञा-
नादिशब्दैश्चाच्यते इति । तदुक्तं वासिष्ठे ।

नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत् ।

तमाहुः प्रकृतिं के चिन्मायामेके परे त्वयून् ॥

इत्यादिनेति । एषु च त्रयोविंशतितत्त्वानि सर्गादौ स्थूलसूक्ष्मशरी-
रद्रव्यरूपेण परिणामन्ते । तत्र स्थूलं पञ्चभूतेभ्यः सूत्रं च शेषेभ्यः तयोश्च
सूत्रं काष्ठवच्चैन्नन्याभिव्यञ्जकत्वात् पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते तच्चा-
हङ्कारस्य बुद्धौ प्रवेशात्सप्तदशावयवकं सांख्यशास्त्रे प्रोक्तं 'सप्तदशैकं
लिङ्गमिति । अत्र एकत्वं समष्ट्यभिप्रायेणोक्तम् । 'व्यक्तिभेदः कर्मविशेषा-

दित्युत्तरसूत्रेण व्यक्तिरूपत एकस्यैव लिङ्गशरीरस्य व्यक्तिभेदवचनात् ।

अयं च व्यष्टिसमष्टिभावो न वनवृक्षवत् किं तु पितापुत्रवदेव ।

तच्छरीरसमुत्पत्तैः कार्यैस्तेः करणैः सह ।

तेजज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इतिमन्वादिवाक्यैर्हिरण्यगर्भस्य शरीरद्वयांशैरवाखिलपुंसां शरीर-
द्वयोत्पत्तिरिति सिद्धेः । वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावोस्तीति दिक् ।
सूत्रान्तरप्रवतारयति । व्याख्यातमिति ।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिरत्र न गुणः किंतु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यं

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

इत्यादिस्मृतेः । अग्नौष्ण्यादिषु च भेदाभेदाद्येव । औष्ण्याद्यहणोपि
चतुष्पाग्नियहणात् पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं विना न गृह्यतइति । मात्रशब्देन
पूर्वसूत्रोक्तप्रकाशक्रियादिगुणव्यावृत्तिः तेष्वेव च सर्वेषां शेषगुणानामन्त-
र्भावः शुद्धशब्देन च भूतेन्द्रियात्मकत्वव्यावृत्तिः । शुद्धेपि बुद्ध्यभेदभ्रमोप-
पादनाय शेषविशेषणम् । अत्र च परिणामित्वपाराध्याचेतनत्वादीनि
बुद्धेरशुद्धिः तद्राहित्यं च पुरुषस्य शुद्धिरिति भाष्ये व्यक्तीभविष्यति ।
प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययसमानाकारतापचवद सन् बुद्धिवृत्तिसाक्षीत्यर्थः ।
अनेन विशेषेण द्रष्टरि प्रमाणं चोक्तमिति । शुद्धोपीत्यादिभागस्य फला-
न्तरं च भाष्यकारो व्याख्यास्यति । दृशिमात्रशब्दार्थमाह । दृक्शक्तिरेवे-
ति । प्रलयमोक्षादौ जीवानां दर्शनाख्यचैतन्यफलोपधानं नास्तीति शक्ति-
पदोपादानम् । एवशब्दार्थमाह । विशेषणापरामृष्टेति । विशिष्यते व्यावर्त्य-
ते द्रव्यान्तरादेभिरिति विशेषणानि विशेषगुणाः वैशेषिकशास्त्रोक्ताः तैः
कालत्रयेष्यसंबद्धा इत्यर्थः । तेन संयोगसंख्यापरिमाणादिसत्त्वेप्यवृत्तिः ।
द्रष्टेति लक्ष्यपदं बुद्धिव्यावृत्ततया व्याचष्टे । स पुरुष इति । संवेदिन्या
बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः संवेदनमर्थाकारवृत्तिः तस्याः प्रतिसंवेदनं प्रतिध्वनि-

वत्प्रतिबिम्बं यत्र स पुरुष इत्यर्थः । बुद्धेः साक्षीति तु पर्यवसितोर्थः । एनेन प्रतिबिम्बरूपधारोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमित्यपि सूचितम् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं च

यथा दीपः प्रकाशात्मा स्वल्पो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यादात्मानं सर्वजन्तुषु ॥

इत्यादिवाक्यशतानुयहेण लाघवतर्कानुयहेण चात्मत्वादिरूपव्यतिरेक्यादिलिङ्गैरनुमेयं ज्ञानाश्रयत्वकल्पने धर्मधर्मिभावापन्नवस्तुद्वयकल्पनागौरवात् । अहंज्ञानामीतिप्रत्ययस्तु अहं गौर इति भ्रमशतान्तः पातितया प्रामाण्यशङ्कास्कान्दितत्त्वेन यथोक्तानुमानापेक्षया दुर्बल इति दिक् । बुद्धिपुरुषयोर्विवेकप्रतिपादनाय तयोरभेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वैरूप्यसारूप्यप्रतिपादकतया क्रमेण शुद्धोपीत्यादिविशेषणद्वयं व्याचष्टे । स न बुद्धेः सरूपो नात्यन्तं विरूप इति । पारमार्थिकसारूप्यस्याभावः शुद्धोपीत्याद्यदलार्थः । प्रतिबिम्बरूपपारमार्थिकसारूप्यं च शेषदलार्थः । तथा च परिणामित्वादिरूपबुद्धिसारूप्याभाव एव शुद्धिः बुद्धिवृत्तिसारूप्यमेव च प्रत्ययानुपश्यत्वमित्यायातम् । साहचर्याभावसारूप्ये क्रमेण प्रतिपादयति । न तावदित्यादिना । कस्मादित्यस्योत्तरं परिणामिनी हि बुद्धिरिति । परिणामित्वे हेतुर्ज्ञाताज्ञातविषयत्वादिति । ज्ञातेत्याद्युक्तं विवृणोति । तस्याश्वेति । तस्या बुद्धे,श्चो हेतौ । गवादिरिति । गोशब्दः शब्दवाची । अतो गवादिघटादिपदाभ्यां धर्मधर्मिसामान्यपरतया धर्मधर्मिरूपाणामिशेषाणां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । ज्ञातो वृत्तिव्याप्यस्तदन्यश्चाज्ञातः । दर्शयति अनुमापयतीत्यर्थः । अयं भावः । बुद्धिः परिणामिनी स्यात् तदैव कदाचित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवति कदा चिच्च नेत्युपपद्यते । न च पुरुषइव बुद्ध्यावपरिणामित्वेपि विषयस्य प्रतिबिम्बनमेव विषयाकारतास्तु ततश्च प्रतिबिम्बकादाचित्कत्वेन ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपद्यतेति वाच्यम् । स्वप्नध्यानादौ विषयासाच्चिद्येन तत्प्रतिबिम्बासंभवात्, शास्त्रेषु बुद्धौ विषयप्रतिबिम्बवचनं तु तत्समानाकारपरिणाममात्रेणातो बु-

द्वैरर्थयद्दृश्यास्यानित्यतया तस्या अर्थाकारपरिणामोऽनुमीयते इति । बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदभावं पुरुषे दर्शयति । सदाज्ञातेति । सदा ज्ञाते विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भावः सदाज्ञातविषयत्वं, परिदीपयति अनुमापयति । यदि हि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा जाड्यपरिणामेन कदा चित्यरूपस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञातापि तिष्ठेत् ततश्च वर्तमानाया अपि घटादिवृत्तेरज्ञानसंभवात् घटादिकं निश्चिनोमि न क्षेत्यादिसंशयः स्यात् । तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञानाभावनिश्चयश्च न स्यात् । अज्ञातवृत्तिसत्तासंभवादिति भावः । नन्वेतावता भोक्तृज्ञानं परिणामो मास्तु सुखादिपरिणामाभावस्तु कथं तेनानुमाप्यतइति चेत् । उच्यते । शब्दादिनिश्चयरूपस्य परिणामस्य बुद्धौ सिद्धौ तत्कार्याणाम् इच्छाकृतिसुखदुःखादृष्टसंस्कारादीनां बुद्धिधर्मत्वेनैव सिद्धेः । सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे लाघवादिति । ननु न पुरुषस्यापि सदाज्ञातविषयत्वं प्रलयादौ स्वविषयस्य बुद्धिवृत्तेरदर्शनादित्यात्तिपति । कस्मादिति । समाधत्ते । नहीति । नहि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरपि शब्दादिवत्स्याच्च तिष्ठेच्च । अथ वा अगृहीता गृहीता च कालभेदेन भवतीत्यर्थः । तथा च स्मर्यते ।

न चिदप्रतिचित्रास्ति • दृश्याभावादृते किल ।

क्व चित्राप्रतिबिम्बेन किलादर्शवतिष्ठते ॥

इति । तथा च प्रलयादौ वृत्त्याख्यविषयाभावादेव तां न पश्यतीति भावः । उपसंहरति । इति सिद्धमिति । परिणामित्ववदेव परार्थत्वापरार्थस्वरूपमपि वैधर्म्यं बुद्धिपुरुषयोर्दर्शयति । किं चेति । बुद्धिः परार्था स्वप्निस्य भोगादिसाधनं संहत्यकारित्वात् सहकारिसापेक्षव्यापारकत्वात् । शय्यासनशरीरादिवत्, पुरुषश्च स्वार्थः स्वस्य च भोगादिसाधनम् उक्तत्वभावात् यच्चैवं तच्चैवं यथा स एव दृष्टान्त इत्यर्थः । बुद्धेर्हि व्यापारो विषययद्दृशादिरिन्द्रियादिसापेक्षः शय्यादीनामपि शयनादिकार्यं भूम्यादि-

• अप्रतिबिम्बास्तीति पाठान्तरम् ।

सापेक्षं, पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार एव न भवति स्वरूपतो नित्यत्वात् । नापि सुखादिसत्त्वे तत्प्रकाशार्थं पुरुषः सहकारिणमपेक्षत इति भावः । बुद्ध्यादेः परार्थत्वे च श्रुतिः । 'न वाचरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादि । अत्र कश्चित् स्वार्थ इति साध्यस्य न परार्थ इत्यर्थमाह । तच्च । भृत्यचेतनस्यापि स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात् । परार्थत्वमेव तु परमात्रार्थत्वमिति चेत् नाचेतनत्वरूपं वैधर्म्यान्तरमाह । तथा सर्वार्थेति । सुखदुःखमोहात्मकांस्त्रिगुणान् सर्वार्थान् गृह्णती बुद्धिरपि तदाकारतया त्रिगुणा सत्त्वादिगुणत्रयमयीत्यनुमीयते । त्रिगुणत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतनेति सिद्धम् । गुणानां तूपद्रष्टा पुरुषो द्रष्टृबुद्धिसाविध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रतो गुणद्रष्टा भवति न गुणाकारपरिणामेन बुद्धिवदिति अतो न स त्रिगुण, सतश्चेतन इति शेषः । उपसंहरति । अत इति । अतो वैधर्म्यत्रयाच्च बुद्धिसरूपः पुरुष इत्यर्थः । एतावता शुद्ध इति व्याख्यातम् । ननु सर्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं सामान्यत एव दृग्दृश्यविवेकः प्रतिपादनीयः तत्किमिति बुद्धिपुरुषयोरेव वैषम्यं प्रतिपाद्यतइति चेद् न । बुद्धिरेव पुरुषस्य साक्षाद्दृश्या बुद्ध्यारूढतयैवान्येषां दृश्यत्वात् तस्यामिव साक्षादभिमानः तत्संबन्धादेवान्यत्राभिमानात् । मृतदेहे सुषुप्तवस्थाप्राणे च चैतन्याभावस्य स्पष्टत्वात् । एकैकेन्द्रियघातेपि चैतन्योपलब्धे* इन्द्रियाणामप्यचैतन्यस्य स्पष्टत्वात् । अतो बुद्धिविवेकादेव सर्वाभिमाननिवृत्तिरित्याशयेन बुद्धिवैधर्म्यमेव पुरुषेषु प्रायशः प्रतिपाद्यते । किं च बुद्ध्यतिरिक्तेभ्य आत्मविवेकस्य न्यायवैशेषिकाभ्यामेव सिद्धत्वेन बुद्धितो विवेक एव सांख्ययोगयोरसाधारणं कृत्यमिति । अत्यन्तवैरूप्यं निराकर्तुमुत्थापयति । अस्तु तर्हीति । यत इत्यस्य पूर्वणान्वयः । प्रत्ययानुपश्य इत्येतद्वाचष्टे । प्रत्ययं बौद्धमिति । बुद्धिवृत्तिमनुपश्यतीत्यर्थः । ननु बुद्धिद्रष्टृत्वेपि कथं नात्यन्तं बुद्धिवैरूप्यं तत्राह । तमनुपश्यन्निति । यतस्तमनुपश्यन्नतः पुरुषोऽतदात्मापि परमार्थतो बुद्ध्यसरूपोपि तत्सरूप-

* चैतन्योपलब्धेरिन्द्रियाणामिति पाठान्तरम् ।

इव प्रकाशते तदनुकारी भवति स्फटिकइव जपासरूप इत्यर्थः । अर्थोकार-
त्वस्यैवार्थग्रहणरूपतायाः बुद्धिस्यले सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बरूपेण
च मिथ्यासारूप्येण न पारमार्थिकासारूप्यविरोधः । यद्योक्तयोः सारूप्यवै-
रूप्ययोः पञ्चशिखाचार्यवाक्यं प्रमाणायति । तथा चोक्तमिति । भोक्तृशक्ति-
र्बुद्धिवत्परिणामिनी न भवति तथा बुद्धिवत्स्वविषये संक्रान्ता उपरत्तापि
न भवति विकारहेतुसंयोगस्यैवोपरागत्वात् बुद्धिविकारप्रतिबिम्बेनैवोप-
पत्तौ पुरुषस्य विकारकल्पनावैयर्थ्यात् । आभ्यां विशेषणभ्यां वैरूप्यं दर्शि-
तम् । इदानीं सारूप्यं दर्शयितुं आदौ बुद्धेश्चिद्रूपत्वमुपपादयति ।
परिणामिन्यर्थइति । परिणामिनि स्वस्वार्थं विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरू-
पेण संक्रान्तेवोपरत्तेव सती तद्वृत्तिं विषयाद्वाकारामनुपपत्तिं चेतनामिष
करोति यथा सूर्यो जलेनुपतन् जलं सूर्यमिव करोति तद्वत् । अनेन बुद्धेरूपं
दर्शयित्वा पुरुषस्य बुद्धिसारूप्यं दर्शयति । तस्याश्चेति । हिशब्देवधा-
रणे । तस्या अपि भोक्तृशक्तेर्ज्ञानवृत्तिर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवे-
त्याख्यायते इत्यन्वयः । अत्र हेतुः प्राप्तेति । उपग्रह उपरागः, उक्तरीत्या
प्राप्तचेतन्योपरागकल्पाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्वाहिणी तन्मा-
त्रतयेति ज्ञानवृत्तिर्विशेषणम् । तथा च परस्परप्रतिबिम्बात् द्वयोरपि चेतन-
त्वसुखादिपरिणामकत्वरूपं सारूप्यमित्यर्थः । आख्यायतइत्यनन्तरमिति-
शब्दः पूरणीयः । तदनेन सूत्रेण जीवेश्वरसाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम् ।
तथा च श्रुतिस्मृती । 'चेतामात्रः प्रतिपुरुषं तेजजः' ।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं दिश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

इति । ये तु वैशेषिकादयो ज्ञानाश्रयमात्मानं मन्यन्ते ते श्रुतिस्मृति-
विरोधेनोपेतणीयाः । किं च लाघवात् प्रतिपुरुषमेकैकमात्रव्यक्तिनित्यज्ञान-
सिद्धौ तस्याश्रयो गौरवात्न कल्प्यते जानामीतिप्रत्ययस्य संयोगसंबन्धेनैवो-
पपत्तेः । यथाहीन्यनं तेजस्वीति प्रत्ययः संयोगसंबन्धेन प्रमा तथैव बुद्धौ
ज्ञानाख्यद्रव्यसंयोगसंबन्धेन ज्ञानत्रत्वप्रत्ययः प्रमैव लोकानामहमितिप्रत्यये

वाच्यं बुद्धिरपि भासते अनादिमिथ्याज्ञानवासनाख्यदोषस्य प्रतिबन्धे मानाभावात् । अतो ऽहं जानामीत्यबिदुषां प्रत्ययोऽहमंशे धर्मो ज्ञानवत्त्वांशे प्रमेत्यावयोः समानमेव । बिदुषां तु जानामीति प्रत्ययोसिद्ध एव । परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिव्यवहारस्तु लोकव्यवहारादिति । अधिकं तु सांख्यभाष्यादौ प्रोक्तमिति दिक् । बुद्ध्यातिरिक्ते द्रष्टरि प्रमाणमाह सूत्रकारः ।

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजने भोगापवर्गावेवार्थः प्रयोजनं यस्य स तथेति मध्यमपदलोपी समासः । भोगापवर्गप्रयोजनक्रमेव दृश्यस्य स्वरूपं कार्यकारणात्मकं गुणत्रयं नै स्वार्थमित्यर्थः । तथा च गुणाः परार्थाः संहत्यकारित्वात् शय्यादिवदित्यनुमानेन बुद्ध्यादतिरिक्तस्य पुरुषाख्यस्य परस्य सिद्धिरिति भावः । इदं चानुमानं पूर्वसूत्रे व्याख्यातम् । तदर्थमेव दृश्यमित्येतावन्मात्रेणैव निर्वाहेष्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थत्वान्वयधमनिरासाय प्रयुक्तमिति । तदर्थत्वे युक्तिं वदन् सूत्रं ध्याचष्टे । दृशिरूपस्येति । यतो दृशिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्मैव कर्म दर्शने तद्विषयतां गतमेव वस्तु दृश्यं भवति दर्शने च सर्ववस्तूनां प्रयोजनमिति सर्वसंमतमतस्तदर्थमेव दृश्यस्य गुणादेः स्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थः । नहि परप्रयोजनकं वस्तु परप्रयोजनं विना सद्यमपि स्यात्तु ज्ञमते नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना कस्यापि परार्थस्यावस्थानादर्शनेन पुरुषार्थस्य तत्स्थितिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । अनेन च सूत्रेण चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्वत इति सिद्धम् । सूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते । तत्स्वरूपमिति । ननु दृश्यस्वरूपं यदि परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन तदर्थं प्रति लब्धात्मकं लब्धसत्ताकं तर्हि भोगापवर्गावर्थायां भोगापवर्गरूपे पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति पुरुषेण न दृश्यतदिति कृत्वा स्वरूपत्यागाभाशेत्यन्तोच्छेदोऽस्य गुणादेः प्रकृत इत्यर्थः । प्रयोगानसमाह्मा हि प्रयोजनकारि नाशयतस्ति धर्माधर्मोक्त्यादिनादिस्यस्ये दृष्टं सत्या च प्रकृतिनित्यत्वसुष्पादिप्रवादानुच्छेदनि.

त्यैश्वर्यादिसिद्धान्तहानिरिति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तमाह । न तु विक्र-
श्यतीति । पृच्छति । कस्मादिति । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं पठति ।

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

व्याचष्टे । कृतार्थमिति । बुद्ध्या कृतः समापितोऽर्थो यस्येति कृतार्थ-
मेकं कं चिन्मुक्तपुरुषं प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाकरणात् राज्ञो राज्यवच-
ष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन् कृतार्थे अन्यपुरुषे च तस्य साधारण-
त्वादित्यर्थः । योजितं सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । कुशलमित्यादिना रूप-
मितीत्यन्तेन । कुशलं कल्याणमुक्तम् । अकृतेऽर्थो येनेत्यकृतार्थं, शेषं व्याख्यात-
प्रायम् । सोऽयं सूत्रार्थः श्रुत्याप्यनुवृत्तीति, यथा

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको नृपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ॥

इति । तदनेन सूत्रेण प्रकृतिनित्यत्वं पुरुषबहुत्वं च प्रतिपादितम् ।

तथा पुरुषभेदात् प्रकृतेर्बहुत्वं नास्तीत्येवंरूपं प्रकृतेरेकत्वं च प्रतिपादितं
विज्ञानवादादिनिरासायेति । नन्वेवं 'यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्यमाकाशमेकं
बहुधा हि भिन्नम् । तथा सुबाहुः स च काशिपोहमन्ये च देहेषु शरीरभेदै-
रित्येवंविधश्रुतिस्मृतिशतौक्तं सर्वैर्यत्नैर्नैक्यं विरुद्धमिति चेत् । तादृशवा-
क्यैः प्रकरणभेदेन क्वचिद्वैधर्म्यलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । सर्वैर्यत्नैर्नैक्यं-
ज्ञानेनैवापरिणामितया बुद्ध्यात्मभिमाननिवृत्तितो मोक्षसिद्धेः । क्वचिच्चा-
विभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । ततश्चैकस्यैव परमात्मनो मुख्यात्मता
सिध्यतीति । एतच्च सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यादिषु च प्रप-
ञ्चितमस्माभिः । न पुनस्तादृशवाक्यानां जीवात्मपरमात्माखण्डतापरत्वं
संभवति बन्धमोक्षानुपपत्तिरूपसत्तर्कानुयहेण बलवद्विभेदवाहकश्रुतिस्मृति-
शतैर्विरोधात् । 'अधिकं तु भेददर्शनात्' 'अशो नानाव्यपदेश' इति ब्रह्म-
मीमांसाभारव्य सर्वदर्शनसूत्रैरतिस्फुटमात्मभेदप्रतिपादनेन भेदस्यैव श्रुत्य-
र्थत्वावधारणाच्च । अपि च सर्वैर्यत्नैर्नैक्यमात्रज्ञानाच्च संसारोऽभिमाननिवृ-
त्तिः संभवति । एकस्मिन्नेवाकाशेऽवच्छेदभेदेन शब्दतदभाववत् एकस्मिन्ने-

धात्मनि अथक्केदेन संसारासंसारयोः संभवात् । विवेकज्ञानापेक्षणे च तत्
 एवाभिमाननिवृत्तैक्यज्ञानस्य न दृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वं स्यात् नाप्यात्मैक्य-
 ज्ञानात् सर्वात्मब्रह्मैपासनं संभवति । साक्षात् कुकुरत्वाद्विदृष्ट्यात्र ब्रह्मणो
 निन्द्याया एव प्रसङ्गात् । जडवर्गेष्वविभागलक्षणाभेदेनोपासनाया आवश्यक-
 कल्प्यत्वेन चेतनवर्गेष्वपि तथैवौचित्याच्च । तस्मात् प्रयोजनाभावात् ना-
 त्माखण्डताप्रतिपादने श्रुतिस्मृत्यास्तात्पर्यम् । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाया-
 मस्माभिराधुनिकवेदान्तिब्रुवमतखण्डनावसरे प्रतिपादितमिति दिक् ।
 तदेवं विशेषाविशेषेत्यादिसूत्रगणेन द्रष्टुः पुरुषस्य स्वत एव दर्शनशक्तेश्च
 बुद्धेः कारणरूपेण नित्यत्वे सिद्धे तयोः संयोगः प्रवाहरूपेणानादिरिति
 शास्त्रेषु व्याख्यातमुपपन्नमित्याह । अतश्चेति । विनाशित्वेपि भावरूपाणां
 गुणानामनादित्वं न घटत ततश्च तत्कार्यबुद्धेः ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोग-
 स्येति भावः । बुद्धिपुरुषसंयोगस्य प्रवाहरूपेणानादित्वे पञ्चशिखाचार्यसं-
 वादमाह । तथा चोक्तमिति । धर्मिणां गुणानां पुरुषैः सहानादिसंयोगा-
 दिति तु गुणनित्यत्वं विना धर्मसामान्यानां बुद्ध्यादीनां संयोगानादित्वं
 न घटतइति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम् । तदेवं प्रकाशप्रवृत्तीत्यादिसूत्रैः
 पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र संक्षेपतो विवेकेनाक्तानि विस्तरस्तु सांख्यदर्शने
 द्रष्टव्यः । प्रकृतिपुरुषविवेकस्यैव मुख्यतस्तत्र प्रतिपादनात् अत्र यौग-
 स्येवेति । द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्तम् इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शकं
 सूत्रमुत्थापयति । संयोगस्वरूपेति । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यं न हेतु-
 हेतुः प्रलयमोक्षादिसाधारण्यात् अतः संयोगतविशेषावधारणायेदं सूत्रं
 प्रवृत्तइत्यर्थः ।

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वशक्तिर्दृश्यं भोग्यतायोग्यत्वात् । स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृयोग्य-
 त्वात् तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगोत्र
 हेतुहेतुस्त इत्यर्थः । विभुना द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्वकालिकत्वेन
 हेतुहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः दृश्यबुद्धिसत्त्वा-

पाधिरूपः सर्वं धर्मा इति पूर्वभाष्यात् । अतो दृश्यवत्या बुद्ध्या संयोग
एवात्र संयोगविशेषः ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इत्येवंविधभ्रुत्यादिभ्यो लिङ्गदेहात्मसंयोगादेवात्मनो विषयदर्श-
नात्ममादिति । एतेन भोक्तृभोग्ययोग्यतैव द्रष्टृदृश्ययोरनादिः संबन्धः संयो-
गाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामित्वापत्तेरिति कस्यचित् प्रलापः सूत्रस्वरसा-
द्भेदः । तथासति स्वस्वामिभावः संयोग इत्येव सूत्रैचित्यात् संयोगस्या-
नाद्येकव्यक्तित्वे सत्यागामिसूत्राभ्यामुत्पत्तिविनाशवचनानुपपत्तेश्च चेतन-
त्वाच्चेतनत्वातिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यस्य ज्ञानावच्छेदकस्यानिरूप-
णाच्च । तयोश्च मोक्षकालसाधारण्येन हेयाहेतुत्वात् । यदि च स्वभुक्त-
वृत्तिवासनावस्त्वं प्रवाहरूपेण च वासनाया अनादित्वं तदेव च संयोग
इत्युच्यते । तथापि तादृशसंयोगस्य भाष्यवक्ष्यमाणमविद्यावासनाजन्य-
त्वादिकं न घटेतैव यथाश्रुतसंयोगत्यागानौचित्यादिकं चेति । यच्चोक्तं
संयोगेन परिणामित्वमिति तत्परिणामलक्षणाज्ञानात् संयोगविभागमात्रे-
णाकाशादौ परिणामव्यवहाराभावेन सामान्यगुणातिरिक्तधर्मात्पत्तिरेव प-
रिणाम इत्युक्तत्वात् अन्यथा च प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगविभागौ
श्रुतिस्मृत्याः श्रुयमाद्यौ विरुध्येताम् । नहि प्रतिसर्गं योग्यतोत्पादविनाशौ
घटेतां पुरुषस्य परिणामसद्भात् । यथाश्रुतसंयोगविभागयोरेवात्पादादि-
क्रमौचित्याच्चेति दिक् । सूत्रार्थं विवृणोति । पुरुषइत्यादिना सोपवर्ग
इत्यन्तेन । संयुक्त इति । भवतीतिशेषः । सूत्रे स्वरूपपदं च विवेकख्या-
तिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वप्रतिपादनायेति । इदानीं
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति तस्य हेतुरविद्येति चागामि
सूत्रद्वयार्थानेनैव सूत्रेणोपपत्तित इत्येतत्क्रमेण प्रतिपादयति । दर्शनका-
र्ष्यस्यादिना । कृतकत्वस्य प्रयोज्यभावेनावस्थानसंभवेन दर्शनरूपका-
र्ष्यसाधनः संयोग इत्यतो दर्शनं द्रष्टृस्वरूपोपलब्धिर्विशेषकारकमर्थोद्घमेन
सूत्रेणोक्तमुपपादितं तथा दर्शनमदर्शनस्य प्रतिबुद्धि विरोधीत्यतोऽदर्शनं
संयोगहेतुरित्यप्यर्थादुक्तमुपपादितम् । दर्शनादर्शनयोर्बिरोधेन विवृणोतेरेव

वियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्यत्वौचित्यादित्यर्थः । ननु अदर्शनं संयोगकारणं तर्हि अदर्शनाभावादेव संयोगविनिवृत्त्यात्मको मोक्षो भविष्यति कथं दर्शनमपि मोक्षहेतुहृद्यते इत्याशङ्कयामाह । नात्र दर्शनमिति । अस्मच्छास्त्रे दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात् विरोधादिभिर्व्यवधानेन मोक्षाव्यवहितप्राक्काले ज्ञाने निष्पत्तासंभवात् किं तु अदर्शनस्य वक्ष्यमाणरूपस्याभावादेव द्रष्टृदृश्यसंयोगाभावः स एव मोक्ष इत्यर्थः । एतेन मोक्षस्यानिमित्तिकतया स्वाभाविकस्वरूपं नित्यत्वं लब्धम् । नन्वेवं विषेकख्यातिरविपूर्वा हानोपाय इत्यपिमसूत्रविरोधो दर्शनं वियोगस्य कारणमिति स्वोक्तिविरोधश्च तत्राह । दर्शनस्य भाव इति । सुगमम् । उक्तं शास्त्रे । तथा च तत्त्वज्ञानं मोक्षे प्रयोजकमात्रमिति । उत्तरसूत्रेणासाधारणं संयोगहेतुमदर्शनमवधारयितुमुक्तादर्शनं विकल्प्य पृच्छति । किं चेदमिति । किं पुनः संयोगकारणत्वेनोक्तमदर्शनमित्यर्थः । नमिति वाक्यालङ्कारे । यद्यपि संयोगो दर्शनकारणमिति सूत्रेणादर्शनस्यानुत्पाद एव संयोगहेतुतयात्र प्रसक्तो नान्यः । तथापि तत्समनियततया अन्येषामपि संशयकोटित्वं बोध्यम् । तत्र प्रथमो विकल्पः किं गुणानामिति । गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यम् । ज्ञानान्यद्वयथा कार्यविशेषजननशक्तिरित्यर्थः । ततोऽपि हि संसारहेतुसंयोगविशेषो जायतइति द्वितीयं विकल्पं परित्यज्य सर्वविकल्पेषु बन्धकत्वगुणयोगिनमदर्शनशब्दो गौणः । द्वितीयं विकल्पमाह । आहोस्त्विति । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य कारणसाधनत्वप्रतिपादनाय दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्येति चित्तविशेषणं दृशिस्वरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो येन तस्येत्यर्थः । उक्तमेव विवृणोति । स्वस्मिन्निति । स्वस्मिंश्चित्ते पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दादि वृत्तौ सत्त्वपुरुषान्यतावृत्तौ च सति यो दर्शनाभावश्चित्तवृत्तभाव इत्यर्थः । मोक्षकालीनं दर्शनाभावं व्यावर्त्तयितुं सत्यन्तम् । संयोगहेतुतया तु तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं चित्ते हि पुरुषार्थसत्तायामेवाददर्शनं संयोगहेतुर्भवति इति भावः । व्यर्थतया द्वितीयविकल्पस्य विशेष्यभागपरित्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह । किमर्षवत्तेति । सत्कार्यसिद्धेर्भावभोगापवर्गयोरव्यपदेश्ययोः स्वकारणेषु गुणेषु अवस्थान-

मित्यर्थः । चतुर्थं विकल्पमाह । अथाविद्येति । पञ्चमं अत्रिद्या प्रलयकाले
 स्वचित्तेन सह गुणेषु लीना वासनारूपेण स्वाश्रयचित्तस्यात्पसिबीजमि-
 त्यर्थः । तथा चाविद्यावासनैवादर्शनमिति । अयमेव पक्षः सिद्धः न्तो भवि-
 ष्यति । पञ्चमं विकल्पमाह । किं स्थितीति । प्रधाननिष्ठस्य साम्यपरिणा-
 महेतौः स्थितिसंस्कारस्य त्वये सति गतिसंस्कारस्य महदादिरूपविसदृश-
 परिणामहेतोरभिव्यक्तिरित्यर्थः । तयैव हि प्रकृतितोभद्वारा पुंप्रकृत्याः संयो-
 गो ज्ञन्यते इति । तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरं प्रमाणयति । यत्रेदमिति ।
 स्थित्यैगत्ये इति तादर्थ्यं चतुर्थ्या एवकारौ च तयोः पश्चादध्याहार्यौ स्थित्यै-
 वेतिपाठे तु विशेषणो तृतीया इति । तथा च प्रधानं चेत् स्थितिमात्रेण
 वर्त्तते तदा विकाराजनकत्वाच्च प्रधानं स्यात् मूलकारणत्वं हि प्रधानत्वमि-
 ति । तथा गतिमात्रेण चेद्वर्त्तते तदा महदादीनामपि प्रकृतिवदेव नि-
 त्यत्वापत्त्या किं कस्य मूलं स्यादिति न व्यवहारः संभवत्यत उभययैव
 स्थितिगतिभ्यामेव प्रधानस्थावस्थानं प्रधानव्यवहारं लभते कार्यतया न
 पुनरन्यथेत्यर्थः । न केवलं मूलकारणत्वायं स्थितिगत्याः कालभेदेन
 निर्णायको विचारः किं तु कल्पितेषु विकाररूपेषु कारणभेदेषु महदादि-
 श्वेष चर्त्तौ विचारः समान इति प्रसङ्गादवधारयति नास्तिकानां कुर्वद्रू-
 पतावादमपाकर्तुं कारणान्तरेष्वपीति । स च चर्त्तौ यथा मृदादिकं यदि
 स्थित्यैव निवृत्त्यैव वर्त्तते तर्हि कदापि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः ।
 यदि गत्यैव प्रवृत्त्यैव वर्त्तते तदा मृदुटयोर्द्वयोरैव तुल्यकालतया कार्यका-
 रणव्यवस्थानुपपत्तिरतो विकाररूपकारणमपि स्थितिगत्युभयवदेवेति षष्ठ-
 विकल्पमाह । दर्शनशक्तिरेवेति । पुरुषायात्मानन्दशयितुं या क्षमता
 सा दर्शनशक्तिः सैव चादर्शनमित्यर्थः । इयं च शक्तिर्विवेकख्यात्यनुत्पाद-
 रूपा संयोगहेतु, स्तथाचोक्तं सांख्यकारिकया ।

‘दृष्टाहमित्युपरमत्यन्ये’ति ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्खन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

इति ।

तृतीयविकल्पस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य ततो-
 भेदः । प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुतिं प्रमाणयति । प्रधानस्येति । काल-
 कशाखास्थेयं श्रुतिः । सप्रमं विकल्पमाह । सर्वबोधेत्यभिदिनाऽवभासतद-
 त्वन्तेन । सर्वबोधे समर्थोऽपि पुरुषः प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् न पश्यति इत्येक-
 मदर्शनं पुरुषनिष्ठमपरं च सर्वकार्याणां करणउत्पादने समर्थं स्वरूप-
 योग्यमपि दृश्यं प्रधानं तदा प्राक् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषेण न दृश्यतइति
 दृश्यनिष्ठमदर्शनमित्येवमुभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येकआहुरित्यर्थः । एत-
 देवानादर्शनमिति शेषः । ननु जडानामदर्शनात्मकत्वात् कथं तेषामदर्-
 शनं धर्मः स्यात् अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् अव्यभिचारेण लाघवादे-
 कतासिद्धेश्च कथं वा दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्यादर्शनं घटते प्रकाशरूपस्या-
 प्रकाशरूपत्वासंभवात् इत्याशङ्क्य समाधत्ते । तच्चेदमिति । तत्रादर्शनदु-
 षभये इदमेकमदर्शनं दृश्यस्वरूपभूतमपि दृश्यधर्मत्वेन विशिष्टं भवति
 तत्र हेतुः पुरुषप्रत्ययापेक्षमिति । पुरुषप्रत्ययं बोधमपेत्य तदविषयतघेति
 यावत् । तथेति । तथा पुरुषस्य निर्धर्मत्वात् सदा प्रकाशरूपत्वात् चाना-
 त्मभूतमप्यदर्शनं पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्यावभासते तत्र हेतुः दृश्यप्रत्य-
 यापेक्षमिति । दृश्यप्रत्ययमपेत्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेनेति यावत् । अङ्ग-
 विकल्पमाह । दर्शनज्ञानमिति । ज्ञानं वासनारूपं तस्यापि दृश्यसंयोग-
 हेतुत्वात् न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमत्रोक्तम् अर्थवत्तया-
 धैनस्तथादिति । उपसंहरति । इत्येतदिति । शास्त्रेष्वेते ऽज्ञानभेदास्ता-
 न्निर्दिश्यन्तइत्यर्थः । संयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनानां हेतुत्वं सिद्धान्त-
 क्त्वेव संयोगविशेषहेत्वदर्शनविशेषपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्र विक-
 ल्पेति । तत्रादर्शने विकल्पबहुत्वं भेदबाहुल्यमेतत्पुरुषसामान्यस्य गुणसा-
 मान्यस्य च पुरुषार्थहेतुसंयोगसामान्यं प्रति कारणतायां बोध्यम् । यस्तु
 इत्येकचेतनस्य तत्तच्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगो हेयहेतुः स्वस्वामीत्यादिप्रक-
 तसूत्रेणोक्तः तस्य हेतुरविद्या चतुर्थविकल्परूपमदर्शनमेवेति सूत्रेण सहा-
 न्यः । प्रत्यक्चेतनस्येतिपाठे स्वस्वबुद्ध्यनुगमशीलचेतनस्येत्यर्थः । अयं
 कावः । अविद्यास्योत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगार्थं विषयरूपेण परिणतैर्गुणैः

सह संयोग उत्पद्यते अतो नाविद्या गुणपुरुषसंयोगसामान्यं हेतुः किं तु यद्योक्तो गुणाधिकारादिवै स्वबुद्धिसंयोगस्तु कर्मापरनामा अविद्यां विना न भवतीति बुद्धिपुरुषसंयोग एवासाधारण्येनाविद्याहेतुर्मयति सैव च बुद्धिः संयोगद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगहेतुर्विद्योच्छेदा च भवतीत्याशयेन सैवात्त-सूत्रेण सूच्यते न गुणाधिकारादिः तस्य ज्ञानानुच्छेदात्वात् एकस्य पुंसो मुक्तावपि पुषान्तरार्थं गुणाधिकारादितादृशध्यात् यदेव च पुरुषेण छेतुं शक्यते तदेव हेयनिदानमत्र प्रतिपादनीयम् अन्यथा कालकर्मस्वरादी-नामपि हेयहेतुसंयोगकारणतया तेषामप्यत्र प्रतिपाद्यतापत्तेरिति ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुरविद्येत्यर्थः । भाष्यकारेण च स्वकारतात्पर्याभिप्रायेणैव तस्येत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यर्थ उक्तः न तु साक्षाद्वैदिकद्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्यैव पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वात् । बुद्धि-संयोगस्येति । अविद्या चात्रानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्य बुद्धिसंयोगहेतुत्वात् अनित्यादौ नित्यादिबुद्धिरूपाणामविद्यानां वक्ष्यमाणविवेकख्यातिनाश-त्त्वंभूपत्तेरिव । सा चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तद्व्यवहितप्रकाले न संभवतीत्यत्र साह भाष्यकारो, विपर्ययेति । सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तथा वासितं प्रधानं तत्पुरुष-संयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीत्यनादित्वाच्च दोषः । अविद्यावासनायां बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्तिमाह । विपर्ययेति । विपर्ययज्ञानवासनाबलात् पुरुषत्वतिरूपां कार्यनिष्ठां स्वकर्तव्यचरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिरतः स्वा-धिकारतया पुनरावर्तते पुरुषेण संयुज्यते सा तु बुद्धिः पुरुषान्यताख्या-तिपर्यन्ता सती कार्यसमाप्तिं प्राप्नोति परवैराग्येत्पादात् । ततश्च चरिता-धिकारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाख्यवन्धस्य कारणाभा-वात् न पुनः पुरुषेण संयुज्यतइत्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वि-पर्ययवासनाबुद्धिः पुरुषसंयोगहेतुरिति भावः । पुरुषत्वात्त्या चित्तस्य निवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र नास्ति कस्येपं निराधिकीर्षुस्सं प्रदर्शयति । अत्र

कश्चिदिति । पञ्चकोपाख्यानेन दृष्टान्तेषोऽहुः। उच्यते प्राप्तिपतीत्यर्थः ।
नपुंसकाख्यानमेवाह । मुग्धपेत्यादिना उक्त्वाहयिष्यतीत्यन्तेन । स पञ्च-
कस्तां भार्याम् । विनष्टमिति । विनष्टं परवैराग्येण निवृत्तं ज्ञानं वित्तनि-
वृत्तिरूपं मोक्षं कारिष्यतीति नास्ति प्रत्याज्ञेत्यर्थः । उपेक्षासूचनाय पूर्वा-
चार्यमुखेनात्र सिद्धान्तमाह । तत्रेति । ईषदसमाप्त आचार्य आचार्यदे-
शीयः । उपेक्षणीये प्रत्युत्तरदानमात्रेणाचार्यदेशीयत्वम् । आचार्यश्च का-
यौ प्रोक्तः ।

आधिनेति च शास्त्रार्थमात्रे स्यापयत्यपि ।

स्वयमारभते यस्मादाचार्यस्तेन घोच्यते ॥

इति । नान्विति संबोधने । एतदुक्तं भवति । ज्ञानं न साक्षान्मो-
क्षहेतुरस्माभिरिष्यते किं तु अविद्याख्यादर्शननिवृत्तितत्कार्यनिरोधयोग-
द्वारा । तथा च विनष्टमपि ज्ञानं बुद्धिपुरुषवियोगरूपमोक्षव्यापारद्वारा का-
रणं संभवत्येवेति । ननु यद्व्ययमाचार्यदेशीयः तर्हि किं बुद्धिचित्तादिना-
मकान्तःकरणनिवृत्तिर्मात्र एव न भवतीत्याशङ्क्यामाह । तत्र चित्तेति ।
चित्तनिवृत्तिर्मात्रो भवत्येव किंतु तत्रास्यानएवास्य नास्तिकस्य बुद्धिव्या-
मोहो व्यर्थ इत्यतोऽत्रोपेक्षणीये समाधानृत्वादेवाचार्यदेशीय उक्त इत्य-
र्थः । तदेव हेयहेयहेतुरूपं व्यूहद्वयं व्याख्याय तृतीयव्यूहस्य सूत्रमवतारय-
ति । हेयमिति । निमित्तमविद्या ।

तद्भावात्संयोगाभावो ज्ञानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्याया अभावाद्दिनाशाद्बुद्धिपुरुषसंयोगनिवृत्तिद्वारा
द्रष्टृदृश्यसंयोगनिवृत्तिः दुःखहानमित्युच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारात्
तस्य पुरुषार्थत्वायोक्तं तद्दृशेः कैवल्यमिति, तदेव च हानं पुरुषस्य कैव-
ल्यमित्यप्युच्यते इत्यर्थः । इममेव सूत्रार्थं भाष्यकारः प्रकारान्तरेणाह ।
तस्येति । बुद्धिपुरुषसंयोगशब्देन कार्यकारणाभेदात् द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽपि
वास्तुः प्रलयकालीनवियोगव्यावर्तनायात्यन्तिक इति विशेषणं बन्धनोप-
रमस्य । एतद्गानमिति । पूर्वेषु सहस्येति । तद्दृशेः कैवल्यमित्येतद्गानचष्टे ।

तदुशेरिति । तद्दानं गुणैः बुद्धिगुणैः दुःखादिभिः पुनरसंयोगः प्रतिबिम्ब-
रूपेणासंबन्ध इत्यर्थः । स एव च दुःखभोगनिवृत्तिरूपः स्वतःपुरुषार्थरूप इति
भावः । सूत्रस्य फलितार्थमाह । दुःखेति हानमित्यन्तेन । व्याख्याते कै-
ल्यशब्दार्थं तदा द्रष्टुः स्वहृदयस्थानमिति गतसूत्रं प्रमाणायति । तदेति ।
तदा दुःखनिवृत्तौ । अस्य च हानव्यूहस्य चतुर्थपादे विस्तरो भविष्यती-
त्यत्र विद्मन्नेन स उक्तः । अतः परं हानोपायव्यूहश्चतुर्थपादस्यापि कि-
यत्पर्यन्तं वाच्यस्तत्र चतुर्थव्यूहप्रतिपादनसूत्रमवतारयति । अथेति । बु-
द्धिसंयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्दुःखहाने कारणं विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसंयो-
गहेत्वविद्यानिवर्तकत्वेन परम्परयेति प्राप्तिशब्देन सूचितम् ॥

विवेकख्यातिरविज्ञवा हानोपायः ॥ २६ ॥

साक्षात्कारनिष्ठा रूपत्वलाभायाविप्रवोति विशेषणम् । तत्राविप्रव-
शब्दात् कथमेतल्लभ्यते इत्याकाङ्क्षायामाह । प्रवते । मिथ्याज्ञानसंस्कार-
शात् मिथ्याज्ञानेनान्तरान्तराभिभूयतइत्यर्थः । यदेति । यदा तु साक्षात्का-
रदशायां सूक्ष्ममिथ्याज्ञानमनागतावस्थं दग्धबीजतुल्यावस्थं तस्य विव-
रणं बन्ध्यप्रसवं बन्ध्यप्रसवसामर्थ्यं भवति तदा विधूतक्लेशाख्यधूलैर्बुद्धि-
संस्कारस्यात एव परवैशारद्ये वैलक्षण्ये अस्यैव विवरणं परस्यां वशीकार-
संज्ञायां 'परमाणुपरममहत्वान्तोस्य वशीकार' इति सूत्रोक्तायामिच्छाऽप्रति-
घातरूपायां धर्तमानस्य विवेकख्यातिप्रवाहो निर्मलो मिथ्याज्ञानाकलुषितो
भवति अतः सा विवेकख्यातिरविप्रवोच्यते । सा परमसाक्षात्काररूपिणी
हानोपाय इत्यर्थः । केन द्वारेण हानोपाय इत्याकाङ्क्षायामाह । तत
इति । ततो विवेकख्यातेः कारणात् मिथ्याज्ञानस्य सूक्ष्मरूपस्य दग्धबी-
जताप्राप्तिः । ततश्च पुनरप्रसव इति कृत्वा एष विवेकख्यातिरूपश्चित्त-
निवृत्त्यादिरूपमोक्षस्य पन्थाः, अस्य विवरणं हानोपाय इत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञाना-
देव दुःखहानाख्यमोक्षवचनात् असंप्रज्ञातयोगस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न ।
परवैराग्यज्ञासंप्रज्ञातयोगस्याप्यत्र ज्ञानद्वारतया मोक्षहेतुत्वाशयादिति ।
तस्या विवेकख्यातिरविप्रवाख्यनिष्ठाया लक्षणमाह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य विवेकख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रज्ञा सप्तधेत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । तस्येतीति । तच्छब्दोक्तहानोपायस्य स्वरूपाख्यानं प्रस्तु-
दितख्यातिरिति । अन्यथा तस्येतिपुल्लिङ्गानुपपत्तेः । प्रत्यान्वायः पराम-
र्शः । न चात्र प्रत्युत्पन्नख्यातेः पुरुषस्य परामर्श इत्यर्थः संभवति बृहत्स्य
पूर्यसूत्रेष्वप्रस्तुतत्वात् । सप्तधेत्येतद्व्याख्यातुं शङ्कति । सप्तधेतीति । अशुद्धी-
ति । अशुद्धिविपर्ययाख्याऽविद्या तत्कार्यपापादिकं चोत्तरसूत्रभाष्यात् सैवा-
वरणरूपो मलस्तदवगमाच्चिन्तस्य प्रत्ययान्तराणां विवेकख्यात्यन्येषामनुत्या-
दे सति परवैराग्यजात्रिरोधयोगादुत्थानदशायां सप्ताकारा प्रज्ञा विवेकिनो
निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवतीत्यर्थः । एषकारोयोगव्यवच्छेदे प्रकारान्यूनता
नास्तीत्यर्थः । एकस्या एव प्रज्ञायाः सप्तप्रकारत्वमुद्राहरति । तद्व्यथेत्यादि-
ना । प्रथमं प्रकारमाह । परिज्ञातमिति । परिज्ञातं साक्षात्कृतं मुमुक्षु-
भिर्ह्यं नास्थावशिष्टं पुनर्ज्ञेयमस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रकारमाह । क्षीणा
इति । ततश्च हेयहेतवोऽविद्याकामकर्मादयो विवेकसाक्षात्कारेण मम
क्षीणा इत्यादिरर्थः । तृतीयं प्रकारमाह । साक्षात्कृतमिति । ततश्चा-
विद्यादित्तयादुत्पन्नेन निरोधसमाधिना हेतुना व्युत्थानकाले दुःखहानरूपो
भाविमोक्षो मया साक्षात्कृतः देहपातानन्तरमेतादृशो मे मोक्षो भाविते-
ति सजातीयसाक्षात्कार एव सजातीयान्तरसाक्षात्कारविनाशे परिचितः ।
असंप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायमिति फलितार्थः । यथाश्रुते
निरोधसमाधौ हानसाक्षात्कारानुपपत्तिर्दृश्यभावादिति असंप्रज्ञातकाली-
नश्च दुःखाभावो योग्यानुपलब्ध्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते, यदि ह्यसंप्र-
ज्ञातेपि दुःखं स्यात् तदानुभूयेत ततश्च सुप्तोत्थानइव व्युत्थाने स्मर्येतेति ।
अथ वा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं हानं मोक्षो हानगोचरसंप्रज्ञातेन सा-
क्षात्कृतमित्यर्थः । चतुर्थे प्रकारमाह । भावितइति । ततश्च फलनिष्पन्न
विवेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादितः फलनिष्पत्त्यैव साध-
नस्य सिद्धेरिति । वस्तुतस्तु भावित इत्यादिप्रकारस्य द्वितीयस्यलएव पाठ
आञ्जस्येन क्रमोपपत्तेः । एषेति । एषा प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयो हेयज्ञा-

नसमाप्त्यादिरूपा चतुष्टयी प्रज्ञायाः प्रज्ञाव्यतस्त्वञ्जामिमितात् पुंसां कार्यमुक्तिः कार्वाट्टिमुक्तिः कर्तव्यसमाप्तिः जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा । चित्तेति । चित्ताट्टिमुक्तिः चित्तविमुक्तिः परममुक्तिः सापि प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयः त्रिविधा भवति । चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनापेक्षेत्याशयेन पृथगुपन्यासः । तत्राद्यां चित्तविमुक्तिमाह । चरिताधिकारा बुद्धिरिति । समाप्त-
भोगापवर्गा भवति बुद्धिरित्यर्थः । इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा । द्वितीयामाह । गुणा इति । बुद्धेर्गुणाः संसारसुखदुःखादयः स्वकारणे सत्त्वादित्रिगुणमयप्रकृतौ लीयमानास्तेन चित्तेन सहात्यन्तलयं गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तो गिरीति । गिरिशिखरकूटात् च्युतः शिला-
इवावस्थानुमत्तमा इत्यर्थः । एषा च लिङ्गशरीरस्य विनश्यदवस्था द्वितीयभूमिका । तृतीयामाह । न चैषामिति । न चैषां संस्कारसुखादीनां पुनरुद्भवोक्तिः पुरुषार्थसमाप्त्या प्रयोजनाभावात् इत्यत एतस्यामवस्थायां पुरुषो बुद्ध्यादिगुणसंबन्धविशेषशून्यः स्वरूपमात्रज्योतिः निर्विषयकचिज्ज्योतिस्वरूपो ऽमल औपाधिकतमोमालिन्यरहितः केवली केवलेषु मुक्तेष्वविभागी भवतीत्यर्थः । इयं चात्यन्तिकलयनिष्पत्तिरूपा विद्वेहकैवल्यस्य परमभूमिका इमां त्रिविधां चित्तभूमिं भाविनीमेव जीवन्मुक्तदशायां विशुद्धचित्तो योगी साक्षात्करोतीति बोध्यम् । तदेवं सप्तविषयत्वात्सप्तप्रकारा प्रज्ञा व्याख्याता । इदानीं सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एतां सप्तविधामिति । प्रज्ञावानित्यनुत्वा प्रज्ञामनुपश्यन्निति निरभिमानताप्रतिपादनयोक्तं, बुद्धिर्ज्ञातं प्रज्ञां साक्षिभावेनैव जीवन्मुक्तः पश्यति न स्वमिमन्यतइत्याशयः । कुशलः कल्याणो ऽकल्याणबुद्धिपत्नीपरित्यागादिति । ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य लक्षणं सूत्रेणोक्तं तत्प्रसङ्गात्स्वयं परममुक्तस्य ततो विशेषमाह । प्रसन्नबल इति । चित्तस्यान्यन्तं लयेपि कुशल इत्येव भवति अथ दुःखादिभिः सत्त्वादिभिश्च कुशलगुणैरत्यन्तवियोगादित्यर्थः । स्वकारेण जीवन्मुक्तदशायामपि बाधितमकुशलं तिष्ठतीत्युक्तम् । अत एव चाख्यात-
इत्यनेन जीवन्मुक्तावस्थायां मैत्रां कुशलत्वं व्याख्यायाच्च भवतीत्यनेन

मुख्यं कुशलत्वमुच्यतइति । यत्तु गीतायां “सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते” इति ज्ञानिनोपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्वृत्ताभिमानदून्यतामात्रं परमेश्वरस्य निर्गुणत्ववदिति । अतः परं शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं हानोपाय-
व्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च हानव्यूहस्य विशेषाश्च व्याख्यायाः
तत्रादौ विवेकव्याप्त्युपायप्रतिपादकं सूत्रज्ञातमवतारयति । सिद्धेति ।
सिद्धा निष्पन्ना अविप्रवेति यावत् ।

योगाङ्गानुष्ठानादभुद्धिज्ञे ज्ञानदीप्तिराविवे- करव्याप्तेः ॥ २८ ॥

सामान्यतो ज्ञानं श्रवणमननाभ्यामपि भवतीति दीप्तिपदं,
दीप्तिश्चात्राशुसाप्तविशेषपदद्वयम् । अत्र योगाङ्गानुष्ठानादित्यनेन वक्ष्य-
माख्यमादीनां योगाङ्गत्वमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम् । अन्यथा “तदपि
बहिर्ङ्गं निर्बीजस्ये” त्यागामिसूत्रे योगाङ्गतायां विशेषस्याप्रकृताभिधानत्वा-
त्प्रसङ्गात् । ननु योगाङ्गानि योगसाधनानि तानि च पूर्वोक्ततया पुनर्नोक्ता-
इत्यन्ते इति चेत् । कथं व्युत्थितचित्तोपि योगयुक्तः स्यादित्यादिभाष्ये-
षैव दत्तोत्तरप्रायत्वात् ॥ पूर्वपादे ह्युत्तमाधिकारिणाम् अभ्यासवैराग्ये इव
योगयोगः साधनमुक्तं ततश्च मध्यमाधिकारिणां तपः स्वप्नभायेश्वरप्रवि-
धानान्वापि केवलानि साधनानि हतत्वात्स्मन्वायुक्तानि । अतः परं प्रव्या-
धिकारिणां समादीप्त्यपि योगसाधनानि वक्तव्यानि ज्ञानसाधनत्वसङ्केतेत्य-
पौरुषतयम् । यद्यपि ज्ञानमप्यसंप्रज्ञातयोगसाधनतयास्त्वित् शक्तिः प्रतिपा-
दितं तथापि तत्रोक्तसामान्येङ्गं न भवति संप्रज्ञाताहेतुत्वात् । अस्मिं
योगसामान्यस्य ज्ञानस्य, चोभयोरैव तुस्यैवदङ्गतायात्र समादीप्त्यष्टादश
योगाङ्गताया प्रतिपादयिष्यन्तइति । सूत्रं व्याचष्टे । योगाङ्गत्वमीति । विपर्यय-
स्येति । योगाङ्गताया विपर्ययशब्देन सत्कार्यं वायादिकमपि वास्तव्य-
संबुद्धिरूपत्वम् ।

अस्यमुत्पत्तये बुद्धः तयात्यापस्य कर्त्तव्यः ॥

यथादर्शनेनैव कर्त्तव्यं यत्कन्यसमानात्तन्नि ॥

इति स्मृतेः । नाशश्चात्र तनुता । तथातथा तनुत्वमशुद्धिरापदात्स-
त्युत्तरवाक्यात् क्लेशतनुकारणार्थश्चेत्युक्तसूत्राच्च । अतो न ज्ञानेनैव क्लेशान्-
मत्यन्तोक्तेद इति सिद्धान्तव्याघातः । अनुराधिनी अनुसारिणी दीप्तिः
सूक्ष्मयाहिता । गुणयुरुवेति । गुणास्त्रयः सत्त्वादयः पुरुषश्च जीवेश्वरादि-
त्यर्थः । एतेन जिज्ञासामात्रद्वारा यमनियमान्तर्गतसर्वकर्मणां ज्ञानहेतुत्व-
जिज्ञासानन्तरं च कर्म त्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिब्रुवाणां मतं
दुर्मतं मन्तव्यम् । विपर्ययतानवद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतु-
त्वसिद्धेरिति । अत एव

कर्मणा सहिताज् ज्ञानात् सम्ययोगोभिजायते ।

ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥

इति कौर्मादिषु कर्मणां ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम् । यद्यपि
विषयान्तरसञ्चारख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया संप्रजातेऽपि ज्ञानकारणं
तथाप्यशुद्धित्वद्वारा योगाङ्गानुष्ठानानामेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न
योगस्येत्यङ्गपदोपादानमिति । ननु नानाविधकार्यकारणभावदर्शनात्
योगाङ्गान्यशुद्धित्वं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।
योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति । अशुद्धेः कारणं वियोगरूपेणातिशयेनेत्यर्थः ।
अर्थभावः । सत एव वस्तुनोतिशयहेतुः कारणमुच्यते असदुत्पादस्थानभ्यु-
पगमात् । तथा च सत्येवाशुद्धिवियोगाख्येनातीतावस्थारूपेणातिशयेन
योगाङ्गानां कार्यमिति । एवं दृष्टान्तेऽपि बोध्यम् । विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारण-
निमित्तः प्राप्तिरूपातिशयाधायकतया विवेकख्यातेः कारणमित्यर्थः ।
अस्तिश्चात्यसौ प्रतिबन्धनिवर्तनम् । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । नान्यथा-
कारणमिति । न वैशेषिकाणामिवोत्पत्तिकारणमस्मन्मते । धर्मदीनां निमित्त-
कारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्तादित्याशयः । 'निमित्तमप्र-
श्लेषकं प्रकृतीनां धरणाभेदस्तु ततः सत्त्विकवदिति सूत्रे चैतत् व्यक्तीभवि-
ष्यति । विवेकख्यातेस्त्यसौ च चित्तमेव कारणं स्वत एव सर्वार्थबहवसाम-
र्थ्यादिति । पृच्छति । कति चैतानीति । उत्तरं, नवैवेत्याह्वेति । पूर्वाचार्यगण-
इति शेषः । कारिकोक्तानि न च कारणाणि । यद्योक्तममुद्गाहरति । तत्रेति ।

ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारणं संभवति उपादानत्वा-
दित्यर्थः । आप्तिकारणं च नेत्यसौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिबन्धनि-
वृत्तिद्वारेति । घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्तान्तिकारणमध्यएव प्रवेश-
नीयानि, उत्पत्तिकारणत्वंमुपादानकारणत्वमिति । स्थितीति । भोगाप-
न्नरूपं पुरुषार्थसामान्यं मनसः स्थितिरूपातिशयेन कारणं भवति पुरुषार्थ-
समाप्तौ मनसः स्वयमेव लयादित्यर्थः । अत्र प्राधान्येनैव मन उदाहृतं
पुरुषार्थस्य सर्वभोग्यानामेष स्थितिहेतुत्वादिति । अभिव्यक्तीति । आलो-
करूपज्ञानं च रूपस्याभिव्यक्तिरूपातिशयेन कारणमित्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च
बुद्धिवृत्तिः पौरुषेयबोधश्च तत्र बुद्धिवृत्तौ आलोकः कारणं पौरुषेयबोधे
च रूपज्ञानं बुद्धिवृत्तिरूपमिति विभागः । विकारकारणमिति । एकायस्य
मनसो विषयान्तरं स्वगोचररागादिविकाररूपातिशयेन कारणं भवतीत्यर्थः ।
प्रत्ययकारणमिति । प्रत्ययः संप्रत्ययः प्रामाण्यनिश्चय इति यावत्, तथा च
पर्वते वह्निरस्तीति शब्दादिना यदग्निज्ञानं तस्य संप्रत्ययकारणं पर्वते
धूमदर्शनमित्यर्थः । यथाश्रुतेग्निज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानशब्दवैयर्थ्यात् । आनुमा-
निकज्ञानस्यापि अभिव्यक्तिमध्यएव प्रवेशाच्च । प्राप्तिकारणमिति । आप्तिः
प्राप्तिरित्येक एवार्थः, एतद्ग्राह्यातम् । वियोगेति । एतदपि व्याख्यातम् । ननु
वियोगकारणे कारणव्यवहार एव नास्तीति चेत् । मशकार्थोयं धूम इत्यादि-
व्यवहारदर्शनात् । कर्मकार्यपारेकार्थतयाऽशेषधातुकर्मणामेव कार्यत्वा-
च्चेति । अन्यत्वकारणमिति । रूपभेदकारणमित्यर्थः । ननु विकारकारणादस्य
को भेद इति चेत्, उच्यते । सुवर्णादेः कटकैदिरूपतात्पर्येण कुण्डला-
दिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णादेर्विकारकारणमुच्यते तदेव च कारणं
कटकैरेन्यत्स्वकारणमुच्यते कटकैदिविनाशपूर्वकमन्येषां कुण्डलादीनामु-
त्पादनात् अतः कार्यभेदेनैकस्यैव वस्तुनो द्विधाकारणत्वमिति । सुवर्ण-
स्येति । सुवर्णपिण्डादेरित्यर्थः । सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णा-
त्वत्वाकारणत्वात् । अतोस्य विकारकारणात् भेदात् सुवर्णपिण्डं कुण्डलं
करोति इत्यादिप्रत्ययश्चास्यां कारणातायां प्रमाणमिति । बाह्यमन्यत्व-
कारणमुदाहृत्यान्तरमन्यत्वकारणमुदाहरति । स्वमेकस्येति । स्त्रीप्रत्य-

यस्य आकारपरिणतबुद्धिद्रव्यस्य वृत्त्याख्यस्यैकस्यैकजातीयस्य मूढत्वादि-
धर्माणामन्यत्वे भिन्नत्वे अविद्याद्विचतुष्टयं कारणमित्यर्थः । तत्र मोहः
कर्तव्याकर्तव्यशून्यता दुःखत्वसुखत्वे दुःस्मित्वसुस्मित्वे माध्यस्यं रागद्वेष-
मोहशून्यता । धृतिकारणमिति । शरीरमिन्द्रियाणाम् आश्रयविधया धारकं
तानि चेन्द्रियाणि तस्य शरीरस्य योगक्षेमनिर्वाहकत्वेन धारकाणि । एवं
पृथिव्यादीनि महाभूतान्याधारतयैव शरीराणां धारकाणि । तानि च पर-
स्परं सर्वेषामिति । तानि च महाभूतान्यन्योन्यं सर्वेषां सर्वाणि धारकाणि
आकाशं वायोधारकं चक्रवात्या च क्षिद्राकाशस्य धारिका क्षिद्रप्य तत्तन्व-
त्वात् तदाश्रितत्वाच्च । एवं वायुस्तेजसो धारकः तेजश्चावराणादिरूप-
मण्डान्तर्वात्तेवायूनां धारकमित्यादिरूपेण व्याख्येयम् । तथा तैर्योगेनमा-
नुषदैवतानि च शरीराणि परस्परं धारकाणि आश्रयाश्रयिभवाभावो ऽपि
यज्ञसृष्ट्यादिभिरन्योन्यमुपकारकत्वात् । देवान् भावयतानेन ते देवा भाव-
यन्मुक्त्वा इत्यादिभ्य इत्यर्थः । ऋषीं स्थितिकारणात् धृतिकारणस्य कथं भेद
इति, उच्यते । कार्यानुप्रवेशप्रवेशाभ्याम् अवान्तरभेदात् स्थितिहेतुर्हि पुण-
सार्धाहारादिर्मतः शरीराद्यविभक्तः सचेव तानि स्थापयति धृतिहेतुश्च शरी-
रादिरिन्द्रियादीनननुप्रविश्यैव तानि धारयतीति महान् विशेष इति । उप-
संहरति । इत्येवमिति । यथायोग्यमेभिरैव कारणत्वेरविद्याकर्मजीवेश्वरादी-
नां सर्वकारणत्वप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इत्याशयवानाह । तानि
च यद्यसंभ्रममिति । आधूनिकास्तु उत्पादकिकार्याण्यसंस्काररूपैश्चतुर्विधं
कर्मकारणुः । तैस्तु नवानामेव कार्याणां चतुर्धा विभागः कृत इति । प्रक-
तमुपसंहरति । योगाङ्गेति । सूत्रान्तरमवतारयति । तत्रेति ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध-
योष्टावङ्गानि ॥ २८ ॥

पूर्वपादोक्तान्यन्तरङ्गानि यथासन्नैरायश्नुप्राणायामादीन्यस्य वा-
दस्यमहाशुद्धानि मध्यमसाधनानि तपः स्वाध्यायेश्वरप्रविधानानि आत्यन्तब-
हिरक्षैरनुक्तसाधनैः सह पियङ्गीकृत्य योगज्ञानेभ्यश्चाध्वनतया चोप्यन्तदा-

यौनरुक्त्यम् । क्रियासाधननिरूपणं तु उत्तममध्यमाधमाधिकारभेदात् । तत्र
 वैराग्यस्य संतोषे प्रवेशः अद्वैतीनां च तप आदिषु परिकर्मणां च धार-
 णाद्विन्निकरति अक्षणमेतन्नयोश्च प्रमाणाविधयेव ज्ञानहेतुत्वं साक्षादस्ती-
 त्याशयेनाशुद्धिसयद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते परिगणिते इति मन्तव्यम् ।
 भाष्ये यथाक्रममेवामनुष्ठामभित्तिकर्तव्यमिति शेषः । अथ तूत्सर्ग एव
 ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु विनियोग इति भाष्ये वक्त-
 व्यत्वात् । अन्यथा क्षहिरङ्गान्तरङ्गविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेरिति ।
 उत्तरसूत्रजातमवतारयति । स्वरूपं चेति । स्वरूपं च यथाक्रममेवामतः
 परं वक्ष्याम इत्यर्थः ।

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

योगाङ्गभूतां प्रकृष्टामाहिंसां लक्षयति । तत्राहिंसा सर्वचेति । आत्मसहि-
 दितनित्यकर्मविरोधेनेति विशेषणीया शौचादिषु सुद्रवजन्ताहिंसाया अपरि-
 हार्यत्वात् । अत एव योगिनां प्राणायामादिकं तत्पापघातनाय नित्यतस्य
 शास्त्रे विहितमिति । आहिंसाया अविरोधेनैवासत्यादयो यमनियमा अनु-
 स्तेया इति प्रतिपादनाय तस्याः श्रेष्ठत्वमाह । उत्तरे चेति । तन्मूला इति ।
 सैव मूलं प्रयोजनं येषामिति विग्रहः । अतो हिंसाविद्विपरतयेव अस्त्येव
 उत्तरयमनियमाः प्रतिपादयन्तइति तत्सिद्धिपरतयेकेष्वस्य विवरणम् । सत्या-
 तिपादनायेति । सत्यादिभिर्हिंसा सिध्यतीति प्रतिपादनायेति तस्यार्थः ।
 तथा तदवदातरूपकरणायाहिंसा निर्मलीकरणायैव योगिभिर्वाप्येवमनु-
 स्तीयन्ते चेत्यर्थः । शौचतपश्चाद्यकरणे च नरकादिना हिंसाप्यन्तातेप्रतीति
 मन्तव्यम् । तथा चेत्यादि, सुगमम् । तथा मोक्षधर्मेषुक्तं

यथा मागपदेभ्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
 सर्वाण्येवापि धीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥
 एवं सर्वमाहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते ।

इति । सत्यं लक्षयति । सत्यमिति । यथाशक्तं व्यासटे । यथा
 वृष्टमिति । दर्शनादीनां प्रमाणात्मनि विवक्षितम् । अन्तर्भवति वक्ष्यमाण-

त्वात् । अज्ञाननिमित्तकपापान्तरवत् भ्रान्तिनिमित्तका सत्यस्यापि पार्थ-
 स्वैचित्यात् । मनश्चेति । मनश्च तथा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थः । तेन यदा
 दृष्टाद्विषिपरीतार्थबोधने तात्पर्यं तदा यथार्था वागसत्यैव भवति
 यथाश्वत्यामा इत इति युधिष्ठिरवाक्यं, तत्र हि गजविषये वाक्यस्य
 सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविपरीतद्वेषपुत्रहनने तात्पर्यादिति ।
 सत्यस्योदाहरणं सामान्यत आह । परत्रेत्यादिना इतीत्यन्तेन । इति-
 शब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम् । स्वविनोदाय गीतावाक्यादीनां
 परमतिपत्तिवन्धत्वादावपि नासत्यत्वमित्यतस्तद्भावसैनार्थं परत्र स्वबो-
 धसंक्रान्तये इत्युक्तम् । अस्त्वित्वा विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्ता भ्रान्ता
 भ्रमेण प्रयुक्ता प्रतिपत्तिवन्ध्या अप्रसिद्धपदादिभिर्न बोधजननक्षमेत्यर्थः ।
 यथोक्तसत्यलक्षणे लोकाहितत्वमपि विशेषणं देयमित्याह । एवेति । एषा
 वाक् प्रवृत्ता ब्रह्मणा निर्मिता । अतो यदि च, एवमपि यथार्थापि, अभि-
 धीयमानोच्चार्यमाणेत्यादिरर्थः । सा च वाक् यथा द्रस्युभिः सार्थगमनं
 दृष्टस्य सार्थगमनाभिधानम् इत्यादिरूपा, पुण्यभासेन पुण्यवत्प्रतीयमानेन ।
 तत्र हेतुः पुण्यप्रतिरूपकेणेति पुण्यसदृशेनेत्यर्थः । कष्टं दुःखात्मकं तमो
 नरकमित्यर्थः । सत्यं यथार्थं ब्रूयादित्यर्थः । अत्र च असत्यनिवृत्तिमात्रं
 सत्यशब्देन विवक्षितं तस्यैव तदसंभवात् अन्यथा ऽसत्यस्य वचनेऽपि
 यमप्रसङ्गाच्छेति । अस्तेयं लक्षयितुमभाषस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरु-
 पण्यतायादेौ स्तेयं लक्षयति । स्तेयमिति । प्रतिबन्धव्यावर्तनायाशास्त्रपूर्वकमि-
 त्ति । अत्र चौर्येणापि स्वत्वं ज्ञायतइत्यवगम्यते । अथ वा स्वीकरणं ममेतिबु-
 द्धिमात्रं भ्रमसाधारणमिति तत्प्रतिषेधस्तच्चिद्वृत्तिसंसाधायस्पृहामुपलक्षयि-
 त्वाह । सस्पृहारूपमिति । ब्रह्मचर्ये लक्षयति । गुप्तेति । गुप्तेन्द्रियस्येति
 स्वोक्तस्य शिवरणमुपस्यस्येति । संयम इत्यत्रोपसर्गान्तेन्द्रियसाहित्य-
 मुपस्यस्य ग्राह्यं तेनोपस्यस्य विषये सर्वेन्द्रियव्यापारोपरम इतिलक्षणम् ।
 तथा चोक्तं दत्तसंहितायाम् ।

ब्रह्मचर्यं सदां रतेदष्टधा लक्षणं पृथक् ।

स्मरणं कीर्तनं केनिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥

संकल्पोऽध्यवसायस्य क्रियानिर्दिष्टिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । प्रकृष्टमीक्षणं प्रेत्यं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः । अपरियहं लक्ष-
यति । विषयास्त्वामिति । परियहे हिंसाद्या अपि* दोषास्तेषां दर्शनादिति
विशेषणं दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीकरणेऽतिव्याप्तिनिरसायेति । हिंसा
चात्र दातृप्रभृतीनां बोध्या । उक्तानां यमानां विशेषप्रतिपादकं सूत्रं
पूरयित्वा पठति । ते स्विति ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महा व्रतम् ॥ ३१ ॥

समयः संकेतो वक्ष्यमाणनियमविशेष इति यावत् । जात्यादिभि-
श्चतुर्भिरनवच्छिन्नास्ते यमाः सार्वभौमाः सर्वास्ववस्थासु अनुगता
अतो महाव्रतमिति संज्ञिता इत्यर्थः । अन्वर्थसंज्ञायाः फलं च प्रकृष्टवो-
गिभिरेवमनुष्ठानमिति । मुख्यमहिंसाख्यममाश्रित्य जात्यवच्छिन्नादीन्
व्याचष्टे । तत्राहिंसेति । जातिर्मत्स्यत्वादिः तथा परम्परया अवच्छिन्ना
मत्स्याद्वतिरिक्तस्याहिंसेत्यर्थः । एवमुत्तरास्वपि परम्परयैवावच्छिन्नत्वं बो-
ध्यम् । सैव देशेति । सैवाहिंसैव एवमुत्तरयोरपि । त्रिभिहपरतस्येति । साङ्ख्य-
निरासायोक्तम् । त्रिभिर्जात्याद्ववच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः ।
समयावच्छिन्नस्योदाहरणद्वयमाह । द्वेषेति । यथा चेति । यथा चेत्यर्थः ।
अहिंसायादवान्धेनामपि यमानां जात्याद्ववच्छिन्नत्वमुद्गीर्णमित्याद्ययः ।
सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एभिरेति । सार्वभौमशब्दस्यार्थमाह । सर्वभूमिष्विति ।
सर्वभूमिष्वित्यस्य विवरणं सर्वविषयेष्विति । विषया जात्यादयो बोध्याः ।
अस्यापि विवरणं सर्वथैवेत्यादि । ननु कुशसमिदाहरणादिवैध्रहिंसाना-
मपि परित्यागे नित्यकर्मबाधेन प्रत्यक्षायापत्तिरिति, मैवम् ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।

तेषां भयोत्यादनजातखेदः कुर्याच्च कर्माणि हि तत्रासवेदः ॥

इति मोक्षधर्मादिवाक्यैर्जातवेदस्योत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः कीद-

शिकस्य बाह्यकर्मत्यागानुज्ञया ऽयोगिनामेव बाह्यकर्मकरणे प्रत्यखायात्
योगरूपस्यैव • नित्यकर्मणो मन्त्रादिभिर्विहितत्वाच्च । यथा मनौ ।

एतान्नेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

एतन्निहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहुति ॥

इति ।-कत एव वसिष्ठेन बाह्याभ्यन्तरकर्मणोर्विकल्प उक्तः ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

तयोरन्यतरत् कुर्याच्चित्यं कर्म यथाविधि ॥

इति । तयोश्चाभ्यन्तरं कर्म हिंसाद्यभावात् ऐकाग्ररूपत्वाच्च श्रेष्ठं

गीताद्विष्णुक्तम् 'श्रियान् द्रव्यमयाद्यज्ञानज्ञानयज्ञः परंतपे'त्यादिना । भाष्यकार-
रश्च वैधर्हिंसाया अपि पापहेतुत्वमये प्रतिपादयिष्यति 'शौचादिषु चापरि-
हार्था हिंसा चाश्रमविहिता वे'ति न तथा व्रतलोपः स्वाश्रमधर्मो विरोधित्वेन
विशेषितत्वादिति ॥

यमान् व्याख्याय नियमान् व्याचष्टे ।

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

स्यूलशरीरस्यैव बाह्यान्तररूपेणादौ द्विविधं बाह्यशौचं दर्शयति ।

मृज्जलेति । मेध्यं गोमूत्रयथाग्वादि तेषां भक्षणं मेध्याभ्यवहरणम् आदिश-
भावकासादयो याह्याः । मानसमपि शौचमाह । आभ्यन्तरमिति । सत्त्वस्व-
नोपस्य चित्तस्य मला रागद्वेषादयस्तेषां मैत्र्यादिना प्रचालनं प्रसाद इति
प्रागुक्तमित्यर्थः । संतोषं व्याचष्टे । संनिहितेति । अत्यावश्यकप्राणया-
त्रानिर्वाहकवित्तमानसाधनादतिरिक्तस्यालिप्सेत्यर्थः । दृष्टुसहिष्णुतेति ।
शास्त्रीक्तरीत्या निद्वेषं दृष्टुसेधनमित्यर्थः । दृष्टुन्याह । जिघत्सेति । जिघ-
त्सा बुभुक्षा, यद्यपि शीतोष्णादिवत्परस्परविरुद्धत्वं बुभुक्षापिपासयोर्नोस्ति
तथापि मियुनवदेव पारिभाषिकदृष्टता । स्थानमूर्ध्वावस्थानम् । आसनं चोप-
वेशनम् । आश्रमौनसमिद्विज्ञेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् । आकारमौनं त्वव-
चनमात्रम् । एतानि शास्त्रीक्तव्रतेनैव सोढव्यानि न तु कृयेत्याशयेनाह । व्रता-
नि चैषामिति । स्वाध्यायव्याख्या सुकरा । तज्जपस्तदर्थभावनमितिप्रथमपा-

* योगिनामन्तर्यामरूपस्यैवेति पा० २ ।

दोक्तप्रणिधानव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयपादादसूत्रवाक्यार्थमेव प्रणिधानशब्दाथं स्मारयति । तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणमिति । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् । नन्वेवं तदर्थभावनरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु । न । बहिरङ्गतायाः घट्यमाणात्वात् । ईश्वरभावनं हि ध्यानरूपतया योगस्थान्तरङ्गमेव । तच्चयमन्तरङ्गमिति कथ्यमाणसूत्रात् सर्वकर्मार्पणमेव मुख्यतो ध्येयं न त्वीश्वरतत्त्वम् । 'कुर्यात् कर्म संन्यासचिन्तन'मिति योगियाज्ञवल्क्यवाक्यात् ।

नाहं कर्ता सर्वमेतन्मनसा* कुस्ते तथा ।

एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति कौर्मोच्च । ईश्वरस्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्तृत्वारोपेण च ध्येय इत्यतो युक्तं तस्य योगबहिरङ्गतेति । तदेवं सूत्रगण्येका यमनियमा विष्णुपुराणादिष्वपि दर्शिताः ।

ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयपरिग्रहान् ।

सेवेत योगी निष्कामो योऽभ्यतां मनसो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥

इत्यादिभिः । एतेषु दशसु मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतो योगाङ्गत्वमिति प्रतिपादनाय निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्वं तस्याह श्लोकेन । शय्यासनेति । ईश्वरप्रणिधानी तदनुग्रहात्सदैव योगयुक्तः स्यादिति श्लोकार्थः । स्वस्यः परमात्मनिष्ठः परमात्मार्पितकर्मणां मुख्यतस्तद्योगस्यैव कल्पनैचित्यात् वितर्कजालो यो कथ्यमाणः घट्यमाणाप्रतिपक्षभावनानां विनापि परिहीनो यस्य स तथा । संसारबीजानां संस्कारादीनां क्षयमनुदिनमुपलभमानः तथामृतभोगभ्रोगी त्यागीचेन्मुक्तिसुखानुभक्तिरित्येवंभूतो नित्ययुक्तः स्यादित्यर्थः । न केवलमीश्वरार्पितकर्मणां ऐश्वरयोग एव भक्तिरपि त्वीश्वरसाक्षात्कारद्वारा पूर्णत्वादिना तत्त्वसाक्षात्कारोपीत्युक्तमेव स्मारयति । यत्रेदमुक्तमिति । यत्रेश्वरयोगे । ननु यमनियमयोर्मध्ये यज्ञदानाद्यवचनाच्चूनतेति चेत्, न ।

* ब्रह्मणेति पा० २ ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो ऽत्रानुक्तकर्मणां तपस्यैवान्तर्भावत् । एवं योगिनामन्तर्यागाऽभयदानादेरपि तपस्यैवान्तर्भावः । देवब्राह्मणार्थहिंसाया अपि त्याज्यवचनेन च प्रकृष्टयोगिनां ब्राह्म्यकर्मणाम् अभावसिद्धिरिति । तदेवं यमाः पञ्च नियमाश्च पञ्च सर्वस्मृतिसिद्धाः प्रोक्ताः । ननु* यमानामभावरूपतया कालाद्यनवच्छिन्नत्वसंभवात् सार्वभौमत्वमुक्तं नियमानां तु प्रतिनियतकालावच्छिन्नतया न सार्वभौमत्वं संभवति अतो नात्र महाव्रतरूपो विशेष उक्त इति । यथोक्तयोश्च यमनियमयोर्मध्ये निवृत्तिरूपतया शक्यसंपादनत्वेन यमा एव परमहंसानामावश्यकता जडभरतादीनामप्यहिंसापालनस्य विष्णुपुराणादौ स्मरणात् । न तु नियमाः प्रवृत्तिरूपतया योगान्तरायत्वात् । तदुक्तं भागवते

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् ।

इति । उक्तेषु यमनियमेषु वक्ष्यमाणविघ्नस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वावतारयति । एतेषां यमनियमानामिति ।

वितर्कबाधने प्रतिपन्नभावनम् ॥ ३३ ॥

वक्ष्यमाणवितर्कैर्धर्मादिबाधने सति वक्ष्यमाणं प्रतिपन्नभावनं कुर्यादित्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । यदास्येति । विपरीतास्तर्का विचारा येष्विति । वितर्कसंज्ञा हिंसादिषु तार्त्त्विकी । तर्कश्चात्र विशेषणं, तथाच वितर्क्यमाणो हिंसादिवितर्कः तेन बाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपन्नभावनम् । उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः । विपरीततर्कस्याकारमाह । हनिष्यामीत्यादिना इतीत्यन्तेन । एवं नियमपञ्चकेपि त्यत्याम्यहं शौचमित्यादयो वितर्काः द्रष्टव्याः युक्तिसाम्यात् । सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एवमिति । एवमुन्मागौभिमुखेन हिंसादिगतेन वितर्कज्वरेण ज्वलितेन बाध्यमानो योगी वितर्कविरोधिज्ञानविषयतया वितर्कप्रतिपन्नान् दुःखादिफलकत्वादीन् भा-

* ननु इत्यस्य स्थाने 'तत्र' इति युक्ततरः पाठः ।

षयेत् चिन्तयेत् इत्यर्थः । प्रतिपन्नभावनं व्याचष्टे । घोरेष्वित्यादिना भावयेदित्यन्तेन । वितर्कान् हिंसादीन् । अत्र दुःखफलत्वचिन्तनं वाक्य-तात्पर्यार्थः । तुल्यत्वमेव विवृणोति । यथेति । एवमादीति । वितर्क-बाधने प्रतिपन्नभावनमित्येषमादिकं सूत्रान्तरेषु आसनप्राणायामसूत्रेष्वपि योजनीयम् । आदिशब्देनास्य सूत्रस्य व्याख्या उत्तरसूत्रं च यावद्यम् । आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यक्त्यदत्यादिरूपा इति शेषः । इदानीं ये वितर्काः ये वा वितर्कस्य प्रतिपन्नाः यादृशं वा तच्चिन्तनं तन्नयमाह ।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोध-
मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्त-
फला इति प्रतिपन्नभावनम् ॥ ३४ ॥

हिंसादय इति । वितर्काणां स्वरूपकथनं विशेषणत्रयेण । तत्स-
ङ्गतविशेषाणां कथनं सर्वथैव हेयत्वप्रतिपादनाय । दुःखादिफलकत्वकथनं
च प्रतिपन्नकथनम् । प्रतिपन्नान् भावयेदितिपूर्वसूत्रीयभाष्यानुपपत्त्या प्र-
तिपन्नभावनमित्यन्तकर्मधारयासंभवात् । शेषेण च भावनकथनमिति ।
दुःखाज्ञाने एवानन्ते फले येषामिति विग्रहः । विशेषणत्रयोक्तान् विशेषान्
विवृणोति । तत्र हिंसेति । कृतेति । कृता वा कारिता वा अनुमोदिता
वेत्यर्थः । तत्र कृता स्वयं निष्पादिता कारिता कुर्वित्युक्ता अनुमोदिता
परैः क्रियमाणा साधुसाध्वीत्यङ्गीकृता । कृतादीनामपि द्विती-
यविशेषणोक्तं त्रैविध्यं व्याचष्टे । एकैकेति । लोभेनेत्यस्य व्याख्या । मांस-
चर्मार्धेन मांसचर्मैदिप्रयोजनेन तथा अपकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन तथा मो-
हेन यत्रार्थहिंसया निर्दोषो धर्मा भवित्थतीत्येवंरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि मृदु-
मध्याधिमात्रा इति हिंसादिविशेषणं सूत्रेस्ति तथापि लोभादेर्मृदुत्वादि-
नैव हिंसादेर्मृदुत्वादिकमत्र विवक्षितमर्थसौष्टवमित्याशयेन लोभादिविशे-
षणतया मृदुत्वादीन् व्याचष्टे । लोभक्रोधमोहा इति । लोभक्रोधमोहा
एकैकाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्यर्थः । एवमित्यादि हिंसाया
इत्यन्तमेकं वाक्यं मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेष इति पूर्वपादीय.

सूत्रानुसारेण । यौक्तिकानपरान्विशेषान् स्वयमाह । सृष्टुमध्याधिमात्राः पुन-
स्त्रिभेति । सर्वत्र तीव्रत्वमधिमात्रता, शेषं स्पष्टम् । सा पुनर्नियमेति ।
मत्स्येष्वेव हिंसेत्यादिर्नियमः । एकस्मिन् द्विषसे स्यावरस्य जङ्गमस्य वान्य-
तरस्यैव हिंसा नोभयोरित्यादिविभक्त्यः । स्यावरजङ्गमयोरुभयोरैवाश्व-
स्यया हिंसेत्यादिः समुच्चयः । इत्येवं नियमत्रिकल्पसमुच्चयानाम् शान-
क्यादिसा संख्येयभेदेत्यर्थः । नियमाद्यानन्त्ये हेतुः, प्राणभृदिति । हिं-
सकानां हिंस्यानां वा ऽसंख्यतया नियमादीनामनन्तप्रकारत्वमित्यर्थः ।
एवमिति । हिंसायामिद्वानुतादिरूपवितर्केष्वपि कृतकारिता इत्यादिवि-
भागा योजनीया इत्यर्थः । अज्ञानं चेति । अज्ञानं संमोहः हिंसातो दुःखा-
ज्ञाने यथा भवतस्तदाह । तथा चेति । तथाहीत्यर्थः । वीर्यक्षिपो बलान्-
नियमनम् । एवं विप्रकारहिंसनास्त्रिप्रकारमेव दुःखं हन्ता प्राप्नोति कर्मा-
नुष्पकलोदयादिति प्रतिपादयति । ततो वीर्येति । परस्य वीर्याक्षेपात्तस्य
हृत्पुरपि चेतनमुपकरणं स्त्रीपुत्रधनादिकं क्षीयवीर्यं कार्याक्षमं भवति ।
तथा परस्य अस्त्रादिना दुःखोत्पादनाद्वृन्तापि नरकादिषु याम्यशस्त्रादिना
दुःखमनुभवति । तथा परस्य जीवितव्यपरोपणात् प्राणवियोजनात्स्म-
र्त्सापि प्रतिक्षणं जीवितात्ययं रोगादिना मरणावस्थां संमोहमयीमापन्नो
अरथापिच्छ्वेषि कथं चिदेव जीवति । ननु तदानीमेव कथं मरणं न
भवति तत्राह । दुःखविपाकस्येति । दुःखरूपस्य विपाकस्य प्रतिनियतत्र-
त्सादिविपाकैरेव भोग्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्विंसाया अनन्तदुःखाज्ञानफ-
लकथं बीताश्रमप्युक्तं

मात्मात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्यसूयकाः ।

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यन्नस्रमशुभानामुरीष्वेव योनिषु ।

इति । पुत्रा ह्यग्निविस्फुलिङ्गवत् पितुरंशाः । 'आत्मा वै जायते
पुत्र' इति श्रुतेः । अत ईश्वरांशजीविषु द्वेष ईश्वरद्वेष एव । किं च जी-
वानामप्यात्मा परमेश्वरः । अतः शरीरद्वेषेण शरीरद्वेषवत् जीवद्वेषेण
परमेश्वरस्य द्वेषो भवतीति भावः । पुत्रयावापह्नेति । पुण्यकर्माहस्य

सुबीजस्य चित्तभूमावावपने गता सहावापितेत्यर्थः । धान्यबीजवपने तृण-
बीजानां वपनवदिति भावः । भवेदस्यापुरिति । ननु 'अहिंसन्सर्वाणि भू-
तान्यन्यत्र तीर्षभ्यः' 'तस्माद्भजे वधो ऽवध' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वैधहिंसा-
तिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात् कथं वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वमुच्यत-
इति । अत्रोच्यते । कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं वा विध्यर्थो न पुनरनिष्टान-
नुबन्धित्वमपि । राजत्वादिप्रापककर्मणां गर्भवासजन्याद्यनर्थहेतुतायाः
सर्वसंमतत्वात् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थो वक्तुं श-
क्यते । अनिष्टेषु पुरुषाणां बलवद्वेषस्याव्यवस्थितेः । दुःखमेव सर्वं वि-
धेकिन इत्युक्तत्वात् । किं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वेपि यज्ञा-
दिनान्तरीयकाहिंसायाः सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः । अपि चा-
वैधहिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिर्वैधहिंसायाः स्वर्गादि-
साधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्युप्याद्यनिष्टहेतुताबोधकश्रुति-
स्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन ताम् संकोचः कल्प्येत अतो युक्तमुक्तं
पुण्यावापगतानामपि हिंसानामनिष्टहेतुत्वम् । पुण्यावापगतहिंसास्वपि यु-
धिष्ठिरादीनां प्रायश्चित्तश्रवणादप्ययमेव सिद्धान्त उच्यते ।

तस्माद्वास्याम्यहं तात वृष्टेमं दुःखसंनिधिम् ।

त्रयीधर्ममधर्माद्युं किंपाक्रफलसंनिभम् ॥

इति मार्केण्डेयादिस्मृतिश्रुत्यादिभ्यश्च । अत एव स्मर्यतेपि ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।

तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्याच्च कर्माणि हि जातखेद ॥

इति मोक्षधर्मादिष्विति । वधोऽवध इत्यादि वाक्यं तु वधाभासता-
परमिति द्विक्रु । एवमिति । अनृतादिष्वप्येवं दुःखाज्ञानफलकत्वं यथासंभवं
मरणादिकं विहाय योज्यमित्यर्थः । प्रतिपन्नभावनस्य प्रयोजनमाह । एवं
वितर्काणामिति । अनुगतं नियतमेवमनिष्टं विपाकं वितर्काणां कार्यमेव
चिन्तयन् योगी न वितर्केषु मनः प्रणिदधीत ददातीत्यर्थः । यमनियम-
निश्चितिसूचकानां सिद्धान्तानां प्रतिपादकानि सूत्राणि अघतारयति ।

प्रतिपत्तेति । हेया हातुमर्हा एवंभूता वित्तर्का यदास्य योगिनः प्रति-
पत्तभावनानो विषयसाच्चिध्यकालेष्वप्रसवस्वभावा भवन्ति तदा तत्कृतं
वित्तर्कहानिकृतमैश्वर्यं यमादिनिष्पत्तिसूचकं भवतीत्यर्थः । तच्चिष्यस्यव-
धारणे च तत्तद्गुणेषु यत्र विहाय भूमिकान्तरेषु योगी यत्रमातिष्ठेतेत्ये-
तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योङ्गागेषु सिद्धिकथनम् । तद्वया तदैश्वर्यं यथा ।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

प्रतिष्ठायां स्थैर्यं उक्तवित्तर्कैरसंस्पर्शइति यावत् । तस्यां सत्यां त-
त्सन्निधिस्थानां सर्वप्राणिनां मार्जारमूषकादीनामन्यान्यवैरत्यागो भवती-
त्यर्थः ।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणिनां भवतीत्यत्रापि शेषः । क्रिया धर्मः तस्य फलं स्वर्गा-
दिः तयोराश्रयत्वं सर्वप्राणिनां सत्यप्रतिष्ठस्य वचनाद्भवतीत्यर्थः । तदे-
तद्वाचले । धार्मिक इति । धार्मिको भूया इति वचनात् संबोधो धा-
र्मिको भवतीत्यादिरर्थः । अमोघेति । एवं प्रकारेणास्य योगिने वाक्
सत्या भवतीत्यर्थः । अत्र वाक् मनसोऽप्युपलक्षणम् ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रत्नोपस्थानं सर्वरत्नोपस्थानम् । तदेतद्वाचले ।
सर्वदिककानीति ।

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषं लक्षयति । यस्येति । यस्य वीर्यस्य लाभात्प्रतीघा-
तवर्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तीरुत्कर्षयति योगी वर्धयति तथा सिद्धः
स्वयं ज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधानसमर्थश्च भवतीत्यर्थः ।

अपरिग्रहस्थैर्यं जन्म कथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

अपूर्वेषु देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः संबन्धो जन्म तस्य कथं-
ता किंप्रकारता तयोः संबोधः साक्षात्करो जन्मकथंतासंबोधः । तथा च

शान्तोदिताव्यपदेश्यानां जन्मनां स्वरूपतः प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण सा-
क्षात्कारोऽपरिग्रहस्यैर्यं भवतीत्यर्थः । तदेतद्वाच्ये । अस्य भवतीति ।
इदं सूत्रेण सहान्वेति । कोऽहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्र-
कारयोजिज्ञासा किंस्विदित्यादित्द्वयं वर्तमानजन्मनः स्वरूपप्रकारजिज्ञासा के
वा भविष्याम् इत्यादित्द्वयं च भाविजन्मन इति । पूर्वापरान्तमध्याः भूतभ-
विष्यद्वर्तमानकालाः तेष्वस्य योगिनः स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण
स्वाविषयेण ज्ञानेन उपावर्तते विशिष्टा भवति नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः ।
स्वतः सर्वार्थग्रहणयोग्यस्यापि चेतसोऽतीतादीनां स्वावस्थानाम् अग्रह-
णं परिग्रहव्यासङ्गदोषात् अतो परिग्रहस्यैर्यात्ताः त्रणं प्रणिधानमात्रेणैव
ग्रहन्तइति भावः ।

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचात् शौचस्यैर्यात् । अनेन सूत्रेण बाह्यशौचस्यैर्यस्य सिद्धिरुच्यते,
जुगुप्सा कुत्सा अशुचित्वदोषदर्शनं तस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत् ।
शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सायां युक्तिमप्याह । स्वाङ्ग इति । यतः पूर्वमल्पजुगुप्साया
शौचमभ्यस्तम् अतो तिथयितजुगुप्सा शौचफलं युक्त्याशयः । जुगुप्सां विवृ-
णोति । कायेति । अवद्यं दोषः । तज्ज्ञानस्य फलमाह । कायानभिष्वङ्गीति* ।
शेषं सुगमम् । अतः शौचस्य सिद्धिसूचकं सूत्रमवतारयति । किं चेति ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

एतेषु क्रमं दर्शयति । शुचेरिति । तालितचित्तमलस्य सत्त्वशुद्धिः
सत्त्वोद्वेको भवति ततः सौमनस्यं प्रीतिः स्वत एवानन्दो जायते ततश्च
प्रीतचित्तस्याविवेकापादैकाग्र्यं तत इन्द्रियजयः ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वमिति ।
सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति । एतदिति । एतत्सूत्रद्वयोक्तं शौचसामान्यस्य स्थैर्या-
त्प्राप्यते इत्यर्थः ।

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

* अभिष्वङ्गः प्रीतिरिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नास्त्युत्तमं सुखं यस्मात्तादृशसुखस्य लाभः संतोषस्यैर्याद्भवतीत्यर्थः । तृष्णाद्ययो हि संतोषः तृष्णाप्रतिबन्धापगमे च चित्तस्य स्वाभाविकसत्त्वाधिक्यनिमित्तिका सुखस्वभावता स्वत एवाधिर्भवति न तत्सुखे विद्ययापेक्षेति तत्रिर्विषयं शान्तिसुखम् आत्मसुखमुच्यते । 'ते ये शतं प्रजापतिरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य'त्यादिश्रुतेः । ईश्वरस्य पूर्वकामत्वात् श्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामक्षयादुभयोरैव वैतृष्णस्य तुल्यतया समानं सुखमित्याशयः । बुद्धेः सत्त्वात्मकतया सुखस्वभावत्वेन जीवेपि नित्यं सुखमिदमेव गीयते स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तमसा पिहितत्वेन च सदानभिव्यक्तत्वात् न पुनश्चित्तिरेव सुखस्वरूपिणी चिन्मात्रत्वश्रुतिस्मृतिसूत्र* विरोधादेरुक्तत्वात् इति । संतोषादभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्मृतिमुदाहरति । तथा चोक्तमिति । कामसुखं कामेभ्यो लौकिकविषयेभ्यः सुखं दिव्यं संकल्पमात्रेत्यविषयज्ञं 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिश्रुतेः । तृष्णाद्यसुखस्य तृष्णाद्यभिव्यक्तसुखस्येत्यर्थः । विदेहकैवल्ये तु सुखवाक्यानि दुःखनिवृत्त्या गौषानीति ।

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिस्तथात्तपसः ॥ ४३ ॥

व्याचष्टे । निर्बल्यमानमिति । अशुद्धिरधर्मस्तामसो गुणः सैवाग्निमादिशक्तेरावरको मतः इत्यर्थः । अग्निमादिसिद्धीर्बिभ्रूतिपादे व्याख्यास्यति । शेषं सुगमम् ।

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

संप्रयोगो दर्शनं यां देवतां द्रष्टुमिच्छति सैव दृश्या भवतीत्यर्थः । सुगमं भाष्यम् ।

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

व्याचष्टे । ईश्वरेति । ईश्वरेऽर्पितः सर्वभावः सर्वव्यापारो येन तस्य समाधिसिद्धेर्यागनिष्पत्तिर्यथा येन प्रकारेणेश्वरानुग्रहतो भवति

* युक्तौत्यधिकं पुस्तकाम्तरे ।

† मत्र इति पा० २ ।

तदुच्यते, आदौ तावद्वेशाद्यन्तरस्यमपि ध्येयं सर्वं श्रवणमननकाले य-
थार्थमेव जानाति । गुरुवाक्यादावधिपर्यस्तं भवति । ततोस्य योगिनः
प्रज्ञा समाधिकालेपि यथार्थमेव साक्षात्करोतीत्यर्थः । एवं संप्रज्ञातसिद्धा-
वसंप्रज्ञातसमाधिः स्वयमेव सिध्यतीति तत्र प्रदर्शितम् । न चेश्वरप्रणि-
धानदेव योगनिष्पत्तावितराङ्गवैपर्यमिति वाच्यम् । ईश्वरप्रणिधानस्य
मोहमात्रनिवृत्तिद्वारत्ववचनात् । द्वारान्तरेण त्वङ्गान्तराणां समाधिसाध-
नत्वसंभवात् । अपि च ईश्वरप्रणिधानेनैव निर्विघ्नं सर्वाण्यङ्गानि संपाद्य
समाधिं जनयतीति नान्याङ्गवैफल्यम् । अथ वा अन्यान्यङ्गानीश्वरप्रणिधा-
नद्वारा समाधिं निष्पादयन्ति इतराङ्गानां च स्वतो नैतादृशी शक्तिरस्ति
इत्याशयेनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यतः समाधिसाधकत्वं सूचितमिति
बहिर्द्वैतत्वं त्वस्य संयमद्वारकतया अनावश्यकतया च वक्ष्यतीति । सूत्रा-
न्तरप्रवृत्ताप्यति । उक्ता इति ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निश्चलं सुखकरं च यत्तदासनम् आस्यतेऽनेन प्रकारेणेत्या-
सनमित्यर्थः । आसनस्य भेदानाह । तद्वथेति । तत्र पद्माद्यासनचतुष्टयस्य
लक्षणं वसिष्ठेनोक्तम् ।

अङ्गुष्ठौ सत्रिबन्धीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रं कृत्वा पादतले उभे ॥

पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामेव पूजितम् ।

एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितः ॥

इतरस्मिंस्तथा पादं वीरासनमुदाहृतम् ।

अस्यैवाहुर्महुंसासनमप्युच्यते, तथा ।

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्ना सुनिश्चलः ॥

भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ।

जानूर्ध्वान्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥

अङ्गुकायः सुखासीनः स्वस्तिर्कं तत्प्रवृत्तते ।

इति । इतराग्यासनानि योगप्रदीपाद्युक्तानि संक्षेपात्कथ्यन्ते । द्रवडासनम् उपविश्य श्लिष्टाङ्गलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य द्रवडवच्छयनम् । सोपाश्रयं योगपदयोगेनोपवेशनम् । पर्यङ्कं च जानुप्रसारितबाहोः शयनम् । क्वाञ्चनिषदनादीनि क्वाञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि । जान्घोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवाणामवक्रभावेनावस्थानं समवस्थानम् । स्थिरमुखं च सूत्रोपात्तं, तस्य व्याख्यानं यथासुखमिति । आदिशब्देन मायूराद्यासनानि ग्राह्याणि । यावन्ता जीवजातयस्तावन्त्येवासनानीति संक्षेपः । आसनस्यैर्यस्योपायमाह ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वारमाह । येन नाङ्गेति । बहुव्यापारानन्तरं वेदासनं क्रियते तदाङ्गकम्पनादासनस्यैर्यं न भवतीत्याशयः । अनन्तेति । अथ वा प्रयत्नशालित्वेपि पृथिवीधारिणि स्थिरतरशेषनागे समापत्तं तद्धारणया तदात्मतापत्तं चित्तमासनं निष्पादयतीत्यर्थः । तच्चानन्तानुग्रहाद्वा सजातीयभाषनावशाद्वा अदृष्टविशेषवशाद्वेत्यन्यद्वेतत् । आसनप्रतिष्ठायां सिद्धिमाह ।

ततो दंढानभिघातः ॥ ४८ ॥

भाष्यं सुगमम् । क्रमप्राप्तं प्राणायाममाह ।

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

वक्ष्यमाणचतुर्विधप्राणायामस्यैवं सामान्यलक्षणं गतिविच्छेदः । शास्त्रोक्तरीत्या स्वाभाविकगतेः प्रतिषेध इत्यर्थः । स च रेचकपूरककुम्भकेष्वनुगतः । नन्वेवं प्रत्येकस्यापि प्राणायामत्वापत्त्या त्रिभिर्मिलित्वैकप्राणायाम इति 'प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भकै' रित्यादिवाक्यात् व्याहन्येतेति चेत् । जयाणां पौर्वापर्येण प्रथमभूमिकायां सहानुष्ठाननियमादेकत्वव्यवहारोपपत्तेः । न तु तादृशवाक्येषु मिलितानामेव प्राणायामत्वं विवक्षितम् ।

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।

प्राणायामोयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

इति वासिष्ठसंहितादौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचना-
दिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे । सत्यासनइति । यथा यमनियमयोरन्यका-
लकृतयोर्व्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य किं तु प्राणायामाद्गङ्गपञ्चकसाहित्येनेति
एतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणं तथा च सत्यासनइति समा-
धिसूत्रपर्यन्तम् अनुवर्तनीयम् । गीतादावासनोपरागेणैव ध्यानादिस्मरणा-
दिति । अत एव वासनादीनां षडङ्गानां सहानुष्ठेयत्वेनार।दुपकारकत-
यान्तरङ्गत्वमित्याशयेन स्पृत्यादिषु क्वचित्प्रसङ्गे योग उच्यते । यमनिय-
मयोः कालान्तरीयतयात्यन्तबहिरङ्गत्वादिति । आचमनमन्तःप्रवेशः ।
नन्वेवं प्रवेशनिर्गमरूपयोः श्वासप्रश्वासयोः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह ।
उभयाभाव इति । तथा च गतिशब्दार्थोत्र न विवक्षितः स्वाभाविकश्वा-
सप्रश्वासयोः प्रतिषेधः प्राणायाम इत्येवार्थः । अत्रान्तरभेदप्रतिपादकमुत्त-
रसूत्रं पूरयित्वात्प्रापयति । स त्विति ।

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

स तु प्राणायामो बाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिस्तम्भवृत्तिरिति त्रिविधः
रेचकपूरककुम्भकभेदात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

परस्परैणाभिभवं प्राणायामौ यदानीनौ ।

कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥

इति । स च त्रिविधः । प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो नि-
र्णीतो नियमितो भवति तदाभ्यासवशात् क्रमेण दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीति
सूत्रार्थः । तदेतद्वाच्ये । यत्रेति । विशेषाणां सामान्यनिष्ठत्वात् इयं
सप्तमी । यत्र प्राणायामे गतिविच्छेदे प्रश्वासपूर्वकगत्यभावः प्रश्वासेन
रेचकेन गतिविच्छेदः स बाह्यो बाह्यवृत्तिः प्राणायामो रेचकनामे-
त्यर्थः । न च रेचनं बाह्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् । प्राणस्थायामः प्राणा-

याम इति योगादरेणायामाख्यनिरोधस्य विशेषीकरणादिति । यत्र
 श्वासेति । यत्र श्वासेन पूरकस्य गत्यभावः स आभ्यन्तरः आभ्यन्तरवृत्तिः
 प्राणायामः पूरकनामेत्यर्थः । स्तम्भवृत्तिरिति । यज्ञोभयाभावः श्वासप्र-
 श्वासयोरभावः सकृत्प्रयत्नादेवाभ्यासनिरपेक्षाद्भवति स स्तम्भवृत्तिः प्राणा-
 यामः कुम्भकनामेत्यर्थः । वक्ष्यमाणस्य कुम्भकभेदस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्या-
 वर्तनाय सकृत्प्रयत्नादिति विशेषणम् । स हि प्रयत्नबाहुल्येनैव भवतीति
 तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । एकदैव बाह्याभ्यन्तरप्राणविलापने दृष्टान्तमाह ।
 यथा तप इति । द्वयोर्बाह्याभ्यन्तरदेशयोः । देशकालसंख्याभिः परिवृष्ट
 इति विशेषणस्यायमर्थः । एतावद्देशेन वा एतावत्कालेन वा एतावन्मा-
 त्रसंख्याभिर्वावच्छिन्नो मया रेचकादिः कर्तव्य इत्येवमवधारित इति ।
 तदेतद्विभज्य व्याचष्टे । त्रयोप्येतदिति । त्रयो रेचकपूरककुम्भकाः । इया-
 निति । नासायात् प्रादेशद्वादशाङ्गुलहस्तादिपरिमितो बाह्यदेशो रेचकस्य
 विषयः स चेष्ठीकातूलादिक्रियानिश्चेयः । पूरकस्य चापादतलमामस्तकमा-
 भ्यन्तरो विषयः स च पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेन निश्चेयः । कुम्भकस्य
 रेचकपूरकयोः बाह्याभ्यन्तरदेशौ समुच्चितावेव विषयः उभयत्रैव प्राणस्य
 विलायात् । स च तूलस्य क्रियाया उक्तस्पर्शस्य चानुपलब्ध्या निश्चेय इति ।
 कालेनेति । चतुर्निमेषावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः क्षणः तेषामित्यन्ता-
 वधारणेनावच्छिन्नाः एतावत्क्षणरेचकादिः कर्तव्य इति नियमिता इत्यर्थः ।
 संख्याभिरिति । मात्राणां द्वादशादिसंख्याभिरित्यर्थः । यद्यपि संख्याभि-
 रपि कालनियम एव क्रियते । तथापि प्रकारभेदाद्भेद इति । तत्र हि
 शङ्खध्वन्यादिना कालनियमः क्रियते स कालेन परिवृष्टः यत्र च वक्ष्यमा-
 णमात्रासंख्याभिः कालनियमः क्रियते स संख्याभिः परिवृष्ट इति ।
 संख्यार्थं मात्रा च मार्कण्डेयप्रोक्ता ।

निमेषान्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरं तथा ।

प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृता द्वादशमात्रिकः ॥

इति । निमेषादिलघ्वक्षरान्तं मात्राप्रमाणं तदेव दर्शयत्युत्तराङ्गं
 द्वादशमात्रिको द्वादशगुणितो यः कश्चन निमेषादिरथं पदार्थः प्राणा

यामस्य संख्यायै स्मृत इत्यर्थः । एवं प्रकृषादयोपि मात्रा वसिष्ठयाज्ञ-
ल्यादिभिर्हक्ताः । पूरकादित्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधमः कल्पः । यतः
पूरकादिषु प्रत्येकं मात्रायाः संख्याभेदे वसिष्ठसंहितायामुक्तः ।

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समाहितः ।
प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकुम्भकरचक्रैः ॥
आक्रुष्य श्वसनं बाह्यात् पूरयेद्विद्योदरम् ।
शनैः षोडशमात्राभिर्हकारं तत्र संस्मरन् ॥
मकारं मूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ।
धारयेत् पूरितं पश्चात् चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्रणवं ह्यनिलान्वितम् ॥
शनैः पिङ्गलया पुत्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
ध्यायन्नाद्यात्तरं तत्र प्रणवस्य समाहितः ॥

इति । अकारोकारमकाराणां मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्रशरीराणि तमितं
पुराणयुक्तं मात्राभेदं सामान्यतो भाष्यकार आह । एतावद्विरित्यादिना ।
एतावद्भिः षोडशादिभिः मात्रास्यैः पदार्थैः निमेषोन्मेषणादिभिः । श्वास-
प्रवेशः पूरकः प्रथम उद्घातः । वायोरुद्धननं गतिनिरोध इति यावत् । तथा
निगृहीतस्य स्तम्भितस्य वायोरेतावद्विश्वतुःषष्ट्यादिभिर्निमेषोन्मेषणादि-
भिः कुम्भको द्वितीय उद्घातः । एवं तृतीय उद्घातोर्थाद्वेचक, एतावद्विद्वात्रिं-
शदादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभिरित्यर्थः । अत्र प्रथमादिशब्दैः पूरकादित्रये
क्रमवचनात्सौत्रः पाठक्रमेणुष्ठाने नादत्तञ्च । तथा च पूरककुम्भकरेवका
इत्येवौत्सर्गिकेणुष्ठानक्रमः पुराणादिषु बाहुल्येन दर्शनाच्च । सृष्टेः महदा-
दिक्रमवदिति । प्रकारान्तरेणापि संख्यापरिवृष्टत्वमाह । एवं मृदुरित्या-
दिना । एवम् एतावद्विर्मत्रः प्रमणैर्मृदुः प्राणायामः एवम् एतावद्विर्म-
ध्यमः एवमेतावद्विस्तीव्रः प्राणायाम इत्यपि संख्यापरिवृष्टे भवतीत्यर्थः ।
तदुक्तं कैर्म ।

मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।

मध्यमः प्राणसंरोधः षड्त्रिंशन्मातृकोन्तिमः ॥

इति । अत्र पूरकादिविशेषावचनात् त्रिष्वपि प्राणायामेषु द्वादश-
द्वादशमात्रादिरूपैकैव संख्या इत्येवं पृथक्कल्पः । देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट
इत्यत्र चेच्छाविकल्प एव न तु समुच्चयः उदाहृतवसिष्ठवाक्याद्वा केवल-
मात्रासंख्यायामपि प्राणायामदर्शनात् । समुच्चयानुष्ठाने तु फलभूमा
भवत्येव भूयसि भूय इति न्यायादिति । दीर्घसूक्ष्म इति दलं व्यवाहृते ।
स खल्विति । स बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिस्त्रिविधः प्राणायामः । एवं देश-
व्यवधारणैरभ्यस्तः स दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीत्यर्थः । दीर्घश्चासौ सूक्ष्म-
श्चेति सान्वयेयं संज्ञा, देशाद्यन्यतमनियमेन हि प्रत्यहमभ्यस्यमानः क्रमेण
कालवृद्ध्या दीर्घकालव्यापित्वेन दीर्घो भवति वायुसंचारव्याप्तिसूक्ष्मतया
च सूक्ष्म इति । यद्यपि अभ्यस्त इति सूत्रे नास्ति तथापि दीर्घसूक्ष्मसंज्ञया
अर्थाक्षिप्त एव भाष्यकारेण व्याख्यात इति । तदेवं प्राणायामस्य रेचक-
कुम्भकपूरकाख्यविशेषत्रयमभ्यासाख्यगुणयोगेन तेषां दीर्घसूक्ष्मत्वं चोक्तम्
इदानीं केवलकुम्भकरूपं प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह ।

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरवृत्तौ पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ
तयोरक्षेपी अतिक्रमी तावतिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमेव केवलो वर्त्ततइति
यावत् । एवं भूतेः यः प्राणायामः स चतुर्थ इत्यर्थः । अस्य च केवल-
कुम्भक इति संज्ञा वसिष्ठवाक्याद्भ्रुकतीभविष्यति । पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भवृत्ति-
स्तु नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराल एव वर्त्ततइति न तदतिक्रमी, रेचकपूरक-
विषयातिक्रमस्यापि लाभाय त्रिणयवदितं लक्षणमुक्तम् । न तु रेचक-
पूरकातिक्रमीत्येवं सूत्रितम् । अयं च कुम्भको न रेचकपूरकदेशेन परि-
च्छिन्नः व्यापकत्वात्, नापि कालसंख्याभिः परिच्छिन्नः स्वेच्छया माससं-
घत्सरादिकालस्यापित्वात् । स च प्राणायामो ध्रुवस्य विष्णुपुराणे श्रूय-
ते । तस्य हि तपसि प्राणनिरोधेन सर्वजीवप्राणनिरोधोभ्यदिति तच्च-

क्तम् । अतस्तस्य केवलकुम्भक आसीदिति । अयं चतुर्थः प्राणायामः सोपा-
यो वसिष्ठसंहितायामुक्तः । यथा ।

प्रस्थेदं जनयेद्वस्तु प्राणायामो हि सोधमः ।

मध्यमः कम्पनःत्प्राक्त उत्थानं चोत्तमे भवेत् ॥

पूर्वपूर्वे प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ।

निश्वासाच्छ्वासौ देहे स्वाभाविकगुणाद्युभौ ॥

तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।

तयोर्नाशे समर्थः स्यात् कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा मुख्यं यद्वायुधारणम् ।

प्राणायामोयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

सहितं केवलं वापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।

यावत्केवलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।

न तस्य दुर्लभं किं चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

इति । आकाशगमनादिशक्त्याविभावेन कामगमत्वादिकं स्याद्
इत्यर्थः । चतुर्थेऽप्येतिक्रमं कथयति । देशकालेति । बाह्यविषयो रेच-
को देशकालसंख्याभिरादौ परिदृष्टः पश्चाच्च देशादिभिः सहैवात्तिप्सो
ऽतिक्रामितो भवतीति शेषः । अतश्च सूत्रे देशवाचको विषयशब्दः
कालसंख्ययोरप्युपलक्षणमित्याशयः । तथा आभ्यन्तरविषयः पूरकोपि
देशादिभिरादौ परिदृष्टः पश्चाद्देशादिभिः सहैव सेऽप्यात्तिप्सो भवति ।
तच्चात्तिप्तमुभयथा दीर्घसूत्रो द्विविधो दीर्घसूत्रश्चिरकालं देशादिभिर-
भ्यस्तौ रेचकपूरकाविति यावत् । तत्पूर्वकः सद्दुभयान्तेपूर्वकस्तदुभयमा-
त्तिपन्निति यावत् । अत्रान्तरालकभूमिकाजयात् कालक्रमेण न तु शीघ्रम्
उत्पद्यमान एवं भूत उभयोः श्वासप्रश्वासयोः गतिविच्छेदश्चतुर्थः प्राणा-
याम इत्यर्थः । स्तम्भदृष्ट्याख्यतृतीयप्राणायामात् स्थिरकुम्भकादस्य वैल-
क्षण्यमाह । चतुर्थस्तु गत्यभावः स्तम्भदृष्टिर्विषयेण

देशेन तदुपलक्षितकालसंख्याभ्यां चानालोचितोऽनवधारितः सकृदारब्धो-
 भ्यासबाहुल्यं विनैवोत्पद्यमानश्च भवति । तथा स एव तृतीयो देशकाल-
 संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूत्रश्च भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां तृती-
 यस्य रूपद्वयमुक्तम् । चतुर्थस्य तद्विपरीततामाह । चतुर्थस्त्विति । चतुर्थस्तु
 श्वासप्रश्वासयो रचकूपरकयोर्देशाख्यविषयाद्व्यवधारणानन्तरं क्रमिकभूमि-
 जयाद्वेतोः पूरकरचकात्तपपूर्वको गत्यभाव इत्ययं चतुर्थप्राणायामे तृती-
 याद्विशेष इत्यर्थः । प्राणायामस्य चापरे सगर्भागर्भादयो विशेषाः प्राणादिषु
 द्रष्टव्याः । 'जपध्यानयुतो गर्भा त्वगर्भस्तद्विर्जित' इत्यादिवाक्यैरिति
 दिक् । योगे जनयितव्ये प्राणायामस्य व्यापारं तत्सिद्धिसूचकमाह ।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः प्राणायामात् । सूत्रं व्याचष्टे । प्राणायामानिति । विवेकज्ञाना-
 वरणीयं विवेकज्ञानावरणम्, अथवा कोपनीयेत्यादिवत् अत्रापि कर्त्तरि
 कृत्यप्रत्ययः भ्रम्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य द्विङ्मात्रप्रदर्शनप-
 रत्वात् । कर्मेति । कर्मो धर्मः तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव ज्ञानावरकत्वम्
 एतादृशं कर्म क्षीयतइत्यर्थः । कर्मणो ज्ञानावरकत्वे पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाण-
 यति । यत्तदाचक्षतइति । यत्तत्कर्म एवमाचक्षते । महामोहो रागस्तन्मयेन
 तत्प्रचुरेणोन्द्रजालतुल्येन शब्दादिविषयेण द्वारेण प्रकाशशीलमपि बुद्धिस-
 त्तमावृत्य तदेव कर्मैवाकार्यं संसारहेतुव्यापारे एव नियुङ्क्तइत्यर्थः ।
 दुर्बलं प्रकाशावरणात्तमं भवति । तथा प्रतिक्षणं क्षीयते उपचीयते चेत्यर्थः ।
 तदुक्तं मनुना ।

दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य नियहात् ॥

इति । दोषाः पापानि तत्कार्यं तमोमलविपर्ययौ च । तपः पापनाशकं
 कर्म । पापक्षये सति यद्ववति तदाह । तत इति । ततः पापाख्यकारणाभा-
 वान्मलानां तमसां तत्कार्यविपर्ययाणां चापगमे ज्ञानदीप्तिश्चेत्यर्थः । ननु
 तपसैव पापक्षय इत्युक्तं तर्हि किं प्राणायामेनेति चेत् । ज्ञानावरकपापक्षये

प्राणायामस्य श्रेष्ठोपायत्वात् । अत एव पूर्वपादे प्रकृष्टाधिकारिणः प्राणायाम एव साधनमुक्तं धित्वेपकृतया तपोन्तराभावेऽपि तिनैव योगनिष्पत्तिसंभवादिति । अन्यच्च भवतीत्याह ।

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेवेति सूत्रेण सहान्वयः । प्रच्छर्दनेत्यादिप्रथमपादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यतारूपस्यतिहेतुतावचनादित्यर्थः । एतेन तस्मिन्ऽपि सूत्रे पूरकाद्विचयात्मकः प्राणायाम एवाक्त इत्यवधारणीयम् । प्रत्याहारसूत्रमवतारयति । अथ क इति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियविषयासंप्रयोगकाले इन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकारितेव या भवति सा इन्द्रियाणां प्रत्याहार इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले चतुरादीन्यपि ध्येयवस्त्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराणीव भवन्ति न स्वातन्त्र्येण विषयान्तरं मनसैकीभूय संकल्पयन्ति । तथा चित्ते निरोधोन्मुखे सति प्रयत्नान्तरं विनैव निरुद्धानि भवन्ति अतस्तस्येन्द्रियाणि चित्तानुकारीणीत्युच्यन्ते । अजितेन्द्रियस्य तु चतुरादीनि तदानीमपि रूपादिषु मनसैव धावन्ति अतश्चित्तमेवेन्द्रियानुकारि भवति ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतेन्द्रियम् ।

तेनास्य द्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इति स्मृतेरित्याशयः । अजितेन्द्रियस्यापि इन्द्रियाणि विषयभोगकाले चित्तानुकारीणि भवन्त्येवेति तद्भाष्यार्त्तनाथ स्वविषयासंप्रयोग इत्युक्तं ध्यानकाले च चातुरादितुल्या वृत्तिश्चित्तस्यैव भवति न तु चतुरादीनां तेषां तु तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रमतेनुकार इवेत्युक्तम् । अत एव ।

पिबच्चिव च चक्षुभ्यो पादौ संवाहयच्चिव ।

चित्तेन्द्रियैक्यतो ध्यायेत्तन्मूर्त्तिं विजितेन्द्रियः ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपीवशब्द एव प्रयुक्त इति । तदेतद्वाच्ये । स्ववि-
षयेति । इवेतीत्यन्तस्य एष प्रत्याहार इत्यागामिनाव्ययः । अनुकार्यस्य
कार्यरूपं लक्षणमाह । चित्तनिरोध इत्यादिना अपेक्षन्तइत्यन्तेन । चित्तस्य
वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियवृत्तिनिरोधो भवति इदमेव परमवश्यत्वं
प्रत्याहारकार्यत्वात् तल्लक्षणमित्याशयः । निरुद्धानि भवन्तीति शेषः ।
नेतरेन्द्रियजयत्रदिति । इतरे उक्तपरमवश्यत्वादा रिकता द्वितीयसूत्रवत्य-
मःणा इन्द्रियजयाः । तेषु सत्स्वपि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियाणि प्रत्याहा-
रादिकमपेक्षन्ते नैवं यथेःक्तप्रत्याहारे सति स्वनिरोधार्थं चित्तनिरोधाति-
रिक्तमपेक्षन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।
यथा मध्वित्यादिना निरुद्धानीत्यन्तेन । दार्ढ्यान्तके दृष्टान्तोक्तोत्पत्त-
तुल्यो निरोधः । तेन च निवेशनतुल्यं ध्यानमप्युपलक्षणीयम् अन्यथा
दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोः साधर्यादिप्रदर्शने न्यूनतापत्तेः । एष प्रत्याहार
इति । पुरैव व्याख्यातम् । सोयं प्रत्याहारः सप्रयोजनो विष्णुपुराणे प्रोक्तः ।

शब्दादिष्वनुरक्तानि निरुद्धानाणि योगवित् ।

सूर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥

वश्यता परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योगी योगसाधकः ॥

इति । अतश्च प्रत्याहार इन्द्रियधर्म इति । योगे प्रत्याहारस्याधा-
न्तराध्याधारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह ।

ततः परमवश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमो जयो भवतीत्यर्थः । तत्र पर-
मजयप्रतिपादनार्थं बहुविधान् पदानाह । शब्दादिष्वित्यादिना । व्यस-
नशब्दार्थमाह । सक्तिरिति । सक्तिः सङ्गो येन शास्त्रविरुद्धेषु विषयभोगे
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येन श्रेयस इति व्युत्पत्येति
शेषः । एवं च सति शास्त्राविरुद्धा प्रतिपत्तिरेषभोगो न्याया एवेति
पूर्वाक्तेन केचिदित्यनेनाव्ययः । मतान्तरमाह । शब्दाद्वीति । इन्द्रियवि-

वययोः संप्रयोगे तदपारतन्त्र्यमित्यर्थः । मतान्तरमाह । रागद्वेषेति । राग-
द्वेषनिमित्तकाभ्यां सुखदुःखाभ्यां शून्ये विषयभोगस्तथेत्यर्थः । तेनाभिमा-
निकसुखदुःखशून्यत्वं लब्धं कार्याकसुखदुःखानां योगावस्थां विना परिहारा-
संभव इति भावः । एतेषु त्रिषूक्तरोसरमुत्कर्षेपि नैते परमा इन्द्रियजया
एतावन्मात्रमिन्द्रियवृत्त्यनिरोधात् । अतः सूत्रकारसंमते परममाह । चित्तैका-
ग्र्यादिति । चित्तैकाग्र्याद्वृत्तेरिन्द्रियाणां या उपतिपत्तिवृत्तिनिरोधस्तद्व्योम्यता
स एव जय इति जैगीषव्य इत्यर्थः । तत इति । इयं च वश्यता ततो
हेतोः परमा वश्यता । यत् यतः चित्तनिरोधेनेत्यादिरर्थः । कालादिव्यावर्त्त-
नाय प्रयत्नकृतमिति । तथा च पूर्वसूत्रोक्तचित्तानुकारस्य फलं लक्ष्यं च । या
समाधौ चित्तेन सहैन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधव्योम्यता सैव परमवश्यताख्या
क्यो ऽनेन सूत्रेणोक्त इति । एतादृशवश्यताभावेनैव सौभरिषभृतीनां
योगभंशादियं वश्यतापि योगनिष्पत्तिहेतुः । अत एव गीता ।

यतसोऽपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

इति । तदेवं ज्ञानसाधनमुखेन योगस्यापि बहिरङ्गानि यमादिप्रत्या-
हारान्तानि ससिद्धीन्यत्र पादे प्रोक्तानि धारणासूत्रमवतारयति सिद्धिबाहुल्यात्
सिद्धिभिः सह तत्प्रतिपादनार्थमेव समर्थस्तृतीयपादे भविष्यति ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके विज्ञानभित्तुनिर्मिते साधननिर्देशो
नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

योगाङ्गेषु मध्ये कियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि कियन्ति चात्र पादे
इत्यत्र नियामकं सदत्रैव क्रमप्राप्तं धारणासूत्रमवतारयति उक्तानीति ।
बहिरङ्गान्तरङ्गत्वे अपि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थः ।

देशवन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये चित्तस्य स्थापनं

तद्वैकाग्र्यं धारणोत्पत्त्यर्थः । तद्वैतक्यावष्टे । नाभीति । मूर्द्ध्नि मूर्द्धस्य ज्योतिषि
आदिशब्देन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि याह्याणि, यथा गारुडे ।

प्राङ् नाभ्यां हृदये वाथ तृतीये च तथोरासि ।

कण्ठे मुखे नासिकाये नेत्रभूमध्यमूर्द्धसु ॥

किञ्चित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्तिताः ।

मुखे जिह्वये । किञ्चित्तस्मात्परस्मिन्निति मूर्द्धं उपरि द्वादशाङ्गुल-
परिमिते देशे लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखावदवस्था-
नादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोष्मेऽपलभ्यते वाक्यानामुपल-
म्भाच्च । तदुक्तं कौर्मि ।

शिखाये द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाथ पङ्कजम् ।

इत्यादिनेति । एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानान्येव
राजः सिंहासनवत् । जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वात् अत
एतानि धारणायाः प्रकृष्टदेशा उक्ताः आध्यात्मिकस्य ध्यानदेशानुक्त्वा
बाह्यानापि संक्षेपत आह । बाह्ये वा विषयवति । चन्द्रसूर्याभ्यां द्वावीश्वर-
देवतादिध्यानदेशइत्यर्थः । वृत्तिमात्रेणोति । वृत्तिमात्रेण न तु ध्येयकल्प-
नयेत्यर्थः । तेन ध्यानादिव्यावृत्तिः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्द्ध्नि पर्यन्तमस्तके ।

एवमात्रिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥

देशावस्थितमालक्ष्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः ।

वृत्त्यन्तरैरसंसृष्टा तद्व्यानं सूरयो विदुः ॥

एकाकारसमाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः ।

प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगसाधनमुत्तमम् ॥

इति । बन्ध इतीत्यन्तेन देशबन्धशब्दं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमुप-
संहरति । बन्ध इति । ईदृशो बन्धो धारणोत्पत्त्यर्थः । इदं च धारणात्तत्र
प्राथमिकपरिच्छिन्नयोगाभिप्रायेण सूचितं यत्र प्रथमत एवेश्वरानुयहात् अप-
रिच्छिन्नतया जीवब्रह्मयोगो भवति तत्र देशालम्बनधारणानुपयोगात् । अतो
धारणाया अन्यदपि लक्षणं गारुडादावप्युक्तम् । यथा गारुडे ।

प्राणायामैर्द्वादशभिर्धावत्कालः कृतो भवेत् ।

स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

इत्यादि । एतदेव तु धारणासामान्यलक्षणम् । अन्यथा लक्षणात्रे-
णापि धारणापत्तेः । अतः सूत्रेण विशेषलक्षणमपि प्राणायामद्विदशकाला-
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । धारणासाध्यं ध्यानमाह ।

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

भाष्यं सुगमम् । इदमपि ध्यानलक्षणं प्रायमिदौस्वर्गिकध्याना-
भिप्रायेण सर्वत्र ध्याने देशनियमात् । अतोऽप्य ग. रुडे लक्षणान्तरमुक्तं
तस्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणेत्यनेन । तस्यैव द्वादशप्राणायाम-
कालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं चिन्तनं ध्यानं प्रोक्त-
मित्यर्थः । अनेन च पूर्ववत्सूत्रेण विशेषलक्षणं विशेषणीयम् । ध्यानसाध्यं
समाधिं लक्षयति ।

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

मात्रपदार्थाः स्वरूपशून्यमिवेत्यनेन स्वयं विवृतः । तदेतद्वाच्ये ।
ध्यानमेवेति । तदा तदेव ध्यानं ध्येयस्याकारेणैव सात्त्विकि निर्भासते न
तु प्रत्ययाकारनिर्भासं चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशेनाहमिदं चिन्तयामीत्येवं
प्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयात् । तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यते इत्यर्थः ।
ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादेव शब्दप्रयोगः । तथा च ध्यातृध्येयध्यान-
फलनावत् ध्यानं तद्रहितं च समाधिरिति ध्यानसमाधयोर्विभागः । इदं
च समाधिलक्षणं पूर्वसूत्रेण ध्यानविशेषतया देशघटितत्वेनापरिच्छिन्न-
समाधिव्यापकम् अतोऽर्थमात्रावभासनं चिन्तनमित्येव समाधिसामान्यलक्ष-
णम् । उदाहृतेश्वरगीतावाक्ये तल्लक्षणसिद्धे । अथ वा गारुडोक्तं यथा ।

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।

तिष्ठेत्तल्लयतो युक्तः समाधिः सोभिधीयते ॥

इतीति । अत्रापि सूत्रेण विशेषलक्षणं ध्यानद्वादशगुणितकाला-
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । अस्य च समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गियोग-

संप्रज्ञातयोगादयं भेदो यदत्र चिन्तारूपतया निःशेषतो ध्येयस्वरूपं न
भासते अङ्गिनि तु संप्रज्ञाते साक्षात्कारोदये समाध्यविषया अपि विषया
भासन्तइति । तथा च साक्षात्कारयुक्तैकाग्रकाले संप्रज्ञातयोगो ऽन्यदा
तु समाधिमात्रमिति विभागः । अष्टानां चाङ्गानां फलद्वयं संप्रज्ञातयोग-
स्तद्वाराऽसंप्रज्ञातयोगश्चेति । ध्यानादित्रयस्य परिभाषासूत्रम् ।

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नेव पादे प्रोक्ततया त्रयशब्देन धारणादित्रयमेव लभ्यते ।
भाष्यं सुगमम् । धारणाध्यानसमाधीनां मिलितानां तत्रतत्र सूत्रे ऽनया
संज्ञया ग्रहणं भविष्यति । तेषु च प्रातिस्विक्कुरूपैस्त्रयाणामुच्चारणे यन्-
बाहुल्यं स्यादित्याशयेन तन्त्रान्तत्सिद्धसंज्ञाप्रतिपादकमिदं सूत्रम् । संयम-
सिद्धयोऽप्ये त्रिस्तरतो वत्यन्ते सांप्रतं संयमस्य योगाङ्गताप्रयोजकं द्वापरमाह ।

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तज्जयः संयमस्य जयः स्वैर्यं सात्म्यमिति यावत् । तस्मात्प्रज्ञया
आलोको दीर्घबुद्धिः क्रमेण भवतीत्यर्थः । तदेतद्भाष्ये । तस्येति । स्वात्तं
विवृणोति । यथेति । वैशारद्यं चातिसूत्रमव्यवहितार्थानां परप्रत्यक्षीकर-
णसामर्थ्यमिति । संयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य स्थूलादिपूर्वपूर्वभूमिकाजयानन्तरं सूक्ष्मादिपूतरोत्त-
रभूमिकासु नियोजनं योगिना कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतदेव व्याचष्टे भाष्यका-
रस्तस्येति । अनन्तरा अव्यवहिता । क्रमेण भूमिकारोहे युक्तिमाह । नही-
ति । प्रान्तभूम्यपेतया ऽधरऽधस्या भूमिरजिता येन सोऽजिताधरभूमि-
र्योगी नहि अनन्तरभूमिमव्यवहितभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु व्यवहितो-
त्तरभूमिषु संयमं लभते । धनुर्धरादिषु स्थूलवेषधाद्यनन्तरमेव सूक्ष्मे वेधा-
दिदर्शनात्सोपानारोहणादिषु च क्रमेणैवारेहादिदर्शनात् अन्यथाध-
पातात् तदभावाच्चेति । ततश्च संयमालाभात् कुतः प्रज्ञालोकस्तत्तद्भूमि-
षु स्यादित्यर्थः । तथा चोक्तं गारुडे ।

स्थित्यथे मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।

तत्र तच्चिरवलीभूतं सूक्ष्मेपि स्थिरतां व्रजेत् ॥

इति । अयं च भूमिकारोहे क्रमश्चात्सर्गिकः कदाचिदपेक्ष्यतेपीत्याह । जितान्तरेति । ईश्वरप्रसादादादावेव वशीकृतप्रकृतिपुरुषविवेकादिभूमिकस्य योगिनेः नाधोभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु परचित्तप्रत्ययादिषु प्रत्यये परचित्तज्ञानमित्याद्यागामिसूत्रवाच्येषु विराडादिस्यूलेषु वा संयमेऽयुक्त इत्यर्थः । पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं, तदर्थस्येति । अधरभूमिसंयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहणस्येश्वरानुग्रहादेवावगतत्वात् प्राप्तत्वादित्यर्थः । ननुत्सर्गात्सिद्धं क्रममुल्लङ्घ्य प्रथममुत्तरभूमिकसु संयमारम्भ एव न युक्तः तत्कथमादौ तज्जयो घटेतेति चेत् । युज्जमानेनादावेव सर्वोत्कृष्टभूमिकायां स्ववित्तस्य परीक्षणीयत्वात् । तत्संयमायोग्यतां स्वस्थानुभूयैवाधरभूमिषु स्वयोग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वादिति । नन्वेवमधिकारिपुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथं स्वयोग्यो भूमिकाक्रमो योगिभिरवधारणीय इति तत्राह । भूमेरस्या इति । उपाध्यायो गुरुः योगबलादेव स्वयं जानातीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । एवमुक्तमिति । अप्रमत्तः सिद्धलम्पटः । आवश्यकत्वादावधारणार्थं योगाङ्गेष्ववान्तरविशेषमाह सूत्राभ्याम् ।

चयमन्तरङ्गं पूर्वभ्यः ॥ ७ ॥

आगामिसूत्रानुरोधादेव संप्रज्ञातसमाधेरिति पूरयित्वा ध्यावष्टे । तदेतदिति । अत्र संप्रज्ञातस्येत्यत्र प्रज्ञाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्गत्वमेतन्नये विवक्षितम् बीजसाम्यात् ज्ञानप्रकरणपाठान्न । अन्तरङ्गत्वे च बीजमिदं यद्वेयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपे संप्रज्ञाते ध्येयसंयमः साक्षाद्विषकारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वात् एवं ध्येयसाक्षात्कारोपि साक्षादेव विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति प्रत्याहारान्तं स्वङ्गपञ्चकं चित्तस्यैर्यद्वारेण परंपरयैवोभयोः कारणमिति अत एव यस्य ब्रह्मभरतादेः स्वत एव प्राचीनकर्मवशाच्चित्तं संयमयोभ्यं भवति तस्य नास्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं गार्हडादिषु ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

बिलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्त्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना । अत एव जडभरतादीनां समाधिविघ्नतया बाह्यक-
र्मन्यागोऽपि श्रूयते । अत एव गीतायां संयमाशक्त्यायैवाभ्यासकर्मादीनि
विशेषत उपदिष्टानि ।

मध्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मध्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥

अभ्यासेष्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ।

इत्यादिना । अभ्यासश्चात्रैव सूत्रितः । स्थितौ यत्राभ्यास इति । तथा
ब्रह्ममीमांसायामपि । समाधिविरोधे सति गुणलोपेन गुणिन इति
न्यायसिद्धा बाह्यकर्मोपेतोक्ता । अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेतेति सूत्रेण
'यच्च विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदेभ्यं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा
विद्यायामृतमश्नुते' इति श्रुत्या ज्ञानकर्मणोः साहित्यमुक्तं तत्राङ्गाङ्गिने-
रौत्सर्गिकं सहानुष्ठानमेवाभिप्रेतं न तु मोक्षाख्यफले तयोः तुल्यवत्समु-
च्चयः । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वेत्यनेन ज्ञानविपूर्वनिवृत्याख्यमृत्युतरणद्वारेण
विद्यायामेव मोक्षदायिन्यां कर्मण उपयोगावगमात् ।

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गप्रदायकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षात् ज्ञानयोगादपि मोक्षसि-
द्धेः । अङ्गत्वं च पूर्वजन्मन्यनुष्ठितानामपि कर्मणां जडभरतादिषु सिद्धि-
मिति । एतेन ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभते परमं पदम् ॥

इत्यादि वाक्यानि अङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकसहानुष्ठानपराण्येव न
मोक्षं प्रति समुच्चयबोधकानीति दिक् ।

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

निर्बीजयोगस्यासंप्रज्ञातस्य तदपि त्रयं बहिरङ्गमेव विवेकख्यातिपर-
वैराग्यद्वारा परंपरया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावादित्यर्थः । एतदेवाह । तद-
भावे भावादिति । पूर्वाक्तविदेहप्रकृतिलयानां देवविशेषाणामौत्पत्तिकज्ञा-
नवैराग्याणां संयमनैरपेत्येषैव दैनंदिनप्रलयादावसंप्रज्ञातोदयादित्यर्थः ।
तथा च स्मृतिः ।

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।

आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥

इति । तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति सूत्रे-
णेति । ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरतः प्रोक्तानि इदानीमङ्गभूतस्य
समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय तत्तदवस्थागता विशेषा
वक्तव्याः । तावतैव तयोरङ्गाङ्गिनेः प्रयोजनमपि प्रतिपादितं भविष्यति
तत्राङ्गसमाधिना योगद्वयस्य विशेषावधारकसूत्रमुत्थापयति प्रश्नमुखेन ।
अथेति । निरोधचित्तक्षणेषु निरोधावस्थचित्तक्षणेषु योगद्वयक्षणेषु इति
यावत् । गुणत्रयापारस्यास्थिरत्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य निरोधक्षणेऽपि
परिणामधारा आवश्यकी स च परिणामः कीदृश इति प्रश्नः ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ

निरोधक्षणाच्चित्तान्दयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातेऽपि व्युत्थानं तथा च व्युत्थानं निरोधश्च
योगद्वयसाधारण एवात्र दाह्यः केवलस्यासंप्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र बहणे
संप्रज्ञाताख्यनिरोधस्य परिणामाकथनान्धूनतापत्तेः । व्युत्थानसंस्काराभि-
भवश्च क्रमेण हासो न तु दाहः । निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धिः
तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणामः स च निरोधक्षणाच्चित्तान्द-
यः प्रत्येकं निरोधक्षणेऽपि एकस्मिन् स्थिरे चित्ते ऽन्वित इत्यर्थः । एतच्च

विशेषणं योगकाले प्रतिक्षणमेतादृशपरिणामलाभाय चित्तस्थैर्यलाभाय
 चोक्तम् । अत्र निरोधकाले जायमानः संस्कार एव निरोधसंस्कार इत्युक्तः
 तेन संप्रज्ञातरूपनिरोधस्य संस्काराजनकत्वेपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्का-
 रस्यैव निरोधसंस्कारत्वमुपपत्तिमिति चित्तधर्मिणो धर्मपरिणामोपपत्ति
 प्रतिपादनाय भाष्यकार आह । व्युत्थानसंस्कारश्चित्तधर्मो इति । ननु
 वृत्तिनिरोधेनैव तत्कार्यतया तत्संस्काराणामपि निरोधो भवतु तन्तुनिरोधेन
 पठनिरोधवत् । अतो न पृथग्व्युत्थानसंस्काराभिभवापेतेत्याशङ्कं
 समाधत्ते । न ते प्रत्ययात्मका इति । न प्रत्ययोपादानकाः । अतो न व्यु-
 त्थानसंस्काराः प्रत्ययनिरोधेपि निरुद्धा भवन्तीत्यर्थः । निमित्तकारणत्वा-
 देव प्रत्ययस्येति भावः । तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तत्संस्कारनिवृत्तिकारणं
 पृथगेवापेत्यतदिति । शेषं भाष्यं सूत्रव्याख्ययैव व्याख्यातप्रायम् । ननु
 किमर्थं निरोधसंस्काराः कल्पन्ते इत्याकाङ्क्षायां निरोधसंस्कारप्रमाणमाह ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधावस्यचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निश्चलनिरोधधारया व-
 ह्नं निरोधसंस्कारबलादेव भवतीत्यर्थः । अतो निरोधसंस्कारस्तत्प्रादुर्भाव-
 श्चावश्यमेष्टव्य इति भावः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं प्रतिपाद-
 यति । निरोधेत्यादि भाष्यं सुगमम् । निरोधरूपयोगद्वयकार्यः परिणामो व्या-
 ख्यातः इदानीं तद्विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं दर्शयति ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः त्रयोदशैश्च चित्तस्य

समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता वित्तिप्तता एकाग्रता एकरमात्रविषयता तयोर्थाक्रमं त्रयो-
 दशैश्च चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः । अत्रापि प्र-
 तिक्षणमित्यनु-
 षङ्गनीयं युक्तिसाम्यात् तदेतद्व्याचष्टे । सर्वार्थतेति । सर्वार्थताया अत्यन्ते-
 ष्छेद एकदा न भवति । नापि एकाग्रताया निष्पत्तिरेकदा भवति किं तु
 त्वणक्रमेणैवातः त्रयोदशैश्च तिरोभावाविर्भावार्थकतया व्याचष्टे । तस्य इत्य-
 च्छिन्ना तिरोभाव इत्यर्थ इत्यन्तेन । अत्र तिरोभावाविर्भावौ द्वासरद्वी । ननु

सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मा कथं चित्तस्येत्युच्यते तत्राह । तयोर्धर्मित्वेनानुगतं
चित्तमिति । तयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोः । तथा च धर्मपरिणामेपि धर्मद्वारा
धर्मिण एव भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रत्रयमणपरिणामात् व्याघृत्य प्रह-
नसूत्रवाक्यार्थभूतं परिणामं व्याचष्टे । तद्विदमिति । तद्विदमित्यस्य विव-
रणम् अनुगतमित्यन्तं तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतै-
काग्रतयोर्धर्मयोरेपायकाले उपजन्मकालेचानुगतं यत्समाधीयते स समाधिप-
रिणाम इत्यर्थः । समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषसूत्रेण व्यत्यतइति
भावः । इदानीमङ्गसमाधावेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामकालीनमाह ।

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ
चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

ततः सर्वार्थतायाः निःशेषतः क्षये सति शान्तोदितौ अतीतोत्पद्य-
मानौ तुल्यप्रत्ययौ एकाकारप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताकालीनः पुनः परिणामो
भवति सजातीय एकैकः प्रत्ययो नश्यति अन्येन्य उत्पद्यत इत्येवं परि-
णामो भवतीत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । समाहितेति । समाध्याहूढस्य
चित्तस्येत्यर्थः । अनेन पूर्वसूत्रोक्तविताद्व्यवच्छेदः कृतः तत्र समाधीयमा-
नचित्तस्यैव परिणामस्योक्तत्वादिति पुनस्तथेत्यनेन धारावाहिक एकाग्रता-
संतान उक्तः । अवधिमाह । आसमाधीति । भेषो भ्रंशः । तदेवं योगत-
दङ्गयोः परिणामरूपवैलक्षण्यं तयोर्विभेकाय प्रदर्शितम् । अनयैव दिशा
व्युत्पत्त्यनकालीना अपि चित्तपरिणामा व्याख्यातप्रायाः इतः परिणामत्रय-
संयमादित्यागामिसूत्रोपादृतासंगत्या सर्वत्र वैराग्याग्निप्रज्वलनाय च
विशेषदेशान्येष्वप्यतिदेशेनैव परिणामान्व्याचष्टे सूत्रकारः ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

धर्मलक्षणैरवस्थाभिश्च परिणामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामा एते
व भाष्ये व्याख्येयाः, एत एव परिणामाः भूतेन्द्रियेषु न तु तत्त्वान्तरपरि-
णामा इत्यसाधारणाशयेनैवात्र प्रह्लादादिष्विति नोक्तम् । तेन तत्त्वान्तर-
परिणामवद्वेतेपि परिणामाः सर्वैश्च वक्ष्यायोग्यं प्रह्लादादिष्वप्यवगन्मयाः ।

तथा च भाष्यकारो धत्सति एवं धर्मलक्षणवस्थापरिणामैः शून्यं लक्षणमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्ववस्तुषु परिणामत्रयमिति । सूत्रं व्याचष्टे । एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममात्रं पूर्वसूत्रेषूक्तं न तु धर्मलक्षणवस्थापरिणामा इत्याशङ्कं तद्विभागप्रदर्शनेनापाकर्तुमुपक्रमते । तत्र व्युत्थानेति । तत्र तेषु मध्ये व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भाववैव चित्ते धर्मिणि धर्मपरिणामः प्रथमसूत्रेणैवाक्त इत्यर्थः अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वमिति भावः । यद्यपि प्रथमसूत्रे व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरेवाभिभवप्रादुर्भाववक्तौ तथापि व्युत्थाननिरोधयोरपायोपजनावप्यर्थास्त्वव्यावृत्तिः । धर्मश्च द्रव्यं गुणो ब्रह्मैव्येति । तथा तेनैव सूत्रेणाभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्यां धर्मस्य लक्षणपरिणामोप्युक्त इत्याह । लक्षणपरिणामश्चेति । लक्षणपरिणामो हि अवस्थितस्य धर्मस्यानागतादिलक्षणत्यागे वर्तमानादिलक्षणलाभः स चाभिभवप्रादुर्भाववचनेनैव लब्धः । अतीततावर्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वादिति भावः । तत्रादौ निरोधरूपस्य धर्मस्य प्रादुर्भावशब्दात्कं लक्षणपरिणाममुदाहरति । निरोधस्त्रिलक्षण इति । एतस्यैव विवरणं त्रिभिरध्वभिर्युक्त इति क्रमेण संबन्धादध्वतुल्यतयाऽनागतादिभावोऽध्वेत्युच्यते । तथा धर्मिणोर्धर्माणां चान्योन्यं व्यावर्तनाल्लक्षणशब्देन च तन्त्रे परिभाषित इति । ततः किमित्यत आह । स खल्विति । स खलु, निरोधः प्रादुर्भावकाने अनागतलक्षणरूपमध्वाख्यं हित्वेत्यादिरर्थः । अत्र सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वेऽपपादनाय च धर्मत्वमनतिक्रान्त इत्युक्तम् । स्वरूपेणावस्थितस्यैव धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामव्यवहारदिति । वर्तमानावस्थामितरावस्थाद्वयः द्विविधश्च दर्शयति । यत्रेति । स्वरूपेणार्थक्रियाकारित्वेनाभिव्यक्तिरूपलब्धिरित्यर्थः । स चानागतापेक्षया द्वितीयोऽध्वेति शिष्यव्युत्पादनाय प्रसङ्गादाह । एषोस्येति । असदुत्पादसद्विनाशयोः प्रतिषेधायैह । न चेति । निरोधलक्षण एव निरोधस्य लक्षणपरिणामं दर्शयित्वा व्युत्थानस्यापि दर्शयति । तथा व्युत्थानमिति । सर्वं पूर्ववत् विशेषस्तु वर्तमानतां हित्वातीततां प्राप्नु इति तृतीयोऽध्वेति च । एवं व्युत्था-

नकालेपि व्युत्थाननिरोधयोः लक्षणपरिणामौ क्रमेण दर्शयति । एवं पुनर्व्युत्थानमुपसंपद्यमानमिति । उपसंपद्यमानं जायमानं तच्च व्युत्थान्तरम् अतीत्यक्तेरनुन्यादप्यवश्यमाणात्वात् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एवं पुननिरोध इति । अत्र एवमित्यनेन तथा व्युत्थानमित्यादिवाक्योक्ता निरोधस्य तृतीयाध्वप्रक्रिया निर्दिष्टा अतो न निरोधतृतीयाध्वस्याकथनाभावशून्यतेति । इत्थं च व्युत्थाननिरोधपरिणामचक्रम् अपवर्गपर्यन्तमेवेति संक्षेपेणाह । एवं पुनर्व्युत्थानमिति । व्युत्थानादिरित्यर्थः । विसर्गधर्मस्य लक्षणपरिणामं प्रदर्श्य तल्लक्षणस्यावस्थापरिणामं तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति सूत्रे व्याख्यातं दर्शयति । तथा अवस्थापरिणाम इति । उच्यतेइति शेषः । संस्कारयोर्बलवत्त्वदुर्बलत्वे च घटस्य नवपुराणतादिवत् वृद्धिद्वासा उत्पत्तिविनाशरूपत्वे लक्षणपरिणामाद्भेदानुपपत्तेः । लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिना ऽवस्थापरिणाम इति अवश्यमाणाच्च । ननु द्रव्यस्यैव वृद्धितयौ दृष्टौ न गुणस्येति चेन्न । रूपादीनामपि वृद्धिद्वासानुभवात् रूपभेदकल्पने च गौरवात् तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्चेति । तस्मात्संस्कारस्यादृष्टादेश्चास्ति अवस्थापरिणामः ज्ञानेच्छादिषु चोत्पत्तिविनाशानुभवात् लक्षणद्वयमात्रस्थायित्वेपि द्वितीयक्षणे वर्तमानलक्षणस्यावस्थापरिणामो भवति लक्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वात् अन्यथा सर्ववस्तूनां प्रतिक्षणपरिणामस्य अवश्यमाणास्यानुपपत्तेः । एतेनोत्तरवृत्तिविभूतिशेदगुणस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वनैकाद्यतादृशायामपि ज्ञानस्य बहुक्षणस्थायित्वात्त्वावस्थापरिणामसंभव इत्यपास्तम् । तदेवं परिणामत्रयं व्याख्याय तेषामाधारव्यवस्थामाह । तत्र धर्मिण इत्यादिना । लक्षणानामप्यवस्थाभिरिति । यद्यपि अवस्थानामपि बाह्यादीनां लक्षणपरिणामोक्तिस्तथापि यथोक्तक्रमे न काप्यनुपपत्तिः । ननु वर्तमानलक्षणस्य नवपुराणाद्यवस्थापरिणामोस्तु अनागतातीतलक्षणयोस्तु कीदृशोवस्थाभेदः स्यादिति । उच्यते । शीघ्रभविष्यत्तत्रिलम्बभविष्यत्तद्विक्रपो विशेषस्तयोःपि लक्षणयोः समीपते सत्त्वादिबद्धेषु गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेरिति । यथोक्तैः शिवत्परिणामैः पूर्ववस्तूनां परिणाममतिदिशन् वैराग्याग्निप्रस्थलनार्थे

तेषां प्रतिक्षणपरिणामित्त्वं दर्शयति । एवं धर्मलक्षणोक्ति । तदुक्तं मन्वादौ ।

घोरोस्मिन्हतसंसारे नित्यं सततधातिनि ।

ऋदलीस्तम्भनिःसारे संसारे सारमार्गणम् ॥

यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे ।

इति । गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापारः स्वकार्यैर्धर्माद्विपरिणामैः क्षणमपि शून्यं नावतिष्ठते । प्रतिक्षणं परिणामं जनयतीत्यर्थः । ननु व्यापाराभावदशायामपरिणामित्त्वं स्यात् तत्राह । चलं च गुणवृत्तिमिति । चलमिति भावप्रधानो निर्देशः । चाञ्चल्यं हि गुणानां स्वभाव इत्यर्थः । ननु प्रतिक्षणं चाञ्चल्ये प्रमाणं किमित्याकाङ्क्षायामाह । गुणस्वाभावं त्विति । राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भृत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यते अतो गुणस्वभावतैव पुरुषगुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वोक्तार्थैरित्यर्थः । गुणत्वं च परस्यैव भोगापवर्गहेतुत्वमिति । चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकेपि तद्ग्राह्यात्प्रकारभते । एतेनेति । धर्मधर्मभेदादिति । धर्मधर्मभेदमाश्रित्येत्यर्थः । तत्र पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिधर्मपरिणामः घटादीनां धर्माणां वर्तमानातीतते लक्षणपरिणामः वर्तमानादिलक्षणाणां च त्रयाणामपि बाल्ययौवनादिवस्थापरिणाम इति । ननु त्रयोपि कथं परिणामा भूतेन्द्रियेषूच्यन्ते तेषु धर्मेषु धर्ममात्रपरिणामादिति, तत्राह । परमार्थतस्त्विति । एक एव परिणामः त्रयोपि धर्मपरिणाम एव यतो धर्मस्वरूप एव धर्मातो धर्मपरिणाम एवैव लक्षणादिपरिणामो धर्मादेरित्यवान्तरमेव विभज्यतइत्यर्थः । इदानीं प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकतादिप्रसङ्गमपाकर्तुं परिणामत्रयं क्रमेण परीक्षणीयम् । तत्रादौ धर्मपरिणामः परीक्ष्यते । तत्र धर्मस्येत्यादिना । तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीताद्यवस्थासु धर्मिणो भावान्यथात्वं धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्यान्यथात्वं स्वरूपान्यथात्वे हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकतापत्त्या प्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिरिति भावः । सुवर्णस्य भावान्यथात्वं भाजनादिरूपधर्मापाये कटकादिधर्माभिव्यक्तिरिति, प्रत्यभि-

ज्ञाबलेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगतस्य सिद्धिः । तस्मान्मान्यं चावयविरूपो धर्मोति । वैशेषिकास्तु सुवर्णस्यान्यथास्वे अवयवसंयोगनाशात् पूर्वसुवर्णव्यक्तिर्नश्यत्येव प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति । तत्र । एवं सति प्रतिक्षणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागस्यावश्यकत्वेन शरीराद्याखिलवस्तूनां क्षणिकत्वापत्तेर्ब्रह्मणाप्यपरिहार्यत्वात् । ज्ञात्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञापपत्तौ प्रत्यभिज्ञया घटादिवस्त्वैर्यमित्यसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । तस्मादवयवसंयोगनाशो न द्रव्यनाशहेतुः किं तु वज्रादौ तृणारणिमण्यादिवदव्यवस्थितमेव फलबलात्कारणं कल्पनीयम् । अथ वा विजातीयोऽवयवविभागविशेष इति । स्वरूपान्यथात्वत्वादिवैधर्म्यपरिणामे प्रोक्तं दूषणं निराकर्तुमुत्थापयति । अपर आहेति । धर्मो धर्मभ्योतिरिक्तो न भवति शून्यन्ताभिष इत्यर्थः । अत्र हेतुः पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् । पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणो नतिक्रमापत्तेः कौटस्थ्यापत्तेरिति यावत् । एतदेव विवृणोति । पूर्वोपरेति । धर्मो यद्यन्वयी धर्मेषु स्यात्तर्हि पूर्वोपरसकलावस्थाभेदेषु अनुगततया अतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गात् कौटस्थ्यैव तिष्ठेत् चितिशक्तिवत् नित्यत्वकूटस्थत्वयोरैकार्थत्वात् तच्च तवाप्यनिष्ठमित्यर्थः । परिहरति । अयमदोष इति । एकान्ततेति । एकान्तनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्माभिरप्युपेयते । तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थः । विकारव्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्वं सतोतीतानागतावस्थाशून्यत्वम् इति स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्योभयरूपत्वं प्रयञ्चस्येति प्रतिपादयति । तदेतदिति । तदेतच्चैकोक्त्यं कार्यकारणात्मकं चतुर्विंशतितत्त्वानि सकार्याणीति यावत्, यथायोग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्बर्तमानावस्थातोपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । 'नैवेह किंचनाद्यन्नासीत्' 'असद्वा इदमद्यन्नासीत्'दित्यादिश्रुतिभिर्व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिः संप्रतीयत'इत्यादिस्रुतिभिः यत्सावयवं तदनित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तोच्छेद एवास्तु तत्राह । अपेतमिति । अपेतमतीतमपि प्रकृत्यादि धर्मरूपेणातीतरूपेण चास्ति विनाशप्रतिषेधात् अत्यन्तोच्छेदप्रतिषेधात् तद्वैक-

आहुरसद्वैकमयभासीदित्यन्तोच्छेदमाशङ्क्य कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव
 ज्ञेयमित्येवभासीदिति श्रुत्या तत्प्रतिषेधादित्यर्थः । विनाशित्वे सत्यनादि-
 भावत्वानुपपत्तेरिति । यद्यपि सत्त्वेवेति श्रुतौ सच्छब्दार्थः परमात्मैव
 तदेतत्तस्युत्तरवाक्यात् । तथापि सद्वैकीभावेनेदमासीदिति वचनादस्य
 प्रपञ्चस्यापि प्रलये सत्त्वं सिद्धमेव । एवं तद्वेदं तर्ह्यव्याहृतमासीत्तमसै-
 वेदमासीत् आसीदित्वं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् इत्यादिश्रुतिस्मृतयोप्य-
 त्वन्तोच्छेदनिषेधिका उदाहर्याः । युक्तिस्वासदुत्पादे शशशङ्काद्युत्पत्तिप्र-
 षङ्गसन्धिमोहाद्यनुपपत्त्यादिरूपा यास्या । ननु अपेतमपि चेदस्ति कथं
 नोपलभ्यते तत्राह । संसर्गाच्चेति । अस्य विकारजातस्य स्वस्वकारणेषु
 प्रकृत्यादिषु संसर्गाद्विभागाख्यात् कार्यस्य सौख्यमध्यक्तता तस्माच्चा-
 स्यानुपलब्धिः सूक्ष्मताया लौकिकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तदेवं
 कार्यकारणाभेदेन प्रकृत्यादीनां सर्वेषां परिणामिनां प्रकारभेदेन नित्यानि-
 त्याभयरूपत्वव्यवस्थापनासेषां सदसद्रूपत्वं सिद्धान्तितम् । सदसख्याति-
 र्बाधाबाधाभ्यामितिसांख्यसूत्रानुसारात् । इदमेव च जहानां व्याघ्रहारिकं
 सत्त्वं पुराणादौ गीयते । यच्च निःसत्तासत्तं प्रधानमिति भाष्यकारैः प्रागुक्तं
 तत् पारमार्थिकसत्त्वासत्त्वाभिप्रायेणैत्रेत्यस्माभिस्तत्रैव व्याख्यातम् । एते-
 नात्मैव सन्नन्यत्सर्वत्रसदिति श्रुतिस्मृतिवादा अप्यत्रिभूता एकान्तनित्य-
 त्वस्यैव पारमार्थिकसत्तात्वासत्त्व कूटस्थनित्यस्यैवास्ति असत्ता संपर्करा-
 दित्यात् न तु व्यवहारसत्ता प्रकृत्यादीनामिति । इत्यमेव च

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्रूपानिर्वैच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिवाक्यान्वयपि संगच्छन्ते न पुनराधुनिकवेदान्तिब्रह्मशाणाम-
 निर्वैवनीयतावादेपि, तैर्हि मायाख्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्ततुच्छ-
 त्वमेव वा परमाथैत इत्यते तन्मते च सनातनत्ववचनविरोधः इति दिक् ।
 धर्मपरिणामं परीत्य लक्षणापरिणामः परीह्यते । लक्षणापरिणाम इति । अध-

* किं बहुना 'तत्त्वाच्छावस्य' असद्रूपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्
 इति वैद्यान्सूत्रद्वयैरेव विकारसदस्यवैविध्यं, इति पुस्तकाम्बरे ऽधिकम् ।

बुधत्तमान इति । धर्माणां निव्यत्वमुक्तं निव्यत्वं विना अतीतानागतलक्ष-
 णयोगसंभवात् । अत्र एकैकलक्षणाभिष्यक्तिकालेपि धर्मा लक्षणांतराभ्यां
 सूत्राभ्यां वियुक्ता न भवतीति समुद्रायार्थः । तथा धर्माद्व लक्षणान्यपि
 नित्यान्येवेति नात्यन्तासदुत्पत्तिसद्व्यन्ताच्छेदयोः प्रसङ्ग इति भावः ।
 एकैकलक्षणाभिष्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एव युक्त इत्याश-
 ङ्क्यां तयोर्हपलब्धिमानुमानिकीं दर्शयति । यथेति । न शेषासु विरक्त
 इति । रागस्य भावित्वे सति विरक्तव्यवहारादर्शनात् तथा चैकविषयकरा-
 षाभिष्यक्तिकालेपि विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावो नास्ति अतो रागस्य
 एकलक्षणाभिष्यक्तिकाले अन्ययोः सत्ता सिध्यत्यनुमानादित्यर्थः । लक्षणा-
 षरिणामेपि परोक्तद्रूपणमुद्रावयति । अत्रेति । सर्वस्यानागतादेवर्त्तमानादि-
 वर्त्तलक्षणयोगादनागतादिकमपि वर्त्तमानं स्यादित्यध्यनां संकरः प्रसक्तः क-
 मिकत्वे चासदुत्पादप्रसङ्ग इति शेषः । अतो वर्त्तमानमात्रलक्षणकं सर्वं वस्तु
 पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम् । अभावप्रतियोगित्वादेव चातीतत्वा-
 दिव्यवहार इति । तत्रादौ धर्मेषु लक्षणत्रयसंबन्धमेव व्यवस्थापयति । धर्मा-
 षामिति । धर्माणां तावत् धर्मत्वं प्राक्सिद्धितत्वात् न साधनीयम् । सिद्धे च
 धर्मत्वे धर्माणां लक्षणं भेदो लक्षणबहुत्वमपि वक्तव्यं न पुनर्बुद्धेनाशि-
 षेकं वर्त्तमानमात्रमेकं लक्षणम् । यतो न वर्त्तमानसमयमात्रस्य धर्मस्य
 धर्मत्वं किं स्वतीतादिसमयेपीतिशेषः । अत्र हेतुमाह । एवं हीति । हि
 क्त्वात् एवं वर्त्तमानकालेषु धर्मत्वे सति सर्वमेव चित्तं न रागधर्मकं
 विरक्तमिति यावत् । विरक्तव्यवहारयोष्यं स्यात् क्रोधकाले रागस्यासमुदा-
 हारात् अनाविर्भावादित्यर्थः । अयं भावः । यथा यदा कदा चिद्रागसत्त्वे-
 न भवन्ते चित्तं रक्तमितिव्यवहारः तथा यदा कदा चिद्रागाभावेन चित्तं
 विरक्तमिति व्यवहारः स्यादिति । अतोतीतादिकालेपि रागादेश्चिन्तयि-
 ष्यन्त्वात् धर्माणां त्रिलक्षणकत्वं सिद्धम् । यच्च तैश्च्यते अभावप्रतियोगि-
 त्वात्तत्रेणातीतादिव्यवहार इति, तदपि हेयम् । असति घटे ध्वंसप्रतियोगि-
 त्वादिद्रूपस्यातीतत्वस्य वृत्त्यनुपपत्तेः संयोगित्वादिव्यवहारेण चिन्तयि-
 ष्यन्निद्रुयसत्त्वं विनानुपपत्तेः सदसतेः संबन्धादर्शनात् । ध्वंसप्रागभावयो-

रसिद्धेश्च । घटो वर्तमान इतिवत् घटोतीतो भविष्यन्निति प्रत्ययाभ्यां
घटावस्थाविशेषयोरेव सिद्धेः । अन्यथा भावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादि-
प्रसङ्ग इत्यादयश्च दोषाः स्वयमूहनीयाः । तद्वैवं धर्माणां लक्षणत्रयं व्यव-
स्थाप्येदानीं तत्साङ्ग्यं परिहरति । किं चेति । त्रयाणामनागतादिलक्षणा-
नामेकद्वैकस्मिन् -स्तुनि संभवोभिव्यक्तिर्नास्ति किं तु स्वाभिव्यञ्जकं दण्डच-
क्रादिवस्त्वञ्जनतुल्यं यस्य एवंभूतस्य लक्षणस्य क्रमेण भाषाभिव्यक्तिर्भवे-
दिति नाभिव्यक्तौ सांकर्यं स्वरूपतस्तु सांकर्यमिष्यतएवेत्यर्थः । अथ-
योलक्षणयोर्व्यक्तेन लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चशिखवाक्यं
प्रमाणायति । उक्तं चेति । धर्माद्यनैश्वर्यान्तान्यष्टौ चित्तस्य रूपाणि वृत्त-
यश्च ज्ञानाद्याश्रयाः शान्तघोरमूठाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयो ऽभि-
व्यक्तिरूपोत्कटतेति । इदं च वाक्यं गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वमिति
सूत्रे व्याख्यातम् । उपसंहरति । तस्मादिति । असंकरे दृष्टान्तमाह ।
यथेति । रागस्यैवेति । धर्माणां लक्षणत्रयसंबन्धे उदाहृतस्यैव रागस्यैवे-
त्यर्थः । क्व चिद्विषये अन्यत्र विषयान्तरे ऽभावः सामान्याभाष इत्यर्थः ।
द्वार्षान्तिकमाह । तथा लक्षणस्येतीति । क्व चित्समुदाचार इत्यादिरर्थः ।
अयं च लक्षणपरिणामो न धर्मिणः किं तु धर्माणांमेवेत्येवं धर्मपरिणामा-
द्विशेषमाह । न धर्मेति । नन्वयं लक्षणपरिणामो लक्षणेस्ति न वा, आद्ये
अनवस्था अन्ये लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणसंभवः पूर्वलक्षणातीततायां
लक्षणान्तराभिव्यक्तेरेव लक्षणपरिणामत्वादिति, मैवम् । बीजादुरवत्प्रामा-
णिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात् । अन्यथा धर्मस्य धर्मस्त्वस्यापि धर्म
इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वापत्त्या धर्मधर्मिभावादिरपि न सिध्येतेति ।
अधिकं तु निर्दिशतर्कतिसूत्रे प्रोक्तम् । तदेवं सर्वधर्माणां सदैव लक्षणत्रयसं-
बन्धोस्ति अभिव्यक्तिस्तु त्रयाणां क्रमिकीति सिद्धम् । स्यादेतत् । लक्षणा-
भिव्यक्तेरपि नित्यत्वात्कथं क्रमिकत्वं तत्र क्रमिकत्वसंबन्धे वा किमपरादुं
लक्षणक्रमिकत्वेन । अत्रोच्यते । नित्यानित्योभयहूपत्वस्योक्ततया नित्य-
त्वमपि सर्वकार्येष्वनित्यरूपेण क्रमः संभवति लक्षणानामपि क्रमश्चेत्यतएव
लक्षणाभिव्यक्तिक्रमस्तु लक्षणासांकर्याय प्रकृते प्रदर्शितः । अधिकस्तु निर्दि-

तर्कसमापत्तिसूत्रेऽस्माभिः प्रोक्त इति द्विक । लक्षणपरिणामं परीत्यावस्था-
परिणामं परीक्षितुं धर्मगतं विभागमाह । ते लक्षिता इति । लक्षिता
व्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत् अलक्षिता अव्यक्ता अतीतानागता इति
यावत् । तांतां बाल्ययौवनवार्धकाद्यवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यमन्यत्वेन भेदे-
नोच्यन्ते बालोऽयं न युवेत्यादिरूपेण । स च निर्देशो ऽवस्थान्तरतो
ऽवस्थाभेदादेव न तु द्रव्यभेदादित्यर्थः । तथा च पूर्वावस्थापाये अवस्था-
न्तरप्राप्तिः सिद्धा सैव चावस्थापरिणाम इति भावः । यद्यप्येतादृशोऽवस्था-
परिणामो ऽनागतातीतलक्षणयोरपि पूर्वमुक्तः । तथापि वर्त्तमानलक्षणस्यैवा-
वस्थापरिणामः स्फुटमुपलभ्यतइत्याशयेन वर्त्तमानलक्षणमालम्ब्यैव स
उदाहृत इति । धर्मिण्येकत्वेऽपि निमित्तभेदेनान्यव्यवहारे दृष्टान्तमाह ।
यथैकेति । यथा एकत्वव्यञ्जिका रेखा अङ्गुलिशेषो यदा बिन्दुद्वयोपरि
तिष्ठति तदा शतमिदं नैकमिति व्यवह्रियते । तयोरैकबिन्दुलोपे च
दशेदं न शतमिति व्यवह्रियते अवशिष्टबिन्दुस्थाने चैकत्वव्यञ्जकरेवान्तर-
दाने सति एकादशेदं न दशेतीत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह । यथा चेति ।
उच्यतइति । पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकत्वादिनिमित्तभेदाद्भेदेनेति शेषः ।
अवस्थापरिणामेऽपि बौद्धेऽकं दूषणमुदाहरति । अवस्थेति । अवस्थापरिणा-
माभ्युपगमे धर्मधर्मिलक्षणवस्थानां चतुर्णामेव कौटस्थ्यापत्तिरित्यर्थः ।
तत्र हेतुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । अद्भुतो व्यापारेण व्यवहितत्वादिति ।
व्यापारनिमित्तेनैव सर्ववस्तुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्यं व्यवहितत्वाभ्युपग-
मात् विभागाभ्युपगमात् न तु भावरूपेण धर्मलक्षणयोः सदा सस्वस्येष्ट-
त्वादित्यर्थः । अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विवृणोति । यदा
धर्म इत्यादिना तदा अतीत इत्यन्तेन । धर्मशब्दोऽत्राश्रितप्राचयाची न
करोति न करिष्यतीत्यर्थः । आद्यन्ताध्वनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं
व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परम्परयेति भावः । एवं च सति पूर्वधर्मातीत-
तायां धर्मान्तराभिव्यक्तिरित्येवंरूपपरिणामलक्षणाच्चित्यत्वमवस्थानामपि
भवद्विर्वक्तव्यं न तु विनाशः । अवस्थानां च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादि-
त्येवं धर्मधर्म्यादिकं सर्वं जगत् कूटस्थं स्यादिति परैर्दोष उच्यतइति

उपसंहारः । नित्यत्वमात्रं न कैःटस्य किं त्विकान्तनित्यत्वमित्याशयेन पूर्ववदुक्तं दोषं परिहरति । नासौ दोष इति । कैःटस्यदोषो नास्तीत्यर्थः । गुणानित्यत्वेपीति । धर्मिनित्यत्वेपि धर्माणां विमर्दस्य विनाशस्य कूटस्यतो वैविच्यात् वैलक्षण्यादित्यर्थः । अपरिणामनित्यतैव कैःटस्य तस्य पुरुषातिरिक्तं नास्तीति भावः । गुणनित्यत्वेपि गुणानां विमर्दमुदाहरति । यथेति । यथेति न दृष्टान्ते किं तूदाहरणे । संस्यः नमिति । अर्थविनाशेनाविनाशिनं शब्दादितन्मात्राणां पञ्चभूतरूपं संस्थानं धर्ममात्रमादिमत् इत्यतो विनाशीत्यर्थः । एवमित्याद्यप्येवं व्याख्येयम् । लिङ्गं महत्त्वम् । एवमहङ्कारादयो घटादयश्च स्वविनाशेनाविनाशिनं कारणानां धर्ममात्राणि विनाशिन इति बोध्यम् । तदेतच्छ्रुत्याक्तम् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । सत्यं विकारापेतया स्थिरमित्यर्थः । तस्मिन्निति । तस्मिन् धर्मे विकारसंज्ञा परिणामसंज्ञेत्यर्थः । अतो धर्मिणां परिणामिनया न कैःटस्य सुतरां तु धर्मलक्षणावस्थानमिति भावः । परिणामत्रयं विस्तरेण परीक्षितम् । इदानीं भूतेन्द्रियेषु परिणामत्रयं क्रमेण दर्शयति । तत्रेदमुदाहरणमिति । धर्मत इति । धर्मेण परिणमतइत्यर्थः । धर्मपरिणामस्य स्वरूपं दर्शयति । घटाकार इतीति । स परिणामो घटाकार इत्यर्थः । नवपुराणतामिति । नवीनतानन्तरं पुराणतां प्राप्नुवन्नित्यर्थः । धर्मादीनां सर्वेषामेवावस्थात्वाविशेषेपि गोबलीवर्दन्यायेनैवैष तान्त्रिको भेदनिर्देश इत्याह । धर्मिणोपीति । लक्षणस्य च पुराणत्वादिकमवस्थेति प्राप्तत्वादेव नोक्तम् । एक एवेति । अत्रस्य मान एवेत्यर्थः । एवमवस्थालक्षणयोरपि धर्मत्वाद्दुर्मपरिणामोपि गोबलीवर्दन्यायेनैव बोध्यः । एवं पदार्थान्तरेष्वपीति । भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु चेत्यर्थः । अपरं विशेषं परिणामेषु पूर्वोक्तं स्मरयति । तदत इति । जयोपि परिणामाः धर्मिस्वरूपमर्नातक्रान्ताः धर्मिण्येवानुगता अतो धर्मधर्म्यभेदात् धर्मपरिणाममात्रमेकमेवेति सामान्यतो भवति धर्मा । स एव च सर्वान् परिणामानभिप्लवते व्यभिचि । सूत्रस्य परिणामशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे । एकैकेषु परिणाम इति । उत्तरम् । अवस्थितस्येति । संस्कारेपि परिणामस्येति

क्तत्वात् । द्रव्यस्येति । धर्मिण इत्यर्थः । धर्मशब्दश्चाश्रितमात्रवचनः निवृत्त्यु-
त्पत्ती अतीततावर्तमानते । ननु धर्मातिरिक्तो धर्मो नानुभूयते यस्य धर्मादेः
परिणामः स्यादिति बौद्धाशङ्कायां धर्माद्विविच्य धर्मो सूत्रकारेण प्रतिपा-
दयिष्यते । तत् सूत्रं तत्रेति पूरयित्वा पठति । तत्रेति । तत्र तेषु परि-
णामेषु तेषां परिणामानामिति यावत् । धर्माति सूत्रेण सहान्वयः ।

शान्तोदितोऽप्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मो ॥ १४ ॥

अतीतवर्तमानानागतधर्मेष्वनुपाती वर्तमानरूपेणानुगतो धर्मा-
त्यर्थः । अत्राप्यपदेश्येति विशेषणं धर्मधर्मिणोर्विवेकप्रदर्शनाय । तथा च
वर्तमानत्वावर्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः ।
धर्मशब्दार्थं व्याचष्टे । योग्यतेति । दग्धशक्तेरपि संयुहाय योग्यतावच्छिन्ने-
त्युक्तम् । वर्तमानता स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः । तेन अतीतादिसाधारण्यलाभः ।
एवकारो वर्तमानादिविशेषव्यवच्छेदार्थः शक्तित्वं चानागन्तुकत्वम् । तथा
चाग्नेर्देहशक्तिवद्गुणः अपि धर्मिणि यावद्द्रव्यभाविनः नहि शक्तिवियोगः
शक्तिमतेऽस्ति शक्तिशक्तिमतेऽभेदादिति भावः । धर्मशब्दार्थमुक्त्वा तस्य
शान्तोदितोऽप्यपदेशनायानभिव्यक्तिदशायामपि सत्तां साधयति । स चेति ।
स च धर्मः शक्तिरूपः फलप्रसवात् तदानुमिताव्यक्तावस्यक इत्यर्थः ।
आकास्मिकत्वे हि मृद्येव घटस्तन्तुष्वेव पट इत्यादिभेदः फलस्य प्रसवे
न स्यात् अतो अनादित्वं वक्तव्यम् अनादित्वाच्चानन्तत्वमिति भावः ।
एकानेकत्ववैधर्म्येणापि धर्मधर्मिविवेकायाह । एकस्येति । स च धर्म एकस्य
धर्मिणोऽनेकोऽपि दृष्ट इत्यर्थः । सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकमु-
पपादयित्वा आदौ धर्माणामेवान्योन्यं विवेकं प्रतिपादयति । तत्रेति । तेषु
धर्मेषु मध्ये वर्तमानो धर्मो धर्मान्तरेभ्यो वर्तमानातिरिक्तधर्मभ्यः शान्ता-
व्यपदेश्यरूपेभ्यो भिद्यते विविच्यते वर्तमानत्वावर्तमानत्ववैधर्म्यादिति
शेषः । वर्तमान इत्यस्य विवरणं स्वव्यापारमनुभवचिति । मन्वेवं किं
धर्माणामन्योन्यमत्यन्तमेव भेदो न तु भेदाभेदो, नेत्याह । यदा त्विति ।
यदा तु शान्ताव्यपदेश्यवस्यायां धर्मः सामान्येनाभिव्यक्तविशेषराहित्येन

धर्मिणि अनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतया अद्यस्यानात्
 धर्म्यविभागादिति यावत् । कोसौ धर्मः केन व्यापारेण भिद्येत अयोगिभिर्वि-
 विच्येत धर्मस्य तल्लक्षणास्य धानुपलम्भादतस्तदानीमविभागलक्षणाभेदापि
 भवतीत्यर्थः । एतेन च भाष्यकृता ब्रह्माद्वैतमपि वेदान्तोक्तं व्याख्यातमायम् ।
 प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् यथाकाशेऽभाणामिति । तथा च
 श्रुतिः । स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिजीवस्य प्रलयं
 प्रदर्श्यात्माद्वैतमाह । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ।
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति । इदानीं शान्तोदिताव्यप-
 देश्यशब्दार्थं व्याचष्टे । तत्र त्रय इति । तदिदं व्याख्याय तस्य पाठक्रमात्
 क्रमभ्रमं परिहर्तुमाह । ते चानागतस्येति । एवं ब्रह्ममाणाव्यपदेश्येपि
 पाठक्रमो नादत्तैव इत्याह । वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीता इति पाठक्रमः ।
 कथं त्यज्यतइत्याशयेन पृच्छति । किमर्थमिति । उत्तरम् । पूर्वपश्चिमताया
 अभावादिति । पूर्वपश्चिमद्वारादित्यर्थः । तदेव विवृणोति । यथेति । नैव-
 मतीतस्येति । वर्त्तमानेन सहेति शेषः । तथा चानागतावस्थायाः प्रागभाव-
 स्थानीयायां वर्त्तमानावस्थायां हेतुत्वादतीतावस्थानन्तरं वर्त्तमानावस्था न
 भवतीत्यर्थः । उदिताव्यपदेश्यरूपपाठक्रमत्यागेपीदमेव बीजमिति भावः ।
 उपसंहरति । तस्मादिति । समनन्तरः पश्चिमो लक्षणभेद इति शेषः ।
 तत्त्वतोऽनागत एव वर्त्तमानस्य समनन्तरः पूर्वा भवतीत्यर्थः । एतेन
 सत्कार्यवादेपि पूर्वाभिध्यक्तो घटाद्वर्त्तमाने पुनरुत्पद्यतइति सिद्धान्तः स्पर्त्तव्यः ।
 ननु अनायत्त्ववर्त्तमानयोः कार्यकारणभावएव किं प्रमाणमिति चेत्, शृणु ।
 यद्यतीतस्य पुनर्वर्त्तमानता स्यात् तर्ह्यनिर्मातः स्यात् । विनष्टान्तःकरणा-
 विद्याकर्मादीनां पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि संसारोदयसंभवात् । किं च यद्य-
 तीतापि घटः पुनर्वर्त्तमानः स्यात्तदा स एवायं घट इति कदाचित्कृत्यभिज्ञा-
 येत अतो योगदानुपलब्ध्या अतीतव्यक्त्यनुन्मज्जनं निर्णीयतइति । अत्रानाग-
 तातीतावस्थयोः प्रागभावध्वंसरूपयोः कार्योत्पादकानुत्पादकत्ववैधर्म्य-
 चनात् अद्यक्तावस्थाया एवावान्तरभेदावनागतातीतते परस्परविलम्बे
 इति मन्तव्यम् । नन्वेवमतीतस्य पुनरनुत्पादादतीतसत्त्वकल्पना व्यर्थेति चेत्

न । लोकानतीतान्द्रुशे स्वदेहद्वयादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षान्यथानु-
पपत्त्या तत्सिद्धेः विषयतन्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुत्वात् । न चातीतार्थस्मर-
णमेवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात् । ये तु
योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वमिच्छन्ति तेषामप्यसत्यदार्थं सन्निकर्षानुपप-
त्तिः प्रत्यक्षं प्रति सन्निकर्षनानात्वेनाननुगमेन हेतुताग्रहानुपपत्तिश्च ।
ज्ञानादेर्विषयतादिरूपोपि संबन्धो ऽसति न संभवति सतेरेव संबन्धदर्श-
नादिति । प्रत्यक्षादिषु संयोगादिरेव प्रत्यासत्तिः योगजधर्मण वाधर्मतम-
आदिप्रतिषन्धमात्रं क्रियतइति दिक् । शान्तोदितौ व्याख्यायाव्यपदेश्यं
व्याख्यातुं पृच्छति । अथाव्यपदेश्याः कइति । ये व्यापारं करिष्यन्ति ते व्यपदे-
श्या इति वक्तुं न शक्यते अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य
वस्तुनः स्वीकारादित्यतः प्रकारान्तरेणाव्यपदेश्यं लक्षयति । सर्वं सर्वात्मक-
मिति । सर्वात्मकं सर्वशक्तिकं, तथा च सर्वत्र परिणामिन्यवस्थिताः सर्वविका-
रजननशक्तय एवाव्यपदेश्या इत्यर्थः । ननु वर्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे
प्रमाणे स्तः शक्त्याख्यायां त्वनागतावस्थायां किं प्रमाणं किं वा सर्वत्र
सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरिती-
त्यन्तेनान्वयः । यत्र सर्वं सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थं पूर्वाचार्यैरिदं वक्ष्यमाणं प्रमा-
णमुक्तमित्यर्थः । तत्रादौ प्रत्यक्षस्थले शक्तिमनुमापयति । जलभूम्योरिति ।
स्थावरषु रसादिभिः मधुरासुरभ्यसुरभिमृदुकाठिनत्वादिभिर्वदनन्तरूपत्वं
तज्जलपृथिव्याः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतोऽदृष्टम्
अतो जलभूमौ स्थावरात्मिके स्थावरशक्तिमत्तौ इति भावः । शक्तिं विनापि
कार्यं करणे ऽतिप्रसङ्गात् तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्थावराणां परिणामनिमित्त-
कं दृष्टं मनुष्यादीनां धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषैः रूपादिवि-
शेषदर्शनात् । तथा स्थावराणां यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं
दृष्टम् । गोमयदुग्धादिभिर्धान्वचम्यकादीनां स्थावराणां विविचरूपं रसादि-
दर्शनादित्यर्थः । एवमाद्विदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः
सिध्यतीत्याह । इत्येवमिति । यथा जलादिस्थावराद्यात्मकम् एवमन्यदपि
सर्वं विकारात्मकं तच्छक्तिमत् । ननु अतीतकार्यं शक्तिमत्त्वं नास्ति भावि-

स्तूनामित्यत उक्तम् । जात्यनुच्छेदेनेति । यद्यप्यतीतकार्यव्यक्तय उच्छिन्नास्त-
थापि तज्जातीयसर्वे यानुच्छेदादित्यर्थः । तथा च सर्वोत्पत्त्यं सर्वजाती-
यशक्तिमत्त्वमेवात्र विवक्षितमिति भावः । एतेनान्यद्रव्यस्य परिणामव्यक्तीना-
मन्यत्राभावेऽपि न नियमभङ्गः तज्जातीयव्यक्त्यन्तरजननशक्तिमत्त्वसंभवा-
दिति । तदेतदुक्तं विष्णुपुराणे ।

यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिबीजात्मभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥

संभवन्ति ततस्तेभ्यो भवन्त्यन्ये परे द्रुमाः ।

तेपि तल्लक्षणाद्रव्यकारणानुगता मुने ॥

एवमव्याकृतात्पूर्वं जायन्ते महदादयः ।

संभवन्ति सूरस्तेभ्यस्तेभ्यश्चाखिलजन्तवः ॥

इति । यदि च सर्वत्र सर्वसजातीयवस्तुजननशक्तिर्न स्वीक्रियते
तदा कथमेकस्मादेव चतुर्मुखशरीरादखिलदेवदानधनरपश्वादि समुद्भवः कथं
वागस्त्यजाठरान्नेः समुद्रशोषणं कथं वा ब्रह्मविष्णुरुद्रपार्वतीशरीरादिवु
विश्वरूपदर्शनम् । योगिनां च स्वशरीरमनसोरमन्ता विभूतय उपपद्येरन्,
किं बहुना

उपदेत्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।

येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

इत्यादिवाक्यैः सर्वप्राणिशरीरे सर्वजातीयवस्तुसत्तावचनं शक्तिरू-
पतां विनाञ्जस्येनापपद्येत । अर्जुनादिभिश्च शक्तिरूपेणावस्थितं भावि-
भीष्मवधादिकमेव कृष्णादिशरीरे कालात्मके दिव्यचतुषा दृष्टं योगिभिर-
तीतानागतमिवेति । एतेन स इदं सर्वं भवति तस्मात्सर्वमभवदिति श्रुतेः
ब्रह्मविदः सर्वभाग्रह्या श्रुत्युक्ता सिद्धिरुपपादिता । तथा जीवेषाधावपि या
महेश्वर्यशक्तिमत्त्वाञ्जीवानामीश्वरत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतय उपपन्नाः ।

तथा तएते सत्या अनृतापिधानाः इति श्रुतिरपीति मन्तव्यम् । नन्वेवं सर्वत्र सर्वजातीयशक्त्यङ्गीकारे कथमेकदा न नानाविकारोत्पत्तिः कथं वा शिलाशकलादपि नाङ्कुरोत्पत्तिरस्मदादिशरीराच्चतुर्मुखादिषु संकल्पमात्रेण नाखिलप्राण्युत्पत्तिरित्याशङ्कां परिहरति । देशकालेति । देशो भूलांकादिः कालः कलियुगादिराकारः संस्थानम् अथयवसंयोगविशेषः निमित्तमधर्मादिस्तरप्रबन्धात् प्रतिबन्धात् एकदा कारणेषु न विरुद्धानामात्मभूतशक्तीनामभिध्यक्तिर्वर्तमानलक्षणा परिणाम इत्यर्थः । एतेन च प्रतिबन्धवचनेनान्या अपि उक्ताशङ्काः परिहृताः सहकारिविरहादित्यर्थे इत्यपि कश्चित् । तस्यापि प्रतिबन्धनिमित्तकविलम्बे पर्यवसानं 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां धरणभेदस्तु ततः चेन्निकषत्' इत्यागामिसूत्रे सर्वेषां निमित्तकारणानां स्वतन्त्रायाः प्रकृतेः परिणामेषु प्रतिबन्धनिवर्तकतामात्रावगमादिति । अतः शिलाशकलाच्चङ्कुरोत्पत्तिरथयवसंयोगविशेषस्याङ्कुरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् अस्मदादिशरीराच्चाखिलप्राण्युत्पत्तिरधर्मप्रतिबन्धात् । ब्रह्माण्डादिशक्तिमतश्च घटादिब्रह्माण्डाद्युत्पादनं विनैव प्रायशो नाशदर्शनात् सा शक्तिः समुत्पद्य घटादिना सहैव नश्यति आधारनाशात् । कदाचिन्नहुषशरीरादीनां सर्पादिभावसत् परमेश्वरादिसंकल्पतो घटादीनामपि प्रकृत्यापूरवशात् अथवस्थिताखिलपरिणामो भवत्येव । तथा चोक्तं लौकिकैरपि

विषमप्यमृतं क्व चिद्वधेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ।

इति । एतेन तथाज्ञानेन पुरुषार्थसमाप्त्या चित्तस्यात्यन्तिकलयकाले अनागतदुःखमपि शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यति अतो हेयं दुःखमनागतमिति सूत्रोक्तमनागतदुःखस्य हेयत्वमुपपन्नम् । एवं च सति विकाराणां क्वचित्त्वत्तण्मात्रमपि भवति अनागतातीततारूपमिति वक्तव्यम् । अन्यथानागतदुःखस्य हेयत्वानुपपत्तेः । परेषामनागतदुःखस्य हानं हि सिद्धत्वात् पुरुषार्थः । अस्मिंश्चानागतदुःखमभाविततया न घटेतेति । पदार्थान् व्याख्याय समयं सूत्रार्थमाह । य एतेष्विति । अन्यथी सर्वधर्मान्धयी स्थिर इत्यर्थः । तथा चाभिव्यक्तानभिव्यक्तत्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेक इति सूत्रतात्पर्यार्थः ।

तदेवमन्योन्यवैधर्म्यादुर्मध्येतिरिक्ततया धर्मी प्रसाधितः । इदानीं तदन-
भ्युपगमे भाष्यकारो बाधकमप्याह । यस्य त्विति । धर्ममात्रमित्यनेनैव
क्षणिकत्वमप्यायातम् । अनेकक्षणस्थापित्वे हि क्षणसंबन्धरूपधर्मवत्त्वमेव
पदार्थमात्रस्य स्यादिति । धर्ममात्रमित्यस्य विवरणं निरन्वयमिति, निर्ध-
र्मिकमित्यर्थः । धर्मिनिराकरणादात्मा क्षणिकविज्ञानमित्यायातं तथा
च प्रथमपादोक्तमेव दूषणमाह । तस्य भोगाभाव इति । शेषं सुगमम् ।
नन्वस्तु धर्मी धर्मातिरिक्तः तथाप्येकस्य धर्मिण एक एव परिणामोस्तु
एकस्य नानापरिणामाङ्गीकारे सहकारिभेदकल्पनागौरवादित्याशङ्क्यायमे-
कस्य धर्मिणः परिणामभेदं साधयति । एकस्य धर्मिण आगामिसूत्रवत्प्र-
माणपरिणामत्रयसिद्धये ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्य धर्मिणः परिणामनानात्वे क्रियाभेदे हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः ।
आशङ्कपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । एकस्येति । भवतीति सिद्धान्त इति शेषः ।
हेतुत्वं प्रतिपादयितुमादौ धर्मपरिणामविषये धर्मिणः क्रमं दर्शयति ।
चूर्णेति । एकैव मृत् प्रथम चूर्णमृत्तिष्ठति ततः पिण्डमृद्ववति ततश्च घटमृ-
दिति घटेत्यसौ मृदुर्मिणः क्रमं प्रतिपाद्य घटलयपि मृदः क्रममाह । कपा-
लमृत्कणमृदिति । चशब्देनान्यपरिणामविषयेपि क्रमः समुच्चीयते सर्वत्र
मृच्छब्दे मृदुर्मिण एकत्वप्रतिपादनार्थः । एकस्य सामान्यात्मकस्य मृदु-
र्मिणोऽनङ्गीकारे मृदित्यनुगतप्रत्ययो न स्यादिति भावः । ननु धर्माणा-
मेव क्रमः पौर्वापर्यात्मा संभवति न तु धर्मिण इत्याशङ्क्यायां प्रकृतेः क्रमं
लक्षयति । यो यस्येति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो यो धर्मः स
एव तस्य धर्मिणः क्रम इत्यर्थः । तथा च मृदेकैव चूर्णे भूत्वा पश्चात्
पिण्डो भवतीत्येकः क्रमः पश्चाच्च घट इत्यादिक्रमैर्मृदुर्मिण एव क्रमबहु-
त्वमिति भावः । धर्माणां क्रमस्यवाच विवक्षितत्वे तु तेषां क्रमनानात्वेव्ये-
कस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकाराशयः । परिणामत्र-
येपि क्रममुदाहरति । पिण्डः प्रच्यवतइत्यादिना । नातीतस्यास्ति क्रम

इति । लक्षणात् लक्षणान्तरप्राप्तिरूपः क्रमो नातीतस्येत्यर्थः । धर्मपरिणाम-
इवावस्थापरिणामे प्रतिक्षणक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियतइति तमनुमानेन साध्यति ।
घटस्याभिनवस्येति । प्रान्तेति शेषः । सा चेति । सा च पुराणता क्षणपरम्प-
रानुपातिना प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसत्ताक्रमसमूहेनैवाभिव्यज्यमाना भवन्ती
चरमावस्थायां स्फुटप्रत्यक्षगोचरतामेति । अतः पुराणताभिव्यक्तिहेतुतया
प्रतिक्षणमवस्थापरिणामेऽनुमीयतइति शेषः । प्रतिक्षणपरिणामतो यात्स-
ध्यति तदाह । धर्मलक्षणाभ्यामिति । विशिष्टोऽतिशयितः । धर्मलक्षणपरि-
णामयोः प्रतिक्षणमनुत्पादाद्भवस्थापरिणामस्य च प्रतिक्षणमुत्पादादित्य-
र्थः । तथा घोक्तं मनुना

घोरोस्मिन्हंत संसारे नित्यं संसारपायिनि ।

इति । स्मृत्यन्तरेषु च ।

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालिनालक्ष्य वेगेन सूक्ष्मत्वात्तत्र दृश्यते ॥

इत्यादि च । पुराणे चात एव चतुर्विधः प्रलय उक्तः ।

नित्यो नैमित्तिकश्चेति प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

इति । नित्यः प्रतिक्षणं जायमानः । एतेन स्वप्रमायादिदृष्टान्ता अपि
प्रपञ्चस्य क्षणभङ्गुरत्वेनैव श्रुतिस्मृतिष्वभिप्रेता इति । सूत्रतात्पर्यार्थमाह ।
तएत इति । प्रतिलब्धस्वरूपाः प्राप्तसंभवा इतरथा तु नेत्यर्थः । ननु धर्मि-
णोपि घटादेः कपालादिधर्मत्वात् कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति तत्राह । धर्मा-
पीति । तथा च यो यस्य धर्मा स तस्माद्भिन्न इत्येव नियम इत्यर्थः ।
नन्वेवं धर्मधर्मिलक्षणानां परिणामभेदे कथमेकस्याः प्रकृतेः सर्वे परिणामा
इति श्रूयते 'इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी' त्यादिस्मृतिषु
तत्राह । यदा त्विति । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन
सर्वापि धर्मः स एवाभिधीयते तदायं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव
प्रतीयतइत्यर्थः । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्परया सर्वविकाराश्रयत्वं

तच्चप्रधानस्यैवास्तीत्यन्ये । अपारमार्थिकधर्मिण्यपेक्षितकत्वात् । यथा
परिणामिनां सत्यत्वं यथा वा ब्रह्ममीमांसायां जीवानामात्मत्वमपार-
मार्थिकं तथोरपि शशशङ्खदेहाद्यापेक्षितकत्वादिति भावः । अप-
प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं घटद्विः भाष्यकारैः परमात्मन एव
निरतिशयसतो ऽनापेक्षिकात्मनश्च पारमार्थिकसत्त्वं पारमार्थिकात्मत्वं च
श्रुतिस्मृतिसिद्धमनुमतं न्यायसाध्यादिति ध्येयम् । तथा ऽभेदोपवारवचनात्
धर्मधर्मिणोर्भेद एव पारमार्थिकः । अविभागमात्रं त्वभेद इत्यप्युक्त-
मिति । तदित्यं सूत्रगणेन प्रपञ्चः प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम् ।
तत्र चारम्भवादिभिः सहास्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु
प्रपञ्चस्याचेतनसूत्रद्रव्योपादानकत्वेपि तैरभेदप्रत्ययनियामकस्याविभा-
गलक्षणास्वरूपस्यानङ्गीकारात् प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ये तु प्र-
पञ्चस्य ब्रह्मविवर्ततावादिनस्तेः सह च नास्माकं विरोधलेशोपि वर्तते ।
मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माभिरपीदृत्वात् ।
'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' ।

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वन्या ममाहमितिबध्यते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायाविकारस्यैव परमात्मन्यध्यारोपावगमात् ।
शुक्तौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवत् बध्यतइति अंशत इत्यर्थः । यदि च
मायायामपि विवर्तत्वं प्रपञ्चस्य कश्चिद्भेदो तदपि परमार्थाभिप्रायेणोप-
स्थास्माभिः मायापेक्षया तत्कार्याणामनित्यत्वेन तामपेक्ष्य मिथ्यात्वात् ।
वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिशैतदृष्टान्तैरेक-
मेव सिध्यदिति । तदेवं चित्तपरिणामप्रसङ्गेन सर्ववस्तूनां भूतेन्द्रियशक्त्यो-
पलक्षितानां त्रिविधः परिणामः सूत्रकारेण प्रतिपादितः । तत्र सूत्रकारै-
श्चित्तस्य निरोधव्युत्थानसंस्काररूपावेव परिणामौ प्रतिपादितौ । न सर्व-
इति न्यूनता तस्याः परिहाराय परिणामात्मकान् चित्तधर्मानशेषतः प्रकर-
समाप्त्यवसरे दर्शयति । चित्तस्य द्वय इति । परिदृष्टापरिदृष्टाः प्रत्यक्षाप्रत्य-

ज्ञाः । प्रत्ययात्मका इति । प्रत्ययो वृत्तिपरिणामविशेषो यः साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानक्षमः स च ज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादिमान् प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः परिणामविशेषः तदात्मकाः तद्रूपा इत्यर्थः । वस्तुमात्रेति । परमाणुतद्रूपवत् प्रतिबिम्बाधानाक्षमतया साक्षिण्याभासमाना इत्यर्थः । ते चापरिदृष्टाः । अनुमानेनेति । अनुमानेन साधिता वस्तुमात्रतया सत्ता येषां सप्तानामित्यर्थः । सप्त दर्शयति । निरोधेति । निरोधो वृत्तिनिरोधः संस्कारजनकत्वेन निवृत्तियन्त्रवद्भावूपोनुमीयते इति प्रागेवोक्तम् । धर्मश्चादृष्टसामान्यं भोगवैविच्यादनुमीयते संस्कारश्च स्मृतिहेतुतयानुमीयते परिणामश्चित्तस्योपचयापचयादिवृत्त्युत्कर्षापकर्षादिरनुमीयते । एतच्च छान्दोग्ये स्पष्टम् 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इत्यत्र । जीवनं प्राणनादिरूपव्यापारविशेषः सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते ज्ञेया चित्तस्य संचारः स च जायस्त्वप्रसुषुष्यादिहेतुभ्यां चित्तस्य चक्षुरादिदेशसंयोगवियोगाभ्यामनुमीयते । यद्यपि चित्तस्य विभुत्वं तथापि बाह्यसत्त्वाद्युपलम्भेनोपचयापचयवच्छेदस्यैवोपाधिकी क्रियाप्यस्तीति भावः । शक्तिः ध्यानादिसामर्थ्ये तच्च तत्कार्येणानुमीयते । यद्यपि कार्यजननशक्तिः सर्वपरिणामिष्वनुमेयैव भवति तथापि चित्तस्याखिलधर्मप्रसङ्गेन चित्तमधिकृत्योक्ता । पादसमाप्तिपर्यन्तानि संयमसिद्धिसूत्राण्यवतारयति । अतो योगिन इति । ज्ञानसाधनानि योगाङ्गानि विस्तरेण व्याख्यातानि योगकालीनावस्थाश्च चित्तस्य परिणामरूपा योगनिष्पत्त्याद्यवधारणाय दर्शिताः । अतः परं बुभुत्सितानां योगिभिर्जज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिसाधनसंपन्नस्य योगिनः संयमविषय उपलक्ष्यते । उभयत्र संयमाद्यथा सिद्धिर्भवति तत्सर्वं विशिष्य प्रदर्शयते पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तय इति वचनात् तत्तद्विभूतिकामैरेव ते संयमाः कर्त्तव्याः केवलमुमुक्षुभिस्तु सत्त्वपुरुषान्यतामात्रसंयमः कर्त्तव्यः परवैराग्यायेति सूचितम् । एताश्च विभूतयः संयमसिद्धिसूचिका अपि ज्ञेयाः ।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणो ऽयं धर्मपरिणामस्तस्य च अयं लक्षणपरिणामः लक्षण-
स्य चायं नवपुराणाद्यवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षणं यत्र कुत्र चिदर्थं संय-
मात्तत्साक्षात्कारे सति तद्वितरार्थानामपि धर्माद्विपरिणामेषु अतीतानागत-
ज्ञानं संकल्पमात्रेण प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः । अन्यविषयकसंयमात्
प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योगजधर्मबलाद्भवतीति शास्त्रप्रामा-
ण्यादवधार्यते धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषवत् तपोजन्यासिद्धिवत् भुवनज्ञानं
सूर्यं संयमादिति वक्ष्यमाणसिद्धिवच्च । कश्चित्तु समानविषयत्वानुरोधात्
संयमविषययोरेवातीतानागतयोः साक्षात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह । तत्र * ।
तर्हि तत्संयमात्तदज्ञानमित्येव सामान्यतः सूत्रं युज्येत संयमस्य स्ववि-
षयगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् । अपि च परिणामत्रयं साक्षात्क्रिय-
माणं तेष्वतीतानागतज्ञानं संपादयतीति भाष्ये पौनरुक्त्यमपि स्यादिति ।
भाष्ये तेष्विति । धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु सर्वत्रस्तुसाधारणेष्वित्यर्थः ।
शेषं सुगमम् । संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह ।

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्रविभाग-
संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गौरित्यादिः शब्दो गौरित्यादिरर्था गौरित्यादिः प्रत्ययः तेषां वक्ष्य-
माणं संकेतरूपादध्यासात्संकरो विवेकायहणं भवति । वस्तुतस्तु तेषां
भेदोस्ति अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्साक्षात्कृते सति सर्वभूतानां
रुतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरिममर्थमेवं प्रतीत्यानेन शब्देन कथयतीत्ये-
वमित्यर्थः । यद्यपि साक्षात्कृते सतीति सूत्रे नास्ति तथापि संस्कारसा-
क्षात्कारणादित्युत्तरसूत्रेण साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संयमस्य सिद्धिकथनात्स-
र्वत्र सूत्रे संयमस्य साक्षात्कारद्वारकत्वं व्याख्येयम् । अत एव भाष्यकारो-
प्यनेकसूत्रे दृग्दर्शनार्थसाक्षात्कारपर्यन्ततां संयमस्य व्याख्यास्यति । त्रिवि-
धैरेव शब्दैरर्थप्रत्ययणैस्तेषां शब्दानामन्यान्यं च संकरं दर्शयितुं शब्दाना-
मेवादौ त्रैविध्यं दर्शयति भाष्यकारः । तत्र वागिति । तत्र शब्दमथे

वागिन्द्रियं वर्णेष्वेव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये वागिन्द्रियजन्यः शब्दो वर्णो एव न तु शृङ्गादि शब्दो नापि वाचकं पदमित्यर्थः । उरआदिपूत्यव्य-
मानः शब्दो वर्णः ।

अष्टौ स्यान्नि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥

इति स्मरणात्, वागिन्द्रियस्य च शरीराद्बुद्धिर्दृष्टिर्नास्ति अतो न श्रोत्रयाह्यवक्ष्यमाणशब्दो नापि तदनन्तरं श्रोतृबुद्धियाह्यो वाचकशब्दो वागिन्द्रियकार्यः श्रोतृश्रोत्रदेशे वक्तृवागिन्द्रियासंबन्धेन श्रोत्रयाह्यश-
ब्दोत्पादकत्वासंभवात् इति । वागिन्द्रियजन्याच्छब्दाच्छब्दान्तरमाह । श्रोत्रं चेति । ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियशृङ्गादिष्वभिहतस्योदानवायोः परिणाम-
भेदः येन परिणामेनोदानवायुर्वक्तृदेहादुत्थाय शब्दधारां जनयन् श्रोतृश्रोत्रं प्राप्नोति तस्य ध्वनेः परिणामभूतं वर्णोवर्णसाधारणं नादाख्यं शब्दसामा-
न्यमेव श्रोत्रस्य विषयः न तु ध्वन्यपरिणामभूतं वाचकं पदमित्यर्थः । स च शब्दो वर्णोजातीयत्वेन वर्ण इत्युच्यते । तृतीयं शब्दमाह । पदं पुनर्ना-
दानुसंहारबुद्धिनिर्गोह्यमिति । यथाप्रतीतिसिद्धान्नादाख्यान् गकारादिव-
र्णान् प्रत्येकं यहीत्वानु पश्वाद्या बुद्धिः संहरति एकत्वमापादयति गौरि-
त्येकं पदमिति तथा बुद्ध्या निर्गोह्य वर्णोभ्योतिरिक्तमखण्डमेकदैवोत्पद्यमानं
वक्ष्यमाणं स्फोटाख्यमिति शेषः । तथा चायं तृतीयः शब्दान्तःकरणस्यैव याह्य
इत्यर्थः । तस्य हि पदस्य श्रोत्रयाह्यत्वे अनुसंहारबुद्धेरन्तःकरणनिष्ठायाः
वैयधिकरण्येन हेतुत्वं स्यात् तच्चायुक्तं, सामानाधिकरण्यस्य प्रत्या-
सत्ततायां लाघवात् । न चानुसंहारबुद्धिरपि श्रोत्रादेरेवास्त्विति वाच्यम् ।
असंभवात् । वर्णानां ह्यैक्यापादनमानुपूर्व्यैक्यात् सा चानुपूर्वी गकारोत्त-
रौकारादिरूपिणी नानेकवर्णपदेषु श्रोत्रेण यहीतुं शक्यते । आशुविनाशि-
तया वर्णानां मेलनाभावात् पूर्वपूर्ववर्णसंस्काराणां तत्स्मृतानां चान्तःकरण-
निष्ठानामन्तःकरणसहकारित्वमेवोचितम् । अतः स्मृतानां वर्णानां
मनसैवानुपूर्वी यहीतुं शक्यतइति भावः । ननु स्फोटाख्यः शब्दः कीदृशः
किंकारणकः किंप्रमाणक इति । अत्रोच्यते । यथा बीजाङ्कुराद्वनेकावस्थो

वृत्तधर्मां क्रमिकाभ्यस्ताभ्योतिरिक्तः पल्लवादिरूपाशेषावस्थया व्यज्यते अय-
माप्रवृद्धो न वृत्तान्तरमेवंरूपेण स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः भेदाभेद-
योरनुभवात् तथैव गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादिरखण्डः स्फोटशब्दः
क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योतिरिक्तः आनुपूर्वीविशेषविशिष्टया विसर्ज-
नीयादिरूपचरमावस्थया व्यज्यते इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादि-
रूपेण, तच्च स्फोटपदं गकारादिवृत्तेभ्योभिन्नाभिन्नं भेदाभेदयोरनुभवात् ।
स च पदाख्यः शब्दोऽुर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते स्फोटशब्दस्य च
कारणम् एकप्रयत्नजन्या ध्वनिविशेषः प्रयत्नभेदेनेच्चारणे व्यवधाने सत्ये-
कपदव्यवहाराभावात् । गौरित्येकपदमिति व्यवहारस्तु स्फोटे प्रमाणं
वर्णानामनेकत्वेन तैरेकत्वव्यवहारस्याञ्जस्येनानुपपत्तेः । तथा प्रत्येकवर्णा-
दनुत्पद्यमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्वं च स्फोटे प्रमाणम् । यदि चानुपूर्वीविशि-
ष्टसमूहस्यैकत्वादिकत्वव्यवहारः तेनैव रूपेणार्थप्रत्ययहेतुत्वं च स्वीक्रि-
यते तर्हि संयोगविशेषावच्छिन्नावयवसमूहादेवैकत्वव्यवहारजलाद्याह-
रणयोरुपपत्त्या घटाद्यवयवमिमात्रोच्छेदप्रसङ्गः युक्तिसाम्यात् । नन्वेवं
युक्तिसाम्याद्वाक्यमपि स्फोटरूपम् एकैकं स्यात् इति चेत् । बाधका-
भावे सतीष्टत्वादिति दिक् । भाष्यकारस्तु संक्षेपतो वर्णानां पदत्वं
निराकरोति । वर्णा एकैति । अनेकवर्णा एकसमयस्थित्यनर्हत्वात् परस्परं
निरनुग्रहात्मानोसंबद्दुस्वभावा अतस्ते पदमसंसृश्य पदत्वमप्राप्य अत
एवार्थमनुपस्थाप्याविर्भूयैव क्षणात्तिरोभूताश्चेतिङ्गत्वा प्रत्येकमपदस्व-
रूपा विवेकिभिर्हृत्तन्तइत्यर्थः । अत्र स्वरूपग्रहणादवस्थावस्थावतोरभेदेन
वर्णानां पदत्वं न निराहृतम् । ननु यदि वर्णाः पदस्वरूपा न भवन्ति तर्हि
कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषावच्छिन्ना अस्यार्थस्य वाचका इति लोकैः संके-
त्यन्ते इत्याशङ्कां परिहरति । वर्णः पुनरित्यादिना संकेत्यतइति पर्यन्ते-
नेत्येकवाक्येन । अयमर्थः । यद्यपि वर्णाः पदात् भिन्नास्तथापि अवस्थावस्था-
वतोरभेदस्यापि सत्त्वादिकैकोपि वर्णः पदात्मा पदाभिन्ना भवति बीजा-
ङ्कुरादिरिव वृत्ताभिन्नो ऽत एव पदरूपेण सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासंप-
न्नः । अत्र हेतुमाह । सहकारीति । यदभावे सहकारिणि यानि वर्णान्त-

राणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्संबन्धित्वात् अनन्तपदरूपतामिवापन्नो
 भवति । इवशब्देन वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिषादनार्थः । वैश्वरूप्यप्रकार-
 माह । पूर्वा गकारः उत्तरैरौरिति वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् व्यावर्त्यते
 उत्तरश्च विसर्जनीयः पूर्वेण गौरिति वर्णद्वयेन गौर इत्यादिपदेभ्या व्यावर्त्य
 विशेषे गौरिति स्फोटपदे ऽखण्डे तादात्म्येनावस्थापितो भवति इति हेतो-
 रेवंरूपा ब्रह्मो वर्णाः क्रमानुरोधिन आनुपूर्वीविशेषमापेक्षः पदाभेदतो-
 र्यसंकेतेनावच्छिन्ना नियमिता भूत्वा सर्वाभिधानसमर्था अपि इयन्त एता-
 वत्संख्यका एते गकारादयो गाव * मेवोपस्थापयन्ति इत्यतस्तु तेन प्रकारेण
 वर्णमुखेन तत्पदमेवाविवेकतः संकेत्यतइत्यन्वयः । तत्र हेतुर्वाच्यस्य
 वाचकमिति पदमेव हि वाच्यस्य वाचकमुपस्थापकम् अन्यस्यान्यरूपेण
 संकेते हेतुरेतेषामित्यादि निर्भास इत्यन्तम् । यः पदाख्यो बुद्धिमात्रग्रा-
 ह्यः स्फोट एतेषां वर्णानाम् अर्थसंकेतेनावच्छिन्नानां तथा समाप्तो ध्वनि-
 जन्यः क्रम आनुपूर्वीविशेषो येषां तादृशानाम् एकोऽभिन्न इति पदस्य
 स्वरूपाख्यानम् । समाप्तो वाक्यार्थः । अयं भावः । यथा संयुक्तं कपालद्वयं
 जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्या घटस्य व्या-
 धर्तकान्तरासभवात् । ततश्च बालकः कपालाविवेकेन घटस्यैव जलाहर-
 णहेतुत्वं एह्यति एवमेव स्फोटान्तरव्यावर्तनाय वर्णाविवेकेनैव स्फोटे
 संकेतोपदेशः संकेतग्रहश्च भवतीति न वर्णेषु संकेततानुपपत्तिरिति ।
 त्रिविधं शब्दं प्रदर्शयदानीं तेषां मध्यात्संकेतकारणां प्रतिषादयति । तदेक-
 मिति । प्रतीयतइत्यनेनान्वयः । अयमर्थः । यद्यपि तत्पदं स्फोटाख्यम्
 एकमेव न तु वर्णवदनेकम् एकत्वे प्रमाणमेकबुद्धिविषयमिति तथा वक्तु-
 र्केनैव प्रयत्नेन ध्वन्यादिद्वारोत्पादितं वर्णास्तु प्रयत्नभेदेनाप्युत्पद्यन्ते तथा
 अभागं निरंशं, वर्णव्यूहस्तु वनवत् सांशः तथाऽक्रमम् एकद्वैतोत्पद्यमानं न तु
 वर्णवत् क्रमेण, अत एभिर्हेतुभिर्वर्णभिर्च किंच बौद्धं बुद्धिमात्रग्राह्यं तथा-
 न्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तं वर्णास्तु नैश तथापि परप्रतिपिपा-
 दयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरेवंरूपैः सिद्धवत्प-

* गामिति तूचितम् । १।० शा० । † अध्यासं सकारणमिति पा० २ ।

रमार्थवदन्योन्यसंप्रतिपत्त्या संवादेन प्रतीयते व्यवह्रीयते । न तु वर्णभ्यो-
न्येन रूपेण, तत्र हेतुरनादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतया लौकिकबुद्धेति ।
अत्राभिधीयमानैरित्यनेन वागिन्द्रियविषयवर्णविवेकः पदस्येति । श्रुयमा-
शैरित्यनेन आत्रविषयकशब्दाविवेकः पदस्येति बोध्यम् । तदेवं त्रिविधश-
ब्दानामन्योन्याध्यासात्संकरो दर्शितः । इदानीं त्रिविधशब्देनार्थप्रत्यययो-
रध्यासं प्रतिपादयितुं शाब्दव्यवहारस्य संकेतग्रहमूलकत्वमाह । तस्येति ।
तस्य पदस्य प्रविभागो विषयव्यवस्था संकेतग्रहादेव भवति । प्रविभाग-
मेवाह । एतावतामिति । एतावतां वर्णानाम् एवंजातीयक एवमानुपूर्विको
ऽनुसंहारो मिलनमेतस्यार्थस्य वाचक उपस्थापक इत्येवंरूपोविभाग
इत्यर्थः । एकस्यार्थस्येति पाठे ऽर्थविशेषस्येत्यर्थः । संकेतशब्दार्थमाह ।
संकेतस्त्विति । अध्यासः संकेतकर्तुराहार्यारोपः । आरोपिताभेद इति
यावत् । तस्यैव च ज्ञानं पदार्थापस्थापकं तत्राधुनिकनामादिकल्पनाया-
वर्त्तनाय स्मृत्यात्मक इति विषयविषयिणारभेदात् पाणिन्यादिसंस्त इत्य-
र्थः । न च कल्पिताभेदस्यासतः कथं संकेतत्वमिति वाच्यम् । असत्ख्यात्य-
नभ्युपगमेनान्यत्र सत एवाभेदस्यान्यत्र कल्पनादिति । अध्यासस्य संकेतत्वे
प्रमाणमाह । यो यं शब्द इत्यादिना भवतीत्यन्तेन । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मे-
त्यादिः शास्त्रेषु कम्बुयीवादिमान् घट इत्यादिलोकै च पदपदार्थयोरभे-
दारोप एव संकेतो दृश्यते इत्यर्थः । ओमित्यादिशब्दवाच्यत्वलक्षणायां
प्रमाणाभावादिति । अत एव कोशेषु अमरा निर्जरा देवा इत्यादिना शब्दा-
र्थयोरारोप्यमाणाभेद एव संकेतो दृश्यतइति । अत एवैतेनानाद्यभेदारो-
पेणागमिनो मन्त्रार्थयोरभेदोपासनामुपदिशन्ति । मीमांसकाश्च मन्त्रमयीं
देवतामाहुः । या तु अस्माच्छब्दादयमर्था बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं
शक्तिरिति तन्त्रान्तरे लक्षणा सा ऽप्रामाणिकी लक्षणादिसाधारणी च ।
अपि चेश्वरमज्ञानतोपि शब्दार्थप्रत्ययो दृश्यते तथा पदपदार्थयोरभेदेन
संकेतोपि न युज्येतेत्यादिदोषो बोध्यः । इदानीमुक्तसंकेतबुद्धिनिमित्तकः
त्रयाणां संकेत इत्याह । एवमेतइति । एवं संकेतबुद्धेः कारणात् एते
त्रिविधाः शब्दा अर्थप्रत्ययौ च संकीर्णावविविक्तौ च तत्र संकेतग्रह एव

शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः शब्दार्थयोस्तु प्रत्ययेन सहैकाकारत्वादयोऽध्या-
सः प्रसिद्ध एवेति भावः । संकराकारमाह । गौरिति ! य इति । स एव
शब्दादीनां तत्त्वज्ञानान्य इत्यर्थः । वर्णध्वनिपदानामन्योन्यसंकरवद्विद्वानां
पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च संकरेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां संकरं दर्शयति ।
सर्वपदेष्विति । वाक्यशक्तिः पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवनशक्तिः ।
तथा च वृत्त इत्यादिपदानां वृत्तोस्ति वृत्तश्चलति वृत्तश्चिद्व्यतिइत्यादि-
वाक्यैः संकरोऽविवेक इति भावः । पदेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति । वृत्त
इत्युक्तइति । वृत्त इत्युक्ते सत्याकाङ्क्षापूर्णाद्ये योग्यतादिवशादस्तीति
शब्दो गम्यते ऽध्याहृतइत्यर्थः । तथा च पदे वाक्यसंकर इति भावः । ननु
शब्दाध्याहारो न संभवति एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दवि-
शेषानुमापकलिङ्गाद्यनुपस्थितेरिति चेत्, न । स्वच्छया स्वयं कल्पितेन
केनाप्याकाङ्क्षापूर्कशब्देन वक्तृतात्पर्यविषयार्थबोधसंभवात् । अर्थविशे-
षानुमाने तु योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति, एतदेवाह । न
सत्तामिति । योग्यताप्रदर्शनेनाकाङ्क्षातात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिताः केवलयो-
ग्यताया अर्थान्तरसाधारण्यादिति । उदाहरणान्तरमाह । तथा नहीति ।
आत्तेपोनुमानम् । नन्वेवं कारकवाचकपदानां कुत्रापि प्रयोगो न स्यादित्य-
त्राह । नियमार्थ इति । योग्यतादिभिः सर्वत्रार्थविशेषानुमानं
न संभवति अतः कारकाणां सामान्यतो ऽनुमितानामपि नियमार्थः
कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थश्चेन्नाग्निना भर्जनमित्यादिपदैश्चेन्नाग्निभर्जनानां क-
र्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थः । इदानीमध्याहारं विनापि पदवाक्ययोः
संकरमर्थभेदेनमित्तकं दर्शयति । दृष्टश्चेति । छन्दोधीत इति वाक्य-
स्यार्थं श्रोत्रिय इति पदस्य तथा प्राणान् धारयतीति वाक्यस्यार्थं जीवती
तिपदस्य च वचनमित्यर्थः ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इतिस्मृतेः । जीवबलप्राणधारणयोरित्यनुशासनाच्चेति । ननु यदि
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः पदादपि भवति तर्हि गुरुतरस्य छन्दोधीतइति वा-

क्यस्य वचनं कदापि न स्यादित्याशङ्क्यामाह । तत्र वाक्यइति । अत एव पदवाक्ययोः सांकर्यात् संशयस्थले पदं वाक्येन विवरणीयमिति । प्रसङ्गादाह । तत इति । यतो वाक्यार्थोपि पदरचना भवति अतः संदेहस्थले पदमंशभेदैः वाक्येन विवरणीयमित्यर्थः । अच्वाकरणे अर्थाप्रत्ययाद्वाक्यव्यवहरणमेव व्यर्थं स्यादित्याह । अन्यथेति । भवतीति प्रयुक्ते नामाख्यातयोः साहृष्याद्भवति घटो भवति भित्तां देहीत्यर्थद्वयसंदेहे ऽनवधारितं पदं कथं किमर्थं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत श्रोतुरर्थप्रत्ययासंभवात् । एवमश्व इति प्रयुक्ते श्वास * मकार्पोर्घाटको वेति संशयो नामाख्यातसाहृष्यात् । तथा ऽजापय इति प्रयुक्ते छाग्याः पयः खिदन् शूनन् + पराभावितवान्वेत्यर्थसंशयो नामाख्यातसाहृष्याद् इत्यर्थः । तदेवं शब्दार्थप्रत्ययानां संकरं प्रदर्शयदानो प्रविभागं दर्शयति । तेषामित्यादिना । तत्रादौ शब्दभेदेऽप्यर्थप्रत्यययोरभेदेन शब्दार्थयोर्भेदं दर्शयति । श्वेतत इत्यादिना प्रत्ययश्चेत्यन्तेन । क्रिया साध्यरूपोर्घा यस्य स क्रियार्थः । श्वेतत इति शब्दः तथाकारकः सिद्धरूपोर्घा यस्य स कारकार्यः श्वेत इति शब्द एतौ शब्दौ भिन्नौ एतयोरर्थस्तु क्रियाकारकरूप एक एव श्वेतगुणमात्रः । एवं प्रत्ययोपि । क्रियाकारकात्मकरुणाकारत्वे प्रमाणं पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरम् । सोयमित्यभिसंबन्धादिति । श्वेतनं या क्रिया सोयं श्वेतरूपः कारको गुणो यश्च श्वेततइत्यस्मात् श्वेताकारप्रत्ययः सोयं श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकारः प्रत्यय इत्यभेदप्रत्ययभिन्नानादित्यर्थः । कथं तर्ह्यभेदेन शब्दार्थयोः संकेत इति तत्राह । एकाकार इति । एकाकार आरोपरूपः प्रत्यय एव संकेत आरोपिताभेद एव संकेतो न तु पारमार्थिकाभेदरूप इत्यर्थः । ननु शब्दार्थयोरभेदप्रत्ययेन प्रत्ययभिन्नैव कथं न बाध्यते तत्राह । यस्त्विति । यस्तु श्वेतोर्थः शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्वाभिः

+ द्विवच्छन्निति पा० २ ।

* गमनमिति तु पाठ उचितः श्विघातोर्गत्वर्थतया प्रथममकारोऽरित्यर्थप्रदर्शनासंभवात् । श्वसधातोर्लङि लुङि वा अश्वसः अश्वसोऽरित्यस्यापत्तेः । मूलोक्तपाठस्तु आगमशास्त्रस्यानित्यतया अश्वसमिति अकारप्रत्ययेण वा कथं चित् योज्य इति २।० श्र।०

शब्दादिव्यावृत्ताभिरवस्थाभिर्नैवपुराणादिभिर्विक्रियमाणत्वाच्च न शब्द-
प्रत्यययोः सहगतौ न कालतः सहचरो वैयधिकरण्यादित्यर्थः । एवं
देशतो न सहचरो यतः शब्द आकाशे प्रत्ययो बुद्धावर्थस्तु श्वेतगुणादिः
प्रासादादिष्विति भावः । एवमिति । एवं शब्दोपि स्वावस्थाभिः विक्रिय-
माणो नापि अर्थबुद्धोः सहचर एवं प्रत्ययोपीत्यर्थः । उपसंहरति । इत्य-
न्यथेति । सूत्रार्थमुपसंहरति । एवं तत्प्रविभागेति । एवं मनुष्यविषये शब्दा-
र्थप्रत्ययेषु प्रविभागसंयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां स्तं तदर्थप्र-
त्ययं च योगी जानाति योगजधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वात् धर्माणां स्वसदृशफ-
लदानस्यैवात्सर्गिकत्वाच्चेत्यर्थः । अस्मदादीनां च शब्दार्थप्रत्ययभेदसाक्षा-
त्कारे सत्यपि तस्य साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वाच्च सर्वभूतरतज्ञानं भवति
संयमस्यैव हीयं सिद्धिरिति । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि यथास्थलमिदमेव समाधानम् ।

संस्कारसाक्षात्कारणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादौ पूरणीयं संयमसिद्धिप्रकरणत्वात् ।
अत्र ज्ञानसंस्कारवद्वागादिवासना धर्माधर्मावपि ग्राह्यावित्याह । दृश्य-
इति । अमी सूत्रोक्ताः । स्मृतिज्ञानविशेषः क्लेशोत्र रागादिरैव अविद्यास्मि-
तयोः स्मृतिमध्यप्रवेशात् । न चाविद्यात एव रागादिसंभवे तत्संस्कारे प्रमाणं
नास्तीति वाच्यम् । अविद्यासाम्येपि कस्य चिदुग्धेव प्रीतिर्न दधि कस्य
चिद्वैपरीत्यमित्यत्र घासनां विना नियामकान्तराभावेन तत्सिद्धेः । तेषां
दुष्टान्तेनाप्रत्यक्षत्वमनात्मधर्मत्वं चाह । तदिति । अभिसंस्कृता उपविताः
परिणामाद्विज्ञीवणान्तचित्तधर्मवन्न साक्षिभास्याः । चित्तधर्माश्चानात्मधर्मा
इत्यर्थः । एतेन धर्मादयः प्रलयेपि चित्तैव तिष्ठन्ति तेन चित्तं बीजरू-
पेण नित्यमित्यायातम् । संस्कारसाक्षात्कारकारणतया संयमं व्याचष्टे । तेषु
संयम इति । नन्वज्ञाते संस्कारे संयमो न घटते ज्ञाते च व्यर्थ इति चेन्न । शब्दा-
नुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञाते विशेषज्ञानफलकस्य संयमस्य संभवात् । संस्का-
रसाक्षात्कारे जायमाने पूर्वजन्मज्ञानं भवतीत्यत्र युक्तिमप्याह । न चेत्या-
दिना साक्षात्कारणमित्यन्तेन । देशो जन्मभूमिर्नगरादिः कालो युगादिः

निमित्तं मातापित्रादिः । एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवेर्विना तान्यविषयीकृत्य संस्काराणां साक्षात्कारो न संभवति सविषयकगुणग्रहणस्य विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छादिस्थले दृष्टत्वात् अतः संस्कारसाक्षात्कारे पूर्वजन्मनां देशकालनिमित्तादिरूपाशेषविशिष्टानामपि साक्षात्कारो भवति विषयविधयेत्यर्थः । सूत्रार्थे व्याचष्टे । तदित्यमिति । न केवलं संस्कारसाक्षात्कारात् पूर्वजातिज्ञानमेव अपि तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वयं पूरयति । परत्रापीति । भाविजन्मसंस्काराणामनागतत्वस्यानां साक्षात्कारादिति विशेषः । संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्तइत्यत्र प्रमाणतया जैगीषव्यावृत्त्ययोः संवादमाह । अत्रेदमाख्यानमिति । अत्र पूर्वजादिज्ञानविषये महासर्गेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं बाल्ययौवनवाटुकादिरूपं तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वतो जैगीषव्यस्य तारकं सर्वविषयकमित्यागामिसूत्रलक्षणीयं विवेकजं ज्ञानमुदभूत् अद्यानन्तरं तमाहावृत्तनामा योगी लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षार्थं तनुधरो निर्माणकायं धृत्वा पप्रच्छेत्यर्थः । भव्यत्वात् कुशलत्वादनभिभूतवृत्तिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं किमुपलब्धमित्यनेनान्वयः । यथाश्रुते भव्यत्वाख्यजीवन्मुक्त्यनन्तरम् आकाशादिगमनासंभवादिति । संपश्यता उपभुञ्जानेन देवतामनुष्येषु जायमानेनेत्यनेन च तत्रत्यसुखमुपभुञ्जतेत्युपलक्षितं सुखदुःखयोर्मध्ये संसारे किं बहुलमिति पृष्टः स दुःखबहुत्वप्रतिपादनाय सर्वमेव दुःखमित्याह । दशस्विति । अनुभूतं सुखमिति शेषः । सुखस्यापि दुःखत्वं गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनाक्तम् । प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रकृतिनियोक्तत्वं तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वर्यसुखं तथा संतोषसुखं संतोषोत्थं स्वाभाविकं सुखं प्रधानवशित्वेन हि कामसमाप्त्या विषयेष्वज्ञप्रत्ययरूपं वैतृष्ण्याख्यं संतोषमुत्पाद्य चित्तस्य स्वाभाविकं सुखमभिव्यज्यतइति । कैवल्यापेक्षया दुःखमुपपादयति । बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः संतोषाख्यानप्रत्ययः त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणवांश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मधुविषसंपृक्तावदित्यर्थः । कैवल्यस्य च सुखत्वम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपतयोक्तम् । सुखं दुःखसुखात्ययइति मोक्षशास्त्रे परिभाष-

णात् । निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा वाच कौबल्ये सुखशब्दे
दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्णेत एवं श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः सर्वशा-
स्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति । नन्वेवं कथं संतोषसुखस्यानुत्तमत्वं
श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत तत्राह । दुःखरूप इति । दुःखसाधनतया दुःखरूप-
स्तृणाख्यस्तन्तुर्बन्धकरज्जुहेतुस्ततः दृष्टोर्था बन्धरूपो यः सम्यक्तया
उद्वेजकस्तस्यापगमात् प्रसन्नं वैषयिकदुःखाकल्पितं अबाधमक्षयं यावद्-
बुद्धिस्यायि सर्वेषामेवानुकूलं प्रियमिदं संतोषोत्थं प्रधानवशित्वमूलकं
सुखमुक्तं शास्त्रेष्वित्यर्थः ।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

व्याचष्टे । प्रत्ययइति । प्रत्ययस्य रागादिमत्याः स्वकीयचित्तवृत्तेः
संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्कारात्तत्तस्माच्चित्तात् परस्य
भिन्नस्य चित्तान्तरस्यापि अशेषविशेषतो ज्ञानं संकल्पमात्रेणैव भवती-
त्यर्थः । ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिक्रमपि साक्षात्क्रियते
क्रमेण चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोपि नियमेन साक्षात्क्रियते न
वेति जिज्ञासायामाह । न च सालम्बनमिति । तत् परचित्तज्ञानं
सालम्बनं न नियमेन भवति तस्य परचित्तालम्बनस्य संयमविषयेन
स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थः । तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि
द्रष्टव्यम् । न च सालम्बनमित्युक्तं विवृणोति । रक्तमिति । तस्येत्यादि
हेतुं विवृणोति । परचित्तस्येति । उपसंहरति । परप्रत्ययेति । तस्मात्प-
रप्रत्ययमात्रं योगिवित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्यालम्बनमपीति तु-
शब्दार्थः ।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्त्रभे चक्षुःप्रकाशासं-
प्रयोगेन्तर्ज्ञानम् ॥ २० ॥

कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपे संयमादशेषविशेषतः कारणादिभिः
साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षुः-
संयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति ततश्च परचक्षुःप्रकाशैस्तत्कारणैरसंयोगेन्त-

धानमुपपद्यते योगिनः । दिवान्धनेव केनाप्यसौ न दृश्यतइत्यर्थः । सूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति । एतेनेति । एतेन रूपान्तर्द्वानेन शास्त्रान्तरसिद्धं शब्दाद्यन्तर्द्वानमप्युपलक्षितं वेदितव्यमित्यर्थः । यत्रा कायस्य शब्द-स्यशरसगन्धसंयमात्तेषां बाह्यशक्तिस्तम्भो भवति तदा श्रोत्रादिसंनिकर्ष-प्रतिबन्धाद्वाग्निः शब्दादिकं बधिरेणेव केनापि न श्रूयत इति भावः ।

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान-
मरिष्टिभ्यो वा ॥ २१ ॥

व्याचष्टे । आयुरिति । आयुष्करकर्मज्ञानादेव भटित्यभटितिरूपा-
भ्यामपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं भवति अतः कर्मणो विशेषणमायुर्विपाक-
मिति । सोपक्रमं तीव्रवेगेन फलदातृ । यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौ-
वनवाट्टकाद्यवस्थानां भटित्येवारम्भकमायुष्करं कर्मेति । निरुपक्रमं च मन्द-
वेगेन फलदातृ । यथा सत्यादिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवाट्टकाद्यवस्थानां
विलम्बेन आरम्भकम् आयुष्करं कर्मेति । तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्कर-
णात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरुपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मर-
णस्य ज्ञानं भवतीति विभागः । सोपक्रमनिरुपक्रमकर्मणोर्दृष्टान्तमाह ।
तत्र यथेत्यादिना । वितानितं विस्तारितम् । हृसीयसा स्वल्पेन । यथाक-
ममुभयोरपरं दृष्टान्तद्वयमाह । यथा वाग्निरित्यादिना । कत्रे तृणे, क्षेपी-
यसा शीघ्रेण । उपसंहरति । तदैकेति । जन्मान्तर्भोगस्य कर्मणो ज्ञानं
वर्त्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुरत उक्तमेकभविक्रमिति । भुज्यमानकर्मभिः
सहैकभविक्रमित्यर्थः । सूत्रार्थमाह । तत्संयमादिति । ऐकभविकायुष्कर-
कर्मसंयमात्सोपक्रमार्दिरूपविशेषावधारणे सति पूर्वान्तापेक्षया अपरान्त-
स्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वरूपैज्ञानं भवति अरिष्टिभ्यो वेत्यर्थः । अरिष्ट-
ज्ञानव्यापेदं फलप्रति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तं संयमसिद्धीनामेव प्रकृतत्वाद-
रिष्टानि मरणविज्ञानि च योगिना समाध्यवधानार्थम् अवधारणीयानि ।
तानि व्याचष्टे । त्रिविधमिति । पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्घोषं वह्निज्वलनश-
ब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति इत्येकमरिष्टमाध्यात्मिकम् । अवष्टब्धे अहु-

त्यादिना भ्रामिते चतुषि वह्निकणतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति इत्यपरम् ।
अन्यान्यपि त्रिविधान्यरिष्टानि वसिष्ठमार्कण्डेयाद्विभिरुक्तानि दिनमास-
संघत्सरादिभेदैर्भृशुचिद्भानि संक्षेपत आह । विपरीतं वा सर्वमिति ।
सर्वं श्वासप्रश्वासादिकमिति । अनेन वा अरिष्टेन वेत्यर्थः ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

मैत्र्यादिषु संयमात् बलान्यवस्थानि वीर्याणि भवन्ति परेषु मैत्र्या-
द्यर्थे प्रयत्नो विफलो न भवतीति यावत् । तद्वेत्तव्याचष्टे । मैत्रीकरुणेति ।
मैत्र्यादित्रयविषयिण्यस्तिष्ठो भावनाः संयमा भवन्ति तत्र सुखितेषु
मैत्री एवंस्वरूपा एवमादिसाधनिकेत्यशेषविशेषैर्मैत्रीं भावयित्वा सात्ता-
त्कृत्य च व्याख्यातं मैत्रीबलं लभतइत्यर्थः । एवं करुणाऽमुदितयोरपि
व्याख्येयम् । यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथापि तन्त्रान्तरानुसारात्स्वयं
व्याख्यातः । प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवत् अत्राप्युत्पादनार्थमिति भ्रमो
माभूत् इत्येतदर्थं प्रकृते तन्त्रान्तरीयभावनाशब्दस्यार्थं स्वयमाह । भावना
समाधिरिति । भाव्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरैकार्थत-
या वेति भावः । ध्यानधारणयोः संग्रहाय पुनराह । यः स संयम इति । यः
स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रक्रान्त इत्यर्थः । भावनाशब्दोक्तसमाधिना ध्यानधारणयो-
रपि यह्यं तन्त्रान्तरइति भावः । भावनातः समाधिरिति पाठे तु अतः
सूत्रात् पूर्वाचार्योक्तादत्र भावना समाधिरवेत्यर्थः । बलशब्दं विशृण्वानः
सूत्रार्थमुपसंहरति । ततो बलानीति । ननु प्रथमपादोक्तोपेक्षा कथं मैत्र्यादिषु
इत्यत्रादिशब्देन संश्रुता तत्राह । यापशीलेष्विति । पापशीलेषु मैत्र्या-
दिशून्यतारूपम् उपेक्षामात्रं न तु तस्यामभावरूपिण्याऽमुपेक्षायां प्रतियो-
गितत्वातिरिक्तः कश्चन विशेषोस्ति यस्य सात्तात्कारार्थं भावना स्याद-
तश्च तस्यामुपेक्षायां नास्ति समाधिः संयमोपेक्षित इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २३ ॥

हस्त्यादिबलेषु संयमाद्बुस्त्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः । भाष्यं सुगमम् ।

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २४ ॥

व्यवहितमावृतं विप्रकृष्टं दूरवर्ति । व्याचष्टे । ज्योतिष्मतीति ।
ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिः प्रथमपा-
दोक्ता तस्या य आलोकस्तत्कालीना यः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु
विन्यस्य च साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा
नास्ति चतुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवद्विशुद्धसत्त्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मा-
दिसाक्षात्कारो भवतीति भावः । परम्परया बुद्ध्यादिविषयकसंयमसाध्य-
त्वेनैव चास्याः सिद्धेः संयमसिद्धिमध्ये निर्वचनमिति ॥

भुवनज्ञानं सूर्य संयमात् ॥ २५ ॥

भुवनशब्दार्थं व्याचष्टे । तत्प्रस्ताव इत्यादिना । भुवनविस्तारः कथ्यत-
इति शेषः । तत्र चतुर्दशसु लोकेषु अक्तेष्वेवाद्वा सप्त लोकानाह । सप्त लोका
इति । सप्त लोकान् विभजति । तत्रेति । अवीचिर्नाम नरकविशेषः । सर्वलोकाना-
मधस्थानं तदादाय सुमेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुपृष्ठमारभ्य मेरुपृष्ठोपल-
क्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवर्लोकः । तदुपरि क्रमेण पञ्चविधः स्वर्लोकः ।
एतेन त्रिलोकव्यवस्थायि दर्शिता । पञ्चानां सामान्यतः स्वर्लोकत्वेनै-
क्यात् । पञ्चानामवान्तरभेदानाह । माहेन्द्र इत्यादिना । माहेन्द्रो लोकः
स्वरितिनामको भूर्भुवर्लोकपेक्षया तृतीयः । एवमुत्तरत्रायि । उक्तव्युत्क्रमेण
सप्तलोकानां संयमश्लोकं पठति । ब्राह्म इति । जनआदित्रिभूमिको ब्रह्म-
लोकः । ततोऽधः प्रजापतिलोको महान् महरितिनामा । ततोऽधः स्वरितिनामा
इन्द्रलोकः । ततोऽधस्तारलोको द्यौरिति भुव इति चोच्यते । तदधश्च प्रजानां
मनुष्याणां लोको भूरितिनामेत्यर्थः । इदानीं पृथिव्या अधःस्थितान् सप्त नरकान्
भूर्लोकशतया प्रतिपादयति । तत्रेति । तत्र भूर्लोकैः सर्वनरकाधःस्थितादवीचि-
नरकादुपर्युपरि स्थिता षण्महानरकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तमानाम् आधारा
महाकालादिसंज्ञकास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । घनाः शिलाशकलादयः पार्थिव पदार्थाः
तमश्चान्धकारः । अत्र महानरकशब्दादन्येषुपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽन-
न्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम् । दुःखवेदनाः दुःखभोगिन आक्षिप्य

एहीत्वा भूरादिसप्तलोकानुत्त्वा महातलादीनन्यान्सप्तलोकानाह । ततो
महेति । ततोऽधीचैरथ इत्यर्थः । तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति ।
भूमिरियमष्टमीति । अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सर्वाधःस्थितान्महातलादुप-
र्युपरि क्रमेण सप्रपातालानीत्यवगन्तव्यम् । संक्षेपतश्चतुर्दशलोकानुत्त्वा
विस्तरेण विवक्षुरादौ भूलोकस्य विस्तारमाह । सप्तद्वीपेति । तस्य राजतेति
पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेणेत्यादिः, दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाव्याप्ततायाः व-
क्ष्यमाणत्वात् । श्वेतो रजतवर्णः स्वच्छः स्फटिकवत्प्रतिबिम्बोद्वाही कुरव्वकं
स्वर्णवर्णः पुष्पविशेषः । दक्षिणेति । अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वं जम्बूनामा
वृक्षः । यतो यत्रामा लवणोदधिबेष्टितो जम्बूद्वीपो जम्बूद्वीपनामेत्यर्थः ।
तस्येति । निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकरणान्तस्य सुमेरोरवच्छेदभेदेन रात्रिंदिन-
संयुक्तमिव सद्रुत्ते भ्रमति । तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि नीलाद्यास्त्रयः पर्वताः
प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि
प्रत्येकं नवयोजनसहस्रविस्ताराणि । तत्रनीलगिरिर्मरुलमनः नीलस्योत्तरे
रमणकं श्वेतस्योत्तरे हिरण्यमं शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुरव
इत्यर्थः । दक्षिणदिश्यपि संनिवेश एवं बोध्यः । सुमेरोः प्राचीना इति ।
मेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तोमात्यवान् पर्वतः तमेव सीमानं कृत्वा समुद्रप-
र्यन्तं भद्राश्वनामदेशाः तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम् । एवं मेरोः पश्चि-
मदिशि तत्संयुक्तगन्धमादनसीमानः समुद्रपर्यन्ताः केतुमालनामदेशाः
वर्षं चैकमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थः । मध्य इति । कृत्राकारसुमेरोरधो-
भागे वर्षमितावृतं चतुर्दिक्षु च पर्वताश्चतुर्पार्श्वस्यावरणवासइव मेरुपा-
श्वंश्वेव संसक्ता इति । तदेवं जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि पर्वतैः
सह समयं जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह । तदेतदिति । तदेतज्जम्बूद्वीपाख्यस्यानं
योजनशतसहस्रमितम् । अतश्च सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनस-
हस्रेण व्यूढं संक्षिप्तं परिसंख्यातमित्यर्थः । सुमेरुमादायेति शेषः । सुमेरोः
परिमाणं च विष्णुपुराणे प्रोक्तम् । चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैरस्योच्छ्रायः ।

प्रविष्टः षोडशशस्तत् द्वित्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ।

मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः ॥

मेरोश्चतुर्दशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलावृतं महाभाग चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥

इति । एतेन मेरोः पार्श्वद्वये इलावृतस्याष्टादशसाहस्रतया लक्षप्रमाणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति । जम्बूद्वीपस्य वेष्टनं लवणसमुद्रमाह । स खल्विति । अत्र ।

जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः ।

मैत्रेय वलयाकारस्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥

इति विष्णुपुराणात् । समुद्रस्य द्वीपद्विगुणत्वं पार्श्वद्वयेन बोध्यम् । ततो द्विगुणा इति । जम्बूद्वीपाद् द्विगुणाः शाकद्वीप इत्यर्थः । शाकाच्च द्विगुणाः कुशद्वीपः । एवंक्रमेण वृद्धिः । समुद्राश्चेति । स्वस्वद्वीपापेक्षया द्विगुणाः समुद्राणां विशेषणत्रयं सर्षपेत्यादि । सर्षपराशिवन्मध्ये किञ्चिन्मात्रोच्छूनाः मध्येतरङ्गबाहुल्यात् । तथा कूलद्वयस्थितैर्विचित्रशैलैरवतंसकल्पैः सहिताः तथा इक्षुरसादितुल्यादका इत्यर्थः । सप्तद्वीपानां समुद्रादिसहितानां मिलित्वा परिमाणमाह । सप्तेति । एते सप्तद्वीपाः समुद्रसहिताः सप्तसमुद्राद्बहिःस्थितेन लोकालोकर्पयेन्नेन परिवृताः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता इत्यर्थः । अलोकर्भूमिसहिता इत्यपि बोध्यम् । समयभूगोलस्यैव पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्ववगममदिति । तदेतदिति । तदेतत्सर्वं भूगोलकं सुप्रतिष्ठितमसंकीर्णं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याण्डस्य मध्ये व्यक्तं संतिष्ठत्म् । इदं च शतकोटिविस्तारमण्डं संप्रावरणसहितमपि प्रकृतेरणुंश इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य ।

अण्डाणां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

इति । सौरे च ।

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते ।

क्षेत्रज्ञश्च स एवाक्तो विरिञ्चिश्च प्रजापतिः ॥

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्मण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः ।

ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्रतत्र व्यधस्थिताः ॥

आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः ।

ब्रह्माण्डानामसंख्यानां ब्रह्मविष्णुहरात्मनाम् ॥

उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः ।

इति । नारदीये च ।

सृष्टिस्यित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

यस्यायुतायुतांशांशास्तद्रह्नेत्यभिधीयते ॥

इति । न चास्मिन्वाक्ये परमात्मांशत्वमेवाण्डशरीरिणां गम्यते न तु प्रकृत्यंशत्वं ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम् । शक्तिशक्तिमत्तोरंशांशिभावेन शक्त्योरप्यंशांशिभावसिद्धेः । अग्निविस्फुलिङ्गादिश्रौतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुतेश्चेति ।

इदानीं तत्तल्लोकावासिनो देवादीन् कथयति । तत्र पातालइति । देवनिकायाः देवसमूहा असुरादयश्च प्रतिवसन्तीत्यर्थः । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्याः । भूर्लोकस्यानुत्वा भुवर्लोकस्यानाह । ग्रहनक्षत्रेति । नक्षत्राण्यश्विन्यादिसप्तविंशतिरितराणि तुद्रज्योतींषि तारकाः । एते ग्रहादयः सर्वापरिस्यिते मेढिकाष्टवन्निश्चलतया स्थिते अत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे वायुरज्ज्वा बद्धा गात्र इव हलिकतुल्यचक्रवायोः प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैरवधृतगतयः सुमेरोरुपर्युपरिभावेन सन्निविष्टा भुवर्लोके भ्रमन्ति इत्यर्थः । नन्वेवं सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरणं येन रात्रिदिनव्यवस्थितिरिति चेत् । वृक्षेण सूर्यव्यवधानवत् मेरोरिकृपार्श्वस्यसूर्यादेः पार्श्वान्तरेण व्यवधानसंभवादिति । स्वर्लोकस्यानाह । माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः कल्यायुषः । कल्पो ब्रह्मणो दिनं तद्रायुषः संकल्पमात्रेण कर्तुं क्षमाः संकल्पसिद्धाः वृन्दारकाः देवा औपपादिकदेहाः पित्रोः संयोगं विना क्षणमात्रेणोत्पद्यमानशरीरा इत्यर्थः । महर्लोकस्यानाह । महतीति । महाभूतानां

परिणामने स्वतन्त्राः ध्यानाहारा ध्यान्त एव तृप्ताः । जननीकस्यानाह । प्रथम इति । भूतेन्द्रियवशिन इति । इन्द्रियाणां परिणामने स्वातन्त्र्यं पूर्वा-
 पेक्षयैषामधिकम् । द्विगुणेति । द्विगुणं द्विगुणरूपमुत्तरमधिकमायुर्येषां ते
 तथा । ब्रह्मपुरप्रस्थितानामायुः कल्पसहस्रात् पूर्वाक्ताद् द्विगुणं तदुत्तरस्य
 तद्विगुणमेवं क्रमेण वृद्धिरित्यर्थः । तपोलोकस्यानाह । द्वितीय इति ।
 ते भूत इति । भूतेन्द्रिययोः प्रकृतेरहंकारस्यापि वशिन इति पूर्वापेक्षयैषा-
 माधिक्यम् । अत्राहंकारेणान्तःकरणसामान्यग्रहणम् । एतेन स्वेच्छयान्यप-
 रयोर्निर्माणे चित्तेत्यादनदौ समर्था इति । द्विगुणेति । पूर्वानुसारेण
 व्याख्येयम् । उर्ध्वरेतस इति । प्राणायामवशादूर्ध्वमेव रतांसि सूत्राणि
 भूत्वा गच्छन्ति न स्वलन्ति संभोगाभावाद् येषां ते तथा ऊर्ध्वं सत्यलो-
 कादौ ज्ञानमप्रतिहतं शक्यं येषां ते तथा अधोलोकेषु अनावृता ज्ञानविषयो
 येषां ते तथेत्यर्थः । सत्यलोकस्यानाह । तृतीय इति । आदौ चतुर्णां
 साधारणानि विशेषणान्याह । अकृतेति । न कृते भवनन्यासो गृहनि-
 र्माणं यैस्ते तथा स्वस्मिन्नेवात्मनि गृहे प्रतिष्ठन्तीति स्वप्रतिष्ठा
 आत्मवासाः । उपर्युपरिस्थिता इति । अच्युतानामुपरि स्थिताः शुद्धनि-
 वासाः, एवं क्रमेणेत्यर्थः । तथा च सत्यलोकेष्ववान्तरलोकभेदाः सन्तीत्या-
 यातम् । प्रधानवशिनः प्रकृतौ स्वतन्त्रा ईश्वराद्विपरार्द्धायुषः । तेषां चतुर्णां
 संज्ञाभेदमवान्तरविशेषं चाह । तत्राच्युता इति । अच्युतसंज्ञकाः सवि-
 तर्कयोगिनैव सुखिनः शुद्धनिवासादयोप्येवं व्याख्येयाः । तेषां चत्वारोपि
 त्रैलोक्यमध्ये चतुर्दशभुवनमध्यएव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डाद्बहि रित्यर्थः ।
 नन्वेवमण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डसंज्ञेत्याकाङ्क्षया-
 माह । तएव इति । तएते सप्तलोका अवान्तरं चतुर्दशधा भिन्नाः सर्व-
 एवादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोका ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वलो-
 कव्यापनात् पितापुत्रवदंशांशभावेन सर्वजीवानां ब्रह्माभेदाच्चेति भावः ।
 ननु असंप्रज्ञातसुखिनौ यौ विदेहप्रकृतिलयौ 'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिल-
 याना'मिति सूत्राक्तौ तयोर्लोकः कथं नाक्तः तत्राह । विदेहेति । तेषां

मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिः स्वातन्त्र्येण व्यापार-
तया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थः । तदेवं
संज्ञेपतो भुवनशब्दार्थं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । एतन्नो गिनेति ।
सूर्यं सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा योगिनैतदुवनं साक्षात्करणीयम् । अत्र योग-
शास्त्रान्तरदर्शनेन द्वारशब्दः पूरित इत्युच्यते सूर्यद्वारं च ब्रह्मणो लोक-
द्वारभूतं 'सूर्यान्तश्चित्रं स आदित्यमाच्छ्रति तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा
भास्करस्य खन्नेन स ऊर्ध्वमाकृत' इति श्रुतौ, 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मे'ति श्रुतौ च तद्वाच्यकृता तथा
व्याख्यातत्वात् ।

अनन्ता रश्मयस्त्यस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ।

इति स्मरणाच्चेति । न केवलं सूर्यद्वारसंयमस्यैव भुवनज्ञानं फलं किं तु
योगशास्त्रोक्तसंयमान्तरस्यापि इत्यतो रागक्षयार्थम् । अन्यत्र संयमेनापि
समग्रभुवनं साक्षात्करणीयम् इत्युपदिशति । ततोऽन्यत्रापीति । ततः सूर्य-
द्वारादन्यत्रापि एवं संयमं तावदभ्यसेत् यावदिदं भुवनं दृष्टं भवे-
दित्यर्थः ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

भाष्यं सुगमम् ॥

ध्रुवे तज्जतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

तारास्वरूपाणि ज्ञात्वैव तासां गतिज्ञानं संभवतीत्याशयेन भाष्ये
तत इत्युक्तम् । ताराव्यूहज्ञानान्तरमित्यर्थः । भाष्यं सुगमम् । अस्मिन्नेव प्र-
सङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्तात् भुवर्लोकस्यवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूर-
यति । ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वविमानेष्वदित्यादिरथेषु कृतः साक्षात्कारपर्यन्तः
संयमो येन स तानि विमानानि रथान् जानीयादित्यर्थः । ननु विमाने
संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारः सिद्धिरुच्येता साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संय-

मस्य सर्वत्र सिद्धिकथनात् संयमानां स्वस्वविषयसत्तात्कारहेतुतायाः
सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

शरीरमध्यवर्ति नाभिकन्दरूपं चक्रं कदलीमूलवदादावुत्पन्नं यतः
शाखापल्लवादिवच्छिरःपादादिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाविर्भवति ।
तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते कायस्यं पदार्थव्यूहं वातपित्तत्वग-
सृगादिरूपं साक्षात् क्रियतइत्यर्थः । भाष्ये बाह्यमिति । शुक्रस्य मज्जा
बाह्येति । एवमादिरेषां सप्तानां क्रमः विन्यासः शरीरसंस्थानम् ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

तन्तोऽरधस्यादिति । अनेनापरि छिद्रं वारितं कूपादध उरसीत्या-
गामिभ्राष्येण च उरःपर्यन्तत्वं कण्ठकूपस्य लप्स्यते तथा च जिह्वाधःस्यस्य
तन्तोर्मूलादारभ्य उरःपर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपः कूपाकारश्छिद्रमिति । तत्रेति ।
तस्मिन् प्रदेशे संयमादशेषविशेषतः साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा
सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधेषु च संयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषात्
गुरुमुखाच्च प्रत्येतव्यः ।

कूर्मनाद्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

कूर्माकारेति । कुण्डलितसर्पवद्वस्थिततया कूर्माकारं हृदयपुण्ड-
रीकाख्यं नाडीचक्रं तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरपदं स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत-
इत्यर्थः । नाद्याः कूर्माकारत्वे दृष्टान्तद्वयं यथा सर्पो गोधा वेति कुण्ड-
लित इति शेषः ।

ब्रह्मज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिर इति । शिरः कपालमध्ये ऽन्तश्छिद्रं छिद्रस्यान्तः प्रभास्वरं
स्वप्रकाशकं ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थः । शिरः कपालमध्ये छिद्रं प्रभास्वरत्वा-
ज्ज्योतिरिति प्रामादिकपाठेष्वयमेवार्थो लक्षणया कार्यः । शेषं सुगमम् ।

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभमिति । प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थम् अनौपदेशिकं ज्ञानं संसार-
तरणोपायत्वात् तारकमिति । तारकं सर्वविषयमिति सूत्रे व्याख्यास्यते ।
तच्च विवेकज्ञस्य ब्रह्ममाणस्य सर्वज्ञस्य पूर्वलिङ्गम् । तत्र दृष्टान्तो यथा ।
सूर्योदयस्य पूर्वलिङ्गं प्रभेति तेन वा प्रातिभज्ञानेन सर्वं पूर्वाक्तमतीताना-
गतादिसिद्धुपर्यन्तं योगी जानाति पूर्वाक्तान्संयमान् विनापीत्यर्थः । तेनेत्ये-
तद्विवृणोति । प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति । द्वारान्तरापेक्षा नास्तीति
भावः । यद्यपि तारकं सर्वविषयमित्यागामिसूत्रे विवेकज्ञानमेव प्रातिभं
तारकं च व्याख्यास्यते तथाप्यत्र प्रातिभादितिहेतुत्ववचनात् विवेकज्ञान-
नस्य पूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्येयम् । ननु संयमसि-
द्धिमध्ये कथं प्रातिभज्ञानज्ञा सिद्धिरुच्यतइति चेत्, न । प्रातिभस्यापि
क्षणतत्क्रमादिसंयमादिजन्यतया ब्रह्ममाणत्वेन उक्तसिद्धेरपि परम्परया
संयमसिद्धित्वादिति । संयमस्य बुद्धिसिद्धय उक्ता इदानीं संयमस्य सत्त्व-
पुरुषान्यताख्यातिरूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाश्चि-
त्तसंविदः कारणमाह ।

हृदये चित्तसंविन् ॥ ३३ ॥

हृदयपदं व्याचष्टे । यदिदमिति । अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो
जीवस्य च पुरे शरीरे यदिदं दहरं सगत्तं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो वेश्म
तत्र विज्ञानं विज्ञानवृत्तिकमन्तःकरणं ब्रह्मणः सिंहासनकल्पं तिष्ठति
अतस्तस्मिन् हृदयाख्ये वेश्मनि संयमाच्चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ।
चित्ते ज्ञाते चित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह ।

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थात्त्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिक्यात्सत्त्वं बुद्धिः । परार्थादिति पञ्चमी चान्यपदमध्याहृत्य
व्याकरिष्यति । तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोः प्रत्ययद्वयाविवेको
भोगशब्दार्थः । तयोः प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थं पौरुषेयप्रत्यये
संयमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वाद्यशेषविशेषैः पुरुषस्य साक्षा-

त्कारो भवति तादृशसंयमाभावेपीत्यर्थः । यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषा-
तिरिक्तो न भवति तथापि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नोऽंश एव प्रत्ययः श्रोत्रा-
दिवत् पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवत् इत्यनयोर्भेद इत्यतः प्रत्यये सात्ता-
त्कारपर्यन्तसंयमस्यापरिच्छिन्नत्वाद्यंशमात्राधिक्येन फलं पुरुषसात्तात्कार
उक्त इति । नन्वत्र सूत्रे भोगलक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते ।
भोगरूपेणैव बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकात् धर्मिणोः सांकर्यमते भोग्यमध्यएव
तद्वर्मयोर्विवेकाय संयमः कार्य इति प्रतिपादयितुम् अनेन सूत्रेण भोगोपि
लक्षितः तदेतद्वाख्यातुमादावत्यन्तशब्दस्याभिप्रेतमर्थं प्रकटयति । बुद्धिस-
त्त्वमित्यादिना । अयमर्थः । न केवलं बाह्याद्याकारबुद्ध्या सहासंकीर्णः पुरु-
षोऽपि तु यद्बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समानसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी
अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासात्तात्काररूपेण परिणतं भवति । तस्माच्च ।
तस्मादपि प्रकृतज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयाद्बुद्धिसत्त्वादात्माकारतयात्मकत्वात्
परिणामिनोत्यन्तविधर्मो पुरुषो विशुद्धः परिणामशून्यो ऽतिन्यश्चितिमात्र-
रूप इति । अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थं व्याचष्टे ।
तयोरिति । तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययो-
र्विविच्यग्रहणं भोगः । अपृहीतविवेकौ प्रत्ययाविति यावत् । अयमप्यत्रि-
विको बुद्धिधर्म इति स्मर्तव्यम् । तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषया-
द्याकारचित्तवृत्तिः पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यांशः
सुखाद्यात्मकशब्दा अनुभवनामा । तयोरविवेके हेतुमाह । पुरुषस्य दर्शित-
विषयत्वादिति । यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयो-
रिव धर्मसंकरापत्तेरविवेक इत्यर्थः । तथा च स्मर्यते

शुद्धोप्यात्मातिसामीप्यादृश्यधर्मान् पृथग्विधान् ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वमुख्यान्मन्यते स्वान्स्ववीक्षितान् ॥

जीवो बहिरितीक्षित्वा स्फुटभिन्नानपि स्वतः ।

नेमान्वेत्यन्तरासवान् मुखसक्तां मसीमिव ॥

इति । स्फुटभिन्नानपि इमानर्थान् जीव ईक्षित्वा स्वस्माद्बहिरिति स

न वेत्ति यत ईतणान्यथानुपपत्त्या सान्तरासत्त्वात् प्रतिबिम्बितान्, तत्र दृष्टान्तो मुखलानां मसीमिवेत्यर्थः । परार्थादित्याद्युत्तरार्धं संयमसिद्धिप्रदर्शकं व्याचष्टे । स भोगप्रत्यय इत्यादिना जायते इत्यन्तेन । सो ऽविभागापन्न उभयात्मको भोगाख्यः प्रत्ययः सत्त्वस्यांशः परार्थेन्वात् परप्रयोजनकत्वात् दृश्यः । यस्तु तस्मात् परार्थादन्यो विशिष्टः स्वार्थः परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यः सात्तादृश्यश्च चैतन्यमात्रः पौरुषेयः पुरुषांशः प्रत्ययः भोगाख्यः तत्र यथोक्तविवेकेन संयमात्सात्तात्कारपर्यन्तात् पुरुषसात्तात्कारो भवतीत्यर्थः । अन्यान्यपदाध्याहारः कृतः तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गावपि व्याख्यातौ स्वयं च मुख्य एव भोगो ऽविविक्तप्रत्ययद्वयात्मको लेक्तव्यवहारसिद्धः विवेकग्रहे सति परकीयसुखादिसात्तात्कारइव स्वीयसुखादिसात्तात्कारेपि भोगव्यवहारायोगात् सोऽयं भोगो ऽविवेकप्राधान्येन कुत्र चित् बुद्धेरिवेत्यप्युच्यते । तथा सोऽयं भोगोऽंशभेदेनोभयोरेव भवति । तत्रैव गौणो भोगः सांख्ये प्रोक्तः 'विदवसानो भोग' इति । स च पुरुषस्यैव न बुद्धेः पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादिति सांख्यवाक्यात् । अन्यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याकारवृत्तिः स च बुद्धेरेव तात्रेता भोगापवर्गो बुद्धुर्वेव वर्त्तमानाविति भाष्यात् । स हि तत्फलस्य भोक्तेरिति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखदुःखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्त्तव्यम् । ननु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत् पुरुषज्ञानं किं बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भवति, आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्तिः स्वात्तपरानुपपत्तिश्च । तथा ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तानि इत्यादिवाक्यशतविरोधश्च । अन्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधः सदैव स्वज्ञानप्रसङ्गश्च । पुरुषस्यापरिणामिचिन्मात्रत्वादिति तामिमामाशङ्कं परिहरति । न च पुरुषस्येति । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वधर्मण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते तस्य जडत्वात् । अपि तु पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वस्वरूपाकारं पश्यति बुद्ध्यारूढमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । स्वस्मिन्नतिबिम्बितमिति शेषः । तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्वाकारबुद्धिवृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पुरुषज्ञानम् । यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिदर्शनमेव पुरुषस्य घटद-

शनमिति । न चात्रकर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसं-
 न्धानुपपत्तिरेव बीजं प्रकाशसंज्ञस्यैव प्रकार्यतारूपत्वात् । अनुभवप्राप्त्ये-
 कार्थत्वाच्च । स च संज्ञस्य एकस्मिन्नपि विश्वप्रतिबिम्बाख्यरूपभेदेनोपपन्न
 इति । अथैवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न घटत-
 इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञातृज्ञेययोर्भेदसत्त्वात् । आत्माकारवृत्त्य-
 वच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात् केवलस्य ज्ञेयत्वात् । न चैवमेकवृत्त्यवच्छिन्नबुद्धेर्वृ-
 त्त्यन्तरावच्छिन्नबुद्ध्याद्यत्त्वसंभवात् पुरुषकल्पना व्यर्थेति वाच्यम् । अनव-
 स्याद्विद्वेषैः सूत्रेण निरस्यत्वादिति । यत्तु अधुनिकवेदान्तिब्रुवानुसारेणा-
 स्मदीयोपि कश्चित् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव वदति तत् यथाश्रुतसूत्रभाष्य-
 विरोधादुपेतनीयम् । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव 'चेतनात्मा स्ववेद-
 न' इत्यादिस्मृत्यनुसारात् । शब्दस्य योगार्थपरित्यागानौचित्याच्च । बुद्ध्या-
 दिजडवर्गव्यावृत्तेस्तेनैव संभवान्चेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादित-
 मस्माभिः । यदपि वृत्तिव्याप्यत्वात्मनोभ्युपेत्य फलव्याप्यत्वं वेदान्तिब्रुवैर-
 पलप्यते तदपि मोहादेव फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुनायाः
 क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेः । अन्यथा
 घटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकृतया चैतन्य-
 कल्पनावैयर्थ्यात् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिवा-
 क्यानि च लौकिकमनसादिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति । मनसैवानुद्गृ-
 व्यमित्यादिश्रुत्यन्तरात् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ
 जहाति इत्यादिश्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च । न तु फलव्या-
 प्यत्वं निराकुर्वन्ति मनसादीनां जडत्वेन फलानाधारत्वात् । फलं
 विना शास्त्रादीनां ब्रह्मण प्रमाणत्वाद्विद्वेषासंभवा * इति दिक् ।
 पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति । तथा ह्युक्तमिति ।
 ईश्वरेणेति शेषः । आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपस्तर्हि केन ज्ञानान्तरेण-
 विज्ञातारमात्मानं लोको विज्ञानीयादित्यर्थः । यद्वा मोक्षकाले बुद्ध्या-

* प्रमाणत्वादिदोषेत्यत्र प्रमाणत्वासंभवादित्येव पाठान्तरं युक्तं भाति । न
 क्वापि पुस्तके तथा दृश्यते ।

द्विविधयात् केन कण्ठेन तदानीं विज्ञातारमात्मानं पुरुषो विज्ञानीया-
दित्यर्थः । अत्र हि श्रुतौ कण्ठेन पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते । अज्ञेय-
त्वे च विज्ञातारं के विज्ञानीयादित्येवोच्येति । इयं श्रुतिः पुरुषस्य सर्व-
द्वैवाज्ञेयत्वं वदन्तीति कश्चित् तत्र । यतो न प्रेत्य संज्ञास्तीति पूर्ववाक्ये
याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् अखिल-
दुःखभोगनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थमोक्षं प्रदर्शयितुम् । तत्र विशेषं दृष्ट्वा मूढाया
मैत्रेय्यास्तद्विरोधपरिहारार्थैवेदं वाक्यं प्रवर्तते न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शना-
य अपरज्ञताभिधानप्रसङ्गादिति । ननु भवन्मतेपि पराज्ञेयत्वेन कथं मैत्रेय्याः
शङ्कापगच्छतीति चेत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति
पूर्वयुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात् । स्वयं ज्ञानस्वरूपोपि सर्वकारणविल-
यान्मोक्षकाले किमपि न विजानातीति तत्र च मैत्रेय्या कदाचिदाशङ्क्येत
मोक्षकालेऽनभिव्यक्त्या आत्मा ज्ञानस्वरूप एव प्रास्त्विति तत्रोत्तरं वा-
क्यं प्रवर्तते येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विज्ञानीयात् विज्ञातारमरे
केन विज्ञानीयादिति । आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न भवति तद्विषयक-
ज्ञानान्तरकल्पने ऽनवस्थादिकमिति श्रुतेराशयः । स्वार्थप्रत्ययसंघमेन पुरु-
षसाक्षात्कारे जाते सति तल्लिङ्गरूपाणि विवेकजज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि
प्रतिभाष्याः*सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषैकाग्रतापरिपन्थित्वेनासंप्रज्ञातयो-
गविघ्नभूता एवेति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति ।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वाद्वाता जायन्ते ॥ ३५ ॥

ततः पुरुषसाक्षात्कारात् मनआदीनां प्रातिभादिसंज्ञिकाः सिद्धयः
सामर्थ्यविशेषरूपा भवन्ति यस्मात्सामर्थ्यान्मनआदिषु व्यवहितादिज्ञानं
भवतीत्यर्थः । अत्र कश्चित् । तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं न परामृश्यते ।
तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वादित्यागामिपूत्रभाष्ये पुरुषदर्शनप्रतिबन्धकत्ववचनाद-
पि तु स्वार्थसंघम एव परामृश्यते तथा च पूर्वसूत्रोक्तसंघमस्यैवेदं पुरुषज्ञा-
नात्प्राक्तनं सिद्ध्यन्तरमिति । तत्र । एकस्याः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्ततया चका-

राद्यभावेन सिद्ध्यन्तराकाङ्क्षाविरहात् । पुरुषज्ञानस्यैव मुख्यतयोपस्थितत्वेन परामर्शोचित्याच्च । अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्शः पुरुषसाक्षात्काररूपपुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु भाष्यकारः प्रतिभादेरसंप्रज्ञातसमाधावेवोपसर्गत्वं वक्ष्यतीति । प्रातिभादिशक्तीः स्वकार्यैर्लक्षयति भाष्यकारः । प्रातिभादिति । प्रतिभा उपदेशादिनैरपेत्येण सूत्र्यादीनां मानसं यथार्थज्ञानं तत्सामर्थ्यं प्रातिभम् एवं श्रावणाद्यापि व्याख्येयम् । वेदनाद्यास्तु संज्ञास्वक्चक्षुरसनघ्राणानां सामर्थ्येषु बोध्याः । नित्यमिति । कामनां विनापि जायन्तइत्यर्थः । समाधौ विघ्नरूपास्वेतासूपेतां कृत्वा पुरुषदर्शनाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्येतत्प्रातिपादयितुमाह ।

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रातिभादयः समाधिनिष्पत्तावसंप्रज्ञातरूपायाम् उपसर्गा अन्तराया अतो व्युत्थानापेत्यैवैते सिद्धयः पुरुषार्था इत्यर्थः । भाष्ये तद्दर्शनेति । तस्य समाहितस्य यद्दर्शनं पुरुषैकाग्र्यं तत्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तदेवं ज्ञानादिरूपाः संयमसिद्धीः प्रद्वर्ष क्रियादिरूपा अपि त्रिभूतीः संयमफलान्याह सूत्रजातेन ।

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

बन्धशब्दार्थमाह । लोलीभूतस्येति । चञ्चलस्वभावस्यात एवाप्रतिष्ठस्यैकज्ञानवस्थितस्यापि मनसो धर्माधर्मवशादेव शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः संबन्धविशेषः स बन्ध इत्यर्थः । संयमसिद्धित्वापपादनायाह । तस्येति । तस्य कर्मणः शैथिल्यं भावनेन दृढबन्धनाक्षमता समाधिसामान्यबलाद्भवतीत्यर्थः । तथा च प्रागुक्तं कर्मबन्धनानि श्लथयतीति । प्रचारंति । अनया नाद्या एवंप्रकारेण चित्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतिसाक्षात्कारः प्रचारसंवेदनम् । तदपि समाधिसामान्यादेव भवतीत्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थमाह । कर्मति । कर्मनिमित्तकस्य

निर्गमप्रतिबन्धसंयोगविशेषस्य त्रयादित्यर्थः । शेषं सुगमम् । योगशास्त्रो-
क्तसंयमविशेषेणोदानजयात्सिद्धिमाह ।

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

उदानं विवेचयितुं प्राणादीन् पञ्चैव स्वरूपतोऽवान्तरभेदतश्च प्र-
तिपादयति । समस्तेति । जीवननाम्नी सर्वान्द्रियाणां वृत्तिः प्राणनापानना-
दिरूपेत्यर्थः । अत्रेन्द्रियशब्देन स्थूलसूक्ष्मोभयपरतया करणमात्रग्रहणम् ।
समस्तशब्दोपि सामान्यवचनः सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चे-
ति सांख्ये दर्शनात् । तेन सुषुप्तौ चतुराद्युपरमेपि प्राणादिवृत्तयो जीवन-
योः नियन्त्रवशादन्तःकरणस्यैव भवन्ति निद्रावृत्तिवदिति । न चैवं वित्तमात्र-
स्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिकृत्वमस्त्विति वाच्यम् । चतुराद्युपचयापचयाभ्यां
प्राणानामुपचयापचयदर्शनात् । अथ वा सुषुप्तेपीन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्ष-
णवृत्त्येरेव प्रतिषेधात् प्राणनादिवृत्तिसत्त्वेऽप्यततिः । ननु बाह्यवायुभिर-
न्तःप्राणानां समानलक्षणत्वात् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणाः सन्तु कि-
मर्थं करणानामपि वायुतुल्यः क्रियादिः कल्प्यतइति चेत् । 'प्राणाच्छृङ्गां खं
वायुरित्यादिश्रुतिषु वायोः प्राणकार्यत्वश्रवणात् 'न वायुक्रिये पृथगुपदे-
शा'दिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्संचाराभ्यामतिरेकस्य प्राणवधारणाच्च । श्रुति-
स्मृत्यनुगृहीता युक्तिश्चात्रास्ति यद्वि करणप्राणौ भिन्नौ स्यातां तत्रा करण-
वियोगेपि मृतदेहवत् कदा चित् प्राणा अपि तिष्ठेरन् । किं चान्तःकरणस्य
शोकादिना प्राणस्य क्रम्यादिवृत्त्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येनैव का-
र्यकारणभावो युक्तो अन्यधर्मस्थान्यपरिणामेतिप्रसङ्गात् । अदृष्टकल्पनापत्ते-
श्च । अपि च लिङ्गशरीरस्य देहशृङ्खलया बन्ध एव कर्मादीनां हेतुत्वं कल्प्यते
न तु वायुबन्धनेपि, गौरवात् । उद्गारादिवायूनां जीवदेहपरित्यागदर्शनाच्च
वायुगतवैजात्यादिकल्पनायां चातिगौरवादिति लिङ्गशरीरस्योऽध्याधः संचा-
रादुत्पद्यमानेन वायुना सहाविवेकान्तु तप्तायःपिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यव-
हारः । अनेनैव व्यवहारेण सांख्येपि प्राणाद्या वायवः पञ्चेत्युक्तम् ।
अपि च श्रुतिस्मृत्योः करणप्राणयोः भेदव्यवहारे वृत्तिभेदादेव मन्तव्यः ।

उर्ध्वधोगतिलक्षणाः करणानां परिणामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते । तत्र च वायुरधिष्ठात्री देवता सूर्यश्चतुर्वातः प्राण इत्यादिश्रुतेः । ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु करणान्युच्यन्तइति विभागः । अतो देवतया सहाभेदादपि सूर्यश्चतुरितिवत् वायुः प्राण इति व्यवहारो युक्त इति । कश्चित्तु अत्र प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणनादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः प्रयत्नभेद एवोक्तः स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थमाह । तत्र । विवरणभाष्ये प्राणादीनां गत्यादिवचनस्य विरोधात् अत्रापि सांख्यकारिकाब्रह्ममीमांसैकशाक्यत्वौचित्यात् । वायोः प्राणत्वस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वाच्च । अत एव च लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते करणे ऽपवेशादिति । तस्येति । तस्य करणसामान्यस्य साधारणी क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेदः पञ्चतय इत्यर्थः । समुच्चयनादिति । सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात्समानः । अस्य च हृदयान्नाभिपर्यन्तं वृत्तिः । अपेति । मूत्रपुरीषगर्भादीनामपसरणहेतुरपानः । अस्यानाभेः पादतलपर्यन्तं वृत्तिः । उच्चयनादिति । ऊर्ध्वगतप्रदत्वात् रसादूर्ध्वनयनाच्च उदानः । अस्य च मुखनासिकादिकमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वृत्तिः । व्यापीति । सर्वदेहव्यापिवृत्तिको बलवत्कर्महेतुर्व्यानः । ननु सर्वेषां वृत्तिभेदात् कथं पञ्च प्राणा इत्युच्यन्ते तत्राह । एषामिति । प्राणो यदश्नाति पिबति तेनैवान्येषां धारणं भवतीति कृत्वैतेषां प्राणो मुख्यः । अतो मुख्यस्य नामादिभिर्गैरणानां व्यवहारो राजानुगतेषु राजव्यवहारवदिति भावः । तदेवमुदानं व्याख्याय सूत्रं व्याचष्टे । उदानजयादिति । उदानसंयमादन्यसंयमाद्गुदानवायोः स्वायत्ततायां सत्यां जलपङ्ककण्टकादीनाम् उपरि संचरतोपि तेष्वसङ्गो भवति तैर्विकारहेतुः संयोगो न भवति तथा अर्चिरादिमार्गं गमनाय स्वेच्छयोत्क्रान्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । तामिति । तामूर्ध्वमुत्क्रान्तिमुदानवशित्वं विना न लभते इत्युदानजयो स्यादित्यर्थः ।

समानजयाज्वलनम् ॥ ३९ ॥

संयमविशेषजात्समानजयात् ज्वलनं भवतीत्यर्थः । भाष्ये उपध्यानम् उक्तेजनं कृत्वा ज्वलति सतीवस्वशरीरं दहतीत्यर्थः ।

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्विष्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

आदावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाणं च दर्शयति । सर्वश्रोत्राणामिति । यद्यपीन्द्रियाण्याहंकारिकाण्येव न भौतिकानि इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वस्यैवौचित्यात् । तथाप्याकाशश्रिततयाकाशप्रतिष्ठत्वं यथात्राश्रिततया मनसोत्रमयत्वमिति । एतेनान्येषामपीन्द्रियाणां भौतिकत्वं श्रुतिस्मृत्युदितं व्याख्यातम् । तत्तद्भूतसंसृष्टतया इन्द्रियोत्पत्त्या तत्तद्भूतेभ्य एव तत्तदिन्द्रियाभिव्यक्तेः । अत एव दिगात्मकाकाशादीनि पृथिवीपर्यक्तानि पञ्च श्रोत्रादिदेवाः श्रूयन्तइति । शब्दानां चाकाशापादानत्वमेवास्ति तथा च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशमित्यर्थः । श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वे पूर्वोच्यतेसंमतिमाह । यथोक्तमिति । कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रवणाख्यज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकश्रुतित्वमेकदेशवच्छिन्नश्रोत्रकत्वं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः । स चैको देश आकाशमेवेति भावः । आकाशे प्रमाणमप्याह । तच्चैतदिति । तच्चैतत् श्रोत्रं शब्दस्वाकाशस्य लिङ्गमनुमापकं नहि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रयं स्यातुमर्हति गन्धवत् कर्णशङ्कुली च न तस्याधारो लोकान्तरगमनादिकाले कर्णशङ्कुल्यभावात् कर्णविवरपिधानेपि शब्दश्रवणप्रसङ्गाच्च । न च विवरपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न गच्छन्तीति वाच्यम् । भित्त्यादिवत् कर्णाच्छिद्रस्यद्रव्याणामपि शब्दागमनाप्रतिबन्धकत्वात् । नापि शून्यमाधारोऽभावानभ्युपगमात् । अभावस्य भावाधारत्वसंभवाच्च । नापि कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नः पुरुषादिराधारः, विवरपिधानेपि तदवच्छेदेन चैतन्याद्यभिव्यक्त्या पुरुषादिरनावृत्ततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात् । तस्मात् पिधानयोग्यमेकं द्रव्यं श्रोत्राधारतयापेक्षितं तच्च परिशेषात् कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रगोलकतया सिद्ध्यतीति भावः । शब्दाधारतायामप्येवं परिशेषः कर्तव्यः । तथाहि । अवकाशस्य शब्दकारणत्वं तावत् सर्वसिद्धम् अवकाशश्च नावरणाभावमात्रम् अभावस्य भावनाधारत्वात् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्तेः । नापि पुरुषादिः । तेषां स्वस्वव्यापाराभाच्यत्रेनावकाशासंभवात् । आवृत्तत्वाभि-

मतदेशेपि शब्दाद्भुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि वःपुः । द्रव्यान्तरपूरितेपि वेखा-
 दौ वायुसंयोगेन शब्दप्रसङ्गात् । न च क्विद्रवायुसंयोगोपि शब्दकारणं, तथा
 सति संयोगाधारतया क्विद्रस्य द्रव्यत्वसिद्धौ तस्यैव शब्दाश्रयत्वं युक्तं शब्दो-
 त्पत्तावकाशस्यैवाधिक्येनोपयोगदर्शनादिति । तस्मादावरणीयतयाकाश-
 द्रव्यं सिद्धतीति । अनावरणं चाकाशस्य लिङ्गं पूर्वाचार्यैरुक्तमित्याह । अना-
 वरणं चेति । अनावरणमवकाशः । यदि हि अवकाशरूपमाकाशं न स्यात्
 तदा मूर्त्तद्रव्येषु स्थाल्यादिष्वन्तस्तेजआदिप्रवेशेन स्यात् । अथाभावएवा-
 वकाशस्तर्ह्यभावस्य भावाश्रितत्वनियमेनाकाशसिद्धेः । अस्माभिरभावा-
 नभ्युपगमाच्च । आत्मादिश्चावकाशो न संभवति आवरणासंभवादित्यु-
 क्तमिति । आकाशस्य विभुत्वमपि प्रसङ्गात्साधयति । तथेति । मूर्त्तत्वं
 परिच्छिन्नत्वम् अनावरणमनावृतत्वम् असमानदेशत्वमिति यावत् । तथा
 चान्यत्पृथिवीजलादिस्यले मूर्त्तस्य परिच्छिन्नस्य मूर्त्तान्तरासमानदेशत्वदर्-
 शनात् घटादिसमानदेशकस्याकाशस्य विभुत्वं सिद्धयति आकाशस्य परि-
 छिन्नत्वे मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादित्यर्थः । काचित्कस्तु तथामूर्त्त-
 स्यापीत्यपिशब्दः प्रामादिको ऽर्थासंभवात् । आकाशस्य विभुत्वे च आका-
 शवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुत्यादयः प्रमाणमिति । नन्वाकाशस्य विभुत्वे
 कथं कार्यत्वं घटते कथं वागामिभाष्येप्याकाशपरमाणुकथनमिति चेत् ।
 उच्यते । आकाशं ह्यन्तःकरणवत् वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवत् कार्यकारण-
 रूपेण द्विविधं तत्र कारणाकाशं तमोगुणविशेषतयैव व्यवह्रीयते तदानी-
 माकाशताव्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणपृथिव्यादिवत् तच्च
 कारणाकाशं गुणान्तरोपमृद्धं*सदंशत आदौ शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिण-
 मते क्षीराब्धिरिवामृतमथर्नेशते दधिरूपेण ततश्चाणुसंघातेन पृथिवीवदेव
 महाभूताकाशमहंकारापेक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणम् उत्पद्यते इति ।
 एतेनान्तःकरणोत्पत्तिरपि व्याख्याता इत्यमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते
 कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम् । आकाशं प्रसाध्य श्रोत्रे प्रमाणं दर्शयति ।

* गुणान्तरोपसंसृष्टमिति पा०२ ।

शब्दग्रहणानुमितमिति । तदेव विवृणोति । बधिरेति । एतेन चतुरादि-
ष्वप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम् । अन्तःकरणे तु स्मृत्याद्यन्वयव्य-
तिरेकौ प्रमाणमिति । इदानीं सूत्रं योजयति । श्रोत्रेति । संबन्धश्चास्माभि-
र्व्याख्यातः । उपलक्षणं चैतत् त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राण-
पृथिव्योः संबन्धसंयमाद्विव्यं त्वगादीत्यपि बोध्यम् । दिव्यत्वं च तन्मा-
त्रादिसूक्ष्मगोचरसंयमनैरपेक्ष्येण स्वभावादेव तन्मात्रादिरूपसूक्ष्मशब्दादि-
शाहकत्वमिति ।

काथाकाशयोः संबन्धसंयमात् लघुतुल्यसमापत्तेश्चाका-
शगमनम् ॥ ४१ ॥

चकारो ऽत्र विकल्पार्थकः । कीदृशः संबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह ।
यत्रेति । यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छेदेनाप्याकाशं तिष्ठति ।
तत्र हेतुः तस्याकाशस्यावकाशदानृत्वादिति, अतः कायस्याकाशेन संबन्धः
प्राप्तिरूपो व्यापनमिति यावत् इत्यर्थः । तत्रेति । तत्र संबन्धे कृतसंयमः
तत्संबन्धं जित्वा साक्षात्कारेणस्वेच्छाधीनं कृत्वा लघुर्भवतीत्यागामिना-
न्वयो भविष्यति । द्वितीयहेतुं व्याचष्टे । लघुषु वेत्यादिना जितसंबन्धइ-
त्यन्तेन । समापत्तं तत्स्थितदञ्जनतां जितसंबन्धः स्वायत्तीकृतकाथाकाश-
संबन्ध इत्यर्थः । आकाशगतावुपायद्वयसाधारणं क्रममाह । लघुरित्या-
दिना । प्रथमं लघुर्भवति । ततो लघुतया जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां संच-
रतीत्यादिः क्रम इत्यर्थः । सुगममन्यत् ।

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरण-
क्षयः ॥ ४२ ॥

योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषात् वक्ष्यमाणा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महा-
विदेहाख्या सिद्धिर्भवति । तत्रच सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थः । महा-
विदेहां व्याख्यातुमादौ सामान्यविदेहामाह । शरीरादिति । मनसो
बहिर्वृत्तिलाभेन स्वशरीरस्येव बहिर्वस्तूनां संकल्पादिवशता सा च बहि-
रधिष्ठानरूपया धारणा विदेहासामान्यमित्यर्थः । धारणेति च तान्त्रिकी

संज्ञा तस्या अवान्तरभेदमाह । सा यद्वीति । शरीरनिरपेतेति त्यक्तशरी-
रेत्यर्थः । अनयापि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह ।
यथेति । तत इत्यादि सूत्रावयवं व्याचष्टे । ततश्चेति । क्लेशेति । क्लेशश्च
कर्म च विपाकत्रयं च यद्रजस्तमोमूलकं सत्त्वस्यावरकं तस्य च समूलस्य
क्षयो भवतीत्यर्थः । तेषां क्षये च निरावरणं योगिनः चित्तं स्वच्छया
विहरति विजानाति चेति, च शब्दः स्वाक्तं परशरीरावेशं समुच्चिनोति । तदेवं
परिणामत्रयसंयमादित्यारभ्योच्चावचविषयकसंयमानां ज्ञानक्रियारूपाः
सिद्धय उक्ता इदानीं वितर्कविचारत्याद्रिसूत्रैः स्वशास्त्रे मुख्यतः
प्रकृत्येषु यहीतृयहणशास्त्रेषु ये संयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्याः तत्र यहीतृय-
हणयोः यादृचनिरूपत्वादादौ यादृचविषयकसंयमस्य सिद्धिमाह ।

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वया-
र्थवत्त्वानि तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्तत्तद्रूपाणां जयो वशवर्तिता
भवतीत्यर्थः । स्थूलं व्याचष्टे । तत्रेति । सामान्यविशेषसमूहरूपाणां
पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् एकदेशाः शब्दादयो विशेषाः धर्मधर्म्यभेदाः
तदुन्तः पदार्था वक्ष्यमाणैराकारादिधर्मैः सह स्थूलशब्देन शास्त्रे परिभा-
षिता इत्यर्थः । तन्मात्रव्यावर्तनाय विशेषपदं, ते च विशेषाः षड्गुणान्धा-
रादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयो मधुराम्हादयः सुरभिर्दुर्गन्धादय-
श्चेति । एते हि नामकर्मभिरवान्तरं विभज्यन्तइति विशेषाः । अकारा-
दयश्च धर्मा पृथिव्यादीनां क्रमेण शास्त्रे परिपठिताः । यथा

आकारो गौरवं शैत्यं • वरणं स्यैर्यमेव च ।

वृत्तिभेदः क्षमा काश्ये काठिन्यं सर्वभेदायता ॥

स्नेहः सौत्स्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।

शैत्यं रता पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः ॥

ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धु पाचकं लघु भास्वरम् ।

प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां † भिन्नलक्षणम् ॥

तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो मोदनं बलम् ।

चलमच्छायता रौद्र्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥

सर्वतोगतिरखूहे ऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।

आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणाः ॥

इति । आकारोऽथवसंस्थानं वृत्तिः सर्वभूताधारता भेदो विदारणं

क्षमा सहिष्णुता धारणं सामर्थ्यमिति यावत् । रक्षा आवरणदिना
रक्षकत्वम् आक्षेपः पातनं सर्वतोगतिर्विभुत्वम् अखूहः सर्वपदार्थानां
प्रविरलीकरणम् अविष्टम्भो ऽवकाश इति । प्रथमं रूपमिति । सूत्रोक्तं
पञ्चरूपेष्व्याद्यं रूपमित्यर्थः । स्थूलं व्याख्याय स्वरूपं व्याचष्टे । द्वितीयं
रूपमिति । स्वसामान्यं स्वस्वसामान्यमिति साधारणं लक्षणम् । कस्य
किं सामान्यं तद्दर्शयति । मूर्त्तिभूमिरित्यादिना । मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं
तद्गुण्यं पृथिवीत्वजातिः कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति । अत्र
सामान्यविशेषयोरेभेदप्रतिपादनाय मूर्त्तिभूमिरित्याद्यभेदनिर्देशः । कस्य
विशेषस्येदं सामान्यमित्याकाङ्क्षायामाह । अस्येति । शब्दादयः पूर्वाक्ताः
मूलतारमन्दादिभेदेन सामान्यस्य जातिरेकदेशाद्यावर्त्तकतया विशेषा
इत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तार्थसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । एकजातिसम-
न्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण आवृत्तिः सजातीयान्त-
रादित्यर्थः । एकजातिसमन्वितानामिति । समूहे समूहिवृत्त्यभिप्रायेण
प्रयोगः । यस्तु वैशेषिकाः सामान्यविशेषयोरश्रयमेव द्रव्यं मन्यन्ते न तु
तयोर्भेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह । सामान्येति । अत्र दर्शने
सामान्यविशेषयोः समूहो द्रव्यम् अतिरिक्तावयव्यभ्युपगमेपि तयोरेभेद-
स्यापि अभ्युपगमात् । अन्यथा घटो मृत् तन्तुः पटः शुक्लः पट इत्याद्यभे-
दप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वा-
परितिरित्याशङ्क्यं परिहर्तुमादौ समूहस्य द्वैविध्यमाह । द्विष्टो हीति ।
द्वार्थ्यां प्रकारार्थ्यां तिष्ठतीति द्विष्टः । तत्रैकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमि-
ति । प्रत्यस्तमितः शब्देनानुपस्थापितो भेदोऽन्तरविभागो येषामवय-
वानां तादृशेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थः । तस्योदाहरणचतुष्कमाह । शरी-

रमिति । आद्यं द्रव्यमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्यद्रव्यमनेकद्रव्यरूपसमूहस्येति भेदः यथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वमुपपादनीयम् । द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह । शब्देनोपात्तेति । अस्योदाहरणम् उभयेति । अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदौ देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ बहुवचनाभ्यां च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति शब्देनोपात्तभेदत्वं संक्षेपात् स्वयमाह । समूहरूपस्य देवा इति । भागो भेदः, ताभ्यां भेदाभ्याम् । स चेति । स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति । आम्नायां वनमिति षष्ठा भेदेन आम्नवणमिति च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा । एषमन्यत्रापि, तथा च समूहसमूहिनेभेदाभेदौ स्त इति प्रतिपादितम् । स पुनरिति । स द्विविधो ऽपि समूहः पुनर्द्विविधो भवति । द्वैविध्यमेवाह । युतेति । हलिकादिष्वपि संयुक्ततया संबद्धतया सिद्धा अपवादस्य समूहस्य यूयवनादेः स तथा । अयुतेति । अयुतसिद्धावयवः समूहः संघातस्तस्य विवरणं शरीरमित्यादि । लौकिकेष्वसंयुततया एकीभावेनैव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरवृत्तादेः स तथेत्यर्थः । परमाणुरिति । परमाणूनामपि पञ्चचतुरादितन्मात्रासमूहताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तदेवं समूहभेदान् प्रदर्शयं तेष्ववयवद्रव्यरूपं समूहं विशिष्यावधारयति । अयुतेति । संयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयवविशेषेषु अनुगतः सामान्यविशेषसमूहो ऽवयवव्याख्यं द्रव्यमित्यर्थः । अवयवसाधारणं तु सामान्यतो द्रव्यलक्षणं सामान्यविशेषसमुदायत्वमात्रमिति, उपसंहरति । एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एतत्सामान्यं स्वरूपशब्देन परिभाषितमित्यर्थः । स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतामात्रेण विशेषाह्यागमापायितया न द्रव्यस्य स्वरूपाणोति । यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे एकीकृत्यावयवद्रव्यमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषयः स्थूलमित्युक्तं तल्लौकिकस्यलव्यवहारानुसारेण । अत्र तु तान्त्रिकव्यवहारेण तस्यैव द्विधा विभागः । एवमेव विचारानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्यैवात्र सूक्ष्मादित्रैविध्यं वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । स्वरूपं व्याख्याय सूक्ष्मं व्याख्यातुं पृच्छति । अथेति । एषां भूतानाम् । उत्तरं, तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषाबीजमाह ।

भूतकारणमिति । साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः ।
 भूतकारणत्वप्रकारं दर्शयति । तस्येति । तस्य भूतस्य एकश्चरमोऽवयवः
 परमाणुः सोऽपि च घटादिवदेव सावयवः । अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेः ।
 शान्तघोरमूढत्वरूपविशेषानुपपत्तेश्च । इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव
 भूतकारणानि अवयवान्तरासंभवादित्यर्थः । उपसंहरति । एतत्तृतीयमिति ।
 एतत्तन्मात्रं तृतीयं भूतानां रूपमित्यर्थः । अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे ।
 अथेति । अथानन्तर, मुच्यतइति शेषः । त्रिविधा गुणा एवान्वयशब्देनोक्ताः
 तत्र हेतुः कार्यस्वभावानुपातिन इति । कार्यरूपो यः स्वीयो भावः
 स्वात्मकः पदार्थः तत्रानुगता अतोन्वया इत्यर्थः । ननु भूतेषु प्रख्याशील-
 स्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चे, 'द्वयमयं हि सोम्य मन' इत्यादि-
 श्रुतयोऽन्वयव्यतिरेकौ चेति प्रतीहि । प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि
 मनश्चक्षुरादीन्यत्रसाद्युपचयापचयाभ्यामुपचयापचयवन्ति दृश्यन्ते अतः
 पृथिव्यादिभूतेषु मनश्चादिकं तदुपप्लम्भकसत्त्वं वानुगतमित्युच्यतेइति ।
 पञ्चमं रूपमाह । अथैषामिति । गुणेषु वर्तमानं यद्भोगापवर्गजातं भोग-
 विवेकख्यातिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाख्यामित्यर्थः । नन्वेवं गुणेषु
 वर्तमानमर्थवत्त्वं कथं भूतानां रूपं स्यात्तत्राह । गुणास्तन्मात्रेति । ननु
 भोगापवर्गौ शब्दाद्युपलब्धिविवेकख्याती ते चान्तःकरणएव वर्तन्ते न
 साक्षाद्गुणेष्विति चेच । अनागतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरपि प्रल-
 यकाले गुणेष्वेवावस्थानात् कारणक्रमेणैव कार्येष्वनुगतयोरभिष्यत्तेरिति ।
 पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । तेष्विति । इदानीं भूतेषु इदा-
 नीमुत्पत्तेषु इदानींतनेषु स्थूलभूतेष्वित्यर्थः । तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभा-
 वात् इदानीं भूतेष्वित्युक्तं स्वरूपदर्शनं च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वारमुक्तं
 जयो वशीकारः । तत्र पञ्चेति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः साम-
 ग्र्येणानुगतादिति भावः । वशीकारमेव कार्यद्वारा लज्जयति । तज्जयादि-
 ति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्त्वस्यपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु
 तन्मात्राण्येव केवलानि गुणपुरुषार्थयोरपि संयमेन साक्षात्कृतत्वादिति ।
 भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति ।

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४४ ॥

तत्र त्रिषु मध्ये, ऽणिमाद्दृष्टसिद्धीर्व्याचष्टे । अणिमेति । स्वेच्छया यदणुपरिमाणशरीरो भवति तदणिमा । संकल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवा-पचयेन सौत्प्यं देहस्य भवति, भूतप्रकृतिवशित्वादिति । एवं सर्वत्राणिमा-द्याश्च शास्त्रे गणिताः ।

अणिमा महिमा चैव * लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।

प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥

गुणेष्वसङ्गे वशिता यत्कामस्तदवस्यति ।

इति । लघिमानमाह । लघुरिति । गुह्यतरशरीरोपीषिकातूलवल्लघुर्भ-वतीत्यर्थः । स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेषः । अवयवोपचयेनाद्गुलिदैर्घ्या-दिति । एताश्चतस्रः स्थूलसंयमसिद्धयः । स्वरूपसंयमस्य सिद्धिमाह । प्राकाम्यमिति । इच्छानभिघात इति । सत्यामिच्छायां नास्य रूपं भूतस्य रूपैर्मूर्त्यादिभिर्विह्वल्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वादित्यर्थः । तस्योदाह-रणं भूमाविति । उन्मज्जति जलमिव भूमिमुद्विष्टोत्तिष्ठति निमज्जति जलइव भूमौ प्रविशति चेत्येवमादिः प्राकाम्यमित्यर्थः । सूक्ष्मसंयमस्य सिद्धिमाह । वशित्वमिति । भूतभौतिकेष्विति । भूतेषु व्यष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम् । जगद्धा-पारवर्जमिति वेदान्तसूत्रेण सिद्धेष्वदिसर्गसामर्थ्याभाववचनादिति । वशी-भवति स्वेच्छया परिणामने समर्थो भवति तत्कारणतन्मात्रविजयात् । तथा तेषामवश्योऽपि भवति । रागा † दित्यर्थः । अन्वयसंयमस्य सिद्धि-माह । ईशित्वमिति । तेषामिति । तेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्ति-विनाशयोर्व्यूहाख्यसंस्थानविशेषे च समर्थो भवति भूतानां मूलप्रकृति-विजयादित्यर्थः । अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह । यत्रेति । यत्र कामाव-सायित्वमिति । तान्त्रिकी परिभाषा पुराणेष्वप्येवमवगमात् । भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः । विजितार्थसंबन्धो हि

* सूक्तिरिति पा० २ ।

† रागादिनेति पा० २ ।

योगी यद्यदर्थतया यद्यद्दस्तु संकल्पयति तत्तद्दस्तु तदर्थकमेव भवति क्रि-
मप्यमृतस्याद्यै संकल्प्य भोजयन् जीवलाकं सुखाकरोतीति । नन्वेवं योगी
जलमपि तेजः कुर्यात् धर्ममप्यधर्मं कुर्यात् इत्यव्यवस्थैश्च स्यादित्याश-
ङ्काह । न च शक्नोतीति । पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवहरति
अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहारासंभवात् । विरोधमेव दर्शयति ।
अन्यस्येति । पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेष्वेव संकल्पादिति वाक्यार्थः ।
तथा च श्रुतिः । 'धाता यथापूर्वमकल्पयति'ति । स्व नियमपालनार्थमन्त-
र्यामिणा तथैव सिद्धः प्रेर्यतइति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति । इत्यष्टावैश्वर्या-
णीति । अणिमाद्यष्टसिद्धिव्याख्यापूरणार्थैव प्राकाम्यमत्र भाष्यकारैः कथितं
न त्वत्र सूत्रे प्राकाम्यमणिमर्दिमध्ये विवक्षितं तदुर्मानभिघात इत्यनेनैव
प्राकाम्यग्रहणेन पौनरुक्त्यापत्तिरिति । कायसंयममदित्यादि सुगमं, प्रसि-
द्वुत्साम्निद्विद्वयविवेचनानपेक्षया केवलां कायसंपदं सूत्रकारो विवृणोति ।

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंयमात् ॥ ४५ ॥

वज्रस्यैव संहननं प्रहारो यस्येति वज्रवचिबिडो दृढः संघातो
यस्येति वा वज्रसंहननः । भाष्यं सुगमम् । शाह्यसंयमस्य सिद्धय उक्ताः ग्रह-
णसंयमस्य सिद्धीराह ।

ग्रहणस्वरूपास्मिन्वान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु संयमात्साक्षात्का-
रपर्यन्तात्* द्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थः । ग्रहणं व्याचष्टे । सामा-
न्येति । वृत्तिरालोचनं विषयाकारपरिणामविशेषः चिन्तावधारणाभिमा-
नसंशयरूपादन्तःकरणानामसाधारणवृत्तिचतुष्काद्विलतयो दर्शनस्पर्शनना-
मा यद्यपि स्मिपि स्मरणाद्यनुरोधेनान्तःकरणस्यैव । तथापि चतुराद्युपल-
म्भेनैव भवतीति ह्यत्वा दर्शनादिश्चतुरादीनामुच्यते । तथा चोक्तं सांख्ये

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्माच्चिद्विधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥

इति । न तु अलोचनशब्दार्थो निर्विकल्पकं ज्ञानं चतुरादिमात्र-
 वृत्त्येवेति कल्पनीयम् । एवं सति चतुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि ग्रहणसंभ-
 वात् सर्ववृत्तीनां वित्तनिष्ठत्वस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाच्च । ये तु बौद्धा विशे-
 षस्य मनोमात्रस्य गोचरत्वमध्यपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविषयिणी-
 माहुस्तान् प्रत्याचष्टे । न चेति । न च तत् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण ग्रह-
 णमाकारो रूपं यस्य तथा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः कथमित्यादि । स
 विषयगतेः विशेष इन्द्रियेणानालोचितः कथं मनसानुव्यवसीयेत एह्येत
 मनसा बहिरस्वातन्त्र्यात् अन्यथा चतुराद्यगोचरार्थानां मनसा विशेषग्रह-
 णप्रसङ्गादित्यर्थः । इन्द्रियाणां तृतीयं रूपमाह । स्वरूपमिति । प्रकाशा-
 त्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्या ये ऽयुतसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहंकार-
 रूपास्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहे द्रव्यमिन्द्रियमित्यर्थः । तत्र
 विशेषाः ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकाराः परिणामभेदाः सामान्यं च चतु-
 ष्टादीति । ननु पूर्वसूत्रवदत्रापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवोचितम्
 अन्यथा ग्रहणाख्यप्रथमरूपस्याप्यत्रैव प्रवेशापत्तेरिति चेत्सत्यम् । सामान्य-
 प्राधान्येनैव स्वरूपत्वमत्रापि विवक्षितम् । तथापि भूतवदिन्द्रियस्यापि
 सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तनिषेध* प्रतिषेधायैव समुदायो द्रव्यमित्युक्तम् ।
 तेषां तृतीयं रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपम् । अवयवशब्देनो-
 क्तोहंकारः तत्राभिमानाख्यवृत्तिभ्रमनिरासायास्मितालक्ष्ण इति विशेषणम्
 अस्मितावृत्तिक इत्यर्थः । ननु कथमहंकार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षा-
 यामाह । तस्येति । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा एवम-
 हंकारस्य सामान्यस्य चतुरादीनि विशेषाः कार्यत्वात् । अत इन्द्रियेष्वनु-
 गततया अहंकार इन्द्रियाणां रूपं भूतानां तन्मात्रवदिति भावः । इन्द्रियाणां
 चतुर्थं रूपमाह । चतुर्थमिति । महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसा-
 यात्मका इति गुणानां विशेषणं व्यवसायाख्यबुद्धिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा
 इत्यर्थः । एतेन पूर्वाक्तभूतजयसूत्रेण्यन्वयाख्यचतुर्थरूपमध्ये महदहंकारयोः

* भवेति पा० २ ।

प्रवेश इत्युच्येयं युक्तिसाम्यादिति । येषामिति । साहंकाराणि सान्तःकरणानि । पञ्चमं रूपमाह । गुणोष्णिति । इन्द्रियप्रकृतिगुणोष्णित्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थे व्याचष्टे । पञ्चस्त्विति । यथाक्रमं ग्रहणादिक्रमेण संयमः कार्ये इति शेषः । ततश्च तत्रतत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयात् सर्वरूपैरिन्द्रियजयन्तद्वृशीकारो भवतीत्यर्थः । ततश्च वत्सानुसारिण्यइव गात्रोस्य संकल्पानुविधायिस्य इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेषः । इन्द्रियजयात्सिद्धीराह ।

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

व्याचष्टे । कायस्येति । अनुत्तमो मनोवक्कीघ्नतरः कर्मेन्द्रियवृत्तिविजयाद्भवति । विकरणभावस्य स्वरूपमाह । विदेहानामिति । स्थूलदेहसंपर्करहितानामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति । करणसामान्योपलक्षणम् । विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह । अभिप्रेतेति । अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देशादिषु वृत्तिलाभ इष्यते तत्रैव भवतीत्यर्थः । तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्वभावो व्यापितेति यावत् । य एवंविधकरणभावोपपन्ना योगिनस्तएव स्थानेस्थाने विदेहा इत्युक्ताः । सर्वेति । सर्वासां व्यक्तिभेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृतीनां सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां च सर्वेषां स्वेच्छयानुविधानं प्रधानजय इत्यर्थः । ननु भूतप्रकृतिजयो भूतजयो वा कथमिन्द्रियजयादिति चेत् न । भूतजयरूपपूर्वभूमिकायामेव तयोर्जितत्वेनोत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजयकथनादिति । एतएव च प्रधानजयिनः पूर्वं स्थानेस्थाने प्रकृतिलया इत्युक्ताः प्रकृत्या सहैकतां गता इति प्रकृतिलयाः प्रकृतिवशिनः । एतास्तिष्ठ इति । अत्र सिद्धिविशेषाणामेव मधुप्रतीकसंज्ञावगमाद्योगभूमिचतुष्टयस्य पृथगेव पश्चाद्ब्रह्ममाण्डवाच्च । योगभूमेर्मधुप्रतीकसंज्ञेति कस्य चिद्व्याख्यानमत्रो धूमलत्वादुपेक्षणीयम् । तत इति सौत्रं पदं व्याचष्टे । एताश्चेति । नन्विन्द्रियजये कथं प्रकृतिमहदहंकाराणां जय इति चेत् । इन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपत्रयत्वात्तेषामिति । तदेवं याह्यग्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्त्वा गहीतृसंयमस्य सिद्धिमाह ।

सुखपुरुषान्यताख्यातिमाचस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

मात्रशब्देन संयमरूपा ख्यातिर्लब्धा तथा सत्त्वपुरुषान्यतासंय-
मस्य धर्मधर्म्यभेदात् तद्वृत्तशिवत्तस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेषु अधि-
ष्ठातृत्वं स्वेच्छ्रया विनियोकृत्वं स्वदेहद्वयं भवति । तथा प्रकृतिपुरुषा-
दिसर्वज्ञानृत्वं च भवतीत्यर्थः । अत्रापि संयमः साक्षात्कारपर्यन्तो
बोध्यः संयमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात् । ननु परार्थात्स्वार्थसंयमादितिसू-
त्रोक्तसंयमतो ऽस्य को भेदः येन तत्र पुरुषज्ञानं सिद्धिरत्र अन्या सिद्धिरिति
सिद्धिभेदः स्यात् । उच्यते । तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न-
एव संयम उक्तः न तु अपरिच्छिन्ने पुरुषे । अत्र तु तेन संयमेन ज्ञाने
परिपूर्णं पुरुषे बुद्धिदिवेकसंयम उच्यते इति विशेष इति । ननु सत्त्वेति-
विशेषवचनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्यादौष वक्तुमुचितमिति चेत् । रजस्त-
मोभ्यां पुरुषे साक्षाद्विश्रेकाभावात् बुद्धिसत्त्वाविवेकद्वारैव देहेन्द्रियादि-
ष्वविवेकात् स्वप्नबाधिर्याद्यवस्थासु चेतने देहेन्द्रियादिविवेकस्य योगार-
म्भकालएव बालकैरप्यवधृतत्वाच्चेति । तदिदं सूत्रं व्याचष्टे । निर्धूतेति ।
परवैशारद्यं परमस्वच्छता अतिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बोद्बुहणसामर्थ्यमिति
थावत् । परमवशीकारसंज्ञा च परमाणुपरममहत्त्वान्तोस्य वशीकार
इत्युक्ता । रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य । सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
विवृणोति । सर्वात्मान इति । सर्वात्मान इत्यस्य विवरणं व्यवसायव्य-
वसेयात्मका इति करणतद्विषयात्मका इत्यर्थः । अशेषदृश्येति । संक-
ल्पमात्रेण पुरुषैः संयुक्ता असंयुक्ताश्चाशेषभोग्यवस्त्वाकारेण परिणता भूत्वा-
पतिष्ठन्ते योगिनं, तत्र हेतुगर्भविशेषणं स्वामिनं क्षेत्रज्ञमिति । यतोसौ भोक्तृ-
त्वात्प्रेरको ऽतस्तम् अयस्कान्तलोहवदुपतिष्ठन्तइत्यर्थः । यद्वा यतोसौ स्वामी
ईश्वरः क्षेत्रज्ञश्च परिणामक्षेत्राणि गुणादीनि प्रवर्त्तयति परिणामनप्रकारै-
र्जायतेत्यर्थः । यदपि सर्वं पुरुषाः सर्वगुणानामविशेषेण स्वामिनस्तथापि
पापादिप्रतिबन्धात्सर्वं गुणाः सर्वदा सर्वपुरुषाच भोग्यत्वेनोपतिष्ठन्तइति
भावः । तथा च श्रुतिः । 'स यदि पितृलोककामः संकल्प्यादेवास्य पितरः
समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिरिति । क्रियैश्वर्यरूपां सिद्धिं व्याख्याय ज्ञानैश्वर्यरूपां
व्याचष्टे । सर्वज्ञानृत्वमिति । सर्वात्मनां सर्वपुरुषाणां बहुमुक्तेश्वराणां

शान्तादिरूपधर्मविशिष्टगुणानां चैकदेव ज्ञानं सर्वज्ञातृत्वमित्यर्थः । तस्य संज्ञा विवेकजमिति । विवेकेन जायमानं यथार्थसाक्षात्कार इति यावत् । अथ वा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानमित्यर्थः । सान्वयेयं संज्ञेति । विशेष-संज्ञाया अन्वर्थतामाह । यां प्राप्येति । क्षीणक्लेशबन्धनत्वात् शोकशून्यतेति भावः । सर्वसिद्धिमूर्द्धन्यं विवेकख्यातिरूपसंयमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षाख्यं सिद्धान्तरमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

अपिशब्दः कैवल्यमित्यनेनान्वेति । तथा च विवेकख्यातिनिष्ठात एव विवेकख्याती तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सति असंप्रज्ञातयोगेन दुःखदोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणां चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः । वैराग्यकारणमाह । यदेति । क्लेशकर्मक्षयरूपकर्त्तव्यसमाधौ यदा योगिन एव भवति एवं विचारो भवति । एवंशब्दार्थमाह । सत्त्वस्येत्यादिना सत्त्वादीत्यन्तेन । वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्ये पुरुषार्थे प्रतिपादयति । एवमस्येत्यादिना न भुङ्क्तेत्यन्तेन । अत्र न भुङ्क्तेति वचनात् भोगाभाव एव पुरुषार्थे इति स्मर्त्तव्यं, दुःखाभावस्तु परम्परया पुरुषार्थे इति भावः । इदानीं सूत्रार्थं ध्याचष्टे । तदेतेषामिति । तत् तदा यदेत्युक्तेनान्वयः । तदा परवैराग्यावस्थार्यां संस्काररूपाणां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यावस्थमनसि क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावकानां चरितार्थानां समाप्तपुरुषार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्याख्यो भवतीत्यर्थः । मोक्षेण पुरुषस्य परिणाममपाकरोति । तदेति । कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह, अथ वा संप्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनस्तत्प्रत्यूहसंभवे तन्निराकरणप्रकारमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः तेषां स्वर्लोके

नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्मयाकरणमुपायः । सङ्गे स्मये च का चतिस्तत्राह सङ्ग स्मयाभ्यां पुनरपि संसारप्रसङ्गात् । सङ्गः प्रीतिः स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताभिमान इत्यर्थः । तत्र यस्यां भूमिकायां स्थान्युपनिमन्त्रणं भवति तां वक्तुं योगिनां भूमिकाचतुष्टयमाह । चत्वार इति । प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह । तत्राभ्यासीति । प्रवृत्तमात्रं न तु निष्प्रवृत्त्योतिज्ञानं यस्य स तथा सवितर्कादिरूपापरप्रत्यक्षवान् न तु चतंभरपञ्च इत्यर्थः । मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह । चतंभरेति । चतं सत्यमेव विभर्तीति व्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव चतंभरा प्रज्ञात्र विवक्षिता सा च परिशेषात् निर्वितर्करूपा भूमिकैव तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादावेवान्तर्भावादिति । प्रज्ञाज्योतिषः स्वरूपमाह । भूतेति । चतंभरप्रज्ञातोस्य विशेषमाह । सर्वेष्विति । सर्वेषु भावितेषूत्पादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृतो रक्षारूपे बन्धो येन स तथा, तथा भावनीयेषु उत्पादनीयेषु विशेषादिसिद्धादिष्वसंप्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनवानित्यर्थः । अतिक्रान्तभावनीयस्य स्वरूपमाह । चतुर्थे इति । चित्तप्रतिसर्गाऽसंप्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्रं कर्त्तव्यमवशिष्यतइत्यर्थः । प्रज्ञाज्योतिषोस्य विशेषमाह । सप्तविधेति । प्रज्ञा जातेति शेषः । युक्तासु योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधारयति । तत्रेति । प्रथमभूमिकायां तावन्महेन्द्रादीनामेतादृशानुग्रह एव न भवति तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय उपेक्षणीया एव भवन्ति अतो मधुभूमिकायां द्वितीयायामेव निमन्त्रणं भवतीत्याशयः । साक्षात्कुर्वतः स्वस्यं मधुमती भूमिका जातेत्यनुभवतः । अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता, निष्प्रवृत्तमधुभूमिकस्येत्यर्थः । उपनिमन्त्रणप्रकारमाह । भो इहेत्यादिना देवानां प्रियमित्यन्तेन । सङ्गस्मयाकरणं व्याचष्टे । एवमभिधीयमान इति । सङ्गदोषान् विषयप्रीतिजान् । दोषचिन्तनप्रकारमाह । घोरेश्वित्यादिना कुर्यामित्यन्तेन । सङ्गं त्यक्त्वा यत् कर्त्तव्यं तदाह । स्वस्तीत्यादिना । भावयेत् कुर्यात् । स्वयं विवृण्वानस्तत्कारणदोषमाह । एवमहमिति । न भावयिष्यति न चिन्तयिष्यति यत्रोपचर्यः यत्रप्रतीकार्यः । सङ्गस्मयाकरणस्य फलमाह । एवमस्येति । सर्वज्ञत्वेपि वैराग्यान्मोक्ष इत्युक्तं यदि च

रागस्तिष्ठति तदा तद्रागनिवृत्तये पूर्ववत्सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह ।

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकज्ञं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

विवेकात्पूर्वसूत्रोक्तात्सत्त्वपुरुषान्यताख्यात् जायमानं विवेकज्ञं ज्ञानम् इतरख्यावृत्ततया सर्ववस्तुनामशेषविशेषैः साक्षात्करणमिति यावत् । तत् क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवतीत्यर्थः । प्रतिलक्षणं सर्वं वस्तु परिणामते अतः क्षणेषु तत्क्रमेषु च संयमेन साक्षात्कारे सति सर्ववस्तुनां सर्वपरिणामतत्क्रमयोरपि ज्ञानात् सर्वस्य वस्तुनो विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः । यद्यपि अपिशब्दः सूत्रे नास्ति तथापि ततश्च विवेकज्ञं ज्ञानमित्यागामिभाष्यगम्यः । क्षणशब्दार्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथेति । यथा लोटादेर्भिद्यमानस्य यस्मिन्नवयवे परिमाणपकर्षकाष्ठा सोपकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुः । एवं कालस्यापकर्षावधिभूतो ऽवयवविशेषः पूर्वापरांशशून्य इत्यर्थः । क्षणस्य लक्षणान्तरमाह । यावता वेति । जह्यादित्यनेनैकं लक्षणं संपद्येतेति च लक्षणान्तरम् । अन्यथा वैयर्थ्यात् । अवयवविद्रव्यस्य देशत्यागो बहुक्षणेनापि कदाचिद्व्यति अवयवानां क्रमेण संचारादित्युक्तम् । परमाणुरिति । अवयविना देशस्य क्रियया अनेकक्षणेन जनितं देशत्यागादिकं व्यावर्त्तयितुं चलित इत्युक्तम् अत्र दृष्टान्तादिना परसूत्रेण च साक्षादेवाचार्येण परमाणुवचनात् । वैशेषिकोक्तपरमाणुवोप्यस्माभिरभ्युपगम्यन्ते ते चास्मद्वर्शने गुणशब्दवाच्या इत्येव विशेषः । न चानेकात्मकपृथिव्यादिभूतपरमाणुरेवात्र वाक्ये परमाणुशब्दार्थो युक्तः । अत्र भूतरूपविशेषस्याप्रकृततया द्रव्यशब्दस्य विशेषपरत्वे प्रमाणाभावात् सावयवस्य पृथिव्यादिपरमाणोर्निरवयवकालपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । न च प्रकृतेरणुपरिमाणासिद्धिः । परंपरया पृथिव्यादिभावापचानां गुणानां परिमाणाकाङ्क्षायां न्यायवैशेषिकसिद्धाणुपरिमाणस्यैव रह्यौचित्यात् स्वशास्त्रानुक्ततया परोक्तमविरोधि चेति न्यायेन परोक्तपरिमाणस्यैवादर्त्तव्यत्वात् । न चास्मद्वर्शने गुणाख्यप्रकृतेर्विभुत्वमेवावगम्यतइति वाच्यम् । अन्तःकारणाकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन तदुपपत्तेः । सर्वगुणानां विभुत्वे सत्त्वपरिणामहेतुतोभसंयोगाद्यसंभवादिति । तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि

गुणाः सन्तीति तेषु पृथिवीस्वयञ्जकगन्धाद्यनङ्गीकारेणास्मात्सिद्धान्ते
 पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति । तेषां व्याख्याय क्रमं व्याचष्टे ।
 तत्प्रवाहेति । तेषां तृणानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्या-
 विलता क्रम इत्यर्थः । इदानीं तृणातिरिक्तः कालो नास्ति मुहूर्त्तादि-
 रूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गात्स्वशास्त्रशिद्धान्तमवधारयति । तृणत-
 त्क्रमयोरिति । तृणेषु तत्क्रमेषु चाध्यवहितानन्तर्यरूपेषु वस्तुभूतः समा-
 हारो मिलनं नास्ति अतो मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिकल्पितसमाहार एके-
 त्यर्थः । नन्वेवं स्थूलकालाभावे कथं लोकानां तद्व्यर्थबुद्धिरिति तत्र
 विकल्पतया समाधत्ते । स खल्वयमिति । नन्वेवं तृणोपि विकल्पमात्रेण
 भवतु कालव्यवहाराविशेषात्तृणव्यवहारस्य च परमाणुक्रियादिभ्य एव
 संभवादिति तत्राह । तृणस्त्विति । तृणाख्यस्तु कालो वस्तुकोटौ
 प्रविष्टः यतः क्रमावलक्षी क्रमेण लप्यते आश्रीयते तृणरूपप्रतियोग्यनु-
 योगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । क्रमश्चेति । क्रमो ह्यानन्तर्य-
 रूप इत्यर्थः । ननु यः तृणो वस्तुभूतः स किंस्वरूप इत्याकाङ्क्षायामाह ।
 तं कालेति । तस्य च कालस्य तृणद्वयावस्थायिद्रव्यान्तरभ्यां विभाग
 इति भावः । कालनित्यत्वश्चुतिस्मृतयश्च प्रवाहरूपकालपरः । स च
 तृणाख्यः कालः सत्त्वादीनां द्रव्यरूपः परिणामविशेष इति । बौद्धमत-
 च्चास्माकप्रयं विशेषो यदस्माभिर्धर्मिणाहकप्रमाणवलात् तृण एवास्ति
 इष्यते । तृणस्यैवप्रत्यभिज्ञाद्वभावात् न तृणातिरिक्तः तृणिकः पदार्थः
 कश्चिद्विद्यते तैस्तु तृणमात्रस्थाख्येव पदार्थः सर्वे इष्यतइति तच्च स्थानेस्थाने
 निराकृतं कार्यकारणव्यवस्थानुपपत्त्यादिभिरिति । तदस्मिन् शास्त्रे तृण एव
 काल इति सिद्धान्तः । कालोत्र नाभ्युपगम्यत इति कस्यचित् प्रलापस्तु भाष्य-
 र्थाविवेकमूल इति । यत्तु पूर्वदेशसंयोगाद्व्यवच्छिन्नः परमाणुक्रियादिरैव तृण
 कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहुः । तत्र । विशिष्टस्याति-
 रेकानतिरेकयोर्भयोरुभयतस्याशादतिरेके स्वसिद्धान्तविरोधात् अस्म-
 न्ततप्रवेशाच्च । अस्माभिस्तादृशस्यैव गुणपरिणामस्य तृणत्ववचनात् ।
 अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्संबन्धानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन तृणव्यव-

हारजननात्मत्वात् नित्यकालेपि च प्रमाणं नास्ति इदानीमित्याद्यखिल-
व्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयकत्वात् कार्यकारणभावादीनामपि
क्षणघटितत्वादिति । एतेन नित्यादिगण्यप्रामाणिकी व्याख्याता, सामा-
न्यतो द्वित्र्यवहाराभावात् । पूर्वादिष्ववहारस्य च पराभ्युपगतदिगुपा-
धिभिरेव संभवात् सामान्यतः कालाद्वित्र्यवहारसत्त्वेपि आकाशादेव
तदुपपत्तेश्च, अन्यथा पृथिवीजलतेजसादिभिर्रूपाधिभिर्देशाद्यतिरिक्त-
पदार्थः स्यादिति, कालाच्च दिश्यं विशेषः यत् कालः क्षणरूप इष्यते
दित्तु सर्वथैव नेष्यतदिति । शास्त्रे दिक्सामान्यव्यवहारस्तु पूर्वपश्चि-
मनियामकोपाध्याच्छिवाकाशेन बोध्यः स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहार-
वदिति । अत एव श्रुत्यादिषु कुत्र चिदाकाशाच्छेत्रं क्वचिच्च दिशः श्रोत्र-
मिति वचनमन्यान्यमविरुद्धं दिगाकाशयोरेकत्वादिति दिक् । क्षणतत्क-
्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्तं तत् प्रपञ्चयति । न चेत्यादिना
नास्ति तत्समाहार इत्यन्तेन । सहभावाभ्युपगमेपि क्रमो न संभवतीत्याह ।
क्रमश्चेति । असंभवे हेतुमाह । पूर्वस्मादिति । तस्मात्सर्वत्रैव वर्तमान-
लक्षणाः सत्त्वेक एव क्षणस्तिष्ठति न पूर्वोत्तरे क्षणा इत्यतो नास्ति तयोः
क्षणतत्क्रमयोर्वास्तव्यं मिलनं मुहूर्त्तादिरूपमित्यर्थः । वक्ष्यमाणोप-
पादकमादौ वक्ति । ये स्थित्यादिना सर्वधर्मा इत्यन्तेन । ये पुनर्भूतभविनः
क्षणस्ते सर्वेपि सर्ववस्तुपरिणामाधारा एकदैव धार्मिकाद्यदर्शनतः क्षण-
पर्यायकालत्वेनैव परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे क्षणप्रतियोगीत्याद्युत्तरसूत्रे
व्याख्येयाः, तेन हेतुना एकैकेन क्षणेन कृत्वो लोकः परिणाममनुभवति
प्राप्नोति । यतः तत्क्षणापारूढा एकैकक्षणापारूढाः धर्माः पदार्था इत्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह । तयोः क्षणेति । ततश्चेति । ततश्च क्षणतत्-
क्रमसामान्यात्कारादखिलपरिणामतत्क्रमसामान्यात्कारद्वारा सर्ववस्तुनामन्या-
न्यव्यावृत्ततया स्वरूपावधारणं भवतीति सूत्रार्थ उक्तः । उत्तरसूत्रमवतार-
यति । तस्येति । तस्य विवेकज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पादनाय
एकमुदाहरणमुपन्यस्यतइत्यर्थः ।

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥५२॥

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् भेदावधारणस्यासंभवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिविवेकेन साक्षात्कारः पौरुषेयो भवतीत्यर्थः । तत्रादौ जात्यान्यतावच्छेदस्यासङ्कीर्णमुदाहरणमाह । तुल्ययोर्देशेति । कालभेदेन समानदेशस्थयोर्हि समानरूपयोगांगवययोर्भेदा जातिभेदादेवानुमातुं शक्यतइति । अत्र षड्वाशब्देनातिसारूप्याद्भवयो लक्षितः सारूप्याधिका षडवैवेति । लक्षणान्यान्यत्वावच्छेदनस्यासंकीर्णादाहरणमाह । तुल्यदेशेति । लक्षणमभिव्यक्तो धर्मभेदः । देशेनान्यत्वावच्छेदनस्यासंकीर्णादाहरणमाह । द्वयोरिति । देशभेदप्रकारमाह । पूर्वमिदमुत्तरमितीति । इदानीं जात्यादिभिर्ब्रान्यान्यतानुमानं न संभवति तादृशविवेकज्ञानस्यासंकीर्णमुदाहरणमाह । यदा त्विति । यदा तु पूर्वदेशस्थितमामलकं विषयान्तरव्ययस्य ज्ञातुर्विवेकं कुरिष्यते योगिन उत्तरस्मिन् देशउपावर्त्तते संबध्यते देवादिना तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमुत्तरदेशोपलक्षितं चेदमिति विवेकानुपपत्तिः । आमलकयोर्जात्यादित्रिकसाम्यात् । असंदिग्धतत्त्वज्ञानं चोद्देश्यम् इत्यत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकज्ञानात्प्रतिपत्तिरितीत्यर्थः । ननु क्षणतत्क्रमयोः संयमात् कथमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति पृच्छति । कथमिति । उत्तरं, पूर्वति । आमलकस्य क्षणेन सह वर्त्ततइति आमलकसहक्षणः चैत्रसहोदर इतिवत् । एवंविधः पूर्वादेश आमलकान्तरेण सहक्षणादुत्तरदेशाद्विचोऽतः स्वदेशतयाप्राप्या ते आमलके भिन्ने एकस्य एकदा विरुद्धदेशसंबन्धासंभवादिति । एवं तयोर्भेदं प्रसाधैकदेशसंबन्धदशायां विवेकयहणोपायमाह । अन्येति । अन्ययोर्भिन्नयोः पूर्वोत्तरदेशसंबन्धक्षणयोरनुभवः साक्षात्कारस्त्वामलकयो रन्यत्वे हेतुर्यथोक्तविवेकयहे कारणमित्यर्थः । अत्र चोदाहरणे क्षणसंयमादेव विवेकज्ञानं दर्शितम् एतदनुसारेण क्षणक्रमसंयमादपि विवेकज्ञानस्यादाहरणमुत्प्रेषमिति भावः । तद्वया द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनिष्ठताविवेकज्ञानं क्षणक्रमसाक्षात्कारं विना न संभवति अतः क्षणक्रमसं-

यमसूत्रकारणमिति । एतेनैव स्थूलद्रष्टान्तेन परमसूत्रेष्वपि क्षणतत्क्रमानुभवात् विवेकज्ञानमनुमेयमित्याह । एतेनेति । तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्यान्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्ययः पूर्वयोः परमाणुदेशसाहित्यक्षणयोः साक्षात्करणात् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणामभीप्सोर्यागिने भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुरुक्त उत्तरस्य परमाणोरित्यादिना । यत् उत्तरस्य परमाणोः पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिः पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तिता भिन्ना तयोः सहक्षणभेदात्साहित्यक्षणयोर्भिन्नत्वादित्यर्थः । तदेवं नात्यादिभेदात् देशसंबन्धक्षणभेदाच्च तुल्ययोरन्यताप्रत्ययं प्रतिपाद्य मतेष्येत्समानमिति प्रतिपादयितुं तन्मतमाह । अपरे त्विति । अपरे वैशेषिका वदन्ति नित्यद्रव्यवृत्तयो ऽन्या विशेषा इति । अन्याः प्रलयकालस्थाः मुक्तेषु ह्यात्मसु सर्वेषु तुल्यजातिलक्षणदेशेष्वन्यान्यं विभाजकान्तरासंभवेन विशेषनामा भेदकः कश्चन पदार्थोवश्यं वाच्यः । तथा च परमाण्वादिष्वपि स एवान्यताप्रत्ययं करोतीति तेषामाशयः । तत्रापीति । तन्मतेपि देशादीनां योगबुद्धिगम्यक्षणान्तानां भेदाप्यखादीनामन्यत्वे हेतुस्त्येवेति समानमित्यर्थः । मूर्तिः संस्थानं व्याधिः व्यवहितता एतद् द्वयमधिकमत्रोक्तम् । अत इति । यतो मूर्तिव्यवधिर्जात्यादिर्नित्यद्रव्येष्वप्यस्ति भेदको ऽतः परैरुक्तं मूलपृथक्त्वं मूलेषु नित्यद्रव्येषु विशेषपदार्था नास्ति मूर्तिव्यवधिजातिभ्यो भेदेनातिरेकेण पृथक्त्वस्याभावात् तैरेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेरिति वार्ष्णेय आचार्यो मन्यतइत्यर्थः । ननु वार्ष्णेयमते मुक्तपुरुषेषु मूर्त्याद्यभावात्कथं विभागव्यवहारः स्यादिति चेन्न । बद्धावस्थायां ये मूर्त्यादयः स्थितास्तएव मुक्त्यवस्थायामपि योगिभिरुच्यमाना अन्यान्यभेदव्यवहारं जनयन्तीति अभ्युगमसंभवादन्वदेशादिरूपाणां तु परमाण्वादीनां प्रलये भेदव्यवहारः स्वगतसूत्रकार्यभेदात् यथोक्तक्षणभेदादिभ्यश्चेति । अत्र वार्ष्णेयमतस्याप्रतिषेधादितमेव स्वमतमिति मन्तव्यम् । विवेकज्ञानस्यैकं विषयं प्रदर्शयदानां सहेतुकां विवेकज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति विवेकज्ञानम् ॥ ५३ ॥

इतिशब्दे हेत्वर्थः । यतो विवेकज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेण उक्तवैराग्यद्वारा संसारतारकं भवतीत्यर्थः । एतेन विवेकज्ञानस्येवं लक्षणं बोध्यम् । अत एवानेन लक्षणोऽन्यत्त्वपुरुषान्यताख्यातिजन्यसर्वज्ञतायाः अपि संग्रहात्तत्र सूत्रे सापि विवेकज्ञानशब्देन भाष्यकारैरुक्तेति । तत्र भाष्यकारः प्रत्येकं विशेषणानि व्याचक्षाणः तत्रकशब्दस्यार्थापत्तिलब्धमर्थमाह । तारकमितीति । लौकिकसामर्थ्यं विनैव यथार्थज्ञानसामर्थ्यं सत्त्वपुरुषान्यतासंयमक्षणतत्क्रमसंयमाभ्यामुद्घोषितं प्रतिभा तद्रुत्थं स्वप्रतिभोत्थं तदेव हि संसारतारकं घटते अतोऽर्थापत्या स्वप्रतिभोत्थमेव तारकशब्दार्थः । प्रतिभोत्थत्वे हेतुमाह । अनौपदेशिकमिति । नहि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शाब्दं भवितुं युज्यते शब्दस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति । सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्दे ऽसंकुचित इत्याह । सर्वविषयमिति । सर्वविषयकत्ववचनान्दित्यर्थः । अतीतेति । अतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादे ऽन्वयार्थः पर्यायैः स्वगतांशैः सर्वथा निःशेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः । नास्ति क्रमः पौर्वापर्यं यत्र ज्ञानइत्यक्रमम् । अक्रमान्तविशेषणैर्लब्धं वाक्यतात्पर्यार्थमाह । एकक्षणोपाहूठमित्यादिना । आरोहोत्रार्थाद्बुद्धिचत्ताविति । विवेकज्ञानस्याखिलसिद्धान्ते निर्वचनस्य बीजमाह । एतदिति । परिपूर्णशब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे । अस्यैवांश इति । अस्यैव सूर्यतुल्यस्य विवेकज्ञानस्यांशो योगप्रदीपः, कः इत्याकाङ्क्षायामाह । मधुमतीति । स्थान्युपनिमन्त्रणसूत्रे चतंभरज्जाख्याद्वितीयभूमौ योगी मधुभूमिक इत्युक्तं सैव च भूमिकात्र मधुमतीति निर्दिष्टा तामादाय सप्रधा प्रान्तभूमिप्रज्ञेति पूर्वोक्तं संप्रज्ञातसमाप्तिपर्यन्तभूमिकाज्ञातं योगप्रदीप इत्यर्थः । ते हि भूमिव्यूहा विवेकज्ञानविषयैकदेशप्रकाशका अतोऽंशा इति भावः । ननु सवितर्कादिरूपास्तथा परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च याः संप्रज्ञातयोगभूमयः पूर्वोक्तास्ता

कथं योगप्रदीपतया विवेकज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेन्न । योग-
वद्विकल्पत्वेन तेषामत्यल्पत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृतभूमितया योगप्रदी-
पानामासामंशत्वेनैव च कण्ठतुल्यभूमीनामंशांशत्वमपि प्राप्तमिति भावः ।
विष्णुपुराणे च सर्वेषामेवेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षया ब्रह्मविवेक-
ज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वं प्रोक्तम्

अन्यं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इति । इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम् । तद्वैषं संयमा-
नां सिद्धिरूपा विभूतयो ऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकज्ञानान्ता ज्ञानक्रि-
यैश्वर्यरूपा विस्तरैणाक्ताः । तत्रायं संशयः किमेतासां विभूतीनामनन्तरमेव
मोक्षो भवति आहोस्विद्वेत्तद्व्यतिरेकेणापीति । तत्र निर्णायकतयोत्तरसूत्रमव-
तारयति । प्राप्तविवेकेति । सूत्रेण सहान्वयः । विवेकज्ञानाख्योत्तमसिद्ध्युपे-
क्षयैव सुतरामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्यइति भाष्याशयः ।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५४ ॥

बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह समाना यदा शुद्धिर्वर्त्यमाणरूपा विवेकसा-
त्तात्काराद्भवति तदैव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । क्व चिदिति शब्दः
सूत्रान्ते तिष्ठति स च हानोपायस्य हसमाप्तिस्त्वचनार्थः । शुद्धिसाम्यं हेतुतः
स्वरूपतश्च व्याचष्टे । यदेति । निर्द्वैतो रजस्तमोद्रव्यरूपो मलो यस्य तत्त-
था । अत एव विवेकख्यातिमात्रे अधिकारः कर्त्तव्यता यस्य न तु सिद्ध्यादौ
तत्तथा ततश्च दग्धानि अनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्यसंसारबीजानि यत्र
तत्तथा । एवं यदा बुद्धिसत्त्वं भवति तदा शुद्ध्या पुरुषस्य स्वरूपमिष
तत् भवति अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुरुक्तः बुद्धेर्दुःखाद्यात्मकत्वाच्चात्यन्तं
शुद्धिसाम्यं कदापीत्येतत्प्रतिपादनायैव शब्दप्रयोगः । यस्मिन्वंशे साम्यं
तदाह । पुरुषस्येति । बुद्धिधर्मत्वात्पुरुषे उपचरितमात्रस्य प्रत्ययाविशेषा-
ख्यभोगस्थाभावः पुरुषस्य शुद्धिः * बुद्धेरपि जीवन्मुक्तदशायां विवेकित्वेन

* बुद्धिधर्मत्वादित्यादि शुद्ध्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्यमित्यर्थः । अत्र सात्वितामात्ररूपभोग-
व्यावर्तनायोपचरितेत्युक्तं पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपचरि-
तो ऽविवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । चिदवसानतारूपस्तु सांख्यसूत्रोक्तो
भोगः स्वत इति, तथा च साक्षी निरभिमान एवं चित्तस्य निरभिमानत्व-
मेव मोक्षहेतु नैश्वर्यादिकमिति पर्यवसितोर्थः । एतस्यामिति । एतस्यां
शुद्धिसाम्यावस्थायां ज्ञातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति
ईश्वरानीश्वरादिसाधारण्येनेत्यर्थः । स्वतन्त्रज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वरः ।
ज्ञाने पुनर्भ्रति । ज्ञानान्तरे काण्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । ननु विवेकसाक्षा-
त्कारहेतौ तत्संयमे सत्यवश्यमेव सार्वज्ञादिकं भविष्यति तत्कथमनीश्व-
रस्य वेत्युच्यतइति चेत् न । संयमे सत्यपि कामानां विना सिद्धानुत्पत्तेः
यागे सत्यापि स्वर्गानुत्पत्तिवत् । किं च यमनियमादङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध-
नियमः तादृशाङ्गवैगुण्येष्यभिमाननिवृत्त्याख्यदृष्टद्वारा कदाचिन्मोक्षः संभ-
वत्येवेति । ननु चेत् कैवल्ये सिद्धपेक्षा नास्ति तर्हि किमर्थं मोक्षाख्यहान-
स्योपायमध्ये सिद्धीनां कथनमित्याशङ्कयामाह । सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति ।
सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धिर्वैराग्यादि तद्वारेण मोक्षोपयोगितयेति शेषः ।
ऐश्वर्ये क्रियाशक्तिरिणमादि ज्ञानं विवेकज्ञानान्तमुपक्रान्तं मोक्षं सूत्रज्ञा-
तेन । परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टद्वारा
कैवल्यमित्यर्थः । अत्र चरिताधिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तं
कैवल्ये पुरुषार्थमाह । तदेति । तदा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वादिगुणादर्शने
चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिरतो दुःखादिप्रतिबिम्बरूपमलरहितः
सन् केवली भवति केवलेषु मुक्तेषु नित्यमुक्तईश्वरे वा ऽविभागं गच्छती-
त्यर्थः । तथा च दुःखभोगनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति । व्याख्यातानि हानो-
पायस्य विवेकख्यातिः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि ससिद्धीनि ॥
इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते विभूति-
पादस्तोत्रोः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थपादः । हानोपायान्तं व्यूहत्रयमतिविस्तरतः पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र संक्षेपादुक्तं न तु तस्याशेषविशेष-
रूपो व्यूह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादारम्भः । तत्रादौ कैवल्य-
योग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह । अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादि-
सिद्ध्यपेक्षया यथोक्तसमाधिसिद्धेरुक्तर्थापि सेत्स्यति ।

जन्मैषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

क्रमेण सिद्धीर्व्याचष्टे । देहान्तरितेति । ऐहिकेन कर्मणा देवादिदेहा-
न्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती अणिमादिसिद्धिर्जन्मजेत्यर्थः । अेषधिजसिद्धि-
माह । अेषधिभिरिति । असुरभवनेषु रसायनं यदेषधिद्रव्यं तदुद्वेत्ये-
वमादिः सिद्धिरोषधिभिरित्यर्थः । असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणो-
क्तम् । अत्राप्येषधीभिः सुवर्णादिसिद्धीनां भावात् । शेषं सुगमम् । पञ्च-
विधिसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारितः । सिद्धिप्रकारोष्मिन्नेव प्रस-
ङ्गे कियद्विः सूत्रैः प्रतिपादनीयः तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययो-
रुत्पत्तिप्रकारप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वात्यापयति । तत्र कायइति । निर्माण-
चित्तेत्यत्तिप्रकारस्य सूत्रान्तरेण वक्ष्यमाणत्वाद् अत्र कायेन्द्रिययोरैव ग्रहणम् ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

मनुष्यादिजातिरूपः परिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु संकल्पमात्रादित्यर्थः । मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वं परिणाम्य स्थितानां कायेन्द्रियाणां कामरूपतादशायां यो देवतिर्यगादिजातिपरिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु संकल्पमात्रादित्यर्थ इति व्याख्यान्तरम् । अणिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् । अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरङ्गादिवैभवं तथा कायव्यूहादिकमपि याह्यम् । आपूरशब्देनापि प्रकृतीनां संहननमपि याह्यम् । कायव्यूहे च श्रुतिः “स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा शतं दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति”-
रित्यादिरिति । प्रकृत्यापूरे हेतुं वदन् सूत्रं व्याचष्टे । पूर्वपरिणामेति । यतो लोके बल्मीकादीनां सुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रकृ-

तीनामनुप्रवेशाद्भवतीति दृष्टम् । अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययोः
परिष्णामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षाः कायेन्द्रियप्रकृतयः स्वस्वं विकारमनु-
रुहन्ति स्वस्वजातीयां कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति आपूरणानुप्रवेशेनेत्यर्थः ।
तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि इन्द्रियप्रकृतिश्चास्मितेति । दृष्टश्च लोके
तृणराशिनिक्षिप्तस्य बह्मिण्यस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनव्यापी परिष्ण-
मविशेष इति । एतेन वामनाद्यवतारादीनां क्षणादेव त्रिभुवनव्यापित्व-
विश्वरूपत्वादिकं मार्कण्डेयादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदर्शनं च प्रकृत्या-
पूरेण तडिन्मालाभ्यामिव क्षणभङ्गुरेणेति व्याख्यातम् । अगस्त्यादीनां
समुद्रपानादिकं च तोयादिप्रकृत्यपसरणेनेति व्याख्येयम् । एवमेव विश्वं
परमेश्वरस्य मायेति गीयते । ऐन्द्रजालिकवत् क्षणेनैव प्रकृत्यापूरापसा-
रणादिभिर्जगदन्यथयितुमुत्पादयितुं विलापयितुं च परमेश्वरः संकल्पमा-
त्रेण शक्नोति सूक्ष्मदृष्ट्या तु प्रतिक्षणं तथा करोत्येवेति पश्यन्तु योगिनो
भगवन्नृत्यमिति दिक् । ननु योगजधर्मैर्वेलात् प्रकृतय आकृष्यन्तइति
प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिः । तथा स यदि पितृलोककामो भवति
संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानि-
रित्याशङ्कयामाह ।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः चेच्चि-
कवत् ॥ ३ ॥

व्याचष्टे । नहीति । धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे
युक्तिमाह । न कार्येणेति । परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रवर्त्तकमयुक्तमित्यर्थः ।
किं चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाप्यनुक्षणमणूनां क्रिया सर्वसंभवा । न च तत्र
धर्मो धर्मो वा कारणं कस्यापि भोगाहेतुत्वात् । नापि तत्रेश्वरादिसंक-
ल्पादिः कारणं गौरवात् । अतो निरन्तराणुक्रियोपपत्तये लाघवेन गुणत्वे-
नैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम् । अपि च कदा-
चिद्गण्डचक्रादिकं विनापि योगिसंकल्पादेव घटो जायते आदिसर्प
वेश्वरसंकल्पेन बीजान्तराणि विनैव सर्वाणि बीजानि उत्पद्यन्तइति

* तडिन्मालयेवेति सुगमम् ।

परस्परव्यभिचाराद्विमितानां न साक्षात्कारणत्वसंभवः । वृणारणिम-
 ष्यादिषु चाभ्यादिकारणत्वे अन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति
 अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारणं स्वतन्त्रेति सिद्धम् ।
 ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा केन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसंक्रल्पादीनां
 प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति । कथं तर्हीति । सूत्रार्द्धेनोत्तरमाह ।
 वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । अपां पूर्णादद्विः पूर्णात्, केदारान्तरस्य
 विशेषणं सममित्यादित्रिकम् । अपकर्षति त्तिपति प्रावरणमालवालम् ।
 स्वस्वं विकारमिति । स्वस्वसजातीयं विकारं व्याप्नुवन्ति विकारप्रसूतीनां
 परिणामान्तरमित्यर्थः । प्रकृतकायेन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणोक्तं गुणाद्गुणान्तर-
 माप्नावयन्तीत्यपि बोध्यम् । क्रियावदारम्भकसंयोगोपि प्रकृतेः स्वत एव
 भवतीत्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा चेति । न तु प्रकृति-
 प्रवृत्ताविति । संयोगविशेषेष्वपीति बोध्यम् । तथा चाधर्मादिप्रतिबन्ध-
 निवृत्तिद्वारेणैव धर्मादिः परिणामकारणमिति सिद्धम् । अयं भावः । यथा
 संस्कार एव स्मृतिहेतुः सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगततया संस्कारस्यो-
 द्वेधकमात्राः । उद्वेधश्च निद्रादिदोषरूपावरणभङ्गः । तथैव प्रकृतिरेव
 जगत्कारणं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्वेधकाः तत्र
 धर्माधर्मौ स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्वेधकौ ईश्वरस्तु साम्यप-
 रिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्वेधकः कालादयस्तु धर्माद्युद्वेधकतया
 दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्येवं यथायोग्यमूहनीयम् ।
 एतदेव निमित्तकारणतेर्ति गीयते अव्यभिचारात्तु संयोगस्य समवायिकार-
 णत्वमिष्यतएव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति । धर्मस्या-
 धर्मरूपप्रतिबन्धापसारणद्वारा कायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वे उदाहरणमाह ।
 अत्र नन्दीति । नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरो जात इति नन्दीश्वरः । एवं
 नहुषाजगरोपि व्याख्येयः । सिद्धादीनां कायेन्द्रियपरिणामश्चिन्तितः ।
 इदानीं सिद्धानां चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतारयति । यदेति । एक-
 मनस्का निर्मातृमनोमात्रेणैव व्यवहारभाजः । अनेकमनस्काः निर्मातृम-
 नेतिरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजः ।

निर्माणचित्तान्यस्मिन्नामात्रात् ॥ ४ ॥

स्वसंकल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तान्युच्यन्ते तानि बहूनि निर्माणद्वेहसमसंख्यानि भवन्ति तेषां कारणमाह । अस्मितामात्रादिति । अहंकारादित्यर्थः । मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिः संकल्पमात्रेण मनसो निर्मितमात्रत्वादिति । अत्र चित्तशब्देऽ मनोमात्रवाची अहंकारप्रकृतिकत्ववचनाद्बुद्ध्याहंकारात् अपि अनेके स्वप्रकृतिप्रधानबुद्ध्यापूराद्ववन्तीति प्रत्येत्यं युक्तिसाम्यादिति । भाष्ये सचित्तानि शरीराणीत्यर्थः, शेषं सूत्रेण व्याख्यातम् । ननु निर्माणचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विसारितया कायव्यूहेषु वृत्तिसंभवात् किमर्थं द्वेहभेदेनान्तःकरणभेदो ऽभ्युपगम्यते । न हि नैयायिकानामिवास्माकम् अन्तःकरणभेदेनैकदानवहितनानाशरीराधिष्ठानं नसंभवेदिति । अत्रोच्यते । समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्चैकद्वैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन चित्तभेदः सिद्ध्यति । अत एव सर्वज्ञस्यापि विष्णोः स्वसंकल्पनिर्मितचित्तभेदेन रामशरीरे क्रियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति । यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहाच्चिर्मितेषु द्वेहेन्द्रियसंघातेषु अनेकेषु योजयति तदा पुनः सुतरामिवानेकान्तःकरणमपेक्षतइति कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुर्मः स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति । अथैवं सन्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्था चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति । मैवम् । वृत्तित्त्रिधादीनमौपाधिकत्वेनाविरोधापि विषयानुभवाननुभवयोः स्वप्रतिबिम्बितदुःखभोगतदभावयोर्बन्धमोक्षयोश्च सात्ताच्चेतननिष्ठयोर्विरोधेनैवात्मज्ञानात्वासिद्धेरिति दिक् । तदेतच्छरीरभेदेन नानावित्तैर्विशुद्धनानाकार्यकारित्वं योगिनां स्मर्यते ।

एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।

भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैतएव हि ।

एकधा तद्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ॥

योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।

प्राप्रयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुयं तपश्चरेत् ॥

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्या रश्मिगणानिव ।

इति । अनेकचित्तनिर्माणेषु विशेषमाह ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

व्याचष्टे । बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्तिः स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवान्तरचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यनिर्वाहार्यमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया स्थितमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिस्थितिसंहारं करोतीति अत्र च प्रमाणं प्रागेव दर्शितं 'संहरेच्च पुनस्तानि सूर्या रश्मिगणानिवे'ति । एतेन विषण्णादीनामंशावतारा अपि व्याख्याताः तेषु ह्यात्मन एकत्वेऽपि अंशांशव्यवहार उपाधोरंशांशभावेनैपाधिकः न पुनरितरर्जावेष्विव स्वत एवेति । तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्ये उपवर्गयोग्यचित्तमवधारयति ।

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम् आशयाः क्लेशकर्मवासनाः न सन्त्यस्मिन्नित्यनाशयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवानाशयं भवति योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनाच्छेदसंभवात् न मन्त्रादिभिरित्यर्थः । व्याचष्टे । पञ्चविधमिति । निर्माणचित्तमत्र निर्माणक्षयचित्तं न निर्मायमाणं चित्तं तस्य सिद्धकार्यत्वेन सिद्धत्वानियमात् । अनाशयमित्यस्यार्थमाह । तस्यैवेति । रागादेः प्रवृत्तिर्यस्मात्संस्कारात्सरागादिप्रवृत्तिराशयस्तस्यैव नास्तीत्यनाशयमित्यर्थः । अनाशयत्वस्य किं प्रयोज्यमित्याकाङ्क्षायामाह । नात् इति । सबन्ध उत्पत्तिः । ततश्चापुनर्जन्मरूपो मोक्ष इति शेषः । पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतुमाह । हीणक्लेशत्वादिति । दग्धक्लेशकर्मवासनत्वादित्यर्थः । अदृष्टोत्पत्तावप्यदृष्टान्तरं कारणमदृष्टरूपस्य कर्माशयस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात् । तत्रेति निर्द्वारणसप्तम्यर्थमाह । इतरेषामिति । मन्त्रादिसिद्धचित्तानामित्यर्थः । अत्रैव हेतुपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति । यत् इति ।

कर्माशुक्लाक्षणां योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पन्नयोगस्य क्षीणकेशस्य कर्म कायादिव्यापारोऽशुक्ला-
 कृष्णः पुण्यपापाहेतुः । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम् ।
 यथायोग्यं कर्म शुक्लकृष्णयोः प्रत्येकसमुच्चयाभ्यां त्रिविधमित्यर्थः । तदे-
 तद्वाच्ये । चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुरंशकमित्यर्थः । क्रमेण निर्दि-
 शति । कृष्णोति । कृष्णा दुःखफलदा तमोवर्धकत्वात् । शुक्लकृष्णा सुख-
 दुःखफलदा रजोवर्धकत्वात् । शुक्ला सुखफलदा सत्त्ववर्द्धकत्वात् । अशु-
 क्लाकृष्णा च सुखदुःखफलशून्या गुणाहेतुत्वादिति । अत्राशुक्लाकृष्णयोः
 सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वशुद्धिः फलं न निराक्रि-
 यते । न च ज्ञानेनैव सत्त्वशुद्ध्याख्यः पापक्षयो भविष्यतीति वाच्यम् । तथापि
 कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात् । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रिया-
 वानेव ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति साहित्यश्रुतेः ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

इति स्मृतेश्च । अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां कर्मानुपपत्तेश्च ।
 न च लोकसंयहार्थं तेषां कर्म, लोकसंयहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतु-
 सत्त्वशुद्धिद्वारैव पर्यवसानादिति । चतुर्विधं कर्म क्रमेणादाहरति । दुरात्मनां
 पापिनां, बहिःसाधनसाध्येति । देहेन्द्रियमनेभ्यो बहिर्यानि साधनानि
 तत्साध्येत्यर्थः । अज्ञानां सकामानामित्यर्थोल्लभ्यते । ज्ञानिनां निष्का-
 मानां, कर्म सामान्यमेवाशुक्लाकृष्णमिति वक्ष्यमाणात् । ननु बहिःसाधन-
 साधनानामपि वेदाक्ततया कथं कृष्णसंकरस्तत्राह । तत्र परेति । बहिर्यागो-
 पकरणसंपादने पिपीलिकादीनामप्यन्ततो ऽपरिहार्या पीडा भवतीत्यस्ति
 तत्र पापकर्माशयः देवतादीनामाराधनादिना अनुग्रहात् पुण्यकर्माशयस्तु
 प्रसिद्ध एवेति सांकर्यमित्यर्थः । अन्तर्यागरूपायां शुक्लायां पापासांकर्यं
 बीजमाह । सा हीति । संन्यासिनामिति । संन्यासस्त्यागः । अभिमानफल-
 योस्त्यागिनामित्यर्थः ।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामत्रिदश्यादिक्लेशसत्त्वे
तेषामपि धर्माधर्मादयात् क्लेशक्षये च गृहस्थादिकर्मणामपि अशुक्लाकृ-
ष्णात्वाच्चेति संन्यासिकर्मणामशुक्लाकृष्णत्वे हेतुमाह । क्षीणक्लेशानामिति ।
क्लेशमूलः कर्मोशय इत्युक्तत्वादिति भावः । चरमदेहानामिति, स्वरूपा-
ख्यानम् । स्वोक्तं संन्यासिनामिति हेतुं विवृण्वानः सूत्रं व्याचष्टे । तत्रेति ।
तत्र चतुर्विधकर्ममध्ये योगिन एवाशुक्लमकृष्णं च कर्म फलत्यागात् अहं
करोमीत्यस्वीकाराच्चेत्यर्थः । विहितं हि कामनायां सत्यामेव स्वर्गादि-
फलं ददाति विहितं निषिद्धं चोभयमप्युपादानाख्याभिमाने सत्येव फलं
ददातीति भावः ।

त्यक्त्वा कर्म फलासङ्गं नित्यनृत्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥

यस्य नाहंक्रतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निव्रथते ॥

इति शास्त्रमत्र प्रमाणम् । ननु तिष्ठत्वयोगिनां कर्म तथापि वा-
सनानभिव्यक्त्यादिनापि कदाचिन्मातः स्यादिति किमर्थं नियमेन ध्यान-
जस्यानाशयचित्तस्यापेक्षेत्यत आह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

तत इतिपदं व्याख्याय तद्विपाकानुगुणानामेवेति गृहीत्वा व्याचष्टे ।
यज्जातीयस्येति । कर्मविपाकमनुशेरतइति अनुकुर्वन्ति तन्मुखनिरीतका
इति यावत् । विपच्यमानं फलोन्मुखं चर्चा विचारः । बहुजन्मव्यवहिताना-
मपि वासनानामभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन साधयति ।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कार-
योरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत्
कार्यकारित्वं भवति अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वा-
दित्यर्थः । एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति । तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहि-
तत्वमुदाहरन्नेवानन्तर्यं कारणं प्रदर्शयति । वृषेत्यादिना । आरम्भ एवाज्जन-

स्यापेक्षणात् उदयपदं तथा च वृषदंशविपाकारम्भः स्वव्यञ्जकेनैवाभिव्यक्तो
वर्त्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण भटित्येवेति नियमो ऽतः
स यदि जातिशनादिव्यवधानेन व्यञ्जकं प्राप्य उदियात् तदा द्रागित्येव
शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकेन जनितान् संस्कारान् गृहीत्वैव व्यक्तो भ-
वति व्यवहितानामपि वासनानां सदृशकर्मव्यङ्गत्वादित्यत आनन्तर्यमे-
वार्थाद्भवतीत्यर्थः । सादृश्यं चात्रैकजातीयफलकत्वम् । अभिव्यञ्जक-
मित्यस्य च विवरणं निमित्तीभूतमिति प्रकृतेरेवोपादानत्वादिति भावः ।
आनन्तर्यं तत्कारणं च व्याख्याय तत्र प्रमाणं पृच्छति । कुत इति । कुतः
प्रमाणादित्यर्थः । सूत्रावयवेनोत्तरमाह । स्मृतिसंस्कारयोरिति । ननु मनु-
ष्यजन्मन्येवाव्यवहिते वृषदंशवासनास्तु तत्राह । यथानुभवा इति । नन्वेवं
सति मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाको भवत्वव्यवहितत्वादिति तत्राह । ते
चेति । ते च संस्काराः कर्माशयानुरूपा एवापेक्षिता इत्यर्थः । नन्वेवमपि
मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहिका स्मृतिरस्तु तथापि कर्माशया-
नुरूपस्मृतिहेतुत्वेन कर्मानुरूपोपपत्तिरिति तत्राह । यथेति । एकरूपत्वं
प्रसाध्य सूत्रतात्पर्यार्थं व्याचष्टे । इति ज्ञातीति । ननु सजातीयवासनैव
चेद्विपाकनिर्वाहिका तर्ह्येकविपाककालएव स्मृत्युत्पादेन पूर्वसंस्कारनाशात्
कथं पुनस्तज्जातीयं विपाकान्तरमित्याशयेनोक्तं, स्मृतेश्च पुनः संस्कारा इति ।
परमार्थतस्तु स्मृतेर्न संस्कारनाशकत्वम् इत्यपि पूर्वोक्तं स्मर्त्तव्यं, स्मृतिसंस्का-
राः स्मृतिहेतुसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभात् कर्माशयोद्बोधादिति । नन्वेवं
सकलजन्मार्थमेव वासनास्वीकारे ऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्कामपाकरोति ।

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

व्याचष्टे । तासामिति । नित्यत्वात्प्रतिजन्मनियतत्वादित्यर्थः ।
अनादित्वं च प्रवाहरूपेण बोध्यम् । यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्वेतुवासनाया
एवानादित्वं सिद्धमिति न तु भोगहेतुवासनानां तथापि तत्रानवस्थायाः
प्रामाणिकत्वेनादोषत्वे तद्वृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयमित्याशयः ।
नन्वग्नौष्ण्यवदियमाशीश्चित्तस्य स्वाभाविक्येव भवतु तत्राह । येय-

मिति । आशीर्नित्यत्वे तद्वासनानादित्वे तथाशिषोस्वाभाविकत्वे वा युक्तिं पृच्छति । कस्मादिति । तत्रादावाशीर्नित्यत्वेन वासनानादित्वं यथा सिद्धमिति तदाह । जातेति । जातमात्रेणुमानाद्यसमर्थो बालको यदि न पूर्वजन्मन्यननुभूतमरणधर्मकः स्यात् तथा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःखस्मरणाभ्यामेवोत्पाद्यो मरणत्रासे यथोक्ताशीरूपः संभवेत्पूर्वपूर्वभवीयमरणदुःखवासनां विनेति शेषः । अस्वाभाविकत्वे तु युक्तिमाह । न चेति । नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तसापेक्षं भवति भयरूपात्तु यथोक्ताशीःखड्गप्रहारदर्शनादिनिमित्तमपेक्षते अन्यदानुपपत्तेरतो न स्वाभाविकीति शेषः । सूत्रत्रयार्थे शिष्यावधारणायोपसंहरति । तस्मादनादीति । निमित्तं विपाकोन्मुखं कर्म प्रतिलभ्य गृहीत्वा । ननु वासनाया अनादित्वं तदा भवेत् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरं च भिन्नं न स्यात् । तदेव तु न पुम्पुन्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरीरयोः परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुस्यपरिणामचित्तस्यापि भेदसिद्धेरेवेति । तदादौ सांख्यपरिमाणमाह । घटेति । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तं यथापि घटप्रासादरूपस्वल्पमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमहच्छरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महत्परिमाणं भवति तथा च नित्यत्वमपि तस्य प्रदीपपमाणुवदेव द्रष्टव्यम् । तच्च परमाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृतेः सत्त्वरूपांश्विशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भावः । एवमपरे सांख्या आहुरित्यर्थः । ननु विध्वेव चित्तं कथं नेष्यतइत्याकाङ्क्षायामाह । तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि संभवान् । पूर्वापरसर्गयोरन्तरा प्रलये ऽभावो लयः संभवति । तथा संसारः संसरणम् इहलोकपरलोकसंचारश्च सक्रियत्वत्संभवति विभुत्वे चैतदुभयं न घटेतेत्यर्थः । स्वशास्त्रसिद्धान्तमाह । वृत्तिरेवेति । विश्वाकाशवच्चित्तं प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात् पुरुषभेदेनानन्तञ्च ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमान् । अन्यथा परिच्छिन्नत्वे

सतीश्वरोपाधेरपि परिच्छिन्नस्थापस्या ईश्वरस्य विभुत्वश्रुतिस्मृति-
युक्तिविरोधात् । यथा तु वैशेषिका नैयायिकाश्चाकाशस्य विभुनित्यस्यापि
श्रोत्रादिरूपेण कार्यतां देहेन सह गमनादिकं चोपाधिकतयाभ्युपगच्छन्ति
तथैव विभुनित्यानां जीवचित्तानां मलिनदर्पणवद्विद्याक्रामकर्मावृत्त-
प्रकाशशक्तीनां मन्दप्रकाशस्वभावानां वा बाह्यसत्त्वान्तरोपष्टम्भात् ज्ञाना-
दिहेतुः परिणामविशेषः सर्गादौ जायते 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरीश्वर' इति श्रुतेः स एव परिणामः स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोच-
विकाशशीलो भवति इत्येवमाचार्यः पतञ्जलिरभ्युपगच्छतीत्यर्थः । अत्र
च वृत्तिः प्रदीपशिखावद्द्रव्यरूपः परिणाम इति प्रागेवोक्तम् । न तु लण्डु-
यावस्थायी ज्ञानेच्छादिर्गुणः सर्गाद्युत्पत्तवृत्तस्य प्राङ्गतप्रलयपर्यन्तावस्था-
नस्येहलोकापरलोकगमनादेश्च श्रवणादिभिरस्या वृत्तेर्घटपटाद्याकारतैवा-
त्रेच्छाज्ञानशब्दवाच्येति । तदेवं वैशेषिकाणामाकाशवत् अस्माकं चित्त-
मपि नित्यानित्योभयरूपमिति सिद्धं, विशेषस्त्वयं यत्तैराकाशस्य श्रोत्र-
रूपेण जन्यता कर्णशङ्कुल्योपाधिकीष्यते अस्माभिस्तु गुणान्तसंभेदात्
यथार्थ एव महदादिरूपेण प्रकृत्याख्यसूक्ष्मचित्तस्य परिणाम इष्यतइति ।
एतेन विभुनित्यत्वेप्याकाशस्य कार्यत्वमपि व्याख्यातम् । शब्दादिहेतुपरि-
णामविशेषरूपेण कार्यत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं विरोधाभावादिति दिक् ।
ये तु वैशेषिकाश्चित्तम् अण्वेव सर्वद्राभ्युपगच्छन्ति । तन्मते एकदा पञ्चे-
न्द्रियैः पञ्चवृत्त्यनुपपत्तिः चक्षुःश्रोत्रादेर्विरुद्धदेशतया अणोस्तदुभयसंब-
न्धस्य एकदानौचित्यात् इत्यादीनि दूषणानि ऊह्यानि । 'युगपज्ज्ञाना-
नुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग'मिति न्यायसूत्रे च सदा सर्वज्ञत्वाभाव एव मनआख्य-
करणे लिङ्गत्वेनोपन्यस्तो न त्वेकदेन्द्रियद्रव्यवृत्त्यभावः हेत्वसिद्धिद्रोषापत्ते-
रिति । वृत्तौ संकोचविकाशयोः कारणमाह । तच्चेति । तच्च संकोचविका-
शनं धर्माधर्मादिरूपनिमित्तापेक्षया भवति अनादित्वाच्चात्र नान्योन्याश्रय
इति । ननु धर्मादेरेव चेच्चित्तवृत्तिविकाशस्तर्हि शरीरादिधर्मैस्तुतिदाना-
दिभिरैव ज्ञानादिसंभवे दुष्कारयोगापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कयामाह । निमित्तं
चेति । अभिधादनादीति । आदिशब्देन निन्दापरस्वादानातिक्रमादीन्य-

धर्मसाधनान्यपि गृहीतानि । श्रद्धादीनि श्रद्धादयः पूर्वं व्याख्याताः श्रद्धा-
वीर्यस्पृत्तिसमाधिप्रज्ञाः तद्विपरीताश्चाश्रद्धादय इत्यर्थः । ननु श्रद्धादि-
मात्रस्य धर्मनिर्वर्तकत्वे किं प्रमाणं तत्राह । तथा चोक्तमिति । विहारा
अयत्नसाध्याः निष्पाद्यधर्मनिर्वृत्तौ हेतुः बाह्यसाधनेति । बाह्यसाधन-
निरपेक्षस्वभाव इत्यर्थः । तयोरिति । तयोश्च बाह्याध्यात्मिकयोर्मध्ये
मानसं कर्म बलीयः । यतो मानसं कर्म ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशा-
यीत्यर्थः । निरतिशयत्वमुदाहरति । दण्डकारण्यं चेति । दण्डकदेशस्त-
द्रात्रि* क्रोधान्विते शक्रः सप्तदिनशिलावृष्ट्या जनशून्यं चकार । अन्यत्सु-
गमम् । तथा च श्रद्धादिसाधनजन्यो योगधर्मो यथा चित्तविकाशसाधनं
तथा बाह्यधर्म इति योगधर्मस्यापेक्षेति । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

सर्वधर्मान्परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत् ।

सर्वे धर्मास्सदोषाः स्युः पुनरावृत्तिकारकाः ॥

इति ।

इत्याध्ययनदानानि तपः स्वाध्यायकर्म च ।

अयं तु परमो धर्मो यद्भोगेनात्मदर्शनम् ॥

इति च । गीतायामपि ।

एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य ज्ञायते महतो भयात् ॥

इति । यतश्च मानसं कर्मैव बलीयो ऽत एव जडभरताद्वेः समा-
धिनिष्ठतैव श्रूयते ।

सर्वाविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥

न पथाठ गुरुमोक्षां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

• एतदृषो ऽनित्यत्वात्कथंचित्साधु । तद्राजे इति तु युक्तम् ॥ रा- शा-

इत्यादिनेति । तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तत्प्रसङ्गेनेतरचित्तस्य बन्ध-
प्रकारश्च दर्शितः पुरुषे चित्तद्वारकबन्धस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासंभवात्
कर्मवासनादिमूलकत्वे तु तदुच्छेदतो मोक्षा घटतइति इदानीं मोक्षाप-
पत्तये ऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपपाद्यते ।

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वाद्देशामभावे तद-
भावः ॥ ११ ॥

वासनाहेतुः संसारचक्रं तस्यापि हेतुरविद्येत्यतो ऽविद्यैव हेतुश-
ब्दार्थ इत्याह । हेतुरित्यादिना इत्येष हेतुरित्यन्तेन । हेतुः संसारचक्रमि-
त्यन्वयः । संसारचक्रस्य ज्ञानकर्मवासनाहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषणं प्रवृत्तमिदं
षडरमिति । धर्माधर्ममुखदुःखरागद्वेषरूपेणारषट्केणाविद्यादण्डप्रेरितेन
भ्रमितं भवतीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः । कुलालचक्रस्य हि दण्डेन शला-
काप्रेरणे कृते वेगाख्यः संस्कारो भवति येन क्रियत्कालं स्वयमपि भ्रमति
तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनाहेतुरिति भावः । चक्रप्रवर्त्तकं दण्डमाह ।
अस्य चेति । नेत्री भ्रामिका तथा च सर्ववासनादये ऽविद्यैव मूलकारणम् ।
अविद्यात्तये च विहितनिषिद्धकर्मणां सत्त्वे ऽपि संसारचक्रभ्रमणात् वास-
नादये इत्याशयः । हेतुमुपसंहरति । इत्येव हेतुरिति । अविद्या हेतुर्वास-
नाया इत्यर्थः । फलं त्विति । यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्माद्युत्पन्नं तदेव वास-
नानामपि फलं कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वादित्यर्थः । ननु फलेन कथं
कारणस्य नियमरूपः संयहः कथं वा फलाभावे कारणाभावः फलाभाव-
कालेपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्कयामाह । न ह्यपूर्वापजन इति । अपू-
र्वस्य सत् उपजनो जन्म हि नास्तीत्यर्थः । तथा सत्कार्यस्वीकारेणानग-
तावस्थफलेन व्याप्तो वर्त्तमानहेतुर्भवत्येवेति भावः । आश्रयमाह । मन-
सित्विति । साधिकारं पुरुषार्थवत् । अत्र प्रलये वासनासत्त्वस्यानुरोधेन
वासनाश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम् अन्यथा-
धिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्यर्थमिति । आलम्बन-
माह । यदभिमुखमिति । मोक्षकाले कामिनीरूपादीनां रागवासनाव्य-

ष्कानां सत्त्वेऽपि आलम्बनाभावोपपादनायाभिमुखमिति विशेषणं तथा च सचिच्छ्रुतं वासनाव्यञ्जकमनालम्बनमित्यर्थः । हेत्वादीन् व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । एवमिति । संगृहीताः व्याप्ताः । अत एषामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रयणां तत्रियतानां वासनानामत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । तथा च वासनानामनादित्वेऽपि मोक्षः संभवतीत्याशयः । सत्कार्याभ्युपगमात् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कयोत्तरसूत्रमवतारयति । नास्तीति । द्रव्यत्वेन संभवन्त्यः वस्तुत्वेन तिष्ठन्त्यः ।

अतीतानागतं स्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

भवेदप्ययं दोषो यदि स्वरूपापायो वासनानामस्माभिरुच्येत किं स्वत्यन्तातीततामात्रं यतीतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोस्ति । नन्वेकदा विरुध्यमानानां धर्माणां कथमेकत्र सत्ता घटेत तत्राह । अध्वभेदाद्धर्माणामिति । भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थः । वर्तमानलक्षणानामेव धर्माणाम् एकदा विरोध इति भावः । अतीतानागतयोः स्वरूपानपाये प्रमाणं दर्शयति भाष्यकारः । भविष्यदिति । भविष्यन्ती व्यक्तिरभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथा । त्रयमिति । त्रयमप्येतद्वस्तु स्वरूपसत् यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञेयं विषयः । अत्र तर्कमाह । यदि चेति । नेदमिति । शशशङ्गादीनां ज्ञानादर्शनादिति भावः । तथा चोक्तं ब्रह्ममीमासासूत्रेण 'नाभाव उपलब्धे'रिति । ननु शुक्तिरजतादिवत् बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्मादिजन्याऽतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोस्त्विति चेन्न । योगिना पूर्वानुभूतातीतादेः कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । बाधकाभावेऽपि वस्तूनां बुद्धिमात्रत्वे वर्तमानावस्थवस्तूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । न चानुपलम्भो बाधकः । योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौत्स्येणानुपलम्भोपपत्तेः । तथा च सांख्यसूत्रं 'सौत्स्यत्तदनुपलब्धि'रिति । नन्वतीताद्यवस्थायां नास्तीति प्रत्ययो बाधक इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षेण लौकिकप्रत्यक्षस्य बाधनात् इदानीं घटोतीत इत्यादिप्रतीतिबलात् नास्तीति प्रत्ययस्यातीततादिविषयकत्वाच्चेति । अतीतानागतसत्त्वस्वीकारे बीजान्तरमाह । किं चेति । भोगभागी यस्य

भोगसाधनस्य निरुपाख्यमसत् तदुद्देशेनेत्यस्य विवरणं तेन निमित्तेनेति कुशलो निपुणः, कुशलो योगी अनागतं साक्षात्कृत्य तदुत्तमानत्वाय यतते यथार्जुनः कृष्णशरीरे कालात्मके भीष्मादिप्रवेशं भाविनं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्त इति । नन्वेवं कारणव्यापारो विफलः कार्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्कं परिहरन्न च परमते दूषणान्तरमाह । सतश्चेति । तथा चाव्यक्तावस्थया सतो वर्तमानतायां कारणव्यापारसाफल्यं दृष्टं च कारणव्यापारेण सदेवाभिव्यज्यतइति यथा पाषाणेषु सतामेव प्रतिमापद्मादीनां लौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रमिति । तदुक्तं वासिष्ठे

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलादरे ।

यथा स्थिता चित्तेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥

इति । चैतन्ये च जगदावली प्रकृतिपुरुषयोस्तप्तायःपण्डितदिविवेकेन प्रकृतिद्वारोपासनार्था श्रुतिस्मृत्योरुच्यते सर्वकर्तृत्वसत्यसंकल्पत्वादिवत् । अथ वा गगने वायोरिवाधारत्वमसङ्गे ऽनेनैव चैतन्ये जगत उच्यते इति । ननु तथापि कारणनित्यत्वेनातीतादवस्थादपि कारणात्सदैव कार्याभिव्यक्तिः स्यात् तत्राह । सिद्धमिति । सिद्धं वर्तमानमेव निमित्तमित्यादिरर्थः, सतः कार्यस्योत्पत्तौ कारणवैफल्यशङ्कानिरासायोक्तं विशेषानुग्रहणमिति । परमतं निषेधति । नापूर्वेति । अतो नापूर्वमुत्पादयतीत्यर्थः । अपूर्वात्पादने च शशशङ्काद्यपि कारणव्यापारानुपपद्यते । उत्पत्तेः प्राक् शशशङ्कादिभ्यो घटादीनां वैलक्षण्यभावादिति अधिकं तु प्रागुक्तम् । अध्वभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे । धर्मां चानेकेति । अतो न विरोध इत्याह । न चेति । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषणैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इति वाक्यार्थः । द्रव्यतः स्वक्रियाकारित्वेन । पृच्छति, कथं तर्हीति । उत्तरं, स्वेनैवेति । व्यङ्ग्येन भाविव्यक्तिकेन । वर्तमानस्येवेत्यादिरध्वनोरित्यन्त उपसंहारः । षष्ठी चात्र सप्तम्यर्थे । ननु तथाप्येकाध्वसमये ऽपराध्वाभावादध्वन्येषु स न कार्यहानिरित्याशङ्कयामाह । एकस्य चाध्वन इति । एतच्च एते भूतेन्द्रियोष्वित्यादिसूत्रे सम्यगुपपादितमस्माभिरिति । अभूत्वा अस्थित्वा त्रयाणामध्वनां लक्षणानामिति ।

तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तदन्यचित्तानां बन्धप्रकार उक्तसस्य च मो-
क्षानुपपत्तिः परिहृता इतः परं मोक्षकारणस्य विधेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य
विषये लक्षणादिकं चातिविस्तरेण प्रतिपादनीयं विशेषदर्शन इत्यादिसू-
त्रत्रयपर्यन्तैः सूत्रैः तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विभेदं सम्यग्-
ज्ञानविषयैकदेशं दर्शयति ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथापि कालभेदेन व्यक्ताः सूक्ष्मा वा
भवन्तु सर्वेषु गुणात्मानः सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति सदा
वर्तमानस्थेन गुणा एव तदपेक्षया सत्या इत्यर्थः । व्याख्येते । ते खल्विति ।
अत्र सूक्ष्मात्मान इत्यस्यानन्तरं षड्विशेषा इति पाठः क्वचित्पिष्टनि स
तु पामादिकत्वादुपेक्षणीयः सर्वद्विकाराणामेव गुणात्मकत्वस्य वक्तव्यतया
षड्विशेषमात्रनिर्देशानौचित्यादिति । अयमर्थः । ते धर्मा व्यक्तस्वरूपाः
सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ताः परमार्थतो गुणात्मानो गुणरूपेणैव
सन्तो न तु स्वरूपेण यतः सर्वमिदं धर्मजातं सत्त्वादीनां संनिवेशः संयो-
गस्तद्विशेषमात्रं तद्विलये विलयात् तद्वर्तमानतयां वर्तमानत्वात्तत्रिय-
तमिति । तदुक्तम् । आद्यन्तयोर्यदसदस्ति तद्वेव मध्ये इति त्रिगुणात्मक-
मायैव जगत्परमार्थ इति च । अपरमार्थकत्वं चानित्यतामात्ररूपासत्त्वम्
अन्यथा सूक्ष्मादिप्रतिपादकसूत्रादिविरोधात् । अत्रावयवसंयोगातिरिक्ता
धर्मा नास्तीति न भाष्यार्थः । अवयवत्रयव्यस्यातिरिक्तस्य स्थानेस्थाने
व्यवस्थापितत्वादिति । उक्तार्थं शास्त्रं प्रमाणयति । तथा चेति । परमं
पारमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायैव लौकिकमायावत् लशभद्वयम् अतः
सुतुच्छकम् अत्यन्तुच्छकम् अल्पसारं स्थिरांशाभावादिति । अत्र सुशब्देन
परिणामितया गुणनामपि तुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामितया कूट-
स्थानित्यापेक्षया तुच्छाः । गुणकार्यं तु दृश्यमज्ञं गुणापेक्षयापि तुच्छम् । अतः
सुतुच्छमिति । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तुनां कारणे मुख्यः 'मायां तु
ब्रह्मतिं विद्यादिति श्रुतेः । 'विश्वस्य बीजं परमासि मायै'तिस्मृतेश्च ।

मायात्वं हि मृषाधिकारेण ध्यामोहकत्वं तच्च प्रकृतावेव मुख्यं 'प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो'रिति । 'जगन्मोहात्मकं खिद्रि अद्यत्तं व्यक्त-संज्ञक'मिति भारतात् । तथापि कार्यकारणाभेदान्मायाशब्दः कार्यपि प्रयुक्तः 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इत्यादाविवेति मन्त-व्यम् । नन्वेवं प्रपञ्चोपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव अन्यथा

मम योनिर्महदुह्य तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

मूलमायाभिधानं तस्मा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥

इति कौर्मादिषु मूलेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । तत् कथमिदंशब्दः प्रयुक्त इति मैवम् । लौकिकस्येन्द्रजालादेरेवात्र दृष्टान्तत्वेनेवण्डैर्चित्यादिति । प्रपञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे श्रुतिरपि अवाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-कोत्येव सत्य'मित्यादिसदाहर्त्तव्या । तथा विष्णुपुराणमपि

शिविका दारुसंघातो रचना स्थितिसंस्थितिः ।

अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्वेदे शिविका त्वया ॥

एवं कृत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृश्यताम् ।

क्व जातं कृत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

इत्यादि । एवंविधेषु च वाक्येषु विकाराणामनित्यतयैव विवेकवैरा-भ्ययोस्तात्पर्यं न तु कार्यखण्डने कार्यकारणभावप्रतिपादकवाक्यविरोधात् । न च तदनुवादमात्रं महदादिसृष्टेलौकिकप्रमाणानधिगतत्वेन अनुवादासं-भवात् । प्रमाणान्तरसत्त्वे च तेन सहापि विरोधस्यान्याय्यत्वात् । किं च सर्वविकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन श्रुतिप्रमाणाव-धृतेपि कारणत्वाभिमतब्रह्मादौ पुनः संशयः स्यात् प्रामाण्यसंशयाहिता-र्थसंशयादिवदिति दिक् । सूत्रान्तरमवतारयति । यद्वेति । यदि सर्वं विकारा अनेकगुणमात्राः तदा कथमेकं शब्दतन्मात्रम् एकं चतुरिति लोकशास्त्र-योर्व्यवहार इति शङ्कावाक्यार्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

परिणामैकत्वादस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

परिणामस्यैकत्वाद्वस्तूनां गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना । पर-
 मार्थतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेणानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणाना-
 मेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । अत एव श्रुतिव्यावहारिकस्याग्न्याद्व्यवधिन
 एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकमुक्तवती 'यदग्ने रोहितं
 रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदवस्य अपागादग्नेरग्निस्त्वं
 त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति । परिणामस्यैकत्वं भाष्यकारो दर्शयति ।
 प्रख्येति । यहाणात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपेण परिणतानां बाह्यक-
 रणभावेन श्रोत्रमित्येकः परिणाम इत्यर्थः । तेन महदहंकाररूपेणापि प-
 रिणामैकत्वकथनाच्च न्यूनता । अत्र श्रोत्रशब्देनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्यु-
 पलक्षणीयानि । शास्त्रात्मकानामिति । तामसान्तःकरणरूपेण परिण-
 तानामित्यर्थः । अत्र शब्द इति । शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं मूर्त्तिसमानजा
 तीयानामित्यागामिभाष्येण द्रव्यत्वलाभात् । एतदपि रसादितन्मात्रा-
 णामुपलक्षणम् । एवं कर्मात्मकानां राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां
 कारणान्तर्भावेनैकैकः परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम् । अतः परं
 स्थूलभूतरूपैकं परिणामं दर्शयति । शब्दादीनामिति । मूर्त्तः काठिन्यं
 पृथिवीत्वमिति यावत् । मूर्त्या सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणाम् एकः
 परिणामः पृथिवीपरमाणुः स्थूलपृथिव्याः परमसूक्ष्मावस्थेत्यर्थः । इदं
 चाये प्रतिपादयिष्यामः । अयमेव सूक्ष्मशब्देन सांख्ये प्रोक्तः 'सूक्ष्मा माता-
 पितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्यु'रित्यत्र । अयं च परमाणुवैशेषिकै-
 स्त्रसरेणुशब्देनोच्यते । अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्याः परमसूक्ष्मत्वात्पृथिवी-
 परमाणुरिति । गुणेषु पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेनाणुत्वेऽपि न पृथिव्या-
 द्यणुव्यवहार इति । तस्य च पार्थिवपरमाणोर्निरवयवत्वभ्रमनिरासाय
 पञ्चतन्मात्राण्येवावयवा इत्याह । तन्मात्रावयव इति । बहुव्रीहिविग्रहः ।
 महाभूतादिरूपपरिणामेष्वप्येकत्वं दर्शयति । तेषामिति । एवमिति ।
 एवं भूतान्तरेष्वपि जलादिषु खेहादिजातीयानि जलत्वतेजस्त्ववायुत्वा-
 काशत्वजातीयानि तन्मात्राणि गृहीत्वा सामान्यं सजातीयानामनेकेषां
 धर्मभूत एकविकारारम्भभूत उपपादनोय इत्यर्थः । तदथा । गन्धतन्मात्रं

वर्जयित्वा जलस्तन्मात्राणां स्नेहजातीनाम् एकः परिणामो जलपरमाणु-
स्तेषां च महाजलादिः । एवं गन्धरसौ वर्जयित्वा सौण्डर्यजातीयानाम्
त्रितन्मात्राणां तेजोबुस्तेभ्यो महातेजश्चादि । एवं गन्धरसरूपाणां वर्जनाद्
दृग्धायां वाय्वबुस्तेभ्यो महावाय्वादिः । एवं शब्दतन्मात्रादहंकारांशसहकृता-
दाकाशाणुस्तेभ्यो महाकाशादिरिति । इदमत्रावधेयम् । शब्दादीनां मूर्तिस-
जातीयानामित्यादिवाक्यादत्र दर्शने ऽयं सिद्धान्तः शब्दादितन्मात्रपञ्चके
काठिन्यस्नेहादिव्यङ्ग्याः पृथिवीत्वाद्विजातयः सन्ति । तत्र पृथिवीजातीयैः
शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिवीपरमाणुरारभ्यते पृथिव्यां पञ्चगुणो-
पलभ्यात् । एवं जलजातीयैः शब्दादिरसपर्यन्तैश्चतुस्तन्मात्रैर्जलपरमाणुः ।
एवं तेजोजातीयैः शब्दादिदृष्टान्तचित्तसात्रैस्तेजःपरमाणुः । एवं वायुजा-
तीयाभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यां वायुपरमाणुः । एवमाकाशजातीयाच्छब्द-
तन्मात्रादहंकारसहकृतादाकाशाणुर्जायते । एवं परमाणुगणोत्पत्त्यनन्तरं
तेभ्य एकाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते । श्रुतेः चाकाशादिक्रमेण
महाभूतान्यत्तिसिद्धेरिति । समानतन्त्रन्यायेन च सांख्येपीत्यमेव सिद्धान्त
उच्यते । विष्णुपुराणादौ तु शब्दतन्मात्रादाकाशमाकाशात् स्पर्शत-
न्मात्रं तस्माद्वायुरेवंक्रमेण सृष्टिः स्मर्यते । यथा विष्णुपुराणे ऽहंकार-
सृष्ट्यानन्तरं

यथा प्रधात्रेण महान्महता स तथापृतः ।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गे तन्मात्रिकं ततः ॥

ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।

शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

सलवान्भवद्वायुस्तस्य स्पर्शा गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता । तस्या अयमर्थः । साहंकारे
महतापृतः आपूरितः यथा पृथिवी जलेनाबुक्विता भवति तद्वत् । ततश्च
सहतापूरणादृग्धायां मिलित्वैव भूतादिस्तामसहंकारः तन्मात्रिकं सर्गे

तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्जं चकार तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रा-
स्त्वद्वितीयात् शब्दगुणकम् आकाशं ससर्जंत्यनुपलभ्यते तथा चाहंकारशब्द-
तन्मात्राभ्यां मिलित्वाकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरमपेक्ष्यतदिति
सिद्धम् । तच्च शब्दगुणकमाकाशं भूतादिनाहंकारेणापूरितं भूत्वा स्पर्शमात्रं
ससर्जं अत्र चाकाशेहंकारस्यापि कारणत्ववचनादपरभूतचतुष्केपि तत्त-
न्मात्राणामहंकारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते युक्तिसाम्यात् । एतत्सू-
चनार्थैव भूतादिशब्देनाहंकारोपन्यासः ततश्च स्पर्शतन्मात्राद् बलवान्म-
हावायुरभवदिति । एवंक्रमेण तत्तन्मात्राधिक्येन तेजश्चादिभूतत्रयोत्पत्ति-
वाक्यान्वयपि तत्र व्याख्येयानि । कार्यकारणयोर्विवेकप्रकारः प्रदर्शितः ।
इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सर्वं वस्त्वसत् चित्तकल्पितमात्रं स्वप्नवदिति
यश्चाद्भुस्तत्रिषिध्यं चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारं दर्शयिष्यति सूत्रकारः ।
तत्सूत्रमवतारयितुमुपक्रमते । नास्त्यर्थ इति । विज्ञानवादिन आहुः ।
बाह्यवस्तुनः प्रातीतिक्येव सत्ता परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा
अतीतादिकं वा किमपि नास्ति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
यथा रथादयः स्वप्ने भान्तीव नैव सन्ति ते ।
तथा जायदवस्थायां भूतानि च न सन्ति वै ॥

इत्यादिभ्रुतिस्मृतिपरंपरयैव बाह्यवस्तुनिराकरणात् । तथा युक्तिर-
प्यस्ति । स्वप्नादौ तावत् विषयं विनापि ज्ञानमुभयवादिसिद्धमनुभववि-
षयत्वं विना हि विषयः परैरपि न स्वीक्रियते अत उभयवादिसिद्धेन ज्ञाने-
नैव स्वप्नादिवत्सर्वत्रयवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति
तामिमां युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति । नास्त्यर्थ इत्यादिना । वि-
ज्ञानविसहचरो विज्ञानाभावकालीनोऽर्थ उभयसिद्धो नास्ति । ज्ञानं तु अर्था-
भावकालीनं स्वप्नादौ कल्पितमुभयवादिसिद्धमित्यनया दिशां हतद्युक्ति-
मार्गेण ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमपहृवते । य इत्याद्यपहृवतइत्यन्तं विवृणो-

ति । ज्ञानेत्यादिना आहुरित्यन्तेन । दिक्शब्दसूचिताश्च पराभिप्रेतश्रु-
त्यादयः पूर्वाक्ताः तथा युक्त्यन्तराणि च ।

सहोपलम्भनियमादभेदोचीततद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्य इन्द्राविषाद्वय ॥

इत्यादीनि । तन्मतं स्वयमादौ निराकरोति । ते तथेति । ते विज्ञा-
नवादिन एवासन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । प्रत्युपस्थितमित्यादिना स्थिर-
त्यन्तेन । अस्यार्थः । इदं सर्वं वस्तु स्वमाहात्म्येन सन्निकर्षादिनैवोपस्थितं न
तु दोषादिना स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात् । अतः कथं वस्तुस्वरूपं
एहीत्वापि प्रमाणरूपेण स्वप्नज्ञानरूपदृष्टान्तबलेन वस्तुस्वरूपमपलपन्तः
श्रद्धेयवचनाः स्युः । तेषां ज्ञानस्यापि भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्या-
र्थज्ञानाजन्यत्वात् तद्वाक्यार्थस्यापलापाच्च । तद्वाक्यस्याश्रद्धेयत्वा-
दित्यर्थः । नहि जायन्ज्ञानस्य स्वप्नदृष्टान्तेन विषयापलापे क्रियमाणे
स्वाभिप्रेतस्य यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य विषयः सन्नित्यप्यभ्युपगन्तुं शक्यते
प्रामाणिकैरित्यतस्तत्रैव नास्तिकाः न पुनरर्था नास्तीति भावः ।
एतेनाधुनिकानां दृष्टिसृष्टिवादिनां वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं प्रच्छ्वना-
स्तिकतयोपेक्षणीयम् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रीहर्षादीनामसत्त्वखण्डनेन च
वेदान्तज्ञानतज्जन्यज्ञानयोरपि भ्रमत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्यासिद्धौ तत्प्र-
तिपाद्यब्रह्मासिद्धिप्रसङ्गादिति । नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाश-
त्वात् न तत्र प्रमाणापेक्षेति चेत् न । तथा सति वेदान्तश्रवणवैयर्थ्यापत्तेः ।
अथापूर्णत्वसद्वितीयत्वधमनिरासार्थं श्रवणापेक्षेति चेत् न । अप्रमाणीभूतेन
वेदान्तेनापूर्णत्वाद्यभावस्यासिद्ध्यापत्तेः । ननु श्रुत्या स्वार्थं बोधिते सति
पश्चात्तद्वाधेप्यत्ततिः श्रुतिप्रवृत्तेः प्राक् अबाधितमेव सर्वमिति । मैवम् ।
श्रुतिप्रामाण्यशाहकानुमानादीनामप्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूतां बाधितां च
श्रुतिम् उत्पादितज्ञानामपि प्रामाण्यसंशयाहितः स्वार्थसंशयः कथं नाज्ञा-
गलस्तनवत् विफलीकुर्यादिति दिक् । विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोत्त-
रमूत्रमवतारयति । कुतश्चेति । वशब्दो हेत्वन्तरे कुतोपीत्यर्थः ।

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरवियोगे चित्तान्तरालम्बनदर्शनात्त-
योश्चित्तार्थयोर्विभक्तः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोच्चयनवर्त्म विरुद्धधर्मद्वय-
रूपमेकानेकत्वरूपमित्यर्थः । तृणिकविज्ञानमेव परेषां चित्तमित्यतः चित्ता-
द्वेदेनैव विज्ञानभेदार्थेषु सिद्ध इति भावः । तत्रादौ भाष्यकारो ऽनुभव-
बलात् हेतुं साधयति । बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणमिति ।
प्रत्यभिज्ञासिद्धमिति शेषः । सौत्रेणुमाने तर्कमादौ दर्शयति । तत् खल्वित्या-
दिना प्रतिष्ठमित्यन्तेन । नैकेति । न एकमात्रीयपुरुषचित्तात्मकं तथा
नानेकपुरुषीयचित्तात्मकम् अपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेणैव स्वातन्त्र्ये-
णैव स्थितमित्यर्थः । सिद्धहेतुं योजयितुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरं,
वस्त्विति । आदावेकपुरुषीयचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिमुक्तहेतुना प्रतिपाद-
यति । धर्मापेक्षमिति । पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मनिमि-
त्तात्सुखज्ञानं सुखवती स्थाकारवृत्तिर्भवति । अधर्मनिमित्ताच्च दुःखवती
स्थायकारवृत्तिरित्येषमादिरूपैश्चत्तभेदोस्ति अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन
तत् कल्पितं स्यात् न कस्यापीत्यर्थः । नन्वेवं भवत्वनेकपुरुषचित्तपरि-
कल्पितमिति द्वितीयः पक्षः तत्राह । न चान्येति । नाप्यन्यपुरुषचित्ता-
त्मकेन वस्तुना ऽन्यस्य चित्तउपरागः संभवति । परस्वप्नस्य परेणा-
ज्ञानादित्यर्थः । तर्के प्रदर्श्य सूत्रार्थं व्याचष्टे । तस्मादिति । गच्छयहण-
योर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोरित्यर्थः । ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनाम् अर्थस्य
स्थिरत्वाच्चित्तान्तरमेव कथं ज्ञानं भवति । कथं वा एक एवार्थः स्वप्नादि-
भेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात् । नह्यखिलज्ञायात् कारणात् कार्यभेदो
घटतइत्याशङ्कयामाह । सांख्यपक्षइति । सांख्यानुसारिमते सुखदुःख-
मोहात्मकं भवति वस्तु चित्तं चलस्वभावमतो धर्मादिनिमित्तवशात्सु-
खाद्यर्थमेव चित्तैर्वस्तु संबध्यतइति न सर्वदा ज्ञानं तथा धर्मादि-
निमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तु हेतुर्भव-
तीति कारणतावच्छेदकभेदाच्च द्वितीयोपि दोष इत्यर्थः । बौद्धवादान्तर-

निरासकसूत्रान्तरमवतारयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । के चिदाहुरिति । के चिदाहुः । अस्तु ज्ञानाद्विज्ञेयैः तथापि ज्ञानसमकालीन एव सोस्तु अन्यदा प्रमाणाभावात्, प्रयोगश्चायं ज्ञानसहभूतेष्वर्थो भोग्यत्वात् सुखादि-
 षडिति । अत्र सुखदृष्टान्तस्तन्मतेनैव अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिर-
 त्वात् । रागद्वेषादिश्वेाभयसिद्धेा दृष्टान्तइति । अर्थस्य ज्ञानसहभावित्वेन
 यत् सिध्यति तदाह । तएतयेति । ते च एतेनानुमानेन विषयस्य
 पुरुषान्तरसाधारण्यं बाधमाना ज्ञानपूर्वात्तरक्षणेषु विषयमपलपन्तीत्यर्थः ।
 ततश्चाननुभूयमानतया न मेवसिद्धिरिति भावः । तत्र प्रत्युत्तरं सूत्र-
 मिदम् ।

न चैकाचित्ततन्त्रं वस्तु तत्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

वृत्त्याख्यज्ञानातिरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति ज्ञानमेवात्र चित्तं
 तत्तन्त्रं तत्रियतं तथा च नापि वस्तु एकज्ञाननियतमिति प्रतिज्ञा । तत्र
 हेतुः, तदित्यादि । तदा तर्हि तच्चित्तप्रमाणकं वस्तु किं स्यात् चित्तापाये
 कुत्र विलीयेत न कुत्रापीत्यतो वस्तु स्थिरमिति शेषः । अयं भावः ।
 यदि चित्तस्य कारके विलीयतइत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थानां लाघ-
 वाच्चित्ताभेदापत्या विज्ञानवादिमतएव प्रवेशः तच्च दूषितं यदि च
 मृदादिषूतच्येत तदा विनाशकारणाकाङ्क्षायां परिदृष्टस्य मुद्गरपातादेरेव
 नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकालं घटादिवस्तुनाशानुपपत्तिरिति । हेतु-
 पदस्येवमेवार्थं भाष्यकार आह । एकैति । एकचित्तनियतं चेद्वस्तु
 स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसञ्चारिणि निरुद्धे वा सति अस्वरूपमेव
 तद्वस्तु अतस्तदानीं तत्किं स्यात्, शेषमस्वरूपत्वे हेतुः । अप्रमाणकमि-
 त्यस्य विवरणं केन विदग्दहीतस्वभाषकमिति । स्वयमधिकं पूरयति ।
 संबध्यमानं चेति । चित्तेन समकालं भावित्वात्कृत उत्पद्येत न कुतोपी-
 त्यर्थः । पूर्ववदयं भावः । यदि चित्तस्य कारणादेवोत्पत्तिश्च्यते तदा

चित्ताभेद एव स्यात् यदि च बाह्यकारणात् भेदाच्चित्तव्यभिचार्यपि स्यात् स्वतन्त्रकारणेनेत्यादनात् परिदृष्टानां दण्डचक्रादीनामेष कारणाच्चित्त्वेन चित्तव्यभिचारसिद्धिश्चेति । बाधकान्तरमाह । ये चास्येति । अस्यार्थस्य दृश्यमाणस्याप्रतीयमाना ये च पृष्ठाद्व्यंशास्तेष्वप्रामाणिकत्वादसन्तः स्युः । एवं च पृष्ठाद्व्यभावादुदरं प्रतीयमानमपि न दृश्येत, सत्यतयेति शेषः । उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाद्व्यभावेनोदराभावसिद्धेरिति भावः । परमतमयाकृत्य स्वमतमुपपन्नतयोपसंहरति । तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्दोऽन्योन्यनैरेतेष्वबोधनाय । भोग इति । वियोगाच्चानुपलब्धिर्मात्र इति शेषः । चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारो दर्शितः । इदानीं ज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह सूत्राभ्याम् । अस्यैव च मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य विवेकस्योपोद्घातसंगत्या कार्यकारणयोश्चित्तार्थयोश्च विवेकः पूर्वं दर्शितः यावद्वि कार्यभिवं कारणं न सिद्धति न तावद्वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं सिध्यति येन ज्ञाताज्ञातविषयत्वं चित्तस्य स्यात् यावद्वृत्ति चित्तार्थयोर्भेदापि न सिध्यति न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वं सिध्यति ततः कुतो ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेक इति भावः ।

तदुपरागापेक्षित्वात्स्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु भवति । कुतः । अर्थाकार-
तारूपोपरागसापेक्षत्वात् अर्थज्ञानइति शेषः । अतो ज्ञाताज्ञातविषयतया चित्तं परिणाम्यपीति भावः । नन्वर्थाकारतातिरिक्तं किं बुद्धेर्ज्ञानमस्ति यत्र तस्या अपेक्षोच्यतइति चेत् । भूतप्रकाशवत्सत्त्वस्यापि कश्चन प्रकाशोस्ति सुषुप्त्यादिव्यावृत्तोऽनुभवसिद्धः तस्यैवान्याकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञात-
त्वादिति । उपरागकारणप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । अयस्कान्तेति । अयस्कान्तमणिवदक्रिया एव विषया अयोवत् क्रियाशीलं चित्तं स्वमहि-
ष्ठाकृष्य स्वस्मिन् संयोज्य तदुपरज्जयन्ति स्वाकाराकारयन्तीति लात्वारस-
द्व वस्त्रम् अतो येन विषयेणोपरतं यच्चित्तं स विषयस्तस्य ज्ञात इत्यर्थः ।

इतरं ज्ञाता इत्यर्थः । यद्यपि चित्तस्य जडत्वात् ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् तस्य च पौरुषेयत्वात् उभयत्र ज्ञानकल्पने गौरवात् सत्त्वस्य प्रकाशरूपता च प्रतिबिम्बग्रहणक्षमनैर्मल्यमात्रं तथापि तप्तायोवद्व्युत्पन्नहारतो बुद्धिसत्त्व-प्रकाशोपि ज्ञानशब्देनाक्तः । सूत्रतात्पर्यविषयं पुरुषाद्वैधर्म्यान्तरं हेयताया विवेकस्य च बीजं चित्तस्य च दर्शयति । वस्तुन इति । अतो ज्ञाताज्ञातव-स्तुक्तवान्यथानुपपत्त्या चित्तस्योपरागाद्यपरिणामः सिद्ध इत्यर्थः । घटा-दीनामपि सात्त्वत्युरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्या-शयेन पूर्यित्वात्तरसूत्रमुत्पापयति । यस्य त्विति ।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्रभोः पुरुषस्यापरिणामात् ॥ १८ ॥

यस्य तु तदेव विषयोपरक्तमेव चित्तं विषयो नान्यत् अतस्तस्य तत्प्रभोश्चित्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदाज्ञाताः पुरुषस्या-परिणामादित्यर्थः । परिणामित्वे हि कदाचित्पुरुषस्यान्यापत्त्या विद्य-मानापि चित्तवृत्तिर्न जायेत । तदा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुखी न वा दुःखी न वेच्छामि न वेत्यादिसंशयः स्यात् एतादृशश्च संशयो न दृश्यते अतो वृत्तेरज्ञातसत्ता नास्ति ततश्च पुरुषोऽपरिणामीत्यायातम् । ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यवस्थापने किमिति सांख्ययोगयोरग्रह इति चेत् शृणु । यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादिलक्षणधर्मः कश्चन मोक्षे नश्येत् तदा व्ययदोषेण दारिद्र्यावत् मोक्षो न परमपुरुषार्थः स्यादिति अस्मिन् सूत्रे बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लब्धम् । अत एव पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतं इत्यनुगीतायां नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिवृत्तेरेव पुरुषविषयत्वमुक्तम् । सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह । यदीति । भाष्यं सुगमम् । ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तीर्हि शब्दा-दिप्रकाशः कथं स्यात् चित्तस्याचेतनत्वेन विषयतामात्रेण प्रकाशासंभवा-दिति चेत् । चित्ताहूतयैव शब्दादीनां पुरुषे भावादिति । ननु सर्वसंब-द्धत्वाविशेषेपि चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेच्छृणु । अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रम् अतीन्द्रियेषु

संयोगसत्त्वेपि चित्तविषयत्वाभावात् सा चार्थाकारता प्रतिबिम्बरूपैव पुरुषे
स्वीकार्या स्वतोऽपरिमाणित्वस्य साधितत्वात् अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसम-
र्पणसामर्थ्यं वृत्तिसमस्त्वचित्तस्यैव फलबलात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबि-
म्बनसामर्थ्यं रूपवत् स्थूलद्रव्यस्यैवेति । तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधर्म-
तया चित्तातिरिक्तो मोक्षभागी पुरुषः प्रतिपादितः । आभ्यां च सूत्राभ्याम-
ज्ञानमिच्छादिविकारजातं च चित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्तव्यम् ।
ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो मास्तु इच्छासुखादिपरिणामि
तु किं बाधकमिति चेच्छृणु । पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवा-
च्चित्तप्रकाशस्वरूपमेकैकमेवात्मद्रव्यं सिध्यति ततश्चाज्ञानस्य चित्तधर्मतया
अज्ञानकार्ये धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छासुखादिकमपि चित्तस्यैव सामानाधि-
करण्यप्रत्यासत्तौ लाघवादिति भावः । चित्तस्यैव स्वयाहकतया सदाज्ञा-
तविषयकत्वं चित्तभोक्तुरसिद्धमित्याशङ्कानिरासकं सूत्रान्तरमवतारयति ।
स्यादाशङ्केति । वैनाशिकानां चित्तात्मवादिनामिति शेषः । चित्तमेव
स्वस्य विषयस्य च प्रकाशकमग्नवद्भविष्यति कृतमपरिणामिना न्येनेत्याशङ्का
वैनाशिकानां स्यादित्यर्थः । अत्राग्निचित्तयोः साधारणं प्रकाशकत्वम्
अखण्डोपाधिः प्रकाश इति व्यवहारहेतुः स्वाभासतारूपसाध्ये प्रवेशनीयः ।
तेनाग्निचेतनयोरेकरूपप्रकाशाभावेपि न क्षतिः । तथा च श्रुतिस्मृत्योरपि
आत्मनि नाग्न्यादित्यादिवृष्टान्तानुपपत्तिरिति तामिमामाशङ्कं सूत्रेण
परिहरति ।

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥

व्याचष्टे । यथेतराणीति । अन्तःकरणस्यैक्याच्चित्तमेव मन इत्युक्त-
वान् । अत्रायं प्रयोगः । चित्तं न स्वाभासं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाशं
दृश्यत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति । तथा च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले
चित्तभानार्थं पुरुषः सिद्धतीति भावः । वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने
दानवस्थां सूत्रकार एव वदति, स्वप्रकाश्यत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम् । पुरुषस्य
स्वज्ञेयतायाः प्रागुक्तत्वेन ध्याभिचारः स्यादतः साध्ये काल इत्यन्तम् ।

अन्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । अतो न तत्रापि व्यभि-
 चारः, दृष्टान्ते च सर्वदैव स्वप्रकाश्यत्वाभावोस्तीति । अत्र च कर्मकर्तृ-
 विरोधो विपक्षबाधकस्तर्कः कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगानुपप-
 त्तिस्तर्कः । तथा च वक्ष्यति । प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशसंयोगे दृष्टे न
 स्वरूपेस्ति संयोग इति । तथा परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपकर्मत्वं न
 क्रियाश्रये कर्त्तरि संभवतीति । आधुनिकवेदान्तिब्रुवास्तु चित्तादिकं न
 द्रष्टृ दृश्यत्वादित्येवं प्रयुञ्जते । पुरुषस्तु कर्मकर्तृविरोधाद्द्रश्य एव न भवति
 पुरुषगोचरस्तु व्यवहारः पुरुषसत्तैव पुरुषेण भवति प्रकाशगोचरव्यवहारे
 प्रकाशान्तरानपेक्षादर्शनादित्याहुः । तत्र । चित्तवृत्तावप्येवं परैर्दृश्यत्वस्य
 सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिद्धानुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि
 स्वरूपसत्या वृत्तैव वक्तुं शक्यत्वात् प्रकाशगोचरव्यवहारमात्रे प्रकाशान-
 पेक्षेत्येव हि दृष्टं तत्र चित्तं वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः ।
 अपि च स्वप्रकाशं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वमप्यद्रश्यत्वे
 सति पुरुषस्य यथाश्रुतं नापपद्येत यौगिकार्थत्यागात् । किं च पुरुषनि-
 ष्टफलाजनकत्वेनात्मतत्त्वाकारा चित्तवृत्तिः प्रमाणमेव न स्यादित्यादिदो-
 षप्रसक्तिरिति । कर्मकर्तृविरोधस्तु पुरुषस्य ज्ञेयत्वेऽपि नास्ति चेतनप्रति-
 बिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य परादिवदेव बुद्धिवृत्त्यारूढरूपो
 दृश्यो दर्पणारूढमुखवत् केवलस्तु द्रष्टेति प्रकारभेदात्कथं कर्मकर्तृवि-
 रोध इति दिक् । कर्मकर्तृविरोधस्तु बौद्धमतएव भवति चित्तातिरिक्त-
 द्रष्टृनभ्युपगमेन करणान्तरानभ्युपगमेन च द्रष्टरि साक्षादेव स्वप्रतिबि-
 म्बादेरनुपपत्तिरिति चित्तस्य स्वाभासत्वेऽप्यिवदिति परोक्तदृष्टान्तस्यासि-
 द्दिमाह । न चाग्निरत्रेति । अत्र स्वाभासत्वे न ह्यग्निरिति यद्वाग्निः पूर्वं
 तमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयतीति क्व चिद्दृष्टं स्यात्तदाग्नेः स्वप्रका-
 श्यत्वं पुरुषस्येव सिद्धेत् तदेव तु नास्तीत्यर्थः । ननु पुरुषोऽपि प्रकाश-
 स्वरूप एव सर्वदा तमस्तु बुद्धिवृत्तेरेव प्रतिबन्धकमिति चेत्सत्यम् । तथापि
 बुद्धिवृत्त्याख्यकरणाभावकाले स्वात्मानमविषयीकृत्य करणकाले विषयीक-
 रतीतीत्ययमग्नितो विशेषोऽस्त्येवातः प्रकाशस्वरूपतादिसाम्येऽपि पुरुषः स्व-

प्रकाशो नाग्निरिति न केवलं प्रमाणाभावाद्देवान्नेः स्वप्रकाशत्वाभावोऽपि
 तु प्रकाशत्वव्यवहारकारणाभावादपीत्याह । प्रकाशश्चायमिति । प्रका-
 शोत्र प्रकाशत्वव्यवहारो ऽन्यथा प्रकाशसंयोगस्यैव प्रकाशत्वरूपतया
 तस्य संयोगजन्यत्वानुपपत्तिरिति संयोगे प्रतिबिम्बसाधारणसंबन्धो यदि
 चानौ साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादिरिष्यते तदा दृष्टविरोध इति भावः । अग्नेः
 स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वत एव प्रकाशरूपत्वं घटादयस्तु
 प्रकाशसंबन्धादेव प्रकाशन्ते अग्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य
 शास्त्रेषूच्यते चित्ताद्विवेकाय चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक एव अयसो
 दग्भृत्ववदिति । यस्तु अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोर्म्यत्वं स्वप्रकाश-
 त्वमित्याधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रलपनं तन्प्रागेव निराकृतम् । विस्तरतस्तु
 ब्रह्ममीमांसायामपीति दिक् । नन्वेवमप्रकाशत्वरूपमेव स्वाभासत्वं
 चित्तस्यास्माभिरभ्युपेयं तथा चाग्निदृष्टान्त उपपन्नः स्यात्तत्राह । किं चेति ।
 शब्दार्थः स्वाभासशब्दार्थः संभवतीति शेषः । एवं च सतीदं दूषणमित्याह ।
 स्वबुद्धिप्रचारेत्यादिना । बुद्धेः प्रचारे वृत्तिः तस्याः संवेदनात् क्रोधाद्य-
 नुभवात् तद्गुणाद्यर्थे सत्त्वानां प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते तच्च स्वबुद्ध्याग्रहणे
 युक्तं न भवतीति बुद्धेर्गोह्यत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वहं क्रुद्ध इत्या-
 दिप्रत्यये पुरुषस्यापि ग्रहणात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेत्सत्यम् । अग्रा-
 ह्यत्वरूपस्य स्वाभासत्वस्य पुरुषेऽप्यनङ्गीकारादिति । यद्यप्यादौ क्रोधा-
 दीनां स्वरूपतेः निर्विकल्प एव बोधः पौरुषेयो भवति क्रुद्धेऽहमित्यादिस्तु
 अहंकारस्यैव चित्तिपुरुषस्य धान्तत्वात् कूटस्थतया क्रुद्धवृत्त्याकारातिरि-
 क्ताकारासंभवाच्च तथापि पौरुषेयेण क्रोधनिर्विकल्पेन जनित्य क्रुद्धेऽह-
 मिति यान्तःकरणस्य विशिष्टवृत्तिस्तत्सात्त्विको बोधश्च तद्द्रव्याद्यत्वे-
 नैवात्र चित्तस्याग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते क्रोधादीनां पौरुषेयनिर्विकल्पकस्य
 शब्दागोचरत्वेनोपन्यस्तुमशक्यत्वात् पुरुषसाधिकं तु चित्तग्रहणं वृत्तिगो-
 चरनिर्विकल्पकमनुमानगम्यमेव तस्य हि चित्तधर्मत्वं संभवति नियमेन
 सर्ववृत्तिगोचराया जल्पनिर्विकल्पकधारायाः स्वीकारे ऽनवस्थायपत्तेः । अज्ञा-
 तवृत्तिस्वीकारे च क्रुद्धेऽहं न वेत्यादिशंशप्राप्त्यापत्तेः । क्रोधादिगोचरानित्य-

निर्विकल्पकैकज्ञानस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्याः प्रतिबन्धात्
संशयाद्यभावः । संप्रज्ञातयोगेपि वृत्तिः स्वरूपतो भासतएवेत्यभ्युपेय-
मिति । चित्तस्य स्वाभासतावादिमते तन्मतमालम्ब्यैवान्यदूषणमाह ।

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

सूत्रार्थमाह । न चेत्यादिना युक्तमित्यन्तेन । न च नाप्येकास्मिन्-
त्यसिद्धणएव स्वपरावधारणं युक्तं पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरत्वात्
स्वस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवं स्वात्पत्त्यनन्तरं स्वग्रहणमस्तु
तत्राह । क्षणिकेति । क्षणिकवादिमते या वस्तुन उत्पत्तिः सैव क्रिया
तस्य कार्यं सैव च तस्य कर्त्रादिकारकवर्गः तन्मते सर्ववस्तुत्पत्तिमात्र-
फलकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः । तथा चोक्तं 'भूतिर्येषां क्रिया
सैव कारकं सैव वोच्यत' इति । अत्र उत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वग्रहणार्था
क्रिया न संभवतीत्यर्थः । अस्मन्मतेपि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारा-
भावादिकस्या वृत्तेर्द्वैतार्थग्राहकत्वं न संभवतीति भावः । उत्तरसूत्रमवतार-
यति । स्यान्मतिरिति । प्रतिरभ्युपगमः । ननु स्वाभासशब्देन स्वसंतान-
भास्यत्वं वक्तव्यं तथा च स्वप्नेन विनाशस्वभावेन निरुद्धं नष्टमपि
चित्तमुत्तरोत्तरमुत्पन्नेन चित्तान्तरेण याह्यामित्यभ्युपगमः स्यादिति कर्मकर्तृ-
विरोधाद्विदोष इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते दृश्येभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धे-
वृत्तिवृत्तेरतिप्रसङ्गे ऽनवस्था । एतदुवाचष्टे । अथेति । बुद्धिबुद्धिश्चित्तगोचरं
चित्तं परेषां वृत्त्यतिरिक्तचित्ताभावेन वृत्तिचित्तयोः पर्यायत्वात् । ननु
नेयमनवस्था सर्वमेव चित्तं गहीतव्यमिति नियमाभावादिति चेन्न । वृत्तेर-
ज्ञातसत्ताङ्गीकारे जानामि न वेत्यादिसंशयापत्तेः । योग्यानुपलब्ध्या ज्ञाना-
द्यभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । किं च मा भवत्वानवस्था वृत्तिगोचरानन्तवृत्ति-
कल्पनागौरवं त्वपरिहार्यमेव । अस्माभिलाषवेन सकलवृत्तिगोचरैकविभु-
ज्ञानकल्पनादिति । एतेन चित्तमित्यत्वाभ्युपगमिनामपि न्यायवैशेषिका-

यामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता अनवस्थागौरवाभ्या-
मिति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिसंकरं व्याचष्टे । स्मृतिसंकर-
श्चेति । बुद्धिबुद्धेरिति शेषः । संकरशब्दार्थमाह । यावन्त इति । विषया-
नुभवकाले ज्ञानधारा जातेति विषयस्मृतिकालेपि अनन्तानां तज्ज्ञानानां
स्मृतिरेकदैव भविष्यति । घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्ये-
वमनन्ताकारः सोऽयं स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः । अस्मन्मते च पौरुषेय-
बोधस्य नित्यतया निर्विकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति । नन्वेता-
दृशसंकरे को दोष इति तत्राह । तत्संकराच्चेति । संकराभ्युपगमे च
घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यादित्यर्थः । अन्या-
न्यपि दूषणानि सूचयन्नास्तिकमतं तिरस्करोति । एवं बुद्धीति । सर्वे ब्र-
ह्ममोक्षधर्माधर्मादिव्यवस्थादिकम् । तदेवं चित्ताद्विविच्य मोक्षो व्यवस्था-
पितः चित्तस्य च स्वाभासत्वं निराकृतम् । इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वा-
वधारणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनाप्यन्यायतामाह । ते त्विति । भोक्तृस्वरूपं
न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविरुद्धा इत्यर्थः । तेषां विज्ञानवादशून्यवादश्चेति
मुख्यं मतद्वयं तत्रादौ विज्ञानवादिनां क्षणिकताव्यस्वाभ्युपगमविरोधा-
न्यायविरुद्धाद्वयं दर्शयति । के चिदिति । सत्त्वमात्रं क्षणिकविज्ञानरूपं
चित्तमात्रं परिकल्प्य स्वीकृत्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति । अस्ति स सत्त्ववि-
शेषो य एतान् सांसारिकान् पञ्च स्कन्धान् हित्वा अन्यांश्च पञ्चस्कन्धान्
युक्तो ऽनुभवतीति ततश्च तत एव स्वाभ्युपगमात् पुनस्त्रस्यन्ति चित्त-
स्यैवापत्येत्यर्थः । अतो न्यायविरुद्धास्तइति, पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेद-
नासंज्ञानरूपसंस्काराख्याशिवत्तस्यैव शाखाभेदा न तु चित्ताद्विवाः । तत्र
विज्ञानं विषयानुभवः वेदना दुःखं संज्ञारूपे शब्दार्थाविति यावत्
संस्कारो वासना एतेष्वेषामपि सुखादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमे-
वेति । शून्यवादेऽप्याह । तथेति । तथान्ये के चित् स्कन्धानां महच्चिर्वेदाय
महानिर्वेदाख्यवैराग्यायापुनर्जन्मरूपप्रशान्तये च क्रीडन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके
ब्रह्मचर्ये ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्यामीत्युक्त्वा शिष्यतामापत्वा
नास्तिका गुरुपदेशात् सत्त्वस्याहंशब्दार्थस्यापि सत्तामपलपन्ति शून्यवा-

दिनो भवन्ति इत्यर्थः । तेषु न्यायविद्वा भोक्तुः सत्त्वस्यापलापेन स्वाभि-
 प्रेतस्य मोक्षसाहंशद्वयार्थस्य ब्रह्मचर्यादीनां वा सत्तास्वीकारात् सेयमुद्देश्य-
 विस्मृतिः कथं मूढाव लज्जयतीति । एतेनाधुनिकवेदान्तब्रुवा अपि न्याय-
 विद्वा मन्तव्याः । तेषु हि मोक्षाद्वयं गुरुमुपासना ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं
 शुक्तिरजतवदत्यन्ततुच्छमिति गुरुपदेशान्मोक्षतत्साधनादिकमेवापलपन्ती-
 ति । अपि चोपदेशानन्तरप्रकृतसाक्षात्कारस्य मननादिसाधनाद्यनुष्ठानाभ्यु-
 पगमोपि तेषां न न्यायो ऽसतोपदेशेन फलतत्साधनेषु सर्वेष्वेवाविश्वा-
 सात् । अश्रद्धया कृतेनापि फलानुदयाच्च । किं बहुना श्रुत्यादिप्रामा-
 ण्यबाधनेन ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्याहितेः संशयो योगान्तेपि ब्रह्मणि स्यात् ।
 न च स्वप्रकाशतया ब्रह्मणि न प्रमाणापेक्षेति वाच्यम् । प्रकाशतस्तस्य
 तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधादिति सांख्यसूत्रोक्तद्रोषात् स्वाभ्युपगतश्रवणादिवै-
 यर्थ्यापत्तेश्च मोक्षसाधनविषयस्य विवेकस्यास्वप्रकाशत्वाच्च । यत्तु अवेद्य-
 त्वेषु प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्रलपनं तत् शशङ्कवन्म-
 न्तव्यम् । वेदानस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुत्वात् द्रष्टव्यत्वादि-
 श्रुतिविरोधाच्चेति । सैषातिनास्तिकता दृश्यतेपि बहिर्मुखानां यतिमानिना-
 मिति । आधुनिकानां वेदान्ते विवर्त्तवादे यथा यथा विचार्यते तथा तथा
 न्यायविरोधेन सिक्कतासेतुवद्विदीर्यते । स्वमते तु नास्त्ययं न्यायविरोधः
 मोक्षभागिनेहाहंशद्वयार्थस्य भोक्तुः स्थिरस्य स्वीकारादित्याह । सांख्ययोगा-
 दयस्त्विति । आदिशब्देन ब्रह्ममीमांसादयो शास्त्राः । प्रकृष्टां वादाः
 प्रवादाः स्वशब्देनाहं स्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन न त्वन्यः । कथमन्यस्या-
 त्माहमित्यादिवृत्तिगोचरः स्यात्तत्राह । वित्तस्य स्वामिनमिति । स्वामी
 ह्यात्मा लोके व्यवह्रियते यच्चाप्नोति यदादत्ते इत्यादिशास्त्रे चेति । अपरि-
 णामिनि यथेष्टविनियोक्तत्वाभावात् कथं स्वामित्वं तत्राह । भोक्तारमिति ।
 अत्र च स्वतोपि पुरुषस्य भोगोस्तीत्यवधारणीयम् । प्रकृतोपपत्तये चित्तस्य
 स्वाभासत्वं निराकृतम् इदानीं सदाज्ञाताश्विनपृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
 परिणामादिति सूत्रस्योपपादकं सूत्रमेतेनैव प्रसङ्गेनोत्थापयति । कथमि-
 ति । नन्वपरिणामित्वे विषये संचाराभवात्सदाकारपरिणामाभावाच्च कथं

चित्तज्ञातृत्वरूपं चित्तभोक्तृत्वं पुरुषस्य स्यात् । चित्तस्थले हि घटादिविषयग्रहणं चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥२२॥

अप्रतिसंचाराया अपि चित्तेः स्वीयबुद्धिवृत्तिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारतापत्त्यैव भवतीत्यर्थः । अयं भावः । ज्ञातुः संचारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः किं त्वर्योकारता हेतुः सचिकर्षद्वारा । अन्यथा स्वप्नादौ मनःसंचाराभावेनार्थभानायोगात् । अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सचिकृष्टस्यात्मनः संचारो नापेक्ष्यतइति । आपत्तिग्रहणं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम् । यथा हि विषयासचिकर्षकालेपि स्वप्नादौ तद्धानायागत्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेपि तद्धानं भवति येन पुरुषेपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत किं तु स्फटिके सचिकृष्टजपालौहित्यस्यैव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बमेव लाघवादिष्यते उभयत्राकाराख्यपरिणामकल्पने गौरवात् स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति । तदिदं वृत्तिबिम्बितमेव*वृत्त्याकारापत्तिरित्युक्तं सूत्रकारेणेति । भाष्यकारः पुरुषस्य बुद्ध्याकारतां प्रतिपादयितुमादौ बुद्धेरेव रूपमाह । अपरिणामिनीति । भोक्तृशक्तिः पुरुषाख्या उपरिणामिनी अतो नापि गतिमती ततो न स्वप्नजायतोश्चित्तस्यैव पुरुषस्य ज्ञानं संभवति किं तु वृत्तिसरूपपरिणामिन्यर्थे चित्तिः प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिबिम्बरूपेण संचरितेव सती तद्वृत्तिमनुपतति तद्वृत्तिं चेतनवत्करोतीत्यर्थः । अन्यथा हि घटमहं जानामीति बुद्धिवृत्त्यनुपपत्तिः बुद्धेरनहंत्वात् अचेतनत्वाच्चेत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति । अथाविवेकादेवैतादृशी बुद्धिवृत्तिरिति चेत्सत्यं, तथाप्यविवेक एव प्रतिबिम्बमूलकः द्रोषान्तराभावात् तथा चेतनभानार्थमपि वृत्तौ तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते बुद्ध्याकृततयैव शब्दादिवद्वात्मनेपि भानादिति । इदमेव प्रतिबिम्बं बुद्धे शिक्छायापत्तिरित्युच्यते तथा बुद्धेरयोकारतावत् आत्माकारतेत्युच्यतइति

* वृत्तिबिम्बितत्वमेवेति चेदभविष्यत्साधुतरम् ॥

मन्तव्यम् । यद्यपि घटाद्याकारपरिणामवदात्माकारपरिणाम एव बुद्धेर्भवति तथापि प्रतिबिम्बतुल्यतया स एव प्रतिबिम्बमप्युच्यते । बुद्धेरूपं प्रदर्श्य पुरुषस्य तदाकारतापत्तिं दर्शयति । तस्याश्चेति । हिशब्देऽत्रावधारणे, तस्या अपि चित्तज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यत्रिशिष्टैरेत्याख्यायते व्यवह्रियते । तत्र हेतुः प्राप्तेत्यादि । प्राप्तश्चैतन्योपग्रहश्चैतन्यप्रतिबिम्बं येन एतादृशं रूपं यस्यां बुद्धिवृत्तेस्तदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाधारतामात्रेणेत्यर्थः । द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रेपीदमेव वाक्यं भाष्यकारैः प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं, वृत्तिसारूप्यमितरत्रेत्यत्राप्येतदुक्तमिति स्मर्त्तव्यम् । ननु जानाम्यहं क्रुद्धेऽहं भीतोहमित्यादिरूपता वृत्तेरेवेति प्रागेवोक्तं तर्हि निर्विकल्पकस्य वृत्तिबोधस्य स्वरूपं कीदृशमिति । उच्यते । यादृशं ज्ञानक्रोधादिवृत्तीनां रूपं तादृशमेव बिम्बप्रतिबिम्बोद्बहणात् तदेव वृत्तिबोधस्य रूपं, स च वृत्तिबोधो वृत्त्यविवेकेन जानामीतिवृत्त्यन्तरस्य विषय एव भवति ज्ञानचित्तिबोधादिशब्दानां पर्यायत्वादिति । एकाकारतापत्तावागममपि प्रमाणायति । तथा चोक्तमिति । न पातालमित्यादेरयमर्थः । गुहाहितं गह्वरेषु पुराणमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु यस्यां गुहायां गुह्यं शाश्वतं ब्रह्म अंशंशयभेदात् आत्मसामान्यं निहितं संगुप्तम् इति गीयते । सा गुहा न पातालादि किं तु ब्रह्मवृत्त्यविशिष्टां बुद्धिवृत्तिमेव कवयः पण्डिताः पश्यन्तीति । अविशिष्टता च परस्परं प्रतिबिम्बनादुभयोरेव विषयाकारत्वचेतनसाम्यमित्युक्तम् । अतो विविच्य ग्रहणायोग्यतयाऽवस्थितिरिवात्मनः संगोपनं बुद्धाविति श्लोकात्तात्पर्यार्थः । तदेतदेकाकारत्वमादित्यपुराणेष्युक्तं

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिसत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति । ननु भवतु चित्तेः स्वबुद्धिसंवेदनं शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत् बुद्धवच्छब्दादीनामपि चित्ते प्रतिबिम्बनसामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदैव सर्वार्थभानप्रसङ्गात् । कथं वा चित्तेः स्वसंवेदनम् । उक्ता ह्यनवस्था चित्तवत् पुरुषेपि समानेत्याशङ्कानिरासायेत्तरसूत्रं प्रवर्तिष्यते तत्सूत्रं भाष्य-

कारः प्रकारान्तरेणाप्युत्थापयति । अतश्चेति । अतो बुद्धिपुरुषयोर्विद्यवे-
त्तृभावाच्च तदन्यथानुपपत्तेश्चेति यावत् । एतत् आगामिसूत्रप्रतिपाद्यम् ।
अङ्गीक्रियतइत्यर्थः । चकारोऽस्मदुक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

सर्वं यहीतृषद्वहणमाह्याः पुरुषस्यार्था भ्योग्या अस्मिन्निति सर्वार्थम् ।
अयं घट इत्यनन्तरं घटमहं जानामीति बुद्धेर्वृत्त्यन्तरस्य यहीतृषद्वहणमा-
ह्याकारस्यायं घट इतिवृत्तिवदेव सात्तिभास्यस्य प्रायशो दर्शनात् । सर्वा-
र्थत्व हेतुः द्रष्टृदृश्योपरक्तमिति । द्रष्टृदृश्योभयाकारमित्यर्थः । बाधकं विना
सच्चिद्वद्वस्त्वाकारतास्वाभाव्यस्य चित्ते सर्वसंमतत्वादिति भावः । तथा
च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्यस्य शब्दादेः स्वस्य च संवेदनं यद्वि शब्दादि-
पुरुषोभयाकारा बुद्धिवृत्तिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते इदमेव शब्दादेः
पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्ववदित्यतो न पुरुषदर्शनार्थं द्रष्टृन्तरापेक्षा
नापि कर्मकर्तृविरोधो ऽन्तःकरणद्वारत्वादिति भावः । एतेन सर्वार्थ-
त्वेन भाष्यकारोक्तं बुद्धिपुरुषयोरविशिष्टाकारत्वमपि सिद्धम् । बुद्धेः पुरुषा-
कारतातिरेकेण पुरुषत्वसंभवात् । पुरुषस्य बुद्ध्याकारतायाश्च पूर्वसूत्रे-
णैवोक्तत्वादिति । वेद्यत्वादन्यथानुपपत्त्या यः सिध्यति तं बुद्धौ पुरुषोपरागं
प्रतिपादयन्समप्रसूत्रं व्याचष्टे । मनो हीति । उपरक्तं तदाकारम् । अन्यथा
यहणानुपपत्तेः । युक्तिपूर्वकं द्रष्टृपरागमाह । यत्स्वयं चेति । तन्मनः स्वय-
मपि पुरुषस्य विषयत्वात् स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन पुरुषेण विष-
यिणा संबद्धम् आकारितं सच्चिर्कर्मस्य यहणहेतुत्वात् । बुद्धिवृत्तौ च पुरु-
षस्यासङ्गस्य प्रतिबिम्बातिरेकेणानित्यसच्चिर्कर्मसंभवादिति । तस्मादेत-
च्चित्तमेवोभयोपरक्ततया शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरूपेण च निर्भा-
सते । सात्तिणि प्रतिबिम्बितं सदिति विषयविषयिनिर्भासं, तत्र हेतुः
चेतनाचेतनरूपापन्नं तदाकारम् । एतदेव विशृणोति । विषयात्मकमप्य-
विषयात्मकमिवेति अचेतनमपि चेतनमिवेति । इवशब्दार्थं दृष्टान्तेनाह ।
स्फटिकमणिकल्पमिति । यथा एक एव स्फटिकमणिः पार्श्वद्वयस्ययोजवेन्द्र-

नीलयोः प्रतिबिम्बनात्स्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव भवतीति । एवं चित्तमपि विषयात्मनोः प्रतिबिम्बनात् यहीतृयहणयाह्यात्मकरूपावयववर्षादिव भवति, अतः सर्वार्थमित्युच्यतइत्यर्थः । चित्तमेवेत्येवकारेणान्येषां सन्निकर्षसत्त्वेप्याकारणहणसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । अत्र च स्फटिकदृष्टान्तो न सर्वांशे बुद्धेः स्वार्थाकारपरिणामस्यैव स्वप्नानुरोधेनेष्टत्वात् स्फटिके च प्रतिबिम्बमात्रस्य स्वीकारात् । किं तु तत्तद्वस्तुसन्निकर्षेण तत्तद्रूपतया प्रतीयमानतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टान्त इति मन्तव्यम् । यदेतदुक्तं चित्तस्य द्रष्टृदृश्यसारूप्यम् इदमेव भवबीजाविवेकस्य कारणमिति प्रतिपादयति । तदनेनेति । केचिद्वाह्यार्थवादिनः चित्तातिरिक्त्वेतन्नानभ्युपगन्तारो वैनाशिकाः । अपरे विज्ञानवादिनः । लोक्यतइति लोकः । तदुक्तं विज्ञानवादिभिः ।

अभिज्ञापि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शने ।

याह्ययाहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तेषां च वादिनामयं भावः । चित्तस्य चेत्सर्वरूपता स्वीकृता तर्ह्यलं पुरुषेण बाह्यार्थेन वा अनादिवासनावशात् स्वत एव चित्तव्यानन्तपरिणामस्वीकारसंभवात् । दुग्धस्य दधिरूपतावदिति । अनुकम्पामुखेन तेषु समाधानमाह । अस्ति हीति । इत्यन्तं बीजमित्यर्थः । एतेन यदाधुनिका वेदान्तिब्रुवा आहुः । विषयदोषात् करणदोषाद्वा चैतन्ये भ्रमो न भवति विषयकरणदोषयोर्धर्ममात्रकल्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोरभावात्, अपि त्वनिर्वचनीयाविद्यामात्रादिति । तद्वेपम् । चैतन्येपि चित्तवदेव सकलवस्तुप्रतिबिम्बेन सारूप्यस्यैव विषयगतदोषस्य प्रपञ्चारोपहेतुतालाभात् सर्ववस्तूनां भ्रममात्रकल्पितत्वस्य चासिद्धेः शुक्तिरजतादिस्यले कृप्तेन सारूप्यदोषेणैवाध्यासोपपत्तावध्यासहेतुतया तदभिप्रेतानाद्यविद्यायां कल्पनानवकाशाच्चेति । तत्रादौ विज्ञानवादिनं बोधयति । समाधीन्यादिना रूपमवधार्यतइत्यन्तेन । भ्रमस्यले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया अस्माभिरप्यभ्युपगमात् । समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेय इत्युक्तमर्थस्य सत्यत्वलाभाय । तथा चायमर्थः । विवादगोचरोर्यश्चित्ते प्रतिबिम्बितो योनुभूयते

स तस्य चित्तस्यालम्बनीभूतत्वाच्चित्तान्दन्यः । तत्र हेतुः । स चेदिति । स
चेदर्थश्चित्ताकारमात्रं स्यात् कथं तर्हि प्रज्ञयैव प्रज्ञाकारो दृश्येत कर्मक-
र्तृविरोधात् पुरुषस्यानङ्गीकारात् । पुरुषप्रज्ञया पुरुषसिद्धिरर्थप्रज्ञया अर्थ-
स्यापि सिद्ध्याचित्त्वादिति । अतो विज्ञानातिरिक्तो विज्ञेयार्थः सिद्धुः ।
अनयैव युक्त्या पुरुषानभ्युपगन्तारं बाह्यार्थेष्वदिनमपि बोधयति ।
तस्मादिति । तस्मात्प्रज्ञारूपस्याप्रज्ञायाद्यत्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रति
बिम्बीभूतः प्रतिबिम्बरूपेण ज्ञातोर्यो ज्ञानाकारो येन दृश्यते स पुरुष
इत्यपि सिद्धमित्यर्थः । ननु स्वमदृहीत्वैव स्वस्य प्रज्ञारूपं दृष्ट्वात् आका-
शाद्यहणेपि शब्दश्चेदिति चेत् । शब्दवत्केवलस्याकारस्यायहणात् । अयं घट
इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवद्वृत्तिपुरस्कारणैवाकारानुभवादिति ।
ननु कर्मकर्तृविरोधः सूत्रकारणैवोक्तो न तत्स्वाभासमित्यनेनातो भ्रष्ट-
कारस्य पौनरुक्त्यमिति, मैवम् । तत्र चित्तस्य चित्तयाज्ञत्वं निराकृतमत्र
चित्ताकारस्य चित्तयाज्ञत्वं निराक्रियते इति विशेषादिति । पुरुषचित्तत-
दर्थानां यथोक्तप्रकारैर्विवेकज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति वेदान्तोक्तोपासनादि-
व्यावृत्त्यर्थे नास्तिकादिज्ञाननिरसनार्थं चावधारयति । एवं यहीत्रिति ।
यहीत्रादित्रितयं परस्परविजातीयतया ये विभजन्ति विवेचयन्ति तेषु
सम्यग्दर्शनः तैरेव पुरुषो लब्धः । अन्ये तु भ्रान्ता इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्वि नेदं यद्वदमुपासते ॥

‘अथात आदेशो नेतिनेति’ ‘न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती’त्यादिः ॥

स्मृतिश्च ।

अथ्यक्ताद्ये ऽविशेषात्ते विकारेस्मिंश्च वर्तन्ते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादि । ‘आत्मैवेदं सर्वं’ ‘ब्रह्मैवेदं सर्वं’ ‘वासुदेवः सर्वमि’त्यादिश्रु-

तिस्मृतयस्तु शक्तिमद्राद्यभेदेनैवोपासनार्थं प्रवर्त्तन्त इति न तद्विरोधः । एतेन
जीवात्मप्रकरणेषु आत्मैक्यश्रुतीनामवैधर्म्यलक्षणाभेदेन विवेकएव तात्पर्य-

मिति द्रष्टव्यम् । विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानतया मोक्षहेतुत्ववचनात् । परमात्मप्रकरणं तु जीवाद्यपि विवेकेन परमात्मन एकस्यैवात्मत्वे तात्पर्यमिति मन्तव्यम् । द्वितीयपादे विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इत्येवोक्तम् । अत्र तु विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वोपपादनेन मोक्षहेतुत्वं प्रभाषितम् । विवेकस्वरूपं च परीक्ष्यतइति विवेकः । चिन्तादात्म्यविवेके हेत्वन्तरप्रदर्शकतया सूत्रमवतारयति । इतश्चेति । इतश्च चिन्तातिरिक्तः । पुरुष इति शेषः । तद्संख्येयवासनाभिश्चिच्च*मपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥२४॥

यदुक्तं चित्तस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकारे असंख्येयवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यापि परिणामोस्तु किं पुरुषेणेति । तत्र । यतस्तच्चित्तमसंख्येयवासनाभिश्चिच्चित्तमपि परार्थं परस्यान्यस्य भोगापवर्गार्थैव विना तौ न स्यातुं परिणामितुं वा क्षमते संहत्यकारिपदार्थानां लोके परमात्रार्थत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थसमाप्तौ चित्तविलयेन मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि सूत्रतात्पर्यम् । सूत्रं व्याचष्टे । तदेतदिति । भोगापवर्गार्थं सुखादिसाक्षात्कारार्थम् । संहत्यकारित्वात् इतरसाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वात्, गृहवदिति । गृहं हि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोति पुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थं नान्यमपेक्षते अन्या चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति स न संहत्यकारीन्याशयः । यत्तु संघातपारार्थ्यादिति सांख्ये प्रोक्तम् । तत्र संहननमारम्भकं संयोगो विवक्षितः स चात्रयवावयव्यभेदात् शय्यासनगृहादिषु सत्त्वादिषु चास्ति न तु पुरुषइति । ननु चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थमपि भविष्यति कः खलु विपक्षबाधकस्तर्क इत्याकाङ्क्षायामाह । संहत्यकारिणेति । न सुखचित्तमिति । सुखचित्तं भोगचित्तं न सुखार्थं न चित्तस्य भोगार्थं तथा तत्त्वज्ञानचित्तमपवर्गचित्तं न चित्तस्यापवर्गार्थं चित्तस्य भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनियमेनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्ये तत्सार्थकमिति हि सर्वसंमतम् । अतश्चित्तस्यैतदुभयमपि परार्थमित्यर्थः । पुरुषस्य च भोगापवर्गौ स्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति नानवस्था

* चित्तमिति पाठो बहुसंमतः ।

पुरुषार्थत्वधादिनामिति भावः । पुरुषस्य भोगो हि सुखादिसाक्षात्कारः । अपवर्गश्च विवेकख्यातिसाक्षात्कारो वा स्वरूपाद्यस्यानो वा सर्वथैव चैतन्यमात्रा एव अपरिणामित्वाविर्द्वैतत्वाच्चेति । ननु परार्थतामात्रेण न पुरुषसिद्धिर्विनाशादीनामपि परार्थत्वसंभवात् विनाशार्थमेवोत्पत्तेः परैरभ्युपगमादिन्याशङ्कायामाह । यश्चेति । भोगापवर्गार्थवानेवात्र परः साध्ये प्रविष्टो ऽतो न सामान्येन येन केन चित्परेण सिद्धसाधनमर्थान्तरं चेत्यर्थः । स्वात्तरोत्पन्नक्षणिकचित्तस्य भोगार्थकतया पराभिप्रेतं सिद्धसाधनमपाकरोति । यत्तु किं विदिति । स्वरूपेण आत्मरूपेण भोक्तृतयेति यावत् । यस्त्विति । यस्त्वसौ विशेषः पुरुषाख्यः परः स कूटस्यनित्यत्वात् न संहत्यकारीति न तस्य परार्थत्वापत्यानवस्थितिरित्यर्थः । तदेवं बुद्धि-पुरुषविषयाणां विवेकं प्रदर्श्य एतज्ज्ञानादाद्यं मोक्षमादौ प्रतिपादयति ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

मातृमानमेयात्मकस्याखिलप्रपञ्चस्य तप्तायःपिण्डवदेकीभावा-पन्नस्य यद्योक्तप्रकारैरन्योन्यं विशेषदर्शिनो विवेकसाक्षात्कारिणश्चित्त-स्यात्मभावे भावना स्वसत्ताजिज्ञासा कोहमासमित्यादिरूपा भाष्ये व्याख्येया । तस्या भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यनर्थहेतोर्निवृत्तिराद्यो मोक्षो भवतीत्यर्थः । स्वर्गनरकमोक्षादिभिर्हि विचित्ररूपता चित्तस्यैव भवति न तु सदैकरूपविन्मात्रस्य न ममेत्यवधारणे सति नैवात्मभावचित्ततोदेतीति भावः । तथा च श्रुतिः । 'एतं ह वाक् न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवं'मितीत्यादिः । तदेतदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैराद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेनेति । अत्रादौ भाष्यकार आत्मभावभावनामेव सकारणां प्रतिपादयति । यथेत्यादिना । तत्रापीति । पुरुष इति शेषः । विशेषदर्शन-बीजमिति । आत्मभावजिज्ञासाद्वारेति शेषः । इत्यनुमीयतइति । विवि-दिषन्ति यजेनेत्यादिश्रुतेः । पापक्षयाद् शुद्धमतिर्बाह्येति ज्ञानमुत्तममिति स्मृतेश्चेति शेषः । तस्य यद्योक्तकर्मवतः स्वाभाविकी ऐहिकसाधननिर-पेक्षा, तथा च यद्योक्तं कर्म आत्मभावनायाः कारणम् । तत्र च नैहिकत्वनि-

यस्य इत्यायातम् । ऐहिकसाधनशून्यस्य प्राक्तनतथाविधकर्माभावे च सा भावना नोदेति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेकरुचिर्भवतीति, अत्र पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाणायाति । यस्याभावादिति । यस्य कर्मणोभावादित्दं वक्ष्यमाणं फलमुक्तं पूर्वाचार्यैः । तदेवाह । स्वभावमिति । स्वभावमात्मभावं त्यक्त्वा एषां सत्कर्मशून्यानां पूर्वपक्षे नित्यदेहाद्यात्मतायामेव रुचिः अट्टातिशयो भवति । अरुचिश्च तत्त्वनिर्णयइत्यर्थः । आत्मभावनायाः कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह । तत्रात्मेति । कोहमासं किं नरादिरूप आसं क्रयमासं दुःखेन दंशन*वासं किं स्वित्दं वर्त्तमानमपि मम स्वरूपं किं देहो वा मन आदिर्वा क्रयं स्वित्दं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना तिष्ठतीत्यादिरर्थः । के भविष्याम इत्याद्योक्तत्वएव बहुवचनं, तथा च यज्जिज्ञासेत्यभयादिनिवृत्तये विशेषदर्शनं पुरुषः संपादयति सैवात्मभावनेत्यर्थः । आत्मभावनामशेषतो व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । सा त्विति । विशेषदर्शनात्कुतो निवृत्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमाह । चित्तस्येति । एष भावरूपो विवित्रः परिणाम आत्मनो न भवति किं तु चित्तस्यैवाविद्याजन्यत्वात् अविद्यायाश्च चित्तधर्मत्वात् पुरुषस्त्वविद्याशून्यत्वाच्छुद्धः पापपुण्यविवर्जितः । ततश्च चित्तधर्मैर्जनमरणसुखदुःखादिभिरपरामृष्टः कदाप्यसंबद्ध इति । तत इति विशेषदर्शनादस्य कुशलस्यात्मभावना निवर्त्ततइत्यर्थः । तच्चित्तेः स्वर्गनकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिः फलमिति । तस्य विशेषदर्शिनो लक्षणं संप्रज्ञातयोगं वक्ष्यमाणमुक्तेश्च कारणभूतमाह ।

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

कैवल्ये प्राग्भारो यस्य तत्कैवल्यप्राग्भारम् । कैवल्याभिमुखमिति यावत्, व्याचष्टे । तदानीमिति । तदानीं विशेषदर्शनावस्थायां स्वर्गादिवैराग्यवशात् चित्तमन्यथा भवतीत्यनेनान्वयः । विषयप्राग्भारं विषयाभिमुखम् अज्ञाननिम्नमज्ञानमार्गसंचारि एवमुत्तरत्र, न चानेन कोमलकण्टकवत् उत्पन्नमात्रेण विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता भवति पूर्वसंस्कारवशात् अन्तरान्तरा मोहाख्यानां भवदुःखधीजवृत्तीनामनुवृत्तेरित्याह ।

* दुःखेनेदृशेन वासमिति दुःखेन दर्शनवानासमिति वा कल्प्यम् ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

व्याचष्टे । विवेकेति । विवेकप्रत्ययनिम्नस्येत्यस्य विवरणं सत्वे-
त्यादि । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रवहणशीलस्येत्यर्थः । तच्छिद्रेषु स्थानेषु
अविद्यारूपाणां प्रत्ययानामाकारा अस्मीत्याद्याश्च प्रदर्शिताः । अस्मीति ।
देवमनुष्यादिरूपोस्मीत्यर्थः । केवलास्मितायाः संप्रज्ञातयोगेपि सत्त्वात्
तीयमाण्येभ्यो बीजेभ्यः तीयमाण्येभ्यः । एतस्य विशेष्यं पूर्वं संस्कारेभ्य
इति । ननु ज्ञाने जातेपि चेत् पूर्वसंस्कारवशाद्गुत्थानदशायां कदा चिदवि-
द्योदयः कथं तर्हि संप्रज्ञातप्रवाहेणापि अविद्यानिवृत्तिः स्यात्तत्राह ।

ज्ञानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यसामर्थ्यं क्लेशानामिवोक्तं
पूर्वाचार्यैरित्यर्थः । 'ध्यानहेयास्तदुत्तयः' ति प्रतिप्रसवहेयाः सूत्पा' इति सू-
त्राभ्यां यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ प्रोक्तौ
तथा तत्संस्काराणामपीति फलितार्थः । एतदेव व्याचष्टे । यथेति । यथा
संप्रज्ञातयोगिनो व्युत्थानदशायां पूर्वसंस्कारजाः क्लेशा अविद्यादिवृत्तयो
दग्धबीजतुल्याः सत्या न संस्कारं जनयन्ति तथा पूर्वसंस्कारा अपि संप-
ज्ञातपरंपराजनितेन निष्ठारूपेण ज्ञानाग्निना दग्धबीजतुल्याः सन्तः प्रत्ययं
न प्रसवतइत्यर्थः । पूर्वसंस्कारः प्राचीनः क्लेशसंस्कारः ज्ञानकाले ज्ञानसं-
स्कारेण प्रतिबन्धात्संस्कारो नोत्पद्यतइत्याशयेन पूर्वपदम् । अत्र ज्ञान-
नाशोपि क्लेशवदुपलक्षित इति । नन्वेकदा चेदृष्टं मम जन्म मरणं दुःखा-
दिकं नास्तीति तर्हि कदा चिदन्तरान्तरा मोहेपि तद्वानार्थं प्रवृत्तिर्नाप-
पद्यते मोहस्यापि चित्तधर्मतायाः पूर्वं निश्चितत्वादिति चेत् । चित्तस्य
मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदुःखोत्पत्त्या पुरुषस्य दुःखभोगः स्यादित्याश-
येनैव ज्ञानाभिरपि चित्तस्यात्यन्ततो मोहनिवृत्त्यर्थं यतनात् । भोगश्च चि-
न्मात्रस्यैवेत्यसङ्गदावेदितमिति । ननु संस्कारत्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा
अपि किं संप्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति, नेत्याह । ज्ञानसंस्कारास्त्विति ।
अधिरुद्धत्वादिति शेषः । तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति, तत्राह । इति

तच्चिन्त्यतइति । अधिकारसमाप्तौ चित्तेन सहैव तेषां नाशात्तत्साध-
नचिन्ता नास्तीत्यर्थः । आशु मुमुक्षूणां त्वसंप्रज्ञातेनापि तत्राशश्चिन्तित
इति भावः । उक्तस्य संस्कारहानस्य प्रकारमाह सूत्रद्वयेन ।

प्रसंख्यानप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः
समाधिः ॥ २९ ॥

प्रसंख्यानं विवेकसाक्षात्कारः तत्रापि यो ऽकुसीदः कृषीवलघत्
सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तस्य योगविघ्नाभावेन
सर्वथा निरन्तरं विवेकख्यात्युदयाद् धर्ममेघनाम्नी संप्रज्ञातयोगस्य परा काष्ठा
भवतीत्यर्थः । तदेतद्वाच्ये । यदेति । तत्रापि तत्फलपि, सर्वथाशब्दार्थ-
माह । संस्कारेति । संस्काररूपस्य बीजस्य क्रमेण जयाद्वाहाद्वीयमानाद्भूतोः
प्रत्ययान्तराणि अविद्यान्तराणि* यदा न जायन्ते तदा धर्ममेघसमाधिर-
त्यर्थः । क्लेशकर्मादीनां निःशेषेणान्मूलकं धर्मं मेहेति वर्षतीति धर्ममेघः ।
अस्याः समाधेर्धर्मद्वारकफलं द्वितीयमोक्षमाह ।

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

निवृत्तिर्दाहसमाप्तिः । व्याचष्टे । तल्लाभादिति । समूलकापमिति ।
मूलं क्लेशसंस्कारास्तैः सह क्लेशा अभिनिवेशातिरिक्ताश्चैव भवन्ति
अत एव कर्माशयाश्च प्रारब्धातिरिक्ताः क्लेशाख्यमूलेन सह हताः स्युरतो न
पुनरुत्पद्यन्तइत्यर्थः । ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेव मोक्षो जीवतश्चावश्यं
दुःखम् । 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुतेः, तत्कथं
जीवन्मुक्तिरित्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं, यस्मादिति । तथा च
दुःखनिदानात्यन्तोच्छेदस्य गौणमुक्तित्वमिति भावः । अत्र प्रमाद्यमनुपल-
ब्धिमाह । नहीति । तदुक्तं गौतमाचार्यैः 'वीतरागजन्मादर्शना'दिति ।
अयमपि मोक्षः पञ्चशिखाचार्यैरुक्तो द्वितीयो रागक्षयादिति । अत्र जीव-
न्मुक्तस्य सवासनक्लेशात्यन्तदाहनिर्णयात् आधुनिकवेदान्तिनामविद्या-
लेशस्वीकारो ऽविद्यामूलक एवेति स्मर्त्तव्यम् । इदानीं मुक्तस्य जीवन्मु-
क्तस्य परममुक्तिप्रकारमाह सूत्रद्वयेन ।

* अविद्यारूपाणि इति पा० २ ।

† संख्यादिति पा० २ ।

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

तदा तस्यां जीवन्मुक्तावस्थायां * क्लेशकर्मणोर्ज्ञानावरणमलधार-
पगमेन हेतुना ज्ञानस्य सत्त्वप्रकाशस्यानन्त्यादिविभुत्वात् ज्ञेयं प्रकाश्य-
मल्पं तदपेक्षया भवतीत्यर्थः । यदि हि पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तमन्य-
दपि वस्तु तिष्ठेत् तदा तदपि प्रकाश्येत ज्ञेयस्यैव तु अल्पतया अन्यत्र प्रका-
श्यते न तु सत्त्वस्याल्पतयेति भावः । तदेतद्व्याचष्टे । सर्वैरिति । अनन्तं
स्वभावतो व्यापकं ज्ञानं सत्त्वमिति भूतसत्त्वव्यावर्तनायोक्तं प्रवर्तितमिति
अस्य विवरणम् सुघाटितमिति । शेषं भाष्यं सुगमम् । अत्र तमोभिभव-
नानन्तरमेव वृत्त्युत्पत्तिवचनाद्वृत्तेस्त्वमोनाशकत्वमाधुनिकवेदान्तिनामपसि-
द्धान्त इति स्मर्तव्यम् । एतादृशं सर्वज्ञत्वं लोके ऽतीवाश्चर्यमन्यमणिवे-
धादिवदिति बौद्धोपहासमुखेन दर्शयति । यत्रेदमिति । यत्र तुद्राणामपि
जीवानां योगबलादेतादृशसर्वज्ञे बौद्धैरिदं दृष्टान्तज्ञातमसंभवदर्शनायो-
क्तमुपहसद्विरित्यर्थः । किं तत् तदाह । अन्य इत्यादि । अविधत्सिक्किद्रम-
करोत् तं मणिमङ्गुलिहीनो ऽवावयत् यथितवान् तं मणिं यीवाशून्यः
प्रत्यमुच्यत कण्ठाभरणमकरोत् तं कण्ठाभरणं जिह्वाशून्यस्तुतवानि-
तीत्यर्थः । दृष्टान्तवतुष्टयस्यापमाशयः । अनाद्यविद्यामूढचित्तैः सांख्या-
द्यभिमतसूत्रार्थानामवधारणरूपं वेद्यनमेवादावश्यकं ततश्च तस्य सूत्रार्-
थस्याविरलवृत्तिसत्ता च सूत्रेण यथनमप्यशक्यम् । ततोपि सर्वथा विवेकख्या-
तिरतीवाशक्या ततश्च तादृशचित्तस्य परिपूर्णज्ञानत्वेन स्तुतिरप्यशक्येति ।
आस्तिकैस्तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्येनैतत्सर्वं श्रद्धेयमिति भावः । यथोक्तसर्वज्ञात्
परवैराग्योदयेनासंप्रज्ञातपरंपराजन्यं प्रारब्धभोगासमाप्तिजन्यं वा तृतीयं
मुख्यमोक्षमाह ।

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

ततो धर्ममेवोदयात् क्लेशकर्मनिवृत्त्या ज्ञानस्यानन्त्ये सति परवैरा-
ग्येण पुरुषार्थसमाप्ता कृतार्थान् पुरुषान् प्रति गुणानां सत्त्वादीनां परिणा-

* जीवन्मुक्तवस्थायामिति पा० २ ।

मक्रमः समाप्यते कृतार्थपुरुषाणां भोगौपयिकः परिणामः पुनर्न भवतीत्यर्थः । क्रमश्चाविरलाधारेत्युत्तरसूत्रेण व्याख्यास्यते । तत्र इतिपदं व्याचष्टे । तस्य धर्ममेघस्यादयादिति । कृतार्थानामिति । पुरुषाणामिति शेषः । तथा च कृतार्थपुरुषस्वामिको गुणानां परिणामक्रमः समाप्यतइत्यर्थः । न तु गुणानामखिलस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरत्रोक्ता कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टमित्युत्तरसूत्रादिति । समाप्तौ हेतुमाह । नहीति । नहि सत्त्वादयो गुणाः कृतभोगापवर्गा अत एव समाप्तक्रमाः तं पुरुषं प्रतिक्षणमप्यवस्यातुं समर्थाः स्थितिहेतुपुरुषार्थभावादिति । यदि च सूत्रभाष्ययोगुणशब्देनात्र बुद्ध्यादय एव पुरुषोपकरणान्युच्यन्ते तदा यथाश्रुतमेव व्याख्येयम् । अत्राचेतनानां चेतनार्थतया चैतन्याधीनसत्ता वेदान्तिभिरुच्यमाना सिद्धेति स्मर्त्तव्यम् । इयमपि तृतीया मुक्तिः यच्चशिखाचार्यैरुक्ता 'कर्मतयात्* तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणमिति । अत एव तत्त्वसमाप्तसूत्रं 'त्रिविधो मोक्ष' इति । इदमत्रावधेयम् । यदेताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानस्यानन्त्यात्सार्वज्ञाख्यात् मोक्ष उच्यते इदं मुख्यकल्पाभिप्रायेणोक्तं वैराग्यादेव सुखेन मोक्षसिद्धेः, न तु सार्वज्ञादिकं विना मोक्षो न भवतीत्याशयेन । यतः सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति सूत्रे भाष्यकृता ईश्वरस्थानीश्वरस्य प्राप्तविवेकज्ञानस्येतरस्य वेत्यनेनासार्वज्ञस्यापि अभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति । तथा चोक्तं 'विवेकख्यातिरविषूवा हानोपाय' इति । 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा' इति च । संसारबीजं हि अनात्मन्यात्मरूपाऽविद्या रागद्वेषधर्मो धर्मतद्विपाकादिहेतुत्वात् सा चेद्विवेकख्यात्या नाशिता तर्हि तत एव संसारेच्छेदे सार्वज्ञादपेक्षा नास्तीति । तथा च विष्णुपुराणं

अनात्मन्यात्मबुद्धिया अर्थे स्वमिति या मतिः ।

अविद्यातरुसंसूचिबीजमेतद्विधा स्थितम् ॥

इति । ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः परिणामानां प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः । स चायमर्थः कथं

* कङ्कलयादिति पा० २ ।

क्रमशब्दाल्लभ्यते क्रमशब्दस्य पूर्वपर्यमात्रवाचित्वादित्याशयेन क्रमश-
ब्दार्थे पृच्छति । अथेति । अयमेतत्सूत्रीयः । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम् ।

क्षणप्रतियोगी परिणामापारान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणप्रतियोगी क्षणस्थावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति
यावत् । एवंरूपोत्र क्रमो विवक्षितो न तु पूर्वपर्यमात्रमिति विशेष्यद-
लार्थः । परिणामश्च पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तमेव, ईदृशे च क्रमे
प्रमाणप्रदर्शनपरं परिणामापारान्तनिर्ग्राह्य इति विशेषणम् । भाष्यकारस्तु
क्षणप्रतियोगीत्यस्य पर्यवसितमर्थमाह । क्षणानन्तर्यात्मेति । क्रम इत्युत्त-
रेणान्वयः क्षणानन्तर्यात्मा क्षणानन्तर्यधर्मकः । आनन्तर्यं चाव्यवधानं
क्रमस्तु पूर्वापरीभावः । तथा च क्षणाव्यवहितपरिणामधारा पूर्वसूत्रे परिणा-
मक्रमशब्दार्थः । अनवच्छिन्नधारायाः प्रमाणप्रदर्शकं सूत्रावयवं व्याचष्टे ।
परिणामस्येति । पूर्वान्तापेक्षया वस्त्रादिरूपस्य परिणामस्यापारान्तेन चरमा-
वस्थया अनवच्छिन्नपरिणामधारा अनुमीयतइत्यर्थः । अत्र युक्तिमाह ।
नहीति । अननुभूतो ऽप्राप्तो यथोक्तक्रमो यैरेवंभूताः क्षणा यस्याः साऽननु-
भूतक्रमक्षणा पुराणता, तथा च वस्त्रस्यान्तकाले दृश्यमाना पुराणता नह्यन-
नुभूतक्रमक्षणा संभवतीत्यर्थः । अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मसू-
लादिरूपैः परिणामक्षणेष्वविरलः क्रमोनुमीयतइति । नन्वपारान्तेनानित्येष्वेव
क्रमः सिद्धो न तु प्रधानेपि तस्य चरमावस्थाया अभावादतो गुणानां
परिणामक्रमे किं प्रमाणं येन तत्समाप्तिः पूर्वसूत्रोक्ता घटेत तत्राह । नित्येषु
चेति । नित्येषु स्वतोपारान्ताभावेपि विकाराणामपारान्तैरेव प्रतिक्षणपरिणा-
मो दृष्टेऽनुमित इत्यर्थः । धर्मविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यतइति प्रागु-
क्तत्वादिति भावः । ननु परिणामक्रमाङ्गीकारे नित्यत्वहानिरित्याशङ्कया-
माह । द्वयी चेति । तथा च परिणामित्वेन कूटस्यनित्यतैव विरुध्यते न
नित्यतासामान्यमित्याशयः । नित्यस्य सामान्यलक्षणमाह । यस्मिन्निति ।
तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं नातीतं भवति अत्र चातीतताशून्यत्वमात्रं
नित्यस्य सामान्यलक्षणमिति बोध्यम् । तत्रोभयसाधारणमित्याह । उभय-

स्येति । गुणपुरुषयोरित्यर्थः । पूर्वसूत्रे परिणामशब्देन व्यावर्त्य स्वरूपा-
 स्तिताक्रमं दर्शयितुं क्रमसामान्यं विभजते । तत्रेति । बुद्ध्यादिषु महदा-
 दिषु लब्धपर्यवसानो विनाशित्वादित्यर्थः । गुणेष्विति । अत्रापि परिणा-
 मापरान्तनिर्वाह इत्यन्वेति । परिणामस्य क्रमं द्विधा व्याख्याय तृतीयं
 स्वरूपास्तितायाः क्रमसंकीर्णोदाहरणेनाह । कूटस्थेति । ब्रह्मानां चित्ता-
 विवेकेन कदा चित्परिणामाध्यासेपि स्यादित्याशयेन स्वरूपमात्रप्रतिष्ठे-
 त्युक्तं तस्यैव स्वरूपाख्यानं मुक्तपुरुषेष्विति । स्वरूपास्तिता च तत्तत्क्षण-
 मात्रं तत्क्रमश्च पुरुषेष्वस्ति । इदानीं स्थित्वा पश्चात्स्थास्यतीति
 व्यवहारात् । अन्यथा सर्वकालसंबन्धरूपनित्यतानुपपत्तेरित्यतस्तत्राप्यल-
 ष्यपर्यवसान इति, क्रम इति शेषः । नन्वेवमात्मनोपि अस्तिताक्रमस्वीकारे
 पद्भाषविकारशून्यत्वमिद्वान्तविरोध इत्याशङ्कां परिहरति । शब्दपृष्ठेनेति ।
 स च क्रमोस्त्याख्यक्रियामादायैव शब्दपृष्ठेन शब्दानुसारिणा व्यवहर्त्रा
 कल्पितो भवति । न तु जन्मेत्तरकालीनमस्तितापरिणाममादायेत्यर्थः ।
 तथा चास्तिताख्यक्रियैव पद्भाषविकारान्तर्गता पुरुषे निषिद्धेत्याशयः ।
 सा च क्रियारूपिण्यस्तिता वृद्धिहेत्ववयवोपचयरूपेति विभागः । गुणेष्वल-
 ष्यपर्यवसानः परिणाम इति श्रुत्वात्तिपति । अथेति । अस्य संसारस्य
 जन्मादिपरिमाणजातस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्य सृष्टिप्रलय-
 प्रवाहेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा । आद्ये अलब्धपर्यवसानोक्तिवि-
 रोधः । अन्ये परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामिति पूर्वसूत्रविरोधः, तथा भूय-
 श्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतिविरोधश्चेति । पूर्वसूत्रे कृतार्थपुरुषं प्रत्येव
 परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामुक्ता न तु सामान्यत इत्याशयेन समाधत्ते ।
 अवचनीयमेतदिति । प्रत्युत्तरानर्हमेतद्वचनमित्यर्थः । उक्तप्रश्नस्योत्तरा-
 नर्हत्वं प्रतिपादयितुम् आदावुत्तरार्हं द्विविधप्रश्नं दर्शयति । अस्ति प्रश्न
 इति । सर्वां जातो मरिष्यतीति एकान्तवचनीयो ऽविभज्यवचनीयः प्रश्नः ।
 अस्य च अम्भो इति प्रतिवचनं सत्यं भो इत्यर्थः । ओं भो इति पाठस्तु
 समीचीनः । अविभज्यवचनीयं प्रश्नं प्रदर्श्य विभज्यवचनीयं प्रश्नान्तरं प्रद-
 शयति । अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यतीति विभागेन वचनं प्रत्युत्तरं दर्शयति ।

प्रत्युदितेति । विभक्त्यवचनीयप्रश्नं लौकिकमपि दर्शयति । तथा मनुष्येति । उक्तप्रश्नस्तु यथाश्रुत एकान्तत एवावचनीय इत्याह । अयं त्विति । अयमित्युक्तं विशिष्याह । संसार इति । अवचनीयत्वमेवोपपादयति । कुशलस्येत्यादिना दोषइत्यन्तेन । कुशलस्य कुशले गुणकृतस्य संसारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्येति गुणसृष्टिप्रलयप्रवाहोच्छेदानुच्छेदान्यतरावधारणे दोषः । आद्यो बाधोन्त्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तिरित्यर्थः । अस्यापि प्रश्नस्य विकल्पोत्तरं देयमित्याह । तस्मादिति । तस्मादुत्तरदानार्थमाद्यौ विकल्पेन व्याख्येयोयं प्रश्न इत्यर्थः । तद्वथा । यदि च गुणानां सृष्ट्याद्युच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम् ।

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोस्य द्विज विद्यते ।

अव्यञ्जिवास्ततस्त्वेते सर्गस्यन्तसंयमाः ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वस्यापि सिद्धेः शुष्कतर्कस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा संसारहेत्वदृष्टस्य सर्वस्यैव सादित्वात्संसारस्यानादित्वमपि तर्कविरोधेन न सिध्येत् । भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्गच्छेति श्रुतिश्च मायाख्यप्रकृतेः प्रलये व्यापारोपरमाख्यां निवृत्तिमेव वदति । एतेन सर्वमुक्तिरप्रामाणिकीति सिद्धम् । यदि पुरुषस्य संसारोच्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशलस्यास्ति नेतरस्येति प्रश्नवाक्यं विकल्प्य प्रतिवचनं संभवतीति उत्तरसूत्रमवतारयति । गुणाधिकारेति । गुणाधिकारः परिणामविशेषस्तत्क्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमिति । ततः कृतार्थानामित्यादिसूत्रेण तात्पर्यतः प्रोक्तं तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधारयतइत्यर्थः । पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति । कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां पुरुषोपकरणानां लिङ्गशरीरात्मकानां प्रतिप्रसवः स्वकारणे अत्यन्तविलयः स बुद्धेः कैवल्यम् एतदेव च प्रधानस्यापि ज्ञानिपुरुषं प्रति कैवल्यमुच्यते तेन पुरुषेण सह पुनरसंयोगात् या तु धर्मधर्म्यभेदाच्चित्तिशक्तिः स्वरूपिणी स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वापाधिकरूपशून्यतारूपा जपापाये स्फटिकस्य रूपप्रतिष्ठावत् सा पुरुषस्य कैवल्यमित्यर्थः ।

परस्परविषयो हि उपाधुपाधिमतोरुभयोरेव केवलता एकाकिता भवति
ते चोभे एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये
लक्षिते तयोश्चाद्यं कैवल्यं पुरुषस्यापचरितमित्युक्तं सांख्यकारिकायाम् ।

तस्मात् बध्यतेऽत्र न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

इति । ननु स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यं दुःखभोगात्यन्तनिवृत्तिरूपो वा
पुरुषार्थः पुरुषस्य तत्र निराकृतः मोक्षस्यान्यमात्रनिष्ठत्वे पुरुषार्थत्वे मोक्षार्थं
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः पुरुषार्थं हि कारणानां प्रवृत्तिरिति । इतिशब्दः शास्त्रसमाप्ति-
सूवनार्थः । भाष्ये कार्यकारणात्मनामिति कार्यकारणभावापन्नानां मह-
दाद्रिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीरघटकानामित्यर्थः न तु कार्यमात्रसू-
क्ष्मशरीरं तत्सत्त्वेऽपि कैवल्योदयादिति । ननु स्वस्य स्वप्रतिष्ठत्वानुपपत्त्या
कथं स्वप्रतिष्ठत्वं तत्राह । स्वरूपेति । पुरुषस्य पुनर्बुद्धिसत्त्वासंबन्धात्
केवला चितिशक्तिरेव स्वरूपप्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्या इति । स्वरूपप्रतिष्ठायां
सदैवावस्थानं पुनरप्रच्यवः कैवल्यं द्वितीयमिति शेषः ॥

योगयन्यसहस्राणां सर्वापनिषदां तथा ।

सतां च यत्र तात्पर्यं सोर्था व्यासेन भाषितः ॥

व्याख्यातश्च यथाशक्ति निर्मात्सरधिया मया ।

एतेन प्रीयतामीशो य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

इति श्रीविज्ञानभिनुविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्तिके कैवल्यपाद-
श्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं चेदं दर्शनम् ॥

॥ श्रीविश्वनाथो विनयतेतराम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ योगवार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१६ क्षिप्रान्तपूर्वत्र	क्षिप्रान्तपूर्वं न	३७	३ वृत्तिमते	वृत्तिमन्तेः
॥	२० समाध्यभ्यासा-	समाध्याभासा-	॥	६ तथा च	तथा
५	१४ ननु	न तु	॥	१६ वदन्ती	वदती
६	११ कित्या-	मित्या-	॥	१७ संज्ञात	संज्ञात
८	१६ दृष्टु	द्रष्टु	४०	१३ व्यक्त	व्यक्त
९	१४ सुख	सुख	॥	१७ वाक्ये	व्याक्ये
॥	२५ वृत्ति	वृत्ति	४१	७ पुरुष	पुरुष
१०	८ न संप्र	भासंप्र	॥	१६ वक्ष्यमाणत्वात्	वक्ष्यमाणत्वात्स
॥	॥ विरोध	निरोध	४२	८ उर्ध्व	उर्ध्व
॥	१५ लयस्य	लयस्य	॥	१२ कशीति	कशीती
१३	१६ केवलः	केवलः	॥	२० गर्भादयो	गर्भादयः
॥	२७ प्रतिबिम्बो	प्रतिबिम्ब उ-	४३	६ व्यहं	व्यहं
१८	२५ कारणत्व	कारणत्व	॥	२२ रूपाद्य	रूपाद्य
॥	२६ शेषः	विशेषः	॥	॥ निच्छेत्त्यादि	नित्येच्छादि
१९	२२ चैतन्ये	चैतन्येन	॥	॥ सत्त्वे	सत्त्वे
२०	४ अनुमान	अनुमेय	४४	१ विषय	विषय
॥	७ धीर्ज्ञ	विज्ञ	॥	११ कस्याः	तस्याः
॥	६ यथा	तथा	४५	६ इति	मिति
॥	१६ व्यावृत्त्यात्र	व्यावृत्त्यात्राः	॥	१६ तत्	तत्
३०	१८ संयोगाः	संयोग-	४६	१४ पाद्य	पाद्य
३२	६ देहाद्धे	देहाद्धे	॥	२० नद्या	नद्या
॥	११ केवलं	केवलं	॥	२२ लिङ्गदेश	लिङ्गदेश
३३	६ तर्कस्या	तर्को चास्य वि-	॥	२६ जीवेश्वरत्वं	जीवेश्वरत्व-
॥	१० विकल्प	वितर्क	४७	४ भेदे	भेदे
॥	॥ शब्दार्था	शब्दार्थत्वा	॥	६ स्वत्यन्तं	स्वत्यन्तं
॥	२६ संयोगं	संयोग-	॥	१६ स्थापि तथा	स्थापितया
३४	५ रूपस्या-	रूपस्य-	॥	२१ स्वर	स्वर
॥	१८ अस्य	अस्या	४८	२ नैति न	नैत्यन्य
॥	२५ नुगते	नुगतं	॥	५ तस्य	तस्य
३६	२ कस्मिन्	कस्मिन्	॥	१६ बहुत्वं	बहुत्ति
॥	७ सर्वार्थ	स चार्थ	४९	१ तात्पर्यं	तात्पर्यं
			॥	२० निमित्ता	निमित्ता

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६	२१ तस्मात्संति	तस्यात्सेति	७२	४ परशुद्धि	परिशुद्धि
५०	२० कारु	कारु	॥ १८	संकीर्णगृहीत-	} असंकीर्णगृहीत-
५१	९ सूत्रात्	सूत्रात्		मात्राद	
॥	५ कालेना	कालो ना	॥ १६	तर्काद्या	तर्काया
॥	६ प्राप्या	प्राप्या	॥ २१	शून्ये	शून्ये
५२	२१ ज्ञाने	ज्ञाने	॥ २५	शंकेत	संकेत
५३	११ आत्म	आत्मा	७३	१६ सका	सर्का
५४	४ दृष्ट	दृष्टा	७४	१६ अन्ते	अन्त्ये
॥	१० मन्दति	मन्दन्ति	७५	३ नियमि	नियामि
॥	१३ भावे	भाव	॥	६ कल्पना	कल्पना
॥	॥ ध्यानयो	अनयो	॥	१३ रिक्तत	रिक्तता
॥	२० कार्यो	कार्यो	७६	१९ रूपेणात्रो	रूपेण द्विधो
५५	१० प्रयोगा	प्रयोक्त्रा	॥ २२	शान्तादि	शान्तादिता
॥	२२ त्रिकालता	त्रिकालतः	७८	९ यथा यत्र	यथान्यत्र
५६	९ संघमः	संगमः	॥	३ नवा	नवाः
॥	६ ब्रह्मर्यो	ब्रह्मणः	॥	२० पादान	पादानत्व
५७	८ भोक्त	मोक्त	॥	॥ दर्शन	दर्शने
॥	२२ यता	येता	७६	२२ माधेः	माधिः
॥	२३ देवाश्च ना	देवाश्चना-	॥	२५ स्थूलैर्य	स्थूलैर्य
५८	४ त्कारो	त्कारो	८०	४ समाधि	समाधि
६०	११ कौष्ठ्य	कौष्ठ्य	८१	२ त्सर्वार्थपही	त्सर्वार्थतायाही
६१	२५ कारणाभा	कारणाभा	॥	॥ स्फुट	स्फुटः
६२	१७ क्षातीयत्वेना	क्षातीयत्वेन	॥	८ पादपूरणार्थः	पूरणीयः
६३	२ विषा	विष	॥	१६ परा	न परा
॥	६ तत्रैव	तथैव	८२	२९ पुरुषे	पुरुषे
॥	८ सुखिता	सुखित	॥	२२ द्रव्यादि	द्रव्यत्वादि
६४	२२ संशयं	संशय	८३	२६ संप्रसातो	} संप्रसातात्पुत्यान
६४	२४ वक्ष्यमाण	वक्ष्यमाण		व्युत्थानं	
६६	१९ विष्वग्	विष्वग्	८४	४ द्यार्थ	द्यार्थ
॥	२७ अपि	अपिच	॥	८ मध्येवा	मध्ये वा
६७	१९ संवेदः	संवेदः	॥ १८। २०	नाशकनाशय	नाशकानाशय
॥	२४ लम्बने	लम्बनं	८५	१४ विलपितो	विलयितो
६८	१६ वशीक	वशीका	८६	२४ शुद्ध	शुद्धः
॥	२३ नन्तरमपितु	नन्तरं तु	८७	५ भुञ्जीयामिति	माभुञ्जीयेति
६९	५ सामाये	सामाये	८८	१० योगाः	योगाः
७०	९ यत्र	अत्र	८९	२ क्रियामिति	क्रियायामिति
॥	२५ करणम्	कारणम्	९१	२४ नाशयत्य	नाशयत्यं
७१	२० व्याप्तिश्चैव	व्याप्तियश्च	९२	१३ पञ्चम्य	पञ्चमा

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६२	१७ क्लेश	क्लेशाः	१०८	१७ कर्मगयाधाप	कर्मगयाधाप
"	२० बीज	बीजा	"	२५ प्रायणा	प्रायणा
६३	१ विवेके	विवेक	१०९	३ स्वा	वा
"	३ श्रम्या	श्रम्या	"	६ हंति सप्तमी	त्विह जन्मनि
"	४ ततश्च	तच्च	"	६ वे	वे
"	५ इत्युक्तं	इत्युक्ता	"	१४ वेदादि	वेदान्ति
"	१० यामदे	याः अहे	"	११ त्सर्गिता	त्सर्गिकता
"	१६ विच्छेद	विच्छेद	"	२४ भावा	पाया
"	१८ प्रवाद	प्रवाह	"	२६ हेतुत्व	हेयत्व
६५	६ भाषो	भाषोः	११०	७ वद्वे	वद्वे
"	१५ बीज	बीजं	"	१४ संजटे	संजरे
"	२० होवः	हावः	"	१५ स्थिरी	स्थिर
"	२३ ख्यानेन	ख्यातेना	"	१७ उपपद्य	उपपाद्य
६६	८ दुःखभ	सुखभ	"	१८ वृत्ति	वृत्त्य
"	९ बुद्धितया	बुद्धिः तथा	१११	२ वद्वे	वद्वे
"	१८ पाटिकां	पाटिकां	"	५ चसुखा	सुखा
"	२१ भवन्ती	भवती	"	१६ नुबद्ध	नुबद्ध
"	२५ गोस्पदा	गोस्पदा	"	१८ शरीर	शारीर
६७	२४ तद्वा	तद्वा	११२	२३ विशेषेण	विशेषेण
६८	२६ व्यक्ते	व्यक्ती	११३	५ स्वातन्त्र्य	स्वातन्त्र्ये
६९	२ सुखामि	सुखाभि	"	१० उत्तर	उत्तरम् ।
"	८ वचनाद्वे	वचनाद्वे	"	२३ इतरं तु	इतरं त्व
"	२० भव	भव	११५	१४ दाकविशेषः	विशेषः
"	२६ तस्येय	तस्येय	"	१६ सुखादिव	रूपादिव
१००	१२ जन्म	जन्मनि	"	२६ योगमासनं	योगसाधनं
"	२६ ज्ञानेन न	ज्ञानेन च	११६	१६ इति	मिति
१०२	५ दात्रदग्ध	यात्रदग्ध	"	१९ किं चा	किं च
"	६ ततश्च	एतच्च ते	"	२७ हेतुः स्वह	स्वह
"	१४ वाणामपि	वाणामप	११७	९ त्वया	तथा
१०४	२७ विपाके	विपाके	"	१३ सत्त्वप्रमाणा	सत्त्वे प्रमाणा
१०५	४ सत्रिपा	स्वत्रिपा	"	१५ त्कटाद्दु	त्कटाच्चिदव
१०६	१९ पूर्वमुप	पूर्वमुप	११९	२७ रूपत्वे	रूपत्वे
"	२० ह्यष्टवत्वा	ह्यष्टवर्षा	१२०	१० चये न	चयेन
१०७	६ एवं भव	एकभव	"	१७ हेतुत्व	हेत्व
"	७ यथित	यन्थि	"	२३ भेतु	भेतु
"	२० दृष्टजन्म	अदृष्टजन्मषेद- नीय इति	१२१	२ स्ताप्य	स्तप्य
"	२७ कर्मण्युप		कर्मगयाधाप	"	६ वा य
"			"	१४ भवन्न तु	भवन्न तु

पृष्ठे पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	
१२२	८	रुपतायां च प्रमायां	रुपाणां चेन्द्र- याणां	१३५	१६ सर्वा	सर्वा
"	"	कानां च	कानां	१३७	१० यथा	यथाऽ
"	१३	तदेत	तदेत	१३८	६ मात्राश्च	मात्रा च
१२३	५	सत्त्वादि	सत्त्वत्यादि	१३९	१९ क्लेशं	क्लेशं म
१२४	१८	शून्य	शून्य	"	१९ सिद्धे	सिद्धे
१२५	४	किं च	ननु	१४१	६ प्रामाण्य	प्रामाण्य
"	१०	पद्यते	पद्यते	१४२	१५ अथ वा	अथ च
"	१८	वस्थानुन्य	वस्थाऽशून्य	१४३	६ चेत् ना	चेतना
१२६	१६	कथं	कथं न	१४४	२२ मन्यते	मन्यन्ते
"	२०	मानान्	माणान्	१४६	२५ संसारो	संसारो
१२७	२	वदति	वदन्ति	१४७	३ ब्रह्मै	ब्रह्मै
१२८	१४	स्तस्य	स्तस्याऽ	"	४ आवश्य	आवश्य
"	"	क्षीणकार	क्षीणकार	"	२६ दृष्यबुद्धिस-	दृष्याः बुद्धिस- स्वोपाधि रूपः) स्वोपाध्याः
"	२०	क्रामिति	काममिति	१४८	६ योग्य	
"	२१	गामिता	गामिना	"	२४ वस्थान	वस्थानाऽ
१२९	३	तन्मात्रायां	तन्मात्रायां	१४९	४ विरोधा	निरोधा
"	४	षड्वि	षड्वि	"	५ ज्ञाने	ज्ञान
"	२४	शब्दादि	जन्मादि	"	१३ दर्शन	दर्शन
१३०	१६	लिङ्गमिति	लिङ्गमात्रमिति	"	१९ कारणा	करण
"	१९	जङ्गमानां	जङ्गमतां	१५०	३ सिद्ध्या	सिद्ध्या
"	२२	प्रतीय	प्रतीय	"	१५ भेदेषु	भेदेष्वपि
१३१	३	स्यासङ्गत्वो	स्यासिङ्गत्वो	"	१६ ज्येष्ठ	ज्येष्ठ
"	४	परस्पर	परस्य	१५१	१ तृतीय	द्वितीय
"	"	शरीरादि	शशशङ्गादि	"	१७ दर्शन	दर्शनं
"	१०	सत्ता	असत्ता	१५२	१ सामान्यं	सामान्ये
"	२२	नाच्छ	नात्	"	३ बुद्धिः	बुद्धि
"	२६	एव सिद्धे	असिद्धे	"	१२ देव्य	देव
१३२	१२	प्राधान्य	प्रधान	"	" बुद्धि	न बुद्धि
"	२३	तुच्छतया	तुच्छता	"	२० स्वाधि	साधि
१३३	६	व्यक्तरूप	व्यक्ताव्यक्तरूप	"	२५ बुद्धिः	बुद्धि-
"	१२	च प्रधानं	प्रधानं	१५५	८ स्तदत्र	स्तदप
१३४	२	रुपाश्च	रुपाश्च	"	१८ विनाशे	विशेषे
"	५	चेति	चेति	१५६	२४ अथ दुःखा	सुखदुःखा
"	१५	नोत्पद्य	नोत्पद्य	"	२५ विभिन्न	दिभिन्नाऽ
"	१९	न तस्य	न तस्या	१५८	५ हेतुत्व	हेतुत्वं
"	२५	कर्त्तृ न	कर्त्वेन	"	१८ शुद्धिर्वि	शुद्धिर्वि
१३५	६	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व	१५९	७ आलोक	आलोको

पृष्ठे पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६	२५ भेदात्	भेदः ।	१८१	१८ क्षरते	क्षरती
१६०	१ आकार	ख्याकार	१८३	५ न्मात्रमि	न्मात्रि
„	३ माध्यस्थ्यं	माध्यस्थ्यं	१८४	३ वाच	वाच
„	४ गाम्	गाम्	१८५	१४ पदास्या	पदस्या
„	११ भाषे ऽपि	भाषे ऽपि	„	१८ देव	दिव
„	१६ आधु	आधु	„	२२ सिद्धे	सिद्धेः
१६१	१४ वास	वस	१८६	१४ कूर्द्धि	कूर्द्धिः
१६२	१७ तदसंभवा	तदस्यसंभवा	„	२२ प्राप्तभू	प्रान्तभू
„	२० ज्ञायत	जायत	१८७	„ यद्धे	यद्धे
„	२१ स्तयाप्य	स्तयाप्य	१८६	२१ तेपि	तेपि
„	२२ सस्पृहारूपमिति	अस्पृहारूप इति	„	२४ वृद्धिः तौ	वृद्धितौ
१६३	१७ वेत्यर्थः	वेत्यर्थः	„	२५ गामौ	गामौ
१६४	११ तावैति	तैवैति	१६२	१६ मध्वाख्यं	मध्वानं
„	१६ शभावधासा	शब्दनापदासा	„	२३ रूप	रूप
„	१७ सत्त्वस्वनापस्थ	सत्त्वस्वभावास्थ	१६४	७ वृत्ति	वृत्त
१६५	२० माणः वक्ष्य	माणः स्वक्ष्य	१६५	१७ रभ्यु	रभ्यु
„	२२ भोगीत्यागिधेन्मु	भोगी जीवन्मु	„	१६ सत्ताती	सत्ताती
„	२४ तत्त्वसाक्षा	जीवतत्त्वसाक्षा	„	२४ संप्रती	संप्रती
१६७	१८ साध्वी	साध्वि	१६६	१ वैक	वैद
„	२३ ष्ठवामि	ष्ठवापे	„	६ वेदमासीत्	वेदमावृत्- मासीत्
१६८	६ संख्येय	संख्येय	„	१८ असत्ता सं	असत्तासं
„	१३ चेतनमुप	चेतनाचेतनमुप	„	१६ सत्ता	सत्ता
१६९	१७ धर्माद्यं	धर्माद्यं	„	२७ सूत्रद्वयो	सूत्रद्वयस्ययो
„	२० घेद	घेदः	१६७	१६ क्षणं मे	क्षणमे
„	२६ चकानां सि- द्धान्तानां	चिकानां सि- द्धीनां	१६८	२ भावाभाव	अभावाभाव
१७२	२५ सिद्धयो	सिद्धयो	„	१८ क्षणसं	क्षणसं
१७३	२ दाववि	दविं	१६९	१२ } ह्यीयते	ह्यीयते
१७४	२ त्रिलष्टाङ्ग	त्रिलष्टाङ्गु	„	१३ } ह्यीयते	ह्यीयते
„	३ योगपद	योगपद	२००	२ कौटस्थ	कौटस्थ
„	६ समधस्या	समसंस्था	„	१३ वस्थान	वस्थाना
„	७ यावन्ता	यावन्त्यो	„	२४ धर्मप	धर्मप
१७५	६ क्वचित्प्रसङ्गो	क्वचित् प्रसङ्गो	२०१	१५ शान्तोदि	शान्तादि
१७६	२० तत्र	तत्र	२०२	१५ यायां	याया
१७७	१५ पुराणपु	पुराणाद्यु	२०३	७ चाधर्म	चाधर्म
१७८	७ व्यचाष्टे	व्याचष्टे	„	२१ स्यावरायां	तस्यावरायां
१७९	२२ तदु	तदु	„	२४ रूपं रसा	रूपरसा
१८०	१८ युद्धं	युद्धं	२०४	११ सुरा	सुरा

पृष्ठे पङ्की	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्की	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०४	२२ स्थेनो	स्थेनो	२२८	१२ तवे	तत्रे
२०५	६ रप	रप	२२९	२३ पञ्चमी	पञ्चमी
"	२३ मात्रमपि	द्वयमपि	२३०	६ भोगम	भोगम
"	२५ भाविततया	भावितया	"	१४ सूत्रार्थे	सूत्रार्थे
२०६	२० प्रकृतेः	प्रकृते	२३१	९ सान्त	स्वान्त
"	२४ स्यवा	स्यैवां	"	१६ गान्तर	गान्तरत्व
२०७	३ प्रान्तेति	प्रान्ते इति	"	१९ तानि	तान्
"	४ पसता	पसता	२३३	४ प्रदन्ती	वदती
२०८	२१ मृत्तिके	मृत्तिके	"	६ विशेषे	विरोधे
२०९	९ कर्षादि	कर्षादिभि	२३३	१७ प्रतिभाव्याः	प्रातिभाष्याः
"	१४ च्छेत्त्रस्ये	च्छेत्त्रस्ये	२३४	३ प्रतिभादे	प्रातिभादे
"	२१ उभयत्र	यत्र	२३५	२० पत्ते	पत्ते
२१०	१६ वक्ष्यमाणं	वक्ष्यमाण	२२६	११ समु	सम
२१०	२४ प्रत्यययो	प्रत्यययो	"	१३ सरणं	सरण
२११	१६ पश्चा	पश्चा	२३७	२६ प्राच्य	पच्य
२१२	२७ यदभावे सह- कारिणि	यदभावे सह- कारिणि	२३८	१ सङ्गात्	सङ्गाच्च
२१४	१ व्यथङ्गी	व्यथङ्गी	"	१२ चान्यत्	चान्यत्र
"	२३ लक्षणा	लक्षिता	"	१९ द्वी	द्वि
२१५	१९ चैत्रेग्नना	चैत्रेग्नना	"	२० थ	थि
२१८	११ विषयक	विषय	२४०	३ यये	यये
२२०	७ मरिष्टि	मरिष्टि	"	२२ कृत्तिभे	कृत्तिभे
२२१	२० संगृही	न संगृही	"	२३ क्ष्यं	क्ष्यं
२२२	२३ स्थिता	स्थिताः	२४१	१५ मूल	स्थूल
२२३	१० रात्रिं दिन	रात्रिं दिव	"	२० तयोर्भे	तयोर्भे
२२४	१३ समु	समु	२४२	११ हलिका	हलिका
"	१५ पर्यन्तेन	पर्यन्तेन	"	१२ अपवाद्य	अपवाद्या
"	२१ अगडाखां	अगदानां	२४३	२१ भूते	भूते
२२६	४ पुरास्थिता	पुरोहिता	२४४	८ षिका	षिका
"	८ निर्माणे	निर्माण	२४५	११ पत्ति	पत्ते
"	१४ प्रति	प्रतिति	"	१३ संयमात्	संपत्
"	१७ ईश्वराद्धि	ईश्वरा द्वि	२४७	२४ चेत्	चेत्
२२७	२ रतया	रवत्तया	२४८	१३ कालए	कालइ
"	७ माकत	माकमत	२५०	१६ युक्ता	उक्ता
"	१० स्तस्य	स्तस्य	२५२	५ सिद्धा	सिद्धा
"	२२ नान्तर	नानन्तर	"	२५ तस्या	तःपा
"	२५ ननु	न तु	२५४	१५ द्वेष्य	द्वेष्य
२२८	१० रधस्या	रधस्ता	२५५	१ कारण	करण
			"	१६ धिर्जा	धिजा

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५६	१६ सिद्धान्ते	सिद्धान्ते	२७६	२३ चित्तं	चलं
"	२३ स्ता	स्ताः	२८०	१७ ब्रूतव्ये	ब्रूच्ये
२६२	१८ धेपि	धेपि	२८१	३ कारयौ	कारयत्वौ
"	१६ विदित	विम्बित	"	२२ ज्ञातत्वा	ज्ञानत्वा
"	२५ तद्विधा	तु द्विधा	२८२	१३ तस्यापि	तस्या अपि
२६४	७ कष्य	कष्य	"	२४ भ.वादि	भानादि
२६५	१ ननु	न तु	२८४	१ स्वभास	स्वाभास
२६७	४ ननुभू	नुभू	"	६ परैरदृ	परैरदृ
"	७ रूपान्तु	रूपा तु	"	२१ पत्तिरि	पत्तिरि
"	१४ तत्रादौ	तत्रादौ	२८५	४ संयोगे	संयोगः
"	१५ यथा	तथा	"	२० व्यक्ति	वृत्तिः
"	२३ विभूषा	विभूषा	२८६	१६ कर्मकर्तृ	न कर्मकर्तृ
२६८	५ ष्टम्भाज्	ष्टम्भाज्	२८७	१४ वादशून्य	वादः शून्य
२६९	१ दीनि	दीति	२८८	६ द्याहितः	द्याहितः
"	५ स्वभाष	स्वभाषा	"	२० नत्यन्यः	नत्यन्यः
२७०	११ भमितं	भामितं	२९०	२४ ङ्गी	ङ्गी
"	१६ इत्येव	इत्येष	२९१	५ भ्याग्या	भ्याग्या
"	२१ तथा	तथा च	२९२	२ रूपत्रय	रूपत्रय
२७१	२ मत्रा	मत्रा	"	११ विपर्यासित	विपर्यासति
२७२	५ चव	चव	२९३	४ सिद्ध्या	सिद्धौ
"	८ यासिष्टे	यासिष्टे	"	६ रूपस्या	रूपस्य
"	१८ द्युपपद्ये	दुपपद्ये	"	२२ विशेषान्ते	विशेषान्ते
"	२३ स्येव	स्येव	"	२५ शक्तिमदा	शक्तिशक्तिमदा
"	२५ सत्कार्य	सत्कार्य	२९४	११ परिणामि	परिणामितुं
"	२६ यतेनभूते	यतेनभूते	"	१८ रम्भकं	रम्भक
२७३	३ दर्शन	दर्शिन	२९५	१८ चिततोदे	चिन्तोदे
"	४ पर्यन्तैः	पर्यन्तैः	"	२४ मतिर्बाह्येति	मतिर्बाह्येति
"	१६ सतोस्ति	सतोस्ति	२९७	६ पूर्व सं	पूर्वसं
२७४	१२ सांस्थितः	सांस्थितः	२९८	१ तच्छिन्यत	तच्छिन्यन्त
२७५	७ यद्वाया	यद्वाया	२९९	३ दिवि	तु वि
"	१४ कारणा	करणा	"	७ ज्ञानं स	ज्ञानस
२७६	१ जातीयानां	जातीयानां	२९८	२५ इदानीमु	इदानीमु
२७७	११ स्तत्रि	स्तात्रि	२९९	१८ वृत्तिसत्ता च	वृत्तिसत्तान
"	१७ भान्ती	भान्त्ये	"	२१ भोगस	भोगस
२७८	६ प्रमाण	अप्रमाण	३००	२ तत्र इति	तत्र इति
"	११ त्वादि	त्वमि	"	२३ अर्थे	अर्थे
"	१७ ज्ञानतज्जन्य	तज्जन्य	"	२४ संसृष्टि	संसृष्टि
३०९	२० ज्ञानं	ज्ञानं न	३०२	६ तिष्ठेत्पुक्तं	तिष्ठेत्पुक्तं

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०२	१७ परिमाण	परिणाम	३०४	६ ननु	ननु
३०३	१५ निवृत्तिश्चे	निवृत्तिरि	„	१० मात्रस्थूल	मत्र स्थूल
„	३० पुरुषार्थेत्यारभ्य	शक्तिरित्यन्तं सूत्रम् ।			॥ इति ॥

योगवार्तिकस्थानां कतिपयप्रधानोद्देश्यविधेयानां सूचीपत्रम् ।

पृष्ठे ।

अ ।

अग्निमादयः २४४ ।
 अतिवारमार्धिकसत्ता १३३ ।
 अतीतानागतज्ञानम् २०६ ।
 अध्यात्मपसादः ८० ।
 अध्यासः २१४ ।
 अनवस्थितत्वम् ५६ ।
 अनुमानम् २० ।
 अन्तःकरणप्रक्रिया ६६ ।
 अन्तरायाः ५६ ।
 अन्तर्धानम् २१६ ।
 अन्तर्धामी ४६ ।
 अन्यथाख्यातिः २१ ।
 अपरबन्धजीवन्मुक्ती १२८ ।
 अपरान्तज्ञानम् २२० ।
 अपवर्गः १२६ । २६५ ।
 अभिनिवेशः ६६ ।
 अभिमानस्य जगद्धेतुत्वम् ६६ ।
 अभिव्यक्तिः ७४ ।
 अभ्यासः २८ ।
 अविष्टम् २२० ।
 अर्थग्रहणम् १३ ।
 अनलब्धाभूमिकत्वम् ५६ ।
 अलिङ्गम् ७७ । १३१ ।
 अवच्छेदवादः ४७ ।
 अशयधी ७३ ।
 अखिन्ना ६४ ।
 अखिरतिः ५६ ।
 अशिशेषः १३० ।
 अक्षीत्तिः २२२ ।
 अवैधर्म्यलक्षणाभेदः ५८ ।
 अष्टाङ्गानि १६० ।
 असंप्रज्ञातयोगः ५ । ३५ ।
 असंप्रज्ञातयोगस्य ज्ञानाद्विशेषः ६ ।

पृष्ठे ।

असंप्रज्ञातस्य फलम् १२ ।
 अस्मिता ३४ । ६४ ।
 आकारमौलम् १६४ ।
 आकाशगमनम् २३६ ।
 आकाशम् २३८ ।
 आगमाख्यावृत्तिः २० ।
 आक्षर्यः १५३ ।
 आत्मत्वम् ५५ ।
 आत्मनानात्वसिद्धिः २६३ ।
 आत्मनोऽज्ञेयत्वम् ज्ञातव्यं च १३ । २३२
 २८४ ।
 आद्योमौलः २६५ ।
 आनन्दः ३३ ।
 आलस्यम् ५६ ।
 आसनम् १७३ ।
 इ ।
 इन्द्रियजयः २४५ ।
 इन्द्रियम् २४६ ।
 ईश्वरः ४१ ।
 उ ।
 उत्क्रान्तिः २३५ ।
 उदानजयः २३५ ।
 उपायप्रत्ययः ३८ ।
 उपेक्षा ६३ ।
 ए ।
 एतम्भरा ८१ ।
 ए ।
 एकतत्त्वाभ्यासः ६० ।
 एकाग्रम् ४ ।
 एकैन्द्रियसंज्ञा ३० ।
 क ।
 कण्ठकूपः २२८ ।
 करणलक्षणम् १८ ।

ए० ।

करुणा ६३ ।
 कर्म २६३ ।
 कर्मकर्तृविरोधः २३२ ।
 कर्मलक्षणम् २३२ ।
 कल्यः २२५ ।
 कल्पप्रलयः ४६ ।
 कायव्यूहज्ञानम् २२८ ।
 कालः ३०३ ।
 काष्ठमौनम् १६४ ।
 कूर्मनाडी २२८ ।
 कृतार्थाः २६६ ।
 केवल्यम् १५३ । २४६ । ३०४ ।
 क्रमः ३०९ ।
 क्रियायोगः ८८ ।
 क्लेशकर्मनिवृत्ति २६७ ।
 क्लेशाः ६९ ।
 क्षणतत्क्री २५९ ।
 क्षिप्तम् ४ ।

ख ।

ख्यातिः ९२ ।

च ।

चतुर्विधः प्रलयः २०७ ।
 चरमासंप्रज्ञानम् ९९ ।
 चित्तैर्दुःखभागः ९२ ।
 चित्तं न स्वाभासम् २८३ ।
 चित्तं सूर्यार्थम् २६९ ।
 चित्तभूमयः ४ ।
 चित्तविक्षेपः ५६ ।
 चेतने बुद्धिप्रतिबिम्बम् ९३ ।
 चैतन्यम् ६ ।

ज ।

जन्म ९०० ।
 जात्यन्तरपरिणामः २५६ ।
 जीवन्मुक्तः ६३ । ६८ ।
 जीवस्य पूर्णत्वनिवृत्त्याद्यंशः ५८ ।
 ज्ञानयोगः ८८ ।

ए० ।

त ।

तन्मात्राणि १३६ ।
 तारकम् २५६ ।

द ।

दिव्यं श्रेष्ठम् २३७ ।
 द्रव्यम् २४९ ।
 दृष्टा १४० ।
 द्विजः २९५ ।
 द्वेषः ६६ ।

ध ।

धर्ममेघध्यानम् ८ । २६८ ।
 धर्मो २०९ ।
 धारणा १८३ ।
 ध्यानम् १८५ ।

न ।

न प्रकृतिः स्वातन्त्र्यहानिः २६९ ।
 नाभिलक्षम् २२८ ।
 नित्यत्वम् ३०९ ।
 निद्रा २३ ।
 निमित्तकारणता २६९ ।
 नियमाः १६४ ।
 निवेदनम् १९ ।
 निरुद्धम् ४ ।
 निर्वाजः ३६ ।
 निर्वाजसमाधिः १० । ८५ ।
 निर्माणाचित्तानि २६२ ।
 निर्वृतकौसभापत्तिः ७२ ।
 निस्सत्तासत्तम् १३९ ।

प ।

पञ्चस्कन्धाः २८७ ।
 परचित्तज्ञानम् २९६ ।
 परमबन्धपरममुक्ती १२८ ।
 परमात्मा ४६ ।
 परशरीरावेशः २३४ ।
 परवैराग्यम् ३९ ।
 परिणामः ६ । १९६ ।
 पारमार्थिकं सत् १३९ ।

पृष्ठे ।

धारमार्यिकमसत् १३१ ।
 पुरुषज्ञानम् २३१ ।
 पुरुषस्य ज्ञेयत्वं २८४ ।
 पुरुषस्य प्रत्ययः २३० ।
 पुरुषस्य कृतयः १२ ।
 पुरुषार्थः ११ । ३०४ ।
 पूर्वजातिज्ञानम् २१६ ।
 पीठशेषलोपस्य नित्यतया निर्विकल्प्यतया च
 २८७ ।
 प्रकृतिः १३६ ।
 प्रकृतिनद्याः ३० ।
 प्रकृत्यापूरः २५६ ।
 प्रख्या ११४ ।
 प्रच्छेदनम् ६३ ।
 प्रज्ञा ३८ ।
 प्रणवः ५१ ।
 प्रतिधानम् ५२ ।
 प्रतिबिम्बम् १६ ।
 प्रतिबिम्बनिधामकम् १३ ।
 प्रतिबिम्बोवाटः ४७ ।
 प्रत्यक्षशब्दार्थः ५७ ।
 प्रत्यक्षम् १७ ।
 प्रत्याहारः १८१ ।
 प्रधानम् १३१ । १३४ ।
 प्रधानवर्गित्वम् २१८ ।
 प्रधानवर्गिनः २२६ ।
 प्रधानजायित्वम् २४७ ।
 प्रमा १७ ।
 प्रमाणाणि १७ ।
 प्रमात्राट्टिभिभागः १६ ।
 प्रमादः ५६ ।
 प्रसंख्यानं २६८ ।
 प्रसुप्तिः ६३ ।
 प्राणायामः १७४ ।
 प्रातिभम् २२८ । २३४ ।

फ ।

फलत्वम् १६ ।

पृष्ठे ।

ब ।

बन्धः ४३ । ५८ ।
 बुद्धिसत्त्वम् ६६ ।
 बुद्धेः प्रत्ययः ११८ । २३० ।
 बुद्धेः प्रवच्छायापतिः १३ । २७ ।
 बुद्धेः चित्प्रतिबिम्बम् १३ । २७ ।
 ब्रह्म ४६ ।
 ब्रह्मशक्तयः ४६ ।
 ब्राह्मणः २१५ ।

भ ।

भव प्रत्ययः ३६ ।
 भुवनज्ञानम् २२२ ।
 भुवर्लोकः २२२ ।
 भूतजयः २४० ।
 भूर्लोकः २२२ ।
 भागः । १७६ । २२६ ।
 भ्रान्तिदर्शनम् ५६ ।

म ।

मधुभूमिका २५६ ।
 मनाज्जित्त्वं २३७ ।
 मरणम् १०६ ।
 महाप्रलयः ४६ ।
 महाविदेहावृत्तिः २३६ ।
 महास्रतम् १६३ ।
 माया १२० । १२३ । २७४ ।
 मुक्तिः ६ । १६ ।
 मुदिता ६३ ।
 मुट्टम् ४ ।
 मूर्धज्योतिः २२८ ।
 मंत्री ६३ ।
 मोक्षः ११ ।

य ।

यतमानसंज्ञा ३० ।
 यमाः १६१ ।
 योगः ७ ।
 योगद्वयफलम् ६ ।
 योगमुख्यफलम् ८६ ।

एष्टे ।
 र ।
 रागः ६८ ।
 ल ।
 निद्रमात्रम् १३० ।
 ष ।
 वशीकारः ६८ ।
 वशीकारसंज्ञा ३० । ३४ ।
 वस्तुतत्त्वम् २७४ ।
 विकरणाभावः २४७ ।
 विकल्पः २२ ।
 विक्षिप्तम् ४ ।
 विक्षेपसहभुवः ५६ ।
 विचारः ३३ ।
 विज्ञानव्यतिष्ठिनः २७ ।
 वितर्काः १६७ ।
 विद्वेहकैवल्यम् १७ ।
 विदेहाः ३० ।
 विधारणम् ६३ ।
 विषयंयः २० ।
 विप्रः २१५ ।
 विभुसंयोगः १९६ ।
 विवेकज्ञानम् २५१ । २५६ ।
 विषयविषयिभावः २८२ ।
 दीर्घं ३८ ।
 वृत्तयः १५ । १७ ।
 वृत्तिनिरोधः ५ ।
 वृत्तिबोधः १६ ।
 वृत्तिभानम् १४ ।
 वृत्तिव्यकरणफलम् १८ ।
 वृत्तिसारूप्यम् १९ ।
 घटान्तरहस्यम् १३३ ।
 घनोष्णकमलम् ६९ ।
 घोरार्थम् २६ ।
 व्यतिरेकसंज्ञा-३७
 व्याधिः ५६ ।

एष्टे ।
 व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मभेदः ५५ ।
 व्युत्थानम् १९ ।
 श ।
 श्रद्धा ३८ ।
 शोचियः २१५ ।
 स ।
 संप्रज्ञातेयोगः ५ । ३२ ।
 संयमः १८६ ।
 संशयः ५६ ।
 सत्कार्यवादः १३७ ।
 सत्त्वस्य प्रकाशरूपता २८२ ।
 सक्तीजः समाधिः ७६ ।
 समाधिः ४ । ३८ । १८५ ।
 समानजयः २३६ ।
 समापत्तिः ६६ ।
 सप्रितर्कः ३३ ।
 सप्रितर्का समापत्तिः ७० ।
 सर्वज्ञानत्वम् २४७ ।
 सर्वभावाधिष्ठातृत्वम् २४७ ।
 सर्वभूतकृतज्ञानम् २९० ।
 सार्वभौमस्यम् २४ ।
 सिद्धयः २५६ ।
 सूक्ष्मत्वम् ७७ ।
 सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृतज्ञानम् २२२ ।
 स्थानम् ५७ ।
 स्फोटशब्दः २१२ ।
 स्मृतिः २५ । ३८ ।
 स्मृतिसंकरः २८६ ।
 स्वतःपिपुरुषस्य भोगः २८८ ।
 स्वप्रकाशत्वम् २८५ ।
 स्वसुद्धिसंवेदनम् २८६ ।
 स्थलाकः २२२ ।
 ह ।
 हानोपायः १५४ ।
 हृदयम् २२६ ।